

Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харковски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Кирило-Методиевски център на Централна научна библиотека
Исторически факултет
Катедра „Нова и най-нова история“

ДРИНОВСКИ СБОРНИК

ТОМ XIV

София – Харков • 2021

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

*Препоръчано от Научния съвет на Университет „В. Н. Каразин“
(Протокол № 12 от 22 ноември 2021 г.)*

Редакционен съвет

В. Николов (България) – председател; В. Ю. Саленков (Украйна) –
заместник председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник председател;
Д. Айдачич (Сърбия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна);
Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ)

Редакционна колегия

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харков);
Елдъров Св., проф., д.и.н. (зам. главен редактор, София); Миколенко Д. В., доц., д.и.н.
(зам. главен редактор, Харков); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харков);
Шкабура Я. И. (технически секретар, Харков); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса);
Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., проф., д-р (София); Георгиев Д., проф.,
д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н (София); Домановский А. М., доц., к.и.н.
(Харків); Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит.
н. (Чернивци); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харков); Лозанова-Станчева В., проф.,
д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харков); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н.
(Киев); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харков);
Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Петков
П., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харков); Пригарин
О. А., проф., д.и.н. (Одеса); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харков); Ручинска О. А.,
доц., к.и.н. (Харков); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н.
(Харков); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е, доц., к.и.н. (Лвов)

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харков, пл. Свобода, 6, Харковски национален университет
„В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2021
© Харкивски национален университет „В. Н. Каразин“, 2021
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2021

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Кирило-Мефодіївський центр Центральної наукової бібліотеки
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК

ТОМ XIV

Софія – Харків • 2021

Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова

*Затверджено до друку Вченою радою Каразінського університету
(протокол № 12 від 22 листопада 2021 г.)*

Редакційна рада

В. Николов (Болгарія) – голова; В. Ю. Саленков (Україна) – заступник голови;
С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови; Д. Айдачич (Сербія);
Ф. Соломон (Румунія); Ю. Є. Хидзик (Україна);
Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (САЩ)

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків);
Елдаров Св., проф., д-р. і наук (зас. головного редактора, Софія); Миколенко Д. В.,
доц., д-р. і наук (зас. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і наук
(відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків);
Бачинська О. А., проф., д-р. і наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і наук (Київ);
Вачков Д., проф., д-р (Софія); Георгієв Д., проф., д-р. і наук (Скоп'є); Готовська-
Хенце Т., доц., д-р. і наук (Софія); Домановський А. М., доц., канд. і наук (Харків);
Кравченко В. В., проф., д-р. і наук (Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук
(Чернівці); Куделко С. М., проф., канд. і наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д.
мист. (Софія); Любичев М. В., проф., д-р. і наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р.
філол. наук (Київ); Мільчев В. І., проф., д-р. і наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф.,
д-р. і наук (Харків); Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і наук
(Велико Тирново); Петков П., проф., д-р. і наук (Велико Тирново); Потрашков С. В.,
проф., д-р. і наук (Харків); Прігарін О. А., проф., д-р. і наук (Одеса); Романюк О. І.,
проф., д-р. політ. наук (Харків); Ручинська О. А., доц., канд. і наук (Харків); Сімеонова
Л., проф., д-р. і наук (Софія); Страшнюк С. Ю., доц., канд. і наук (Харків); Христов П.,
доц., д-р (Софія), Шпик І. Є., доц., канд. і наук (Львів)

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських
досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
сайт: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2021
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2021

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Maryn Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Cyril and Methodius Centre of the Central Scientific Library
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBORNYK

VOLUME XIV

Sofia – Kharkiv • 2021

**Prof. Marin Drinov Publishing House
of Bulgarian Academy of Sciences**

*Approved for publication by Scientific Council of V. N. Karazin University
(the protocol № 12 dated 22. November 2021)*

Editorial Council

V. Nikolov (Bulgaria) – Head; V. Yu. Salenkov (Ukraine) – Deputy Head;
S. B. Sorochan (Ukraine) – Deputy Head; D. Ajdačić (Serbia);
G. I. Chernyavskiy (USA); N. N. Chervenkov (Moldova);
Yu. Ye. Khydzyk (Ukraine); F. Solomon (Romania).

Editorial Board

Stanchev M. G., Prof., Dr.h.Sc., Foreign Member of BAS (Editor-In-Chief, Kharkiv); Eldarov Sv., Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Sofia); Mykolenko D. V., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Deputy Editor-In-Chief, Kharkiv); Chenchyk D. V., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Executive Secretary, Kharkiv); Shkabura Ya. I. (Technical Secretary, Kharkiv); Bachynska O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Bubenok O. B., Prof., Dr.h.Sc. (Kyiv); Domanovskiy A. M., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Georgiev D., Prof., Dr.h.Sc. (Skopje); Gotovska-Henze T., Assoc. Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Kowalczyk R.; Hristov P., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Kravchenko V. V., Prof., Dr.h.Sc. (Edmonton); Kruglashov A. M., Prof., Dr.pol.Sc. (Chernivtsi); Kudelko S. M., Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Lozanova-Stantcheva V., Prof., Dr.Sc. (Sofia); Lubichev M. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Milchev V. I., Prof., Dr.h.Sc. (Zaporizhia); Mykytenko O. O., Lead.Res, Dr.f.Sc. (Kyiv); Naumov S. O., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Nikolov G., Assoc. Prof., Dr. (Sofia); Palangurski M., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Petkov P., Prof., Dr.h.Sc. (Veliko Tarnovo); Potrashkov S. V., Prof., Dr.h.Sc. (Kharkiv); Prigarin O. A., Prof., Dr.h.Sc. (Odesa); Romanyuk O. I., Prof., Dr.pol.Sc. (Kharkiv); Ruchinska O. A., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Simeonova L., Prof., Dr.h.Sc. (Sofia); Shpyk I. Ye., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Lviv); Strashnyuk S. Yu., Assoc. Prof., C.h.Sc. (Kharkiv); Vachkov D., Prof., Dr. (Sofia).

Address of Editorial Board:

Ukraine, 61022, Kharkiv, Svobody Sq., 4, V. N. Karazin Kharkiv National University,
Marin Drinov Bulgarian and Balkan Research Centre
Tel. / fax: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua
site: <https://periodicals.karazin.ua/drinov/issue/archive>

It is published with the financial support of the Bulgarian Academy of Sciences.

© Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Science, 2021
© V. N. Karazin Kharkiv National University, 2021
© Konstantin Atanasov Zhekov, cover design, 2021

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

Четиринадесети том представлява сборник със статии от материалите на конференцията „Централна и Югоизточна Европа след Студената война: политически, социално-икономически и социално-културни трансформации (към 30-годишнината на Парижката харта за нова Европа)“, която беше организирана от Харковския национален университет „В. Н. Каразин“, Университета „Луиджи Ванвители“ (Кампания, Италия), Института по история на изкуството, фолклора и етнологията на Националната академия на науките на Украйна, Института по балканистика с Центъра по тракология на Българската академия на науките в Харков през 2020 г. Томът представя и научни изследвания на участниците в международната кръгла маса „Инфраструктурата като фактор на модернизацията на Централна и Източна Европа през ‘Дългия XIX век’“, организирана в рамките на модул Жан Моне „Инфраструктура, която обедини Европа: прозрения в историята, последните разработки и перспективи за капацитет“ 611665-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE. Освен тематичните рубрики са представени и традиционните за Дриновски сборник „Рецензии“, „Научен живот“. Томът е предназначен за професионалисти историци, студенти от хуманитарните факултети и широк кръг читатели.

Чотирнадцятий том е збірником статей за матеріалами конференції «Центрально- та Південно-Східна Європа після холодної війни: політичні, соціально-економічні та соціокультурні трансформації (до 30-річчя «Паризької хартії для Нової Європи»)», що відбулася в Харкові у 2020 р. за ініціативи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Університету «Луїджі Ванвітеллі» (провінція Кампанія, Італія), Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології Національної академії наук України, Інституту балканистики з Центром фракології Болгарської академії наук. Також у томі представлено наукові розвідки учасників міжнародного круглого столу «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у «довгому XIX столітті»», організованого у межах реалізації проєкту Жан Моне модуль «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія, сучасний стан та погляд у майбутнє» 611665-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE. Крім тематичних розділів представлені традиційні для «Дриновських збірників» рубрики «Рецензії», «Наукове життя». Розраховано на професійних істориків, студентів гуманітарних факультетів й широкий читацький загал.

Volume XIV presents a collection of articles based on the conference “Central and South-Eastern Europe after the Cold War: Political, Socio-Economic and Socio-Cultural Transformations (to the 30th Anniversary of the Paris Charter for a New Europe)” held by V. N. Karazin Kharkiv National University, Luigi Vanvitelli University (Campania, Italy), the Institute of Art History, Folklore and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Institute of Balkan Studies with the Center of Fracology of the Bulgarian Academy of Sciences in Kharkiv in 2020. The volume also presents scientific research of the participants of the international round table “Infrastructure as a factor in the modernization of Central and Eastern Europe in the “Long XIX century” organized within the Jean Monnet module «Infrastruc-

ture that have united Europe: Insights into the History, Recent Developments and Outlook for Capacities» 611665-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE. In addition to the thematic chapters, it presents traditional for “Drinovsky sbornik” sections: “Reviews”, “Scientific Life”. The edition is intended professional historians, students of humanities and wide range of readers.

ИНФРАСТРУКТУРА ЯК ЧИННИК МОДЕРНИЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У «ДОВГОМУ ХІХ СТОЛІТТІ»

УДК 94(497.2)»18/191»:338.49-042.3

DOI 10.7546/DS.2021.14.01

ИНФРАСТРУКТУРА НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ ХІХ ВЕК И НЕЙНОТО ОТРАЖЕНИЕ ВЪРХУ СЪДБАТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Милен Куманов

доктор на историческите науки, доцент, сътрудник през годините в
Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София 1113, България, denis99@abv.bg

Десислава Костадинова

доктор по история, секция „Помощни исторически науки и информатика“,
Институт за исторически изследвания – Българска академия на науките,
бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17, София 1113, България, denis99@abv.bg

Инфраструктурата, или комбинацията от топография и технология, играе значителна роля в икономическото и културното развитие на всяка нация. Освен това благоприятната политическа обстановка влияе и върху развитието. Въпреки това в българските земи през ХІХ в. не е имало такива благоприятни условия, тъй като от ХІV в. нататък те са били включени във владенията и обществените структури на Османската империя. Икономически слабо развита, Османската империя възпрепятства прогреса на българите в продължение на векове. За разлика от индустриалния прогрес на свободните европейски страни, в българските земи през ХІХ в. преобладават различни занаяти и работилници, които са слабо оборудвани. Само 15 години след 1878 г., или след възстановяването на България на световната карта, страната достига икономическия статус на съседните държави и дори ги надминава в някои клонове. В началото на ХХ в. икономическото развитие на България бързо продължава, но то е спряно от Балканските войни 1912–1913 и Първата световна война 1914–1918 г.

Ключови думи: историография, България, инфраструктура, модернизация, чудо.

INFRASTRUCTURE OF THE BALKANS IN THE 19TH CENTURY AND ITS INFLUENCE ON THE FATE OF THE BULGARIANS

Milen Kumanov

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Associate member –
Institute for Historical Studies, Bulgarian Academy of Sciences,
52 Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria, denis99@abv.bg

Desislava Kostadinova

Doctor, Auxiliary Sciences of History, Institute for Historical Studies Bulgarian Academy of Sciences, 52 Shipchenski Prohod Blvd., Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria, denis99@abv.bg

The infrastructure, or the combination of topography and of technology, plays significant role in the economic and cultural development of every nation. Beside, the favorable political environment influences the development, as well. However, there were no such favorable conditions in the Bulgarian lands in the 19th centuries since from the 14th century onwards they were included in the domains and the public structures of the Ottoman Empire, a kind of rule or an alien yoke which was based on the sharia law. Economically underdeveloped, the Ottoman Empire prevented the headway of the Bulgarians for centuries long. In contrast to the industrial progress of the free European countries the Bulgarian lands of the 19th century were prevailed by different handicrafts and workshops which were poorly equipped. Just 15 years after 1878, or after the reestablishment of the Bulgaria on the world map, the country reached the economical status of the neighbor states and even surpassed them in some branches. At the beginning of 20th century the economic development of Bulgaria rapidly went on, but it was stopped by the Balkan wars of 1912-1913 and the First World War of 1914-1918.

Keywords: historiography, Bulgaria, infrastructure, modernization, miracle.

Инфраструктура е понятие с твърде широко съдържание, тъй като тя се докосва до широк кръг аспекти от икономическото и културно развитие на всеки народ, и трудно би могло да бъде разгледано в необходимата пълнота в рамките на една статия. Още повече, че и Балканите са един немалък географски регион в европейския континент. Поради тези причини и малкото време, с което разполагаме, ще се спрем в по-сбитата форма на влиянието на природните дадености на България и тяхната роля за нейното развитие в посочения хронологически отрязък, опирайки се на досегашните постижения на българската историография, посветена на този проблем.

Добре известен факт е, че българската държава е основана в края на VII в. (в последните години по този въпрос се води твърде оживена дискусия в родната ни историография, на която тук обаче няма да се спираме, тъй като това би ни отклонили от задачата, която сме си поставили) в пределите на Онгъла, разположен от двете страни на Долния Дунав и постепенно се разширява на юг. До края на XIV в. се установява твърдо в средата на Балканския полуостров. На изток граничи с Черно море, а през територията протичат десетки реки, от които най-значима е р. Дунав. В същото време 42% от пространството ѝ е заето и от планини и гори. Не са без значение и климатичните дадености – 4 годишни сезона, умерен климатичен пояс и пр.

Казано накратко: още от своето възникване България е имала богати естествени дадености, които са ѝ предоставяли прекрасни условия за едно благоприятно развитие. Въпреки това, през своето многовековно съществуване тя изживява изключително трудни моменти. Достатъчно е да припомним, че попада два пъти под чуждо владичество – византийско (1018–1185) и османско (от края на XIV до последната четвърт на XIX в., които спъват в значителна степен нормалния ход на нейното политическо, икономическо и културно развитие.

Деветнадесети век е време, през което до 1878 г. България продължава да се намира под османско иго, с всички произтичащи от това последици. На първо място – липсата на държавност, поради което българите продължават да бъдат под произвола на поробителите, които в своята управленска дейност се ръководят от повелите на шерията, според които цялото население в обширната Османска империя, простираща се на три континента, е разделено на две категории – правоверни и рая. Към втората категория спадат всички етноси, които не изповядват исляма. Сред тях е и българският народ (Istoriчески pregled 1955, 59–86).

Покоряването на българските земи от османските нашественици става във време, когато те се намирили в своя предренесансов стадий на развитие, изпреварвайки немалко други народи в Европа. Най-ярък паметник, който свидетелства за този феномен, е намиращата се в околностите на София Боянска църква, чиито стенописи нарушават средновековните стереотипи на църковната живопис и показват нови тенденции, които по-късно стават характерни за възрожденската епоха (Grabar 1938; Mavrodinov 1943; Archeology 1960, 1–13; Miyatev et al. 1961 и др.). Паралелно с това към различните манастири в българските земи функционират и десетки просветни центрове (Килифарево, Етрополе, Тетевен и пр.), най-значителният от които е Търновската книжовна школа (Tarnovskata knizhovna shkola 1974–1985). Причините за това са добре известни – непосредственото съседство

на България с Византийската империя, която се откроява като един от най-значителните икономически и културни центрове в Европа през Средновековието (Istoriчески pregled 1948, 401–416; Istoriчески pregled 1949, 587–601).

Османското владичество спъва нормалното икономическо и културно развитие на България с няколко века. Първите кълнове на Възраждането датират от началото на XVIII в., когато се появяват и първите признаци на нови обществени отношения в живота на българите (Dimitrov 1962, 129–165). В същото време, бидейки в непосредствена близост със столицата на Османската империя, българите са откъснати от икономическото и културно влияние на Западноевропейския Ренесанс. Неговите културно-просветни идеи проникват у нас най-късно в сравнение с другите балкански държави, и то индиректно, чрез Атон (или Света гора) – най-значителния църковен и просветен център на Балканите през XVIII–XIX в. (Kovachev 1967).

Първият, който осъзнава нерадостната участ на българите в това време, е светогорският монах св. Паисий Хилендарски, който в своята „История славяноболгарская“ поставя трите главни задачи пред българското общество – борба за новобългарска просвета, извоюване на църковна и политическа независимост (Hristov 1962, 13–69). Между тези три задачи няма поставени китайски стени. Всички те се изпълняват едновременно, като в хронологически порядък на първо място излиза първата, (новобългарската просвета) последвана и от другите две – извоюване на църковна и политическа независимост. Самият св. Паисий дава личен пример като борец за новобългарски език, пишейки своето съчинение на разбираем за своите съвременници език. Други по-видни представители в борбата за новобългарска просвета са епископ Софроний Врачански, автор на първата българска печатна книга – „Неделник“, 1806 г. (Mutafchieva et al. 1999), йеросхимонах Спиридон, написал история на българите в края на XVIII в. (Zlatarski 1900, 5–102), и най-вече д-р Петър Берон, автор на „Рибния буквар“ (1824 г.) (Narodna prosveta, 1962, 64–74; Petar Beron 1962).

Като цяло обаче просветното дело продължава да бъде твърде изостанало. От падането на българите под османска власт почти до 40-те години на XIX в. доминират килийните училища, в които малките питомци получават доста ограничени знания – главно по църковно писание и елементарни математически познания. Техните учители, предимно свещеници, са били твърде малограмотни. Нов етап в училищното дело бележат елинобългарските училища, както и въвеждането на Бел-Ланкастърската (известна повече като звучна) метода на обучение. Първото класно училище се появява в Габрово едва в края на 40-те години на XIX в. Негов инициатор е Васил Априлов. До Освобождението (1878 г.) в България няма нито едно средно учебно заведение, а за висши да не говорим. Основаната в края на 50-те години на XIX в. Болградска гимназия се намира доста далеч от българските земи и нейното влияние сред тях е слабо. Поради това по-заможните българи пращали своите деца да се учат в чужбина – не само в съседните държави – Гърция, Сърбия и Румъния, но и по-далеч – в Русия и Австрия (Dimitrov 1987).

От 20-те години на XIX в. на преден план излиза борбата за църковна независимост. Осообен размах тя получава през 40-те и 50-те години на XIX в., когато начело на нея застават Неофит Бозвели и Иларион Макариополски. Благодарение на своята енергичност, българите успяват да извоюват своята църковна свобода през 1870 г. с прокламирането на Българската екзархия (Nikov 1971; Markova 1976; Sabev 1972; Markova 1999).

През XIX в. получава своето развитие и борбата за извоюване на политическа свобода. До появата на Г. С. Раковски (1821–1867 г.) тя се води неорганизирано (хайдушки чети, няколко въстания във Видинско и Белоградчишко). На Г. С. Раковски принадлежи историческата заслуга, че пръв поставя основите на организираното българско националноосвободително движение (Трауков 1974). След неговата смърт борбата е подета от Любен Каравелов, Васил Левски и Христо Ботев. Върхна точка на революционната борба на българите е Априлското въстание от 1876 г.

Следва да се подчертае, че ако борбата за новобългарска просвета, църковна и политическа независимост се разгръща зигзагообразно, т.е. с успехи и неуспехи, паралелно с тези борби върви и един друг процес в стопанския живот, който, макар и бавно, се развива само във възходяща линия. И това се дължи единствено на усилията на самите българи, тъй като османската власт не полага никакви грижи в тази посока. В Европа парната

машина е известна още през XVIII в., а в българските земи първите железници (Цариград – гара Белово и Варна – Русе) се прокарват чак през втората половина на XIX в.

Малко привилегии, които поробителите дават на някои български селища, разположени в планинските проходи на Стара планина и Средна гора, имат своите благоприятни резултати. Селища като Копривщица, Панагюрище, Карлово, Сопот, Калофер, Сливен и Котел се превръщат в значителни стопански средища. Занаятите в тях се развиват сравнително бързо, тъй като за това благоприятстват обширните пазари на Османската империя. Особен подем се наблюдава в стопанското развитие на българските селища, разположени по поречието на р. Дунав – от Видин до Силистра. Сред тях особено изпъква гр. Русе, който неслучайно е превърнат и във вилаетски център (Izvestia na Narodnia muzeu – Ruse 1964, 14–49).

Особено важен фактор в живота на българите се оказва самата столица на Османската империя Цариград. В края на XVIII и началото на XIX в., поради върлуващите кърджалии в различните краища на българските земи, една немалка част от нашите сънародници напускат родните си места и се заселват в околностите на този град. Формират се цели български селища, чиито брой достига 31. Придвижването към столичния център продължава с нова сила и през 30-те години на XIX в. Това са главно български занаятчии, които се установяват в квартал Галата. Към 1850 г. техният брой достига 40 хил. души. Около друго средище в столицата – Балкапан хан, се групира също значителен брой българи, които се занимават главно с търговия. Главен център на техния църковен и културен живот става храмът „Свети Стефан“, построен през 1849 г. (Nachov 1925).

Скоро след това се откриват едно основно и едно класно българско училище. Цариград е от местата, където още през 1866 г. е основано и българско читалище. Две години по-късно е създадено и Българското благотелно братство „Просвещение“, а след още две години – и печатарското дружество „Промисление“. По същото време се откриват и голям брой търговски кантори, ханове, аптеки и пр.

И все пак, трябва дебело да се подчертае, че до Освобождението в българските земи липсва индустриално производство. Единствената фабрика, построена в Сливен от Добри Желязков (1835 г.), просъществува твърде кратко време (Zhekov 1929, 222–224).

В българското общество се заражда един тънък слой хора, т.нар. чорбаджии, които успяват да се замогнат повече или по-малко. Интересното в случая е, че вместо да станат начело на борбата за църковна и политическа свобода, те вършат точно обратното – превръщат се в крепители на османското господство. Някои от тези лица достигат и до високо обществено положение в империята. Сред тях е известният хаджи Иванчо Хаджипенчович от Русе, издигнал се до член на Държавния съвет на Империята в Цариград. А той е именно лицето, което от българска страна подписва смъртната присъда на Васил Левски (1873 г.) (Sharova 2007). Високи държавни постове получават още Гаврил Кръстевич, наложил се като ерудиран специалист по правните науки, и други.

Немалка част и от висшето духовенство застава на туркофилски позиции. Най-ярък техен представител в това отношение е Григорий Доростоло-Червенски, който след избухването на Руско-турската война 1877–1878 г. подарява личния си файтон на османските власти във вилаетския център. Както чорбаджиите, така и висшето духовенство (с малки изключения) се обявяват против борбата на българския народ за извоюване на политическа свобода.

Вън от пределите на Османската империя се формират български центрове в съседните балкански държави – Сърбия (Белград, Нови Сад) и Румъния (Букурещ, Браила) и пр.

Три четвърти от XIX в. българите живеят в условията на чуждо владичество. Поради това и наличните природни дадености, за които се спомена по-горе, не оказват своето благотворно влияние, което имат в страните на Централна и Западна Европа. Главата пречка е именно Османската империя, която е много изостанала в стопанско и културно-просветно отношение. Западните велики сили ловко се възползват от това обстоятелство. За тях Империята е „болният човек“ в Европа и се стремят да я превърнат в суровинен придатък и място за пласиране на своите индустриални изделия. Това е и главната причина, поради която се застъпват за непокътнатостта на Империята и се противопоставят на борбите

на българите за църковна и политическа свобода. Позициите на западната дипломация проличават ярко по време на Посланическата конференция в Цариград от края на 1876 и началото на 1877 г. (Hristov 1968).

България получава своето Освобождение в резултат на успешната война на Русия срещу Империята (1877–1878 г.), поради което последната четвърт от XIX в. българите де факто живеят като свободен народ (де юре те продължават да са под сюзеренитета на Османската империя) до 1908 г. Възобновена е българската държава, която поема в своите ръце направлението на цялостния икономически и културен живот на страната. Разбира се, това става при крайно неблагоприятни условия, тъй като отново западните Велики сили чрез Берлинския договор (от 1878 г.) разпокъсват страната на няколко части, като в пределите на Княжеството остават само земите между р. Дунав и Стара планина, както и Софийска област. В същото време в самото Княжество начеват остри политически борби за надмощие между новопоявилите се партии на либералите и консерваторите. Към последните се присъединява и първият български княз Александър Батенберг. Макар и считан за руски поставленник (племенник е на съпругата на император Александър II), той се застъпва за ориентиране на външнополитическия курс на страната към Запада. Това особено ярко проличава при решаването на железопътния въпрос, когато вместо да се тръгне към изграждане на жп линията София – Русе, с тенденция за свързване с руските железници отвъд Румъния, се пристъпва към продължаване на жп линията Белово – Сръбската граница, откъдето жп мрежата да се свърже с тази на Австро-Унгария.

Важен момент в живота на следосвобожденска България се явява Съединението на Източна Румелия с Княжество България през 1885 г. След този акт територията на Княжеството почти се удвоява и това се отразява изключително благоприятно на по-нататъшното икономическо развитие на страната. Ярка илюстрация за настъпилата стопански подем е Пловдивското изложение от 1893 г., в което вземат участие изложители на изделия от голям брой селища от двете страни на Балкана. Пловдивското изложение показва, че за по-малко от 15 години България успява не само да достигне икономическото развитие на съседните държави, но и дори да ги надмине. Пристъпва се към строителство на първите фабрики, железопътни линии и пр.

Икономическият подем на свой ред дава своето благоприятно отражение и върху културния живот. Бързо нараства броят на новите училища. Появяват се и първите средни учебни заведения в София, Пловдив, Русе, Варна и пр. Полагат се основите и на висшето образование чрез Висшето училище в София (1886 г.), което през 1904 г. е преобразувано в университет.

България навлиза в XX в. като една от бързоразвиващите се страни в Европа. Този процес получава нов, още по-голям тласък през първото десетилетие на новия век. При все това до навечерието на избухването на Балканската война 1912–1913 г. тя продължава да бъде изостанала аграрна страна, в която три четвърти от националния ѝ доход идва от земеделския отрасъл. Въпреки появата на някои дребни индустриални предприятия, продължава господството на занаятчийското производство, макар редица от занаятите от времето на османското владичество да отпаднат. На тяхно място се появяват нови и т.н.

В заключение: природните дадености на България са съществен фактор. Тяхната роля обаче се обуславя от политическите условия.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Angelov D. 1948. Vizantiyski vliyania varhu Srednovekovna Bulgaria [Byzantine Influences on Medieval Bulgaria]. *Historical Review*, Sofia, part 4, s. 401–416; part 5, s. 587–601. (In Bulgarian).

Ангелов, Д. 1948. Византийски влияния върху Средновековна България. *Исторически преглед*, София, № 4, с. 401–416; № 5, с. 587–601.

Dimitrov A. 1987. Uchilishteto, progresat i natsionalnata revolyutsia. Bulgarskite uchilishta prez Vazrazhdaneto [The school progress and the national revolution. The Bulgarian schools during the Revival]. Sofia. (In Bulgarian).

Димитров, А. 1987. Училището, прогресът и националната революция. Българските училища през Възраждането. София.

Dimitrov Str. 1962. Za agrarnite otноshenia v Bulgaria prez XVIII v. [On agrarian relations in Bulgaria in the 18th century]. *Paisiy Hilendarski i negovata epoha* [Paisiy Hilendarski and his epoch], Sofia, s. 129–165. (In Bulgarian).

Димитров, Стр. 1962. За аграрните отношения в България през XVIII в. *Паисий Хилендарски и неговата епоха*. София, с. 129–165.

Genov Kr. 1962. „Ribniyat bukvar“ na Beron i „Eklogarat“ na Darvaris [Beron's Fish Primer and Darvaris's Eclogar]. *Narodna prosveta*, part 7, s. 64–74. (In Bulgarian).

Генов, Кр. 1962. „Рибният буквар“ на Берон и „Еклогарът“ на Дарварис. *Народна просвета*, № 7, с. 64–74.

Grabar A. 1938. Boyanskata tsarkva [The Boyana Church]. Sofia. (In Bulgarian).

Грабър, А. 1938. Боянската църква. София.

Hristov Hr. A. 1962. Paisiy Hilendarski i Balgarskoto vazrazhdane. [Paisii Hilendarski and the Bulgarian Revival]. *Paisiy Hilendarski i negovata epoha* [Paisii Hilendarski and his epoch]. Sofia, s. 13–69. (In Bulgarian).

Христов, Хр. А. 1962. Паисий Хилендарски и Българското възраждане. Паисий Хилендарски и неговата епоха. София, с. 13–69.

Hristov Hr. 1968. Osvozhdenieto na Bulgaria i politikata na zapadnite darzhavi 1876–1878 [The liberation of Bulgaria and the policy of the western countries 1876–1878]. Sofia. (In Bulgarian).

Христов, Хр. 1968. Освобождението на България и политиката на западните държави 1876–1878. София.

Kovachev M. 1967. Balgarskoto monashestvo v Aton. [Bulgarian monasticism in Mount Athos] Sofia. (In Bulgarian).

Ковачев, М. 1967. Българското монашество в Атон. София.

Markova Z. 1999. Balgarskata ekzarhia 1870–1879 [The Bulgarian Exarchate 1870–1879]. Sofia. (In Bulgarian).

Маркова, З. 1999. Българската екзархия 1870–1879. София.

Markova Z. 1976. Balgarskoto natsionalno tsarkovno dvizhenie do Krimskata vojna [The Bulgarian National Church Movement until the Crimean War] Sofia. (In Bulgarian).

Маркова, З. 1976. Българското национално църковно движение до Кримската война. София.

Mavrodinov N. 1943. Boyanskata tsarkva i neynite stenopisi [The Boyana Church and its Murals]. Sofia. (In Bulgarian).

Мавродинов, Н. 1943. Боянската църква и нейните стенописи. София.

Miyatev Kr. 1961 et al. Boyanskite stenopisi. [The Boyana murals]. Sofia. (In Bulgarian).

Миятев, Кр. 1961 и др. Боянските стенописи. София.

Mihaylov St. 1960. Boyanskata tsarkva – belezhit pametnik na srednovekovnoto balgarsko izkustvo [Boyana Church – a landmark monument of medieval Bulgarian art]. *Archeology*, Sofia, part 2, s. 1–13. (In Bulgarian).

Михайлов, Ст. 1960. Боянската църква – бележит паметник на средновековното българско изкуство. *Археология*, София, част 2, с. 1–13.

Mutafchieva V. et al. 1999. Kniga za Sofroniy Vrachanski [A book about Sophrony of Vratsa]. Sofia. (In Bulgarian).

Мутафчиева, В. и др. 1999. Книга за Софроний Врачански. София.

Nachov N. 1925. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 [Constantinople as a cultural center of the Bulgarians until 1877]. Sofia. (In Bulgarian).

Начов, Н. 1925. Цариград като културен център на българите до 1877 г. София.

Nikov P. 1971. Vazrazhdane na balgarskia narod. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia [Revival of the Bulgarian people. Church-national struggles and achievements]. Sofia. 2nd ed. (In Bulgarian).

Ников, П. 1971. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. 2. изд. София.

Petar Beron 1962. Izsledvania i materiali [Peter Beron. Research and materials]. Sofia. (In Bulgarian).

Петър Берон 1962. Изследвания и материали. София.

Sabev T. 1972. Uchredyavane i diotsez na Balgarskata ekzarhia do 1878 g. [Establishment and diocese of the Bulgarian Exarchate until 1878]. Sofia. (In Bulgarian).

Събев, Т. 1972. Учредяване и диоцез на Българската екзархия до 1878 г., София.

Sharova K. 2007. BRTsK i Protsetsat sled Arabakonashkoto napadenie 1872–1873 [BRCC and the Trial after the Arabakon Attack of 1872–1873]. Sofia. (In Bulgarian).

Шарова, К. 2007. БРЦК и Процесът след Арабаконашкото нападение 1872–1873. София.

Siromahova Zh. et al. 1964. Ikonicheskiotо razvitiе na Ruse prez Vazrazhdaneto [The economic development of Ruse during the Revival]. *Izvestia na Narodnia muzey – Ruse* [Bulletin of the National Museum – Ruse], s. 14–49. (In Bulgarian).

Сиромахова, Ж. и др. 1964. Икономическото развитие на Русе през Възраждането. *Известия на Народния музей – Русе*, с. 14–49.

Tarnovskata knizhovna shkola 1974–1985 [Tarnovo Literary School]. Sofia, vol. 1–4. (In Bulgarian).
Търновската книжовна школа. София, т. 1–4.

Traykov V. 1974. Georgi Stoykov Rakovski. Biografia [Georgi Stoykov Rakovski. Biography]. Sofia. (In Bulgarian).

Трайков, В. 1974. Георги Стойков Раковски. Биография. София.

Tsvetkova V. 1955. Turškiyat feodalizam i polozhenieto na balgarskite zemi do nachaloto na XIX v. [Turkish feudalism and the situation of the Bulgarian lands until the beginning of the XIX century]. *Historical Review*, Sofia, part 1, s. 59–86. (In Bulgarian).

Цветкова, В. 1955. Турският феодализъм и положението на българските земи до началото на XIX в. *Исторически преглед*, София, кн. 1, с. 59–86.

Zhekov P. 1929. „Parvata balgarska sukna fabrika“ [“The First Bulgarian Cloth Factory”] *Yubileen sbornik na Balgarskoto narodno chitalishte „Zora“ v Sliven* [Jubilee collection of the Bulgarian National Chitalishte “Zora” in Sliven]. Sofia, s. 222–224. (In Bulgarian).

Жеков, П. 1929. „Първата българска сукнена фабрика“. *Юбилеен сборник на Българското народно читалище „Зора“ в Сливен*. София, с. 222–224.

Zlatarski V. N. 1900. Predgovor kam knjigata na yeroshimonyah Spiridon. [Preface to the book of hieroschimonach Spiridon] *Yeroshimonyah Spiridon. Istoria vo kratce o bolgarskom narode slovenskom* [Hieroschimonach Spiridon. A Short Story about the Bulgarian Slovenian People]. Sofia, s. 5–102. (In Bulgarian).

Златарски, В. Н. 1900. Предговор към книгата на йеросхимонах Спиридон. *Йеросхимонах Спиридон. История во кратце о болгарском народе словенском*. София, с. 5–102.

Дата на подаване на статията в редакцията – 15.09.2021 г.

ТРАНСПОРТНА ІНФРАСТРУКТУРА АЗОВСЬКОГО І ЧОРНОГО МОРІВ РУБЕЖУ 40-Х – 50-Х РОКІВ ХІХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АВСТРІЙСЬКИХ КОНСУЛЬСЬКИХ ЗВІТІВ)

Ігор Жалоба

доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України, вул. Михайла Грушевського, 4, 01001, Київ, Україна, i_zhalo@ukr.net, ORCID 0000-0002-5364-4518

Метою представленої роботи є розгляд стану транспортної інфраструктури Азовського і Чорного морів рубежу 40-х – 50-х років ХІХ ст. При розгляді запропонованої теми виходили з визначення поняття «транспортної інфраструктури», запропонованого українськими науковцями О. Бордун та А. Забаріло. Згідно з ними транспортна інфраструктура – це «сукупність споруд, системи мереж сполучень усіх видів транспорту, що задовольняють потреби населення та виробництва у перевезеннях пасажирів і вантажів».

У якості джерела використано опубліковані донесення австрійських консулів. Габсбурзька імперія проявляла жвавий інтерес до чорноморсько-азовської торгівлі і судноплавства. Практичним підтвердженням цього інтересу була значна кількість консульських установ, відкритих Віднем у басейні Чорного й Азовського морів на межі 40-х – 50-х років ХІХ ст., а саме в Бухаресті, Константинополі (Стамбулі), Яссах, Одесі, Галаці, Рушуку (сучасне болгарське місто Русе), Трапезунді, Бельцах, Бреїлі (її в тогочасних австрійських джерелах називали на турецький манер – Ібраїла (Ibraila)), Ізмаїлі, Керчі, Таганрозі, Бердянську, Маріуполі, Феодосії, Тульчі, Видині, Трапезунді, Самсуні, Батумі, Сінопі й Ерзерумі (нині турецьке місто Ерзурум). Дані установи покликані були надавати інформацію про умови торгівлі та судноплавства відповідних округів, що вилилося у продукування значної кількості надзвичайно цікавих звітів; представляти та відстоювати інтереси австрійських торговців і судноплавців, і, в разі потреби, надавати їм захист та підтримку.

Виходячи з наведеного у статті матеріалу, констатовано, що жвавим господарським піднесенням Північне Причорномор'я та Приазов'я завдячують адміністративним заходам імперської адміністрації Росії та її імперської політики щодо Оттоманської порти. Останнє проявлялося, зокрема, у витисканні з османів розширення свободи торгівлі і судноплавства, чим користалися як інші європейські держави, так і ті, хто знаходився на пограниччі російсько-османського протистояння. Як от Дунайські князівства, які після 1829 р. отримали автономію. Це, безумовно, було тим чинником, що пояснював різке поліпшення морської транспортної інфраструктури, що проявилось у піднесенні таких міст і їх портів, як Таганрог, Маріуполь та Бердянськ в Азовському морі, Одеси на Чорному морі та Галаці і Бреїлі на Дунаї. Фактично на цей час обмеженням росту портів і міст могли бути лише їх географічні умови та недостатня продуктивність прилеглих територій. Це, зокрема, позначалося на азовських та дунайських портах і найбільш яскраво на кримських.

Що ж до корінних територій османів анатолійського узбережжя, то сюди північчорноморський імпульс докотився лише у 30-х роках ХІХ ст. У цих роках Стамбул поступово дав раду тамтешнім деребеям і почав звертати увагу на місцеве господарство.

Але ключовим чинником, який стояв на заваді розкриттю усіх потенційних можливостей транспортної інфраструктури Азовського і Чорноморського морів був брак добротного комунікаційного передпілля, власне повна запусненість ґрунтових доріг. І це те, що об'єднувало узбережжя морів, не залежно від того, чи це був турецький чи який інший чорноморський чи азовський берег.

Почасти компенсувати брак сухопутних доріг могли водні шляхи, як це було у випадку з Осесією, що виступала транспортним магнітом для територій над Дністром і Дніпром та Таганрогу з його виходом через Ростов на Дону на Дон і через Іванківський канал на Волгу. Беззаперечно, що найкращою у цьому відношенні була ситуація у дунайських портів Галаці і Бреїлі, якщо не брати до уваги складнощі Сулінського гирла. Саме на водних шляхах транспортної інфраструктури Чорного і Азовського морів у розглядуваний період, тобто до появи тут залізниць, ми спостерігаємо тенденції модернізації. Ми маємо на увазі розвиток пароплавства, як морського, так і річкового.

Ключові слова: транспортна інфраструктура, австрійські консульства, Таганрог, Маріуполь, Бердянськ, Одеса, Галац, Бреїла, Варна, Трапезунд, Дон, Дніпро, Дністер, Дунай, судноплавство, пароплавство, порт, гавань, рейд.

TRANSPORT INFRASTRUCTURE OF THE AZOV AND BLACK SEAS THE TURN OF THE 40'S – 50'S OF THE 19TH CENTURY (BASED ON AUSTRIAN CONSULAR REPORTS)

Ihor Zhaloba

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher, Institute of the
History of Ukraine NAS of Ukraine, Mykhailo Hrushevski str., 4, 01001, Kyiv,
Ukraine, i_zhalo@ukr.net, ORCID 0000-0002-5364-4518

The purpose of the presented work is to consider the state of transport infrastructure of the Azov and Black Seas at the turn of the 40s – 50s of the 19th century. When considering the proposed topic, the definition of the concept of «transport infrastructure» proposed by Ukrainian scientists O. Bordun and A. Zabarylo was based. According to them, the transport infrastructure is «a set of structures, systems of networks of all modes of transport that meet the needs of the population and production in the transportation of passengers and goods.» The published reports of the Austrian consuls were used as a source. The Habsburg Empire showed a keen interest in the Black Sea-Azov trade and shipping. A practical confirmation of this interest was the large number of consulates opened by Vienna in the Black and Azov Seas at the turn of the 1840s and 1850s, namely in Bucharest, Constantinople (Istanbul), Iasi, Odessa, Galati, Ruschuk (modern Bulgarian city of Ruse), Trabzon, Balti, Braila (it was called in the then Austrian sources in the Turkish style – Ibraila), Izmail, Kerch, Taganrog, Berdyansk, Mariupol, Feodosia, Tulcea, Vidin, Trape Sinopi and Erzurum (now the Turkish city of Erzurum). These institutions were designed to provide information on the terms of trade and shipping of the respective districts, which resulted in the production of a significant number of extremely interesting reports; to represent and defend the interests of Austrian traders and navigators and, if necessary, to provide them with protection and support. Based on the material presented in the article, it is stated that the lively economic boom of the Northern Black Sea and the Azov Sea is due to the administrative measures of the imperial administration of Russia and its imperial policy towards the Ottoman port. The latter manifested itself, in particular, in the squeezing out of the Ottomans the expansion of freedom of trade and navigation, which benefited both other European states and those who were on the border of the Russian-Ottoman confrontation. Such as the Danube principalities, which after 1829 gained autonomy. This, of course, was the factor that explained the sharp improvement in maritime transport infrastructure, which manifested itself in the rise of cities and their ports such as Taganrog, Mariupol and Berdyansk in the Sea of Azov, Odessa on the Black Sea and Galati and Braila on the Danube. In fact, at this time, only the geographical conditions and insufficient productivity of the surrounding areas could have limited the growth of ports and cities. This, in particular, affected the ports of Azov and Danube and most clearly the Crimean. As for the indigenous territories of the Ottomans of the Anatolian coast, the North Black Sea impulse came here only in the 30s of the 19th century. During these years, Istanbul gradually gave advice to the local jerks and began to pay attention to the local economy. But the key factor that hindered the disclosure of all the potential of the transport infrastructure of the Azov and Black Seas was the lack of a sound communication base, in fact, the complete neglect of dirt roads. And this is what united the coasts of the seas, regardless of whether it was the Turkish or some other Black Sea or Azov coast. Waterways could partially compensate for the lack of overland roads, as was the case with Odessa, which acted as a transport magnet for the territories above the Dniester and Dnieper and Taganrog with its exit through Rostov-on-Don to the Don and through the Ivankiv Canal to the Volga. Undoubtedly, the situation in the Danube ports of Galati and Braila was the best in this respect, if we do not take into account the complexity of the Sulina estuary. It is on the waterways of the transport infrastructure of the Black and Azov Seas in the period under review, ie before the appearance of railways, that we observe modernization trends. We mean the development of shipping, both sea and river.

Keywords: transport infrastructure, Austrian consulates, Taganrog, Mariupol, Berdyansk, Odessa, Galati, Braila, Varna, Trabzon, Don, Dnieper, Dniester, Danube, shipping, port, harbor, raid.

Пропоновану статтю автор розглядає як продовження і доповнення своїх попередніх публікацій, які стосувалися історії Північного Причорномор'я, написаних на основі опублікованих донесень австрійських консулів (Zhaloba 2017a; Zhaloba 2017b; Zhaloba 2017c). Також там міститься огляд літератури та аналіз використаних джерел. Безумовно, що у названих попередніх публікаціях розглядалися елементи транспортної інфраструктури. Зважаючи на це, автор у даній публікації бачить своїм завданням максимально уникаючи повторень, доповнити попередній матеріал по Північному Причорномор'ї, а також розкрити ситуацію на болгарському та анатолійському узбережжях Чорного моря, чого ми раніше не торкалися. Таким чином, складеться більш-менш цілісна картина того, як виглядала транспортна інфраструктура Чорного й Азовського морів на межі 40-х – 50-х років XIX ст. за баченням австрійських консулів.

При розгляді даної теми виходитимемо з визначення поняття «транспортної інфраструктури», запропонованого українськими науковцями О. Бордун та А. Забарилло. Згідно з ними транспортна інфраструктура – це «сукупність споруд, системи мереж сполучень усіх видів транспорту, що задовольняють потреби населення та виробництва у перевезеннях пасажирів і вантажів» (Bordun et al. 2004, 31).

1848 р. нараховувалося 178 австрійських консульських установ, серед яких 65 розташовувалися у Леванті, тобто території, розташованій на Східному Середземномор'ї від Єгипту до Туреччини. Серед левантинських ми хотіли б виділити ті, які є цікавими для нашого дослідження: Бухарест, Константинополь (Стамбул), Яеси, Одеса, Галац, Русук (сучасне болгарське місто Русе), Трапезунд, Бельці, Бреїла (її в тогочасних австрійських джерелах називали на турецький манер – Ібраїла (Ibraila)), Ізмаїл, Керч, Таганрог, Бердянськ, Маріуполь, Феодосія, Тульча (сучасне румунське місто Тулча), Видин (Krabicka 1953, 30). Про становлення консульської справи в імперії Габсбургів та розвиток консульських установ у Північному Причорномор'ї ми вже доволі детально писали у наших попередніх публікаціях (Zhaloba 2017b, 85-95). Також можемо ще раз порекомендувати двомовну працю покійного вже австрійського дипломата і дослідника Рудольфа Агстнера (Agstner 2010). Нині ж ми коротко зупинимося на постанові австрійських консульських установ на південному, анатолійському узбережжі Чорного моря.

Ситуація на обох берегах Чорного моря – північному, російському і південному, турецькому, – принципово відрізнялася. Північне узбережжя, на яке в останній чверті XVIII ст. вийшла Російська імперія активно нею освоювалося і користуючись образом, запущеним з легкої руки О. С. Пушкіна, імперія «рубилася» і тут «окно в Європу», але вже з турецького берега. Саме завдяки російській імперській політиці, яка вибивала від оттоманів розширення свободи чорноморського плавання, вдалося оживити північно-західне узбережжя Чорного моря, коли воно, за словами американського дослідника Ч. Кінга, «по суті, повернуло собі роль, яку відігравало за часів грецької колонізації» (King 2016, 202).

На анатолійському узбережжі стан справ довго був прямо протилежним. Тут ми можемо послатися на дослідження того ж Ч. Кінга, але й також можемо почерпнути інформацію з донесень австрійського консула у Трапезунді Рудольфа Гьоделя, які лише підтверджують наукові висновки американського історика. Згідно з обома авторами адміністративно-політична ситуація до 40-х років XIX ст. була малоконтрольованою центральним османським урядом, а реальна влада на місцях належала місцевим деребеям, спадковим напівфеодалам, «які вели свої справи, мало зважаючи один на одного, а найменше – на султана у Стамбулі» (King 2016, 215). Як наслідок, старі портові гідротехнічні споруди занепали. У 30-х роках уряду Константинополя вдалося взяти ситуацію під контроль, що позначилося на поживленні господарської діяльності і поступовому притягувані до анатолійського узбережжя іноземних суден, переважно під англійським, австрійським, російським і грецьким прапорами (Mittheilungen 1850, 114). Надавати підтримку та захищати інтереси своїх торговців та мореплавців покликані були консульства, які починають тут відкриватися. Так, вже 1830 р. у Трапезунд призначається перший британський консул Джеймс Брент (King 2016, 217). Оскільки австрійський прапор був теж активним в анатолійських портах і навіть на початках переважав британський, то відкриття тут габсбурзьких консульських установ було цілком природним. Перше десятиліття, власне з 1835 р. по 1845 р., австрійські інтереси представляв російський віце-консул, але незадовільно. Тому 1845 р. у Трапезунді було відкрито штатне, тобто оплачуване державою консульство,

яке мало опікуватися перським напрямком торгівлі і захищати інтереси «Австрійського Ллойду», судноплавної компанії, заснованої 1836 р. Протягом наступних років трапезундським консульством були відкриті консульські агенції у Сінопі (1848 р.), Батумі (1850 р.) й Ерзерумі (нині турецьке місто Ерзурум) (1852 р.) та віце-консульство у Самсуні (1850 р.), які мали почесний статус. Всі вони постали на виході караванних доріг, які тягнулися до чорноморського узбережжя від нагірних масивів Персії, Вірменії та Анатолії. До обіймання консульських посад у них залучали агентів Ллойда, як це відбулося, напр., в Сінопі і Самсуні (Agstner 1999, 9–10; Krabicka 1953, 46–47).

Таким чином, консульські установи Австрійською імперією відкривалися у басейні Чорного й Азовського морів переважно у важливих портових містах (Одеса, Трапезунд, Сіноп, Самсун, Батумі, Керч, Євпаторія, Феодосія, Бердянськ, Маріуполь, Таганрог), або ж, у випадку, коли це не було морське узбережжя – у річкових портах (Галац, Брейла, Ізмаїл, Рущук) чи важливих політичних та/або торговельних центрах (Константинополь, Бухарест, Ясси, Бельці, Ерзурум).

Серед азовсько-чорноморських морських портів лідерство від початку ХІХ ст. захопила Одеса. У консульських донесеннях детально розглядалися причини, які призвели до піднесення одеської торгівлі, а з нею і самого міста. До таких відносять вдале географічне розташування, сприятливу світову кон'юнктуру на ринку зерна, оголошення Одеси вільним містом у травні 1817 р. та плідну адміністративну діяльність графа М. Воронцова як новоросійського генерал-губернатора та повноважного намісника Бессарабії (1823–1844). Втім, окрім об'єктивного географічного чинника, решта здійснювали свій вплив і на інші міста та порти, але не призвели до постання серйозної конкуренції з їх боку щодо Одеси. Тому, мабуть, саме сприятливі умови морського порту Одеси та її вдале географічне розташування, які були оцінені та підсилені місцевою російською імперською адміністрацією і призвели до того, що саме Одеса вийшла у незаперечні лідери чорноморської торгівлі (детальніше див: Žaloba 2017a, 341–349; Žaloba 2017b, 107–112; Žaloba 2017c, 76–83, 85–88). І справді, азовські порти (Маріуполь, Бердянськ), не зважаючи на той злет, якого вони зазнали у 30–40-х роках ХІХ ст. не могли конкурувати з Одесою за першість, оскільки умови плавання в Азовському морі цьому не сприяли.

На відміну від Чорного моря плавання в Азовському морі мало свої природні обмеження. Зокрема, воно було сезонним і тривало з другої половини квітня до середини листопада (Mittheilungen 1851, 229). Східна частина Азовського моря мілководна. Тому більшість суден, які прямували на Таганрог, вимушені були у Керчі перевантажувати свій товар на каботажні кораблі, прибуваючи у порт з баластом. Теж відбувалося у зворотному напрямку (Mittheilungen 1850, 295–296).

За об'ємом товарообороту другим після Одеси у середині ХІХ ст. був Таганрог. Заснований за наказом Петра І від 1696 р. Таганрог і його околиці стали притягальними для притоку населення з внутрішніх губерній Російської імперії. Все це сприяло піднесенню цього міста та зростанню продуктивності навколишніх земель – кількість вирощеного тут зерна почала перевищувати локальні потреби, що притягнуло сюди торговців з портів Середземномор'я. Ця обставина, а також те, що протягом практично усього ХVІІІ ст. Таганрог залишався єдиним портом Азовського моря, призвели до того, що він виступив воротами, через які відбувалося вивезення сільськогосподарської, переважно зернової продукції, не лише з його околиць, а й значно віддаленіших територій. На відміну від Одеси, зростання зернового експорту з Таганрогу не було настільки різким і протягом цілого ряду років залишалося приблизно рівним.

Доставка зерна з внутрішніх областей відбувалася наступним чином – Доном до річкового порту у Ростові на Дону. Останній, не маючи власного зручного виходу у море, вимушений був суходолом dopravляти прибулі товари до Таганрогу. Ця практика до середини ХІХ ст. залишалася незмінною. На цей час зернова торгівля Таганрогу значно зменшилася через конкуренцію краще географічно розташованих Маріуполя і Бердянська. На її зменшення вплинуло також й обміління устя Дону та самого таганрозького порту. Втім, як вже зазначалося, серед південних портів Російської імперії Таганрог на середину ХІХ ст. залишався на другому місці за товарооборотом, поступаючись лише Одесі. Пояснення цьому лежало в успішності його імпортних операцій, оскільки він, на відміну від решти портів, мав добротний зв'язок з внутрішніми губерніями імперії, а саме – через

Ростов на Дону вихід на судноплавний 130-мильний відрізок Дону. Останній же завдяки Іванківському каналові був поєднаний з Волгою (Mittheilungen 1850, 294–295). Тому через Таганрог швидше і дешевше було задовольняти тамтешні місця у закордонних товарах з південних портів, ніж доставляти їх ґрунтовими дорогами з Петербургу – “переваги, якої ... немає Одеса” (Mittheilungen 1850, 296). Саме завдяки наявності у розпорядженні Таганрогу торгівлі Доном він утверджував свою перевагу над Бердянськом і Маріуполем (Mittheilungen 1850, 109). Втім, що стосується власне тутешніх ґрунтових доріг, то ситуація з ними була такою ж, як і всюди. Підтвердженням може слугувати донесення за 1850 р., у якому констатовалося, що у Таганрозі наприкінці року наступив повний застій у ділових операціях – імпорتنі товари не могли доставити, бо бракувало транспортних засобів, а зерно не могли підвезти, бо наступили дощі, які привели дороги у цілком непридатний для їзди стан (Mittheilungen 1851, 208, 210).

Як зазначалося, з XIX ст. конкурентами колись єдиному на Азовському морі таганрозькому портові стали Маріуполь і Бердянськ.

Місто Маріуполь, за твердженням австрійських консулів, було засноване 1778 р. грецькими селянами (Mittheilungen 1850, 107) і лежало «на правому березі Кальміуса на миловидному пагорбі, з якого очам відкривається один з прекрасніших видів на природу» (Mittheilungen 1851, 226). На середину XIX ст. воно було розбите на вулиці, «які прямими лініями йдуть зі сходу на захід, надзвичайно запушені і особливо весною та осінню майже повністю не придатні для використання. ... На Strada grande і в порту стоять базари, збудовані з дерева, темні і брудні» (Mittheilungen 1851, 226).

Маріуполь як торговельний центр до початку XIX ст. був малоконкурентним для Таганрогу. Причина, передовсім, полягала у тому, що аграрну продукцію навколишньої місцевості можна було вивозити лише через таганрозький порт, зрозуміло, зі значними транспортними видатками. Запровадження 1801 р. у Маріуполі власної митниці поживило тамтешній торговельний рух (рубіжним у цьому відношенні вказувався 1825 р.), привабляло на поселення в місто багато іноземних купців, перетворило його на конкурента Таганрогу, пожививши судноплавний рух в Азовському морі (Mittheilungen 1851, 226).

Маріупольську бухту консульський агент розташовував «між передгір'ями Білосарайки та піщаною пустелею Крива..., де навіть найбільші торговельні судна зі зручністю і безпекою можуть ставати на якір» (Mittheilungen 1851, 227). Ґрунт бухти глинистий, а глибина складала 12–20 французьких сажнів. Навантаження суден відбувалося на правому березі річки Кальміус за малим піщаним островом за допомогою невеликих барок, які довозили вантаж до суден. Але там, де Кальміус ширшим устям впадає у море, його глибина складала лише близько 4 сажнів. Коли це місце замулювалося, що часто траплялося влітку й осінню, то вимушені були вантажити судна або ж ще меншими плоскими човнами або ж через виставлені мости. Все це було пов'язано зі значними об'їздами та втратами часу (Mittheilungen 1851, 227). Для усунення цих негараздів велася мова про побудову дороги, шириною у 40 сажнів. Вона мала починатися в середині міста та напрямку з'єднати озеро Домага (Domaha) з річкою Кальміус (Mittheilungen 1851, 230).

Щорічно маріупольський порт відвідували у розглядуваний час близько 80-90 суден різних націй, серед яких переважали австрійські, грецькі і сардинські прапори (Mittheilungen 1851, 229). Окрім цих кораблів далекого плавання, жвавим був також рух російських каботажних суден. Так, напр., 1849 р. Маріуполь відвідали 50 кораблів далекого плавання та 383 російських каботажних судна. Лише останні забезпечували непряме ввезення закордонних товарів з Керчі до Маріуполя. Це ввезення обмежувалося втім лише місцевими потребами – їх подальше транспортування від Маріуполя у віддалені райони унеможлилювалося через відсутність належних доріг (Mittheilungen 1850, 299).

Як свого часу Маріуполь став конкурентом Таганрогу, так з 30-х років XIX ст. початкувалася конкуренція між Маріуполем та Бердянськом. Іноземні торговці, які проживали в Маріуполі, першими звернули увагу на зручності низької піщаної коси в усті річки Берди. Вона на декілька миль виступала у море і завдяки цьому пропонувала судноплавству безпеку і зручність природної гавані. Оцінивши вигідність, дані іноземці наважилися 1835 р. збудувати деякі склади у незначному на той час селі Бердянськ. Вони ж, незважаючи на протидію мешканців Маріуполя, які не бажали бачити у безпосередній

близькості від їхнього міста нове торгове місце, виклопотали вже з наступного року дозвіл від уряду на введення митниці – тут консульським агентом відзначається заступництво князя М. Воронцова (Mittheilungen 1850, 104). Таким чином, експортні операції у Бердянську розпочалися вже 1836 р. Перші два роки ще панував певний острах щодо прибутковості нового порту, передовсім, зважаючи на близькість Маріуполя і його протидію. Але піднесення експорту 1838 р. до 186 тис. 706 четвертей зерна й олійних вартістю 848 тис. 979 срібних рублів переконав останніх скептиків. З того часу почалося активне заселення Бердянська іноземними купцями, були збудовані солідні і просторі склади та житлові будинки і наприкінці 1840-х років Бердянськ мав вигляд «привабливого і впорядкованого міста, яке користується процвітанням, якого мало хто досягнув за такий короткий час з моменту його заснування» (Mittheilungen 1850, 105).

З часу відкриття порту у Бердянську 1836 р. і до січня 1850 р. з нього було вивезено аграрної продукції на суму в 17 млн. 637 тис. срібних рублів. Такий об'єм судноплавного і торгового руху доводив, що торговці, які брали участь у заснуванні цього порту не обманулися у їхніх очікуваннях. Наприкінці 1840-х років торгово-судноплавні обороти Бердянська перевищували маріупольські і наближалася навіть до результатів експорту Таганрогу. Останнє було б у тому разі, коли б з таганрозького експорту вирахувати надходження з Ростова на Дону.

Розкриваючи причини швидкого розквіту Бердянська консульський агент виділяв насамперед його вигідне географічне розташування – порт лежав найближче до морської протоки Єнікале (Керченська протока) і прямий шлях до неї був повністю вільним від мілин. Наявність останніх, як і панування північно-східних вітрів (їх впливу Бердянськ зазнавав менше) значно ускладнювали судноплавство до Маріуполя і Таганрогу. Ці обставини підштовхували багатьох судновласників віддавати перевагу Бердянську, задовольняючись меншою фрахтовою платою, що теж позитивно впливало на торговий рух міста (Mittheilungen 1850, 107). Міркуючи про перспективи Бердянська у порівнянні з іншими двома азоськими портами, консульський агент вже, як зазначалося, констатував переважання бердянського експорту над маріупольським. Це притому, що фінансовий капітал бердянських купців поступався маріупольським – останні свої торговельні операції здійснювали переважно за власний рахунок. Але консульський агент вірив у вкрай жвавий підприємницький дух, яким володіли зібрані з різних національностей мешканці Бердянська (Mittheilungen 1850, 108–109). Тим більше, що наприкінці 1840-х років бердянській портовій митниці було надано право на митне обкладання імпорту. У результаті підскочила вартість ввезених до Бердянська товарів – якщо 1847 р. їхня вартість склала ледь 5 тис. 600 флоринів., 1848 р. лише 11 тис. 300 флоринів., то 1849 р. 92 тис. 900 флоринів. Окрім адміністративного тут теж вагомим виявився географічний чинник – на відміну від Маріуполя, де, як ми писали вище, імпорт здійснювався винятково каботажними суднами, до бердянського порту з імпортними товарами могли заходити кораблі далекого плавання. 1849 р. їх до бердянського порту зайшло 77, переважно під грецьким, сардинським, англійським, російським і тосканським прапорами (Mittheilungen 1850, 300). Ними ж було вивезено товарів на 1 млн 744 тис. 100 флоринів., що було вдвічі більше за тогорічний експорт Маріуполя (Mittheilungen 1850, 301). При цьому значна частина жиру і чистої шерсті, які вироблялися на сусідніх місцевостях, оминала Бердянськ, прямуючи Дніпром до Херсону, а звідти до Одеси. За заувагою австрійського консульського агента Й. Іванчича, завдання торгівлі Бердянська полягало у притягненні цих товарів (Mittheilungen 1850, 111).

За баченням австрійських консулів на перешкоді більшого розвитку аграрного сектору Приазов'я стояли наступні чинники. Насамперед, брак добротних комунікацій. Судноплавство на Азовському морі припинялося як правило десь на чотири з половиною місяці – від 25 листопада до 5 грудня до 10 чи 20 квітня. Селянин міг довозити своє зерно до порту лише після завершення усіх осінніх польових робіт. Однак, вже у жовтні місцеві дороги ставали абсолютно непридатними для будь-якого транспортування і поставки поновлювалися лише з настанням весняної погожої погоди. Другим чинником, виступала низька землеробська культура місцевого населення, насамперед татар і греків – виняток складала лише німецькі сільськогосподарські колонії. У результаті три азоських порти – Маріуполь, Бердянськ і Таганрог – щорічно поставляли лише біля 1 млн. четвертей

зерна і олійного насіння, у той час як одна Одеса в рік вивозила біля 2 млн. четвертей, а румунський дунайський порт Галац – біля 1 млн. 600 тис. четвертей (Mittheilungen 1850, 110–111).

Керченський порт, розташований на вході в Азовське море, набув позірного значення у торгово-транспортних операціях лише завдяки штучним заходам російського уряду. За розпорядженнями останнього всі закордонні судна перед заходом в Азовське море мушили вистояти в Керчі 28-денний карантин. Цілком природним наслідком цього стало те, що більшість торгових домів Азовського моря, які займалися вивезенням за кордон сільськогосподарських продуктів постачали їхні товари каботажними суднами до Керчі. Там вони їх складували для того, щоб змогти їх перевантажити на іноземні судна ще під час карантинного стояння.

Ця позірність відразу далася взнаки, як тільки 1847 р. карантинний час було зменшено до 14 днів, а 1848 р. до 4 днів – торгівельна активність в Керчі впала. З одного боку, кораблі нині прямували до Азовського моря самостійно. З іншого, навколишні кримські території через низьку продуктивність не могли запропонувати значних партій зерна і сировини для вивозу. До того ж, у кримському експорті брали участь Євпаторія з Феодосією (Mittheilungen 1850, 302).

Феодосія, за словами австрійського консула, була колись важливим перевалочним пунктом сільськогосподарських продуктів південно-східних губерній, які довозилися каботажними суднами з Азовського моря для подальшого експорту за кордон. Феодосійський порт, втім, спіткала така ж доля, як і керченський – з часу полегшення азовського судноплавства його діяльність обмежилася майже виключно вивезенням кримських продуктів та ввезенням товарів для місцевих потреб (Mittheilungen 1850, 303–304).

Подібне до Керчі і Феодосії місце у чорноморській торгівлі займала і розташована на західному узбережжі Криму Євпаторія. Там, правда, один час промайнула іскра надії. Зважаючи на край вдалу кон'юнктуру 1846 і 1847 років, ряд одеських торгових домів виношували плани відкриття тут своїх філій. Однак, вже 1849 р. приніс розчарування і дані плани були відкладені до кращих часів. Втім, австрійський консул в Одесі сумнівався, що Євпаторія зможе вийти за локальні межі Криму. У своїх сумнівах він виходив з наступних міркувань: з одного боку, євпаторійський рейд через піщаний ґрунт пропонував суднам відносну безпеку. З іншого, населення і продуктивність півострова Крим були вкрай незначними з тим, щоб окрім Керчі і Феодосії бути здатними забезпечити і цей порт чи то значним імпортом закордонних товарів, чи то значним експортом місцевих сільськогосподарських продуктів (Mittheilungen 1850, 305).

У порівнянні з Одесою чи азовськими портами вивіз аграрної продукції через кримські порти (Феодосія, Керч, Євпаторія) був досить незначним. У цей час в Криму, незважаючи на його досить велику площу, вирощувалося не так багато зернових. Пояснювалося це браком робочих рук, переважанням скотарства, яке потребувало значних пасовищ, а також таким природним чинником, як сухість клімату (Mittheilungen 1851, 219). Тому зерновий експорт з Криму на початок 50-х роках XIX ст. поділявся на дві частини: 1) якісне зерно скуповували європейські капітани, які постачали його на середземноморські ринки; 2) експорт до Туреччини, де споживач цінував більше дешеву ціну, ніж якість пшениці (Mittheilungen 1851, 218).

Річковими дунайськими портами, до яких могли заходити морські судна були на території Російської імперії Рені й Ізмаїл, на румунській – на лівому березі Дунаю молдовське місто Галац і на правому волоське місто Бреїла. Галац і Бреїла, зважаючи на природну заплутаність дунайської дельти, були вдаліше розташовані і фактично виступали як морські і річкові ворота. До них, незважаючи на проблемність Сулинського рейду заходили морські судна з моря, а вгору за течією Дунаю з 1829 р. діяло австрійське Дунайське пароплавне товариство, яке пов'язало Відень з Константинополем через Галац і Бреїлу. До цього слід додати і умови Адріанопольського мирного договору, укладеного 1829 р. після чергової російсько-турецької війни, згідно з якими було дозволене вільне плавання Дунаєм і Чорним морем, що за словами румунського історика Тудора Савіна поклато «кінець підпорядкуванню зовнішньої торгівлі румунських князівств Оттоманській імперії» (Savin 1950, 37). Саме на цих двох чинниках, умовах Адріанопольського мирного договору та діяльності Дунайського пароплавного товариства як вирішальних для піднесення Галацу

та Бреїли, а також всіх придунайських міст і містечок наголошував у своїх звітах австрійський консул в Галаці Х. В. Губер (Mittheilungen 1850, 8).

Втім, за його ж переконанням Галац й Бреїла того часу швидше за все могли розглядатися для Одеси як засіб пом'якшення втрат, а ніж предмет небезпечного суперництва. За його баченням переваги Одеси перед названими портами полягали у наступному: вона була морським портом, судноплавство у якому припинялося лише на короткий час за суворої зими. Весною ж вантажі з Одеси прямували безпосередньо до місць призначень. Щодо дунайських портів, то вони на той час поєднувалися з Чорним морем Сулинським гирлом. Для його проходження вантажні судна слід було розвантажити, а у відкритому морі знову довантажувати. До того ж, інколи потрібно було тижнями очікувати на саму можливість плавання ним (Journal des österreichischen Lloyd 1844). Відповідно страхування для дунайських перевезень постійно було на 2% дорожчим, ніж для Одеси. Як і ціни на фрахт – в Галаці і Бреїлі вони були постійно на 30–50% вищими, ніж в Одесі. Ще одна проблема – торговець у Галаці ніколи не міг обрахувати час, який був потрібний його суднам для плавання Дунаєм і проходження Сулини. Тобто, за словами австрійського консула, “йому бракує правильної основи для використання кон'юнктури зернового ринку” (Mittheilungen 1850, 49). Через те, відправлення з Одеси вчасно сягали місць призначень, у той час як поставки з дунайських портів прибували з 6-8 тижневим спізнанням, коли ціни починали падати.

Відмінності були і в головних статтях експорту. Так, для дунайських портів це була кукурудза, яка за кількістю і якістю переважала російську. Однак, консул наголошував на тому, що найсуттєвіша перевага російського портового міста полягала у тому, що Одеса експортувала переважно пшеницю. На тогочасному світовому ринкові вона була відома як польська пшениця відмінної якості, яку неодмінно можна було купити за недорогою ціною (завдяки кріпосній праці селян – *І.Ж.*). З молдово-валаських портів надходила пшениця друго- і третьосортної якості, для вигідного збуту якої завжди потрібний жвавіший попит, ніж за звичай. Відповідно грошова вартість експортованого хлібу з Одеси була завжди принаймні вдвічі вищою, хоча у кількісному виразі це могли бути приблизно рівні показники.

Нарешті, наприкінці 40-х років XIX ст. Одеса вже мала багаторічний торговельний досвід, міцні зв'язки, надійний кредит і великі капітали у порівнянні з дунайськими портами (Mittheilungen 1850, 48–49, 250).

Російські порти на Дунаї – Ізмаїл і Рені – зазнали свого піднесення після укладення вже згаданого Адріанопольського мирного договору 1829 р., за яким усі острови між Кілійським і Гергіївським рукавами дунайської дельти відходили до Російської імперії. Головні статті експорту – зерно, сири, овеча шерсть – були бессарабського походження. Втім, торговельний рух цих портів не поширювався далі Константінополя, а через недостатню тамтешню глибину Дунаю обмежувався суднами з невеликою тоннажністю (Zhaloba 2017с, 85).

Щодо болгарських дунайських і морських портів, то про них у опублікованих звітах кінця 40-х років інформації мало. Серед цієї інформації є викладки статистичного характеру про кількість товарів та суден, які пройшли через ці порти, а саме Варна, Бальчик і Каварна, Бургас, Анхіало (сучасне болгарське місто Поморіє) та Місесврія (сучасне болгарське місто Несебир) за 1847 р., Варна, Бальчик, Каварна, Мангалія і Кюстенджє (сучасне румунське місто Констанца), Бургас, Анхіало, Місесврія за 1848 р.; за 1849 р. був опублікований короткий звіт, де з болгарських портів наводилися дані лише по Тульчі, а за 1850 р. – лише про болгарські дунайські порти: Тульчу, Сілістрію (сучасне болгарське місто Сілістра), Рушук, Сістов (сучасне болгарське місто Свіштов) і жодного слова про морські. Єдиними винятками, по яких є певні коментарі чи характеристики були дунайський порт у Тульчі та морський у Варні. Зокрема, по Варні у звіті за 1848 р. зазначалося, що судна під європейськими прапорами неохоче відвідують рейд Варни, оскільки він повністю незахищений від північно- і південно-східного вітрів. І далі австрійський консул у Галаці Х. В. Губер зауважує: «Регулювання порту Варни як вкрай важливого для болгарської торгівлі є давно обговорюваним проектом, який втім донині марно очікує на виконання» (Mittheilungen 1850, 255). Про те, що Варна була справді важливою для болгарської торгівлі висновок можна зробити лише зі співставлення наведених за вказані

роки статистичних таблиць (як вже зауважувалося, не за всі роки). Так, 1847 р. Варну відвідали 266 суден, тоді як решту портів болгарського морського узбережжя разом 361 (з них 231 судна – Бальчик і Каварну, 131 – Бургас, Анхіало та Міссерву) (Mittheilungen 1850, 54), 1848 р. – Варну 176, решту 208 (129 Бальчик, Каварну, Мангалію і Кюстендже, 79 – Бургас, Анхіало, Міссерву) (Mittheilungen 1850, 255). Певним доповненням до розуміння ваги Варни може бути коментар зі звіту за 1849 р. В останньому розповідалося, що на болгарських ринках поблизу Разграда відбувається жвавий збут німецьких фабрикатів, особливо барвників, зброї, золота та срібла, виробів зі шкіри і сталі та тканин. І вартість обороту за 1849 р. могла вибігати на суму у 50 млн. турецьких піастрів. А щодо експорту, то він полягав у зерні, яке, як зауважувалося у звіті, вивозилося через порти Варни і Бургасу (Mittheilungen 1850, 316).

Щодо важливості у транспортній інфраструктурі Тульчі, то тут більше інформації. Так, у звіті за 1847 р. зауважується, що «розташована на північно-східному краї Болгарії турецька дунайська гавань Тульча є сильно відвідуваною суднами станцією» (Mittheilungen 1850, 53). Пояснювалося це тим, що більшість тих, хто плаває Дунаєм, заходили до Тульчі, щоб забезпечити себе необхідною провізією. Для прикладу, 1849 р. як провіант на судна було поставлено 600 голів волів, 1 тис. 100 овець, 1 тис. 900 ягнят, 400 тис. пайок сухарів і 12 тис. пачок сиру (Mittheilungen 1850, 316). Також тут готувалися до операцій, які потрібні були при проходженні Сулинського устя, брали чи залишали лоцманів або ж просто очікували на сприятливий вітер. Окрім того, Тульча була також портом, який задовольняв потреби прилеглих місцевостей в експортно-імпортних операціях. Важливість Тульчі як порту підтверджується також і тим, що вона була проміжною станцією на пароплавній лінії Константинополь-Галац, яка підтримувалася товариством «Австрійського Ллойду» (Mittheilungen 1850, 53, 253–254).

У Тульчі розташовувалася і велика суднобудівна верф, що видно з понижчого матеріалу. 1847 р. з її стапелів зійшло 2 морських судна під австрійським прапором, 22 – під турецьким різних типів. Останні всі належали грецьким судовласникам, команда яких складалася з грецьких матросів і які по прибутті до Галацу чи Бреїли міняли оттоманський прапор на валаський чи молдовський. Ще 6 морських суден і 2 річкові барки залишалися недобудованими на стапелях. У звіті міститься детальна інформація про тип суден, їх тоннажність і вартість, умови оплати корабельних майстрів тощо (Mittheilungen 1850, 53–54). 1848 р. зі стапелів у Тульчі зійшло 18 суден під оттоманським прапором. Всі судна будувалися з дубового дерева, яке постачалося з сусідніх лісів. Оснащення кораблів відбувалося переважно у Константинополі чи Галаці (Mittheilungen 1850, 254).

Серед анатолійських портів, тобто південного узбережжя Чорного моря слід виділити порти в Трапезунді, Самсуні, Сінопі, Батумі та Інеболу. Найважливішими були Трапезунд і Самсун, але першість була, безумовно, за Трапезундом. У розглядуваний час він, поряд з Константинополем і Тебризом, розглядався як важливіший пункт у транзитній торгівлі з Іраном. Однак, на відміну від двох інших згаданих міст, у Трапезунді не відбувалося власне великих торговельних операцій. Його основна роль зводилася до транспортно-експедиторських функцій, власне у ньому відбувалося долучення караванних шляхів до пароплавних ліній Чорного моря. Тому тут здійснювалися значні операції з перевантаження та експедиції товарів, які курсували між Персією і Європою на їх чорноморському відгалуженні. Усі торгові дома Константинополя та Тебризу, які брали участь у перській торгівлі мали своїх довірених осіб чи власних керуючих справами у Трапезунді. Дана експедиторська роль у перській торгівлі, поряд зі значними власними торговельними операціями з сусідніми провінціями, позитивно позначалися на розвитку Трапезунду. У місті постали численні постоялі двори, оскільки воно було наповнене вантажниками, маклерами, човнярами та тисячами в'ючних тварин (Mittheilungen 1850, 145–146).

За своїми природними характеристиками анатолійські порти відрізнялися від північночорноморських чи азоських. Всі вони розташовувалися на скелястому, важкодоступному узбережжі, на якому лише бухти Сінопу і Батумі надавали суднам надійний прихисток. Щодо найважливіших портів того часу Трапезунду і Самсуну, то вони володіли цілком відкритими і незахищеними рейдами. Через те під час зими доступ до цих портів вітрильних суден унеможлилювався. Пароплави, часто протягом усього їхнього тамтешнього перебування, вимушені були підтримувати вогонь в машинах. Це робилося

зважаючи на ризик бути викинутими на берег за негоди, або ж, за її ускладнення, взагалі бути готовими вийти в море. Все це, безумовно, було вкрай дорогим задоволенням (Mittheilungen 1850, 114, 116).

Потенціал для розвитку тутешнього судноплавства був зрозумілим – на півдні і сході від анатолійського узбережжя лежали величезні масиви земель з населенням, яке було практично виключене з чорноморської торгівлі. Однак, найважливішою передумовою уможливлення постачання ними своєї продукції до чорноморських портів і в зворотному напрямку промислових товарів Заходу було поліпшення тамтешніх шляхів сполучення. Власне мова йшла про сухопутні шляхи, оскільки, на відміну від північного узбережжя, розраховувати на водні артерії на півдні не доводилося. Найважливішими дорогами, які слугували рухові з внутрішніми азійськими територіями були ті, які вели від Трапезунда і Самсуна. Певною вагою володіли також дороги від Батумі, Сінопу та Інеболу. Але лише дороги поблизу Самсуна і Трапезунду були почасти придатними для проїзду – у цілому ж це були в'ючні стежини найгіршого виду (Mittheilungen 1850, 115).

Час, який доводилося витратити торговельним караванам на подолання дороги від Трапезунду до Тебризу за доброго їх стану, тобто за хорошої погоди складав 27–30 днів, з яких 7–8 днів випадало на додання дороги від Трапезунду до Ерзеруму, решта від Ерзеруму до Тебризу. Якщо у поганому стані, а взимку це практично було весь час, то дорога від Трапезунду до Ерзеруму складала вже 10–12 днів, далі до Тебризу 25–30, тобто разом біля 40 днів. Нарешті, весною, з травня до липня, коли в'ючні тварини переходили на харчування зеленню і, відповідно, були ослабленими, їх рух дорогами теж був повільнішим, ніж зазвичай. Англійські дипкур'єри рухалися, зрозуміло, швидше – вони долали віддаль між Трапезундом і Тебризом часто і за сім днів. У цілому у напрямку Тебризу існували три дороги – одна, так звана зимова, яка виступала головною і якою можна було послугуватися круглий рік і дві інші, літні, рух якими був незначним і лише за доброї погоди (Mittheilungen 1850, 119–120).

Зрозуміло, що поряд з розбудовою місцевих доріг важливим було і поновлення та розбудова портової інфраструктури. У Самсуні та Трапезунді залишалися рештки старих гідротехнічних споруд. Їх поновлення, особливо в Трапезунді, де поряд з якірною стоянкою розташовувалися значні каменоломні, на думку австрійського консула Рувдольфа Гьоделя, не повинно було складати особливих труднощів. Власне мова йшла про зведення захисних молів з тим, щоб уможливити цілорічне вітрильне плавання у трапезундському і самсунському портах (Mittheilungen 1850, 116–117).

Таким чином, Габсбурзька імперія проявляла жвавий інтерес до чорноморсько-азовської торгівлі і судноплавства. Практичним підтвердженням цього інтересу була значна кількість консульських установ, відкритих Віднем у басейні Чорного й Азовського морів на межі 40-х – 50-х років XIX ст. Дані установи покликані були надавати інформацію про умови торгівлі та судноплавства відповідних округів, що вилилося у продукування значної кількості надзвичайно цікавих звітів; представляти та відстоювати інтереси австрійських торговців і судноплавців, і, в разі потреби, надавати їм захист та підтримку.

Виходячи з наведеного у статті матеріалу, почерпнутого з опублікованих звітів австрійських консулів, ми можемо зробити певні попередні висновки. Попередні, оскільки ґрунтовні висновки можуть бути зробленими лише після залучення цих джерел для комплексного розгляду торгівлі і судноплавства у Чорному і Азовському морях. Тим не менш, те, що вже можна констатувати. Жвавим господарським піднесенням Північне Причорномор'я та Приазов'я завдячують адміністративним заходам імперської адміністрації Росії та її імперської політики щодо Оттоманської порти. Останнє проявлялося, зокрема, у витисканні з османів розширення свободи торгівлі і судноплавства, чим користалися як інші європейські держави, так і ті, хто знаходився на пограниччі російсько-османського протистояння. Як от Дунайські князівства, які після 1829 р. отримали автономію. Це, безумовно, було тим чинником, що пояснював різке поліпшення морської транспортної інфраструктури, що проявилось у піднесенні таких міст і їх портів, як Таганрог, Маріуполь та Бердянськ в Азовському морі, Одеси на Чорному морі та Галацу і Бреїли на Дунаї. Фактично на цей час обмеженням росту портів і міст могли бути лише їх географічні умови та недостатня продуктивність прилеглих територій. Це, зокрема, позначалося на азовських та дунайських портах і найбільш яскраво на кримських.

Що ж до корінних територій османів анатолійського узбережжя, то сюди північно-чорноморський імпульс докотився лише у 30-х роках XIX ст. У цих роках Стамбул поступово дав раду тамтешнім деребям і почав звертати увагу на місцеве господарство.

Але ключовим чинником, який стояв на заваді розкриттю усіх потенційних можливостей транспортної інфраструктури Азовського і Чорноморського морів був брак добротного комунікаційного передпілля, власне повна запушеність ґрунтових доріг. І це те, що об'єднувало узбережжя морів, не залежно від того, чи це був турецький чи який інший чорноморський чи азовський берег. Тому висновок, зроблений ще 1975 р. радянською дослідницею Соловйовою про те, що «для російського транспорту феодално-крепостнической России была характерна вопиющая отсталость сухопутных и водных путей сообщения. Бездорожье было подлинным бичом русского народного хозяйства» (Soloveva 1975, 24), можна цілком застосувати і до Дунайських князівств і до османських територій.

Почасти компенсувати брак сухопутних доріг могли водні шляхи, як це було у випадку з Одесою, що виступала транспортним магнітом для територій над Дністром і Дніпром та Таганрогу з його виходом через Ростов на Дону на Дон і через Іванківський канал на Волгу. Беззаперечно, що найкращою у цьому відношенні була ситуація у дунайських портів Галацу і Брейли, якщо не брати до уваги складнощі Сулинського гирла. Саме на водних шляхах транспортної інфраструктури Чорного і Азовського морів у розглядуваний період, тобто до появи тут залізниць, ми спостерігаємо тенденції модернізації. Ми маємо на увазі розвиток пароплавання, як морського, так і річкового. Але це вже тема, яка потребує свого окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Agstner R. 1999. Österreich im Kaukasus 1849–1918. Wien: Diplomatische Akademie, 104 S. (In German).
- Agstner R. 2010. Von Kaisern, Konsuln und Kaufleuten – Österreich und die Ukraine 1785–2010 / Ag'stner R. Pro cisariv, konsuliv i kupciv – Avstriya i Ukrayina 1785–2010.
- Агстнер, Р. 2010. Про цісарів, консулів і купців – Австрія і Україна 1785–2010. Berlin–Münster–Wien–Zürich–London: Lit Verlag, 409 S. (In German and Ukrainian).
- Bordun O., Zabarylo A. 2004. Stanovlennya geografii transportnoyi infrastruktury` yak naukovoogo parlyamu. *Visny`k L`viv. un-tu. Seriya geografichna*. Vy`p. 30. S. 28–31.
- Бордун, О., Забарилло, А. 2004. Становлення географії транспортної інфраструктури як наукового напрямку. *Вісник Львів. ун-ту. Серія географічна*. Вип. 30. С. 28–31. (In Ukrainian).
- Journal des österreichischen Lloyd 1844. IX. Jg. 23. März. Nr. 24. (In German).
- King Ch. 2016. Istoriya Chornogo morya / per. z angl. M. Kly`mchuk. K.: Nika-Centr, 308 s.
- Кінг, Ч. 2016. Історія Чорного моря / пер. з англ. М. Климчук. К.: Ніка-Центр, 308 с. (In Ukrainian).
- Krabicka K. 1953. Das österreichische Konsularwesen zwischen 1849 und 1859. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien, 188 Bl. (In German).
- Mittheilungen 1850 über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium. Hrsgb. von der Direction der administrativen Statistik. Erster Jahrgang. Wien: Verlag von Carl Gerold, 666 S. (In German).
- Mittheilungen 1851 über Handel, Gewerbe und Verkehrsmittel, so wie aus dem Gebiete der Statistik überhaupt, nach Berichten an das k. k. Handels-Ministerium. Herausg. von der administrativen Statistik. Zweiter Jg. Wien: Verlag von Carl Gerold, 580 S. (In German).
- Savin T. 1950. Inostranny kapital v Rumynii (s 1859 po 1945 g.). M.: Izd-vo inostr. l-ry, 210 c.
- Савин, Т. 1950. Иностранный капитал в Румынии (с 1859 по 1945 г.). М.: Изд-во иностр. л-ры, 210 с. (In Russian).
- Soloveva A. M. 1975. Zheleznodorozhnyy transport Rossii vo vtoroy polovine KhIX v. M.: Nauka, 315 s.
- Соловьева, А. М. 1975. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. М.: Наука, 315 с. (In Russian).
- Żaloba I. 2017a. Stosunki agrarne Południa Ukrainy oczyma austriackich konsulów w latach 50.–70. XIX wieku. *Wolni i uwlaszczeni. Chłopi a przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne w Europie Wschodniej w XIX i na początku XX wieku* / Pod redakcją Doroty Michaluk. Ciechanowicz, s. 335–362. (In Polish).
- Żaloba I. 2017b. Rozdil tretij / Materialy` avstrijs'ky`x konsul's'ky`x ustanov u Pivnichnomu Pry`chornomor`yi yak dzherelo do istoriyi ekonomichnogo rozvy`tku regionu 50–70-x rokiv XIX stolittya.

Arhivy` konsul`s`ky`x ustanov inozemny`x derzhav yak dzherelo do vy`vchennya ukrayins`koyi istoriyi XIX – pochatku XX stolit` / Kolekty`vna monografiya za red. Vady`ma Adadurova. L`viv: Vy`davny`cztvo UKU, s. 81–114.

Жалоба, І. 2017b. Розділ третій / Матеріали австрійських консульських установ у Північному Причорномор'ї як джерело до історії економічного розвитку регіону 50–70-х років XIX століття. *Архіви консульських установ іноземних держав як джерело до вивчення української історії XIX – початку XX століть / Колективна монографія за ред. Вадима Ададурова. Львів: Видавництво УКУ, с. 81–114. (In Ukrainian).*

Zhaloba I. V. 2017c. Zvity` avstrijs`ky`x konsuliv 50-x rokiv XIX st. yak dzherelo doslidzhennya istoriyi Odesy. *Special`ni istory`chni dy`scy`pliny`: py`tannya teorii ta metody`ky`*. Zbirka naukovy`x pracz` / Vidp. red. G. V. Boryak. Uporyadny`k I. V. Matyash. K.: NAN Ukrayiny`, Insty`tut istoriyi Ukrayiny`, 2017. Chy`slo 28: Dy`plomaty`chni arhivy`: ponyattya, insty`tucijna istoriya, informacijny`j potencial. S. 71–89.

Жалоба, І. В. 2017с. Звіти австрійських консулів 50-х років XIX ст. як джерело дослідження історії Одеси. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г. В. Боряк. Упорядник І. В. Матяш. К.: НАН України, Інститут історії України, 2017. Число 28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. С. 71–89. (In Ukrainian).*

Дата подання статті до редакції – 24.10.2021 р.

ІНОЗЕМНІ ІНВЕСТИЦІЇ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНІ ФОРМИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ І МІСЬКОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Едуард Хряпін

доцент, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, Харків, Україна, 6100, khriapine@gmail.com, ORCID 0000-0002-4239-5069

У статті проаналізовано та розкрито еволюцію іноземних акціонерно-пайових компаній, реорганізацію приватних концесій у муніципальні підприємства, в також торгових будинків і зарубіжних партнерів у вітчизняних товариствах; особливості ведення бізнесу, господарської політики, фінансові можливості для модернізаційного розвитку України. Діяльність іноземних компаній і підприємств у модернізаційному розвитку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набула різноманітних організаційних форм акціонерно-пайових підприємств (акціонерних товариств і товариств на паях) і торгових будинків (повних товариств і змішаних товариств на довірі). Акціонерно-пайові компанії та торгові будинки сприяли переходу до нових форм господарювання підприємств, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств різних галузей промисловості. У металургійній, гірничовидобувній, кам'яновугільній, металообробній, хімічній, електроенергетичній галузях, індустрії будівельних матеріалів, сфері торгівлі, міського господарства використовувались різні форми інвестування, розміщення закордоном акцій та облігацій, залучався банківський кредит. Приватно-індивідуальні підприємства, що володіли майстернями, заводами, відділеннями, складами, представництвами із різним за обсягом коштами, виробництвом, кількістю робітників, персоналу, є одним із проблематичних у класифікації за організаційно-правовою формою. У цей період активно виникають перші муніципальні підприємства, що витісняють іноземні концесії, які були новим господарським явищем на українських землях. В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів приватного сектора їх поява вважалася прогресивною тенденцією в інфраструктурному розвитку міського господарства, ринкової трансформації регіональних фінансів, розширенні економічних повноважень органів місцевого самоврядування.

Ключові слова: підприємці, акціонерні товариства, основний капітал, інвестиції, акції, торгові будинки, власники.

FOREIGN INVESTMENTS IN UKRAINE: ORGANIZATIONAL FORMS AND ENTREPRENEURS IN THE DEVELOPMENT OF INDUSTRY AND URBAN INFRASTRUCTURE (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Eduard Khriapin

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of History and Socio-Economic Disciplines Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy” of the Kharkiv Regional Council, lane Rustaveli, 7, Kharkiv, Ukraine, 61001 khriapine@gmail.com, ORCID 0000-0002-4239-5069

The evolution of foreign equity mutual corporations, reorganization of private concessions into municipal partnerships, trading houses and foreign partners in domestic partnership, the features of business, economic policy, financial chances for modernization of Ukraine development have been analyzed and

revealed in the article. Activities of foreign companies and entrepreneurs in the modernization development of the second half of the 19th – early 20th centuries acquired various organizational forms of joint-stock companies (joint stock companies and partnerships in shares) and trading houses (full partnerships and joint ventures). Joint-stock companies and trading houses facilitated the transition to new forms of business management, namely the organization of holding groups among specialized or multidisciplinary companies in various industries. In the metallurgical, mining, coal, metalworking, chemical, electric power, construction materials, trade, and municipal industries, various forms of investment, placement of shares and bonds abroad, and bank credit were used. Private-individual enterprises that owned workshops, factories, branches, warehouses, representative offices with different amounts of funds, production, number of workers, staff, is one of the most problematic in the classification of organizational and legal form. During this period, the first municipal enterprises actively emerged, displacing foreign concessions, which were a new economic phenomenon in the Ukrainian lands. Given the shortage of investment resources of the private sector, their emergence was considered a progressive trend in the infrastructural development of the urban economy, market transformation of regional finances, expanding the economic powers of local governments.

Keywords: traders, joint-stock partnership, basic capital, investments, stock, trading house, holders

У другій половині XIX – початку XX ст. в Україні відбувається становлення основних галузей економіки внаслідок модернізації промисловості за безпосереднього залучення іноземних інвестицій та участі закордонних підприємців, що обумовлювало використання широкого спектру організаційних форм заснування та фінансово-господарської діяльності, галузевої спеціалізації підприємств, формування широкої інфраструктурної мережі залізниць, телеграфного і телефонного зв'язку, будівництва електростанцій, становлення структури міського господарства.

Проблеми вивчення та аналіз становлення й еволюцію організаційних форм, фінансово-господарської діяльності іноземних капіталів і підприємців у модернізаційному розвитку України другої половини XIX – початку XX ст. досліджували В. І. Бовикін, Л. Є. Шепелев, Й. Ф. Гіндін, І. М. Кулінич, В. П. Степкін. Окремі праці такого спрямування є і в діаспорній та зарубіжній історіографії, а саме К. Кононенко, Б. Винора, Дж. Маккея, В. Петерса, Й. Вільсона.

Завданням цієї розвідки є всебічний огляд організаційних форм, взаємодії між ними, участі закордонних партнерів у різноманітних підприємницьких структурах фінансово-господарського характеру, їх економіко-технічні можливості, особливості ведення бізнесу в галузях промисловості міського господарства, державної належності іноземних капіталів та управлінсько-технічного персоналу в умовах інфраструктурних перетворень і модернізаційного розвитку України другої половини XIX – початку XX ст.

Основною формою надходження іноземних інвестицій були акціонерно-пайові підприємства (акціонерні товариства й товарищества на паях), що утворювали основний, облігаційний, запасний, резервний капітал шляхом випуску і розміщення акцій, облігацій або паїв на вітчизняних та зарубіжних біржах. Акціонерні товариства виникали як щойно утворені або на основі чинних підприємств, використовуючи фінансовий потенціал банківських установ або торгових будинків, а товарищества на паях намагалися розширювати сімейну та індивідуальну справу. Як приклад необхідно назвати 1892 р. поблизу ст. Краматорськ Ізюмського повіту Харківської губернії “Товариство котельних і механічних заводів В. Фіцнер і К. Гампер” розпочало будівництво машинобудівного заводу, а 1896 р. підприємство стало до ладу. З метою забезпечення власного виробництва якісними металом компанія організує металургійне виробництво. 15 травня 1899 р. було утворено “Краматорське металургійне товариство” (КМТ) з акціонерним капіталом 4,5 млн. крб., розділеним на 9000 акцій по 500 крб. Власниками компанії були пруський підданий В. Фіцнер і швейцарський громадянин К. Гампер, які мали однойменне підприємство у Петроковській губернії Царства Польського, що володіло контрольным пакетом акцій у 6738 по 500 крб. українського підприємства. Краматорське товариство діяло в злуці з німецькими фірмами Trocken-Gasreinigung G. m. b. H. Dingler-Halbergerhuetten-Zschocke, Zweibruecken; Maschinenbau-Aktiengesellschaft Tigler, Duisburg-Meidersch, Allgemeine Brickettierung Gesellschaft, Berlin (Khriapin 2004, 73; RDIA f. 23, op. 24, spr. 629, ark. 1–2). На 1900 р. підприємство мало основний капітал 6 750 000 крб., оформило облігаційну позику на суму 3 375 000 крб., прибуток складав за перший рік діяльності 81 151 крб., дивіденд

не видавався. За період 1900–1914 рр. компанія збільшує основний капітал до 10 млн крб. КМТ стає провідним підприємством із виготовлення прокатних станів та їх частин, парових машин для них, пресів для виробництва балок, чавунних прокатних валів, випускає декілька паровозів (одночасно із заводами Харкова і Луганська). На початку ХХ ст. виникають потреби підприємства в будівельних матеріалах, насамперед цемент, цегла для оновлення виробничих фондів, будівництва житла, прокладання водогонів, каналізації. Член правління КМТ Е. А. Сундгрєн (бел. під.) налагоджує виробництво зареєстровано в Російській імперії патенту В. Лессінга (нім. інж.) привілеї на спосіб приготування цементу і цегли з доменних шлаків за способом Коминка та їх торгівлю. Новому товариству цементних заводів “Грануліт” передавалась у власність земельна ділянка в 5 десятин, що прилягала до р. Торець біля ст. Краматорськ. Характерною рисою цих заводів галузі було їх високотехнологічне виробництво з використання переробки відходів металургійних заводів (шлаків). Засновниками підприємства 30 листопада 1913 р. стали В. М. Пуласький і Л. Г. Рабинович з акціонерним капіталом 1 250 000 крб., розділеним на 12 500 акцій по 100 крб. До складу правління КМТ входили: голова А. О. Брикельмейєр, товариш голови Й. І. Ефрон, члени: С. М. Беньковський, Е. А. Сундгрєн (бел. під.), Ю. І. Успенський, кандидат І. С. Прохоров. Інтереси німецьких і австрійських акціонерів підприємства обслуговували “Deutsche Bank”, “Bank für Handel & Industrie”, серед яких були А. Борзиг (4840 акцій), Е. А. Борзиг (2040 акцій), І. Рейш (60 акцій), В. Л. Велліш (австр. під.) – 40 акцій. Директором-розпорядником був Л. С. Гужевський, його заступник І. А. Бернацький, завід. комер. част. Е. Е. Протге (нім. під.). Правління було у Варшаві, його голова П. Држевецький, віце-голова А. Р. Бідерман, члени Б. В. Генрих (франц. гр.), Б. Лютостанський, К. Папроцький, А. Холевський, Я. Суржицький (DAKHO f. 3, op. 287, spr. 4744, p. 2, ark. 166–166zv.; Khriapin 2004, 73; Pravlenie 1914, 8; RDIA f. 23, op. 24, spr. 629, ark. 233–233zv.).

У січні 1890 р. бельгійською фірмою „Ш. і Г. Шодуар” (керівник Є.К. Шодуар) і французьким банкірським будинком „І. Лавесьєр та син” (керівник І. Лавесьєр) та російським інж. В. Ф. Голубєвим було започатковано акціонерне товариство “Товариство Російських трубокатних заводів” (ТРТЗ) з основним капіталом 600 000 крб., розділеним на 1200 акцій по 500 крб. Компанії належали металургійні заводи: Катеринославський (1892 р.) із 1900 роб. та Нижньодніпровський (1899 р.) із 400 роб. Акціонерний капітал компанії у 1890–1900 рр. було збільшено до 3,5 млн крб. (7000 акцій по 500 крб.), запасний становив 372 331 крб., амортизаційний – 1 004 887 крб., облігаційний – 969 188 крб. [RDIA f. 23, op. 24, spr. 68, ark. 1–4, 60, 77, 145; Svedeniya 1894, 8].

Акціонерний капітал бельгійського ТРТЗ до 1908 р. складав 3,5 млн крб., який у 1909 р. було збільшено до 4,5 млн крб. завдяки додатковому випуску 2000 акцій по 500 крб. Протягом 1910–1913 рр. підприємство збільшує основний капітал до 7,5 млн крб., підготувавши випуск 6000 акцій по 500 крб. кожна. Акціонерний капітал компанії на 1914 р. становив 7,5 млн крб., облігаційний – 3 999 750 крб., запасний – 822 332 крб. Підприємство досягає о чи не найбільших прибутків серед товариств галузі. Так, за 1913 р. прибутки ТРТЗ становили 2 382 982 крб. (RDIA, f. 23, op. 24, spr. 68, ark. 223, 228–228zv., 251, 256). Правління в Москві, голова Ж. Шодуар, директор-розпорядник, управляючий Катеринославським заводом – М. П. Кравцов, Нижньодніпровським заводом – Ю. Дубс, члени: бельгійські піддані Р. А. Шарльє, І. Лавесьєр, Ф. Кампюне, Г. Ейзнер, Жак Шодуар, Г. Ган, комерц. директор Г. Л. Саде, голов. бухг. В. Ю. Буркевиц (Adresnaya 1915, 104; Fabrichno 1914, № 219(Б)).

Надходження іноземних капіталів і залучення закордонних підприємців до економіки України сприяло прискореному урбаністичному розвитку регіонів, інфраструктурним перетворенням. Це було помітно в Донецькому і Придніпровському регіонах, де масово виникали заводи, фабрики, майстерні, копальні та рудники. “Нижньодніпровськ декілька років тому був пустою, а зараз велика станція, оточена на декілька верств різноманітними заводами. Тут заводи вагонобудівний, ... трубокатний, механічний та інші. Муровані будинки, електроенергія. І все це до одного заводу, усе це велике та безцінне місто, що виросло, як у чарівній казці, – належить іноземцям, і все створене лише ними”. Так свідчив один із наших співвітчизників про Нижньодніпровський завод, що був власністю бельгійських інвесторів. Ці слова демонструють позитивне ставлення тогочасного суспільства на іноземну діяльність у процесі модернізації (Moshenskiy 2014, 213).

Досить показовою є вирішення проблем у розвитку міської інфраструктури за допомогою іноземних підприємців, зокрема їх організаційних, фінансових, технічних можливостей. Реалізація цих проєктів відбувалася переважно шляхом передачі міськими структурами прав приватним особам або підприємницьким колам на заснування й експлуатацію підприємств на підставі довготривалої оренди й концесії. У галузі водопостачання одними з перших отримали контракт від Харківської міської управи 19 березня 1869 р. уповноважені від “Товариства водопостачання і газоосвітлення” петербурзькі купці торгового будинку “Задлер і Арман” та французьким громадянином І. Дессемоном. Вони отримали підряд на облаштування водопроводу в місті терміном у 2,5 роки до 8 жовтня 1871 р., на умовах безкоштовного користування землею для приміщень і комунікацій, тариф за воду 1/10 коп. за відро, наданням на 50 років привілеї водопостачання міста з використанням Карповських джерел. У відведений термін підприємство не виконало поставленого завдання, планувало збільшити тариф за воду вдвічі проти умов контракту, крім того, зі складу учасників вибув компаньон Задлер. За таких умов порушення і недотримання контракту міська дума 31 березня 1872 р. розриває домовленість з торговим будинком (Khriapin 2003, 184).

Міська дума призначає комісію, що проводить відбір прийнятного проєкту з облаштування водопроводу. У жовтні 1873 р. дума підтримує проєкт Шипова в 841 000 крб. і 40 000 крб. щорічних витрат на утримання водопроводу. Необхідні кошти планувалось отримати шляхом міського займу, що збільшував дефіцит бюджету міста. Окрему позицію висловив гласний думи (міський депутат) О. К. Алчевський, що не підтримав саме цей варіант проєкту, який призводить до не обґрунтованих витрат. Він наголошував, що необхідно здійснювати залучення фінансів з різних джерел і не варто нехтувати коштами іноземців (Khriapin 2003, 184).

Вирішення проблеми водопостачання міста пов'язано з утворенням “Харківського товариства водопостачання”, засновниками якого стали інженери І. О. Рубан, Е. Ф. Герц і бельгійський підданий Д. Ю. Роземблом. 1 березня 1878 р. між Харківською міською управою і петербурзьким купцем А. К. Рейсом за себе і за дорученням прусського підданого інженера К. К. Ділла було підписано контракт на водопостачання міста. Основний капітал товариства склав 750 000 крб., розділений на 300 акцій по 250 крб., більш того, підприємству надавалося право випустити 2000 облігацій по 250 крб. на суму 500 000 крб. Компанія отримала пільгу протягом 5 років доставляти із-за кордону безмитно обладнання, необхідне для будівництва, за виключенням матеріалів для проведення води всередині приміщень. Саме цим винятком міська управа була зацікавлена підтримувати вітчизняних виробників, надаючи для них 15% надбавку від ціни аналогічної продукції. Згідно з контрактом, міська влада надала концесіонерам на 45 років ексклюзивні права на спорудження за власний капітал та вільну від оподаткування експлуатації системи водопостачання. Будівництво було здійснено достроково, і водопровід був зданий в експлуатацію 17 липня 1881 р. Протяжність водопровідної мережі становила 41,35 км, були влаштовані спеціальні крани для пожежогасіння та поливу вулиць. Завдяки старанням підприємців в місті облаштували 3 фонтани.

Але між власниками концесії і міською думою виникли розбіжності щодо технічних недоліків обладнання, власності на воду і питання контролю її подачі. Кожна зі сторін відстоювала власну позицію дотримання контракту, лише 1901 р. було винесено остаточне судове рішення. 1 березня 1904 р. міська управа викупила водопровід у концесіонерів за 1 млн. 250 тис. крб. облігаціями 5% міської позики (DAKHO f. 23, op. 267, spr. 2, ark. 106zv., 107, 140; Khriapin 2003, 184).

Використання концесій в організації інфраструктури міського господарства України пов'язане з нестачею державних ресурсів для фінансування нових підприємств, нестабільністю місцевих бюджетів всіх рівнів, низького розвитку фінансова-кредитних інститутів, змушували органи самоврядування залучати до вирішення проблем концесії з іноземним капіталом та закордонних підприємців з досвідом роботи у цій царині.

В Україні на межі XIX–XX ст. одночасно з концесіями розгорнувся процес муніципалізації підприємств водопостачання, освітлення, транспортного сполучення. На відміну від країн Західної Європи і Північної Америки, де з середини XIX ст. розгорнулися процеси муніципалізації та заборони організації концесійної діяльності, на українських теренах

аналогічні зміни з'явилися лише у 1880–1890-х рр. та передбачали співіснування двох організаційних форм і діяльності підприємств.

Наступною формою виникнення підприємств це утворення товариществ на паях. Так, 29 червня 1889 р. вітчизняними підприємцями П. І. та С. П. Губонініми, І. Л. Уманським було засновано „Голубовське Берестово-Богодухівське гірничопромислове товарищество” з основним капіталом 1,2 млн. крб., розділеним на 2400 паїв по 500 крб. для діяльності в Донецькому басейні. Підприємство придбало майно разом із нерухомістю на 2 700 000 крб. Із початку діяльності товарищество мало борг на суму 1,5 млн крб. До розвитку компанії долучалися не тільки французькі підприємці, а й високопосадовці, зокрема аташе французького посольства в Петербурзі М. Е. Верстрат. У червні 1900 р. він робив спеціальну доповідь на Міжнародному конгресі рухомих цінностей у Парижі про участь іноземних інвестицій у промислових підприємствах Російської імперії. Як бачимо, ініціатори справи, очевидно, вдаючись до певного ризику, розраховували на зв'язки в урядових колах Москви та Парижу (Umanckiy 1914, 9327; Ustav 1898, 3).

За твердженнями відомого представника промислових кіл Російської імперії М. С. Авдакова, у службовому листі на ім'я Харківського губернатора Г. А. Тобизена про відкриття французького консульства у м. Харків від 6 травня 1899 р., частка французьких інвестицій підприємства досягла 3 млн. крб. від основного капіталу. До складу правління входили лише російські піддані, що перебувало в м. Харкові (DAKhO f. 3, op. 282, spr. 866, ark. 5; Vsyia Rossiya 1901, 3081).

Спроби реорганізації компанії не сприяли виходу із затяжної кризи – за 1909–1914 рр. підприємство не отримало жодного дивиденду, а збитки зростали і дорівнювали 1 188 256 крб., кредиторська заборгованість – 11 141 958 крб., це призвело до купівлі контрольного пакету підприємства французьким “Донецьким товариством залізородного і сталеливарного виробництва” (Aktcionerno 1917, 248; Sbornik 1911, 130–131).

Акціонерно-пайові компанії надавали можливість до переходу до нових форм господарювання підприємцям, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств галузей промисловості.

Одним із найбільш звичних шляхів залучення іноземних інвестицій до промисловості були торгові будинки, що об'єднували капітали членів родини, близьких родичів та знайомих. Розрізняли два види торгових будинків: повні товарищества і змішані товарищества на довірі. У товаристві на довірі учасники несли відповідальність за справи у межах внеску (паю), вони не входили до складу правління, але відповідно свого паю отримували частку із прибутку. Така форма підприємства ставала придатною у випадку, коли власники побоювались втручання у справи зі сторони центральної або місцевої влади, що було характерно для початкового періоду модернізаційного розвитку промисловості.

Товарищества на довірі отримали розвиток у середовищі іноземців, зокрема вихідців Німеччини, Франції, Великобританії, Греції, Австро-Угорщини, Нідерландів, які для збільшення капіталів залучали своїх співвітчизників. До таких належав торговий будинок “С. І. Скараманга, О. Я. Фельдман і К^о”. До його сфери діяльності потрапили: виробництво і торгівля сільськогосподарськими знаряддями, гірничовидобувна справа, галузь будівельних матеріалів Катеринославської губернії та Облaсті Війська Донського. Співвласник торгового будинку С. І. Скараманга (грец. під.), також долучив у 1871 р. до справ у м. Бахмут таганрозького купця І. П. Скарамангу (грец. під.) і його дружину А. Є. Скарамангу (грец. під.) до видобування кам'яної солі. У 1873 р. А. Є. Скараманга орендувала у Бахмуцького міського товариства право добування на міській землі виварної та кам'яної солі терміном на 81 рік. Орендні умови між управою м. Бахмут і підприємством А. Є. Скараманга становили такі положення: підприємство повинно платити до міського доходу за перші 10 років орендного терміну по 200 крб. за рік, за 20 років – по 300 крб., за 30 років – 400 крб., за 40 років – 500 крб., за кожний із наступних – 41 рік по 1000 крб. за рік. Після завершення орендного терміну солеварний завод зі всіма приміщеннями переходив у власність м. Бахмута. Будівництво соляної варниці здійснював франц. інж. Данфера. Управляючим цього підприємства працював А. Г. Пелегриніо (грец. під.) (Statistika N.d., 241–242; Vserossiyskiy 1909, 179–180). На початку ХХ ст. А. Є. Скараманга, яка переїхала на постійне мешкання до Парижа мала два солеварні заводи в м. Бахмуті, на трьох свердловинах використовувалось 3 парові машини. Директорами й завідувачами підприємств залишалися бути А. Г. Пелегриніо та Д. Б. Бру-

силівський, завідувач майстернею Е. І. Луїс (брит. під.). Підприємство було реорганізовано у торговий будинок “І. А. Скараманга і Спадкоємці”, збільшуючи річну продуктивність до 35 000 крб., а очолював його син М. І. Скараманга (грец. під.) (Fabrichno 1914, № 214(В)).

Бельгійська фірма “Сосьете Сольвей компанії” належала до торгового будинку змішаного товариства на довірі, що заснувала 3 листопада 1887 р. свій філіал – “Товариство для виробництва соди в Росії «Любімов, Сольве і К^о»” з двох російських торгових будинків – “І. І. Любімов і К^о”, що мав содовий завод на Уралі та “Boгау і К^о”, спеціалізацію якого полягала в торгівлі содою. Серед фундаторів були А. А. Лутрель (франц. гр.) і Ч. Д. Торнтон (брит. під.). Основний капітал товариства складав 3 млн. крб., розділений на 3000 іменних акцій по 1000 крб. У компанії переважав бельгійський капітал, проте участь торгового будинку “Boгау і К^о” гарантувала німецьким інвесторам пай на суму 150 000 крб. (Gindin 1959, 707; RDIA f. 1483, оп. 1, spr. 6, ark. 231, 242).

У 1891р. товариством було збудовано аміачно-содовий завод у м. Лисичанськ. Його розташування було вдалим: на березі р. Сіверський Донець, поряд знаходився крейдяний кар’єр, вугілля отримували з купленої підприємством Лисичанської копальні на відстані 3 км від заводу. Для отримання аміаку спочатку використовували імпортовану сировину, а в подальшому аміачну воду коксових печей Донбасу. 1892 р. на заводі відкрили цех каустичної соди за феритним способом, а 1899 р. введено електроліз вивареної солі за ртутним способом Сольве (Zhua 1957, 99). У кінці XIX ст. в Російській імперії виникає електролітичне виробництво хлору, що використовувався для переробки на хлорне вапно. Організація виробництва хлору в регіоні пов’язана з відкриттям у регіоні покладів ртутних руд, що належали з 1895 р. бельгійській філії “Товариство оренди вугільних копалень О. Ауербаха і К^о”. Частина виготовленої ртуті закуповувалася товариством “Любімов, Сольве і К^о” для хлорної справи. Підприємство збудувало трубопровід довжиною 18 км, по якому подавався на содовий завод розсіл від бурової свердловини (Khriapin 2002, 55).

До кінця XIX ст. монополістом у содовому виробництві залишалося бельгійське товариство, яке зосередило на двох своїх заводах 90,5% загальноросійського виробництва. 1900 р. на частку Донецького заводу припадало 37 300 т содових продуктів від 82 500 т всієї кількості Російської держави, що дорівнювало 45% виробництва. На початку XX ст. значно зростає попит на продукцію хімічної промисловості як з боку базових галузей, так і військового відомства, населення. Все це сприяло збільшенню надходженню капіталів у підприємства, що вже існували. Підприємство “Любімов, Сольве і К^о” на початку XX ст. нарощує свою потужність: так, за 1902 р. Донецьким содовим заводом виготовлено кальцинованої соди на 1 329 100 крб., каустичної соди на 1 301 300 крб. У серпні 1913 р. компанія збільшила основний капітал з 6 до 10 млн крб., тобто в 1,7 рази завдяки випуску 4000 додаткових акцій по 1000 крб. Облігаційний капітал становив 1 886 813 крб., запасний – 2 199 857 крб., у 1913 р. компанія отримала прибуток 2 553 352 крб., виробила продукції на 6,5 млн. крб., чисельність робітників була 1000 чол. Ці показники були досягнуті не лише за рахунок збільшення робітників, кількість яких зросла у 1,5 рази, але й завдяки модернізації виробництва. Бельгійські інвестори контролювати більшу частину акціонерного (не менше 6 млн. крб.) й весь облігаційний капітали. Концерну “Сольве і К^о” і бельгійським акціонерам належало 71%, торговому дому “Boгау і К^о” – 5% та окремим його членам і довіреним особам – 11%, родині Любімових – 12% від загальної кількості акцій. Виплату дивідендів здійснював у Брюсселі “Banguе de Paris et Pays Bas” (Gindin 1959, 691). До складу правління входили директор-розпорядник В.В. Орлов, члени А. Е. Сольве, Г. М. Вогау, Ф. ван-дер Стратен, управляючим заводу був С. Б. Тепліц (нім. під.) (Adresnaya 1917, 134; Fabrichno 1914, № 317(Г)).

Торговий будинок “Boгау і К^о” був юридично російським закладом, але фактично належав німецьким власникам родини Вогау, із 1887 р. зосереджує свою діяльність у сфері збуту хімічних продуктів в Росії, представляючи інтереси бельгійського “Товариства для виробництва соди в Росії “Любімов, Сольве і К^о”, французького “Південно-Російського товариства для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів”, бельгійського акціонерного товариства “Прометей”, німецького “Товариства Деконовсько-Покровської соляної копальні” (Gindin 1959, 707; Khriapin 2008, 130–132).

У 1897 р. було утворено “Південно-Російське товариство для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів” з французькими інвестиціями, що мало основний

капітал 750 000 крб., розділений на 6000 акцій іменних і на пред'явника по 125 крб. (RDIA f. 23, op. 24, spr. 367, ark. 1–3). Содовий завод у м. Слов'янськ Ізюмського повіту Харківської губернії був збудований за французьким проектом і під їх керівництвом, розпочав працювати наступного року. Завод працював на місцевій сировині, що знаходилася поряд, використовуючи розсіл, крейду і вапно. На Слов'янському заводі виготовили на 1900 р. соди 14 600 т, що становило 17% загальноросійського виробництва. Працювало на заводі 250 робітників у три зміни по 8 год., директором заводу був Г. Г. Альдендорф (нім. під.). Товариство володіло, крім Слов'янського содового заводу, в регіоні чотирма хімічними заводами. Один із них виготовляв хлорне вапно зі зниженою нормою хлору, ставши монополістом у цьому виробництві (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv.).

Через три роки основний капітал підприємства склав 1,5 млн. крб., запасний – 116 408 крб., амортизаційний – 27 113 крб., прибуток поступово зростав у 1899 р. – 74 585 крб., дивіденд – 4%, у 1900 р. – 150 819 крб., дивіденд – 5%. До речі, дивіденд для закордонних акціонерів видавався приватним банком м. Ліон.

У 1907 р. “Південно-Російське товариство для виробництва і продажу соди та інших хімічних продуктів” підприємство здійснило успішну операцію з приднання до свого складу акціонерного французького товариства “Російський Електрон”, що володіло хімічним заводом у м. Слов'янську і для цього збільшило основний капітал на 375 000 крб., який був витрачений у ході цієї операції (Khriarin 2008, 130–132). Успіхи товариства пов'язані з діяльністю директора заводу з моменту будівництва інж. Г. Г. Альдендорфа (нім. під.), який входив і до складу акціонерів. За його участі збільшилася чисельність робітників з 200 чол. у 1904 р. до 1200 осіб у 1914 р., розширено асортимент продукції содового і хімічного заводів у м. Слов'янську. Так до виробництва кальцинованої соди і каустичної соди, очищеного бікарбонату, коксу, видобування солі, розсолу, крейди, вугілля додається виготовлення аміаку, сірчаної кислоти, двовуглекислої соди, хлорного вапна (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv.).

На надзвичайних зборах акціонерів 6 вересня 1913 р. ухвалено збільшити основний капітал на 937 500 крб, завдяки випуску 5000 додаткових акцій по 187,5 крб. (Pravlenie 1914, 116). Відтак 1914 р. основний капітал нараховував 3,75 млн крб., а запасний – 2,7 млн крб. Представником підприємства в Москві був торговельний будинок “Воган і К^о” (для соди), А. Ротермунд (для солі “Триплекс”), у Петербурзі акціонерне товариство “Перун” (для стиснутих газів). Французьким інвесторам у “Південно-Російському товаристві для виробництва і продажу соди та інших хімічних виробів” належало 85% акцій, що перебували у Франції, решта 15% акцій знаходилась в Російській імперії (DAKhO, f. 3, op. 287, spr. 4743, part. 1, ark. 300–300zv. 101; f. 52, op. 1, spr. 573, ark. 77zv.; Fabrichno 1914, № 777(Г)). Французькі капітали надходили до компанії за участі французького банку “Banguie Privee, industrielle, commerciale, coloniale Lyon-Marseille” і становили 3 млн. крб. За російським законодавством діяльність іноземних банків у країні заборонялась, і тому зарубіжний капітал міг надходити переважно через прямі інвестиції до промисловості, як у даному випадку. До складу правління входили голова А. І. Грубе, віце-голова, барон Ю. Ю. фон Деллінсгаузен, Ф. Віаль, Л. Прадель і О. Є. Кротте (Aktzionerno 1914, 500; Vovukin 1991, 170).

До недостатньо досліджених питань іноземного підприємства та залучення зарубіжних капіталів належить діяльність товариств із незначними за обсягами інвестиціями і чисельністю учасників. Це стосується торгових будинків у формі товариществ на довірі. До таких належали торгові будинки у формі повного товарищества, як “Еміль Вюрглер і К^о” власники Е. Я. і К. Я. Вюрглер (швейцар. гр-ни) з капіталом 23 400 крб., які володіли складом технічних і електротехнічних матеріалів у Катеринославі, конторами у Юзівці та Криндачівка для обслуговування металургійної, машинобудівельної, гірничорудної галузей. Альберт Вюрглер був одним із власників родинного торгового будинку та керував акціонерним товариством “Демідівська парова фабрика шоколаду і цукерок” сучасне підприємство “Рошен” в м. Києві (DAKhO, f. 447, op. 1, spr. 174, ark. 1).

Ще однією поширеною організаційною формою та господарсько-фінансовою діяльністю в галузях промисловості були приватно-індивідуальні підприємства. За кількістю приватно-індивідуальних підприємств виділялись Катеринославська, Таврійська, Харківська, Херсонська губернії. У 1879 р. В. Я. Абермет (нім. під.) став власником заводу в м. Катеринославі, в 1882 р. І. І. Фукс (нім. під.) в м. Великий Токмак Бердянського повіту,

Й. В. Клейнер (австр. під.) в Мелітопольському повіті Таврійської губернії, Я. І. Бадовський (нім. під.) в м. Олександрійськ, А. Гелькер (нім. під.) і колоніст А. Я. Коп володіли заводом в с. Шенвізе Олександрійського повіту, Р. Г. Геннефельд (нім. під.) – заводом у с. Петро-Марівці Слов'яносербського повіту, в 1885 р. Ф. Ф. та І. Ф. Каршевські (нім. під.) стали власниками заводу в м. Нікополі, в 1889 р. Е. А. Боссе (бел. під.) належав завод у Юзівці, в 1893 р. Є. С. Оливье (франц. гр.) збудував машинобудівельний завод у колонії Нью-Йорк Бахмутського повіту Катеринославської губернії, в 1895 р. Й. Й. Кригер (нім. під.) заснував машинобудівний завод у м. Орехов Бердянського повіту Таврійської губернії (ДАКхО, ф. 3, оп. 283, спр. 711, арк. 252). На початку ХХ ст. Е. Е. Коппе (бел. під.), який очолював однойменну фірму, став одноосібним власником у регіоні п'яти коксохімічних заводів: у с. Государев Байрак (директор Ф. Канхе), м. Єнакієве (директор Л. В. Гамбі), на ст. Саргана поблизу м. Маріуполь (управляючий Л. Й. Граф (люксембур. під.)), м. Юзівка, на ст. Константинівка (із головною і технічною конторою у м. Харкові, яку очолював Г. І. Бришан (бел. під.)). Реорганізований в торговий будинок “Е. Е. Коппе” володів на 1914 р. 1130 коксових печей, або 66% від загальної кількості в галузі (ДАКхО, ф. 447, оп. 1, спр. 3, арк. 293zv.; Khriarin 2008, 132). О. Піетт (бел. під.) також став власником групи коксохімічних підприємств регіону першого на ст. Дружківка при “Донецьком товаристві залізничного і сталеливарного виробництва” (76 печей), другого на ст. Алмазна при “Російський гірничий і металургійний Уніон” (110 печей) (ДАКхО, ф. 447, оп. 1, спр. 2, арк. 1).

Діяльність іноземних компаній і підприємців у модернізаційному розвитку другої половини ХІХ – початку ХХ ст. набула різноманітних організаційних форм акціонерно-пайових підприємств (акціонерних товариств і товариств на паях) і торгових будинків (повних товариств і змішаних товариств на довірі). Окремим напрямом господарсько-фінансової діяльності були приватно-індивідуальні підприємства.

Акціонерно-пайові компанії та торгові будинки сприяли переходу до нових форм господарювання підприємців, а саме організацію холдингових груп серед профільних або багатопрофільних товариств різних галузей промисловості.

У металургійній, гірничовидобувній, кам'яновугільній, металообробній, хімічній, електроенергетичній галузях, індустрії будівельних матеріалів, сфері торгівлі, міського господарства використовувались різні форми інвестування, розміщення закордоном акцій та облігацій, залучався банківський кредит.

Приватно-індивідуальні підприємства, що володіли майстернями, заводами, відділеннями, складами, представництвами із різним за обсягом коштами, виробництвом, кількістю робітників, персоналу, є одним із проблематичних у класифікації за організаційно-правовою формою. Такі підприємства мали можливість за рахунок реорганізації утворювати акціонерно-пайові фірми або торгові будинки.

У цей період активно виникають перші муніципальні підприємства, що витісняють іноземні концесії, які були новим господарським явищем на українських землях. В умовах дефіциту інвестиційних ресурсів приватного сектора їх поява вважалася прогресивною тенденцією в інфраструктурному розвитку міського господарства, ринковій трансформації регіональних фінансів, розширенні економічних повноважень органів місцевого самоврядування.

Вплив іноземних капіталів і закордонних підприємців у соціально-економічному розвитку України передбачав насамперед використання лише технічно-утилітарних здобутків, а культурно-політичні засади західного світу не залучалися. Це мало свої наслідки: модернізаційний поступ українського суспільства на межі століть залишався не в завершеному стані. Проведений аналіз щодо іноземних інвестицій та їх проявів дає підстави для врахування досягнень попередників і вивчення недоліків.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Adresnaya kniga gornopromyshlennykh predpriyatii Yuga Rossii 1917 g. [Address book of mining enterprises in the South of Russia 1917]. Kharkov: Tip. Yu. M. Berkman, 1917. IV, 211 s. (In Russian).
Адресная книга горнопромышленных предприятий Юга России 1917 г. Харьков: Тип. Ю. М. Беркман, 1917. IV, 211 с.

Adresnaya knizhka gornopromyshlennykh predpriyatiy Yuga Rossii 1915 g. [Address book of mining enterprises in the South of Russia 1915]. Kharkov: Tip. B. Bengis, 1915. 129 s. (In Russian).

Адресная книжка горнопромышленных предприятий Юга России 1915 г. Харьков: Тип. Б. Бенгис, 1915, 129 с.

Aktsionerno-paevye predpriyatiya Rossii [Joint-stock companies in Russia]. Moskva: Tip. A. P. Poplavskogo, 1914, 575 s. (In Russian).

Акционерно-паевые предприятия России. Москва: Тип. А. П. Поплавского, 1914, 575 с.

Aktsionerno-paevye predpriyatiya Rossii. Torgovo-promyshlennye, fabrichno-zavodskie i torgovye predpriyatiya. Aktsionernye banki [Joint-stock companies in Russia. Commercial and industrial, factory and trade enterprises. Joint-stock banks]. Moskva: Tip. A. P. Poplavskogo, 1917. 46, 614 s. (In Russian).

Акционерно-паевые предприятия России. Торгово-промышленные, фабрично-заводские и торговые предприятия. Акционерные банки. Москва: Тип. А. П. Поплавского, 1917. 46, 614 с.

Bovykin V. I. 1991. Frantsuzskiy kapital v aktsionernykh predpriyatiyakh Rossii nakanune Oktyabrya [French capital in joint-stock enterprises of Russia on the near of October]. *Istoriya SSSR*. № 4, s. 159–181. (In Russian).

Бовыкин, В. И. 1991. Французский капитал в акционерных предприятиях России накануне Октября. *История СССР*. № 4. с. 159–181.

Derzhavnyy'j arxiv Kharkiv oblasti [State Archive of Kharkiv Oblast] DAKhO (In Ukrainian).

Державний архів Харківської області.

Fabrichno-zavodskie predpriyatiya Rossiyskoy Imperii (isklyuchaya Finlyandiyu). 1914. [Factory enterprises of the Russian Empire (excluding Finland)], 2-e izd. Petrograd: Tip. N. Ya. Stoykovoy [1918 s.]. (In Russian).

Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию). 1914. 2-е изд. Петроград: Тип. Н. Я. Стойковой, 1918 с.

Gindin I. F. 1959. Istoriya monopolii Vogau (torgovogo doma “Vogau i K”) [The history of the Vogau monopoly (trading house “Vogau and Co.”)]. *Materials on the history of the USSR*. Moskva, T. 6: Dokumenty po istorii monopolisticheskogo kapitalizma v Rossii, s. 641–738. (In Russian).

Гиндин, И. Ф. 1959. История монополии Вогау (торгового дома “Вогау и К”) *Материалы по истории СССР*. Москва, Т. 6: Документы по истории монополистического капитализма в России, с. 641–738.

Gornopromyshlennye predpriyatiya Donetsкого i Krivorozhского basseynov 1901. [Mining enterprises of the Donetsk and Krivoy Rog basins]. *Gornopromyshlennyy ukazatel Donetsкого basseyna*. Kharkov: Tip. M. Zilberberg, s. 131–410. (In Russian).

Горнопромышленные предприятия Донецкого и Криворожского бассейнов 1901. *Горнопромышленный указатель Донецкого бассейна*. Харьков: Тип. М. Зильберберг, с. 131–410.

Khriapin E. O. 2002. Inozemni akcionerni tovarystva v khimichnij ta sklyanij galuzyakh Doneczko-Prydniprovskogo regionu (druga polovy na XIX st.) [Foreign joint-stock partnerships in chemistry and glass branch of Donetsk-Pridniprovsk region (second half of the 19th century)]. *Visn. Khark. nac. un-tu im. V. N. Karazina*. Kharkiv, № 556: Istoriya Ukrayiny. Vyp. 5. s. 54–60. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2002. Іноземні акціонерні товариства в хімічній та скляній галузях Донецько-Придніпровського регіону (друга половина XIX ст.) *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Харків, № 556: Історія України. Вип. 5, с. 54–60.

Khriapin E. O. 2003. Inozemne pidpryyemnyctvo ta investyciyi v gospodarstvi mist Katerynoslavskoyi ta Kharkivkoyi gubernij (drugoyi polovy ny XIX – pochatku XX st.) [Foreign entrepreneurship and investments in the city economy of the Yekaterinoslav and Kharkiv provinces (the second half of the 19th – early of the 20th century)]. *Problemy istoriyi ta arkheologiyi Ukrayiny*: zb. mater mizh. nauk. konf. do 100-ricchya XII Arkheol. z'yizdu, Kharkiv 25–26 zhovt. 2002 r. Kharkiv, s. 184–186. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2003. Іноземне підприємництво та інвестиції в господарстві міст Катеринославської та Харківської губерній (другої половини XIX – початку XX ст.) *Проблеми історії та археології України*: зб. матер. між. наук. конф. до 100-річчя XII Археол. з'їзду, Харків 25–26 жовт. 2002 р. Харків, с. 184–186.

Khriapin E. O. 2004. Uchast pidpryyemciv ta akcionernykh tovarystv iz Polshchi v ekonomichnomu rozvytku Kharkova i guberniyi (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [The share of entrepreneurs and joint-stock partnerships from Poland in the economic development of Kharkiv and the province (the second half of the 19th – the early of the 20th century)]. *Polska diaspora u Kharkovi: istoriya ta suchasnist*: mater. nauk. konf., m. Kharkiv, 24 kvit. 2004 r. Kharkiv, s. 71–81. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2004. Участь підприємців та акціонерних товариств із Польщі в економічному розвитку Харкова і губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) *Польська діаспора у Харкові: історія та сучасність*: матер. наук. конф., м. Харків, 24 квіт. 2004 р. Харків, с. 71–81.

Khriapin E. O. 2008. Inozemni kompaniyi, predstavnyctva i pidpryyemci v khimichnij promyslovosti Doneczko-Prydniprovskomu regionu (1900–1914 rr.) [Foreign company, representations and entrepreneurs in the chemical industry of the Donetsk-Dnipro region (1900–1914)]. *Aktualni pytannya vitchyznyanoi, svitovoyi istoriyi ta istoriyi nauky: poshuky, rozdumy, znakhidky*: mater. mizh. nauk. konf., 24–25 kvit. 2008 r. Ckhidnoukr. nac. un-t im. V. Dala. Luhansk, Part. 1, s. 130–132. (In Ukrainian).

Хряпін, Е. О. 2008. Іноземні компанії, представництва і підприємці в хімічній промисловості Донецько-Придніпровському регіоні (1900–1914 рр.) *Актуальні питання вітчизняної, світової історії та історії науки: пошуки, роздуми, знахідки*: матер. між. наук. конф., 24–25 квіт. 2008 р. / Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля. Луганськ, Ч. 1, с. 130–132.

Moshenskiy, S. Z. 2014. Rynok tsennykh bumag Rossiyskoy imperii [The securities market of the Russian Empire]. Moskva: Ekonomika, 560 s. (In Russian).

Мошенский, С. З. 2014. Рынок ценных бумаг Российской империи. Москва: Экономика, 560 с.

Pravlenie Kramatorskogo metallurgicheskogo obshchestva [Management Board of the Kramatorsk Metallurgical Society]. *Pravitelstvennyy vestn.* 1914. № 137, s. 8. (In Russian).

Правление Краматорского металлургического общества. *Правительственный вестн.* 1914. № 137, с. 8.

Pravlenie Yuzhno-Russkogo obshchestva dlya vydelki i prodazhi sody i drugih khimicheskikh produktov [Management Board of the South Russian Society for the production and Sale of Soda and Other Chemical Products] *Vestnik finansov, promyshlennosti i trgovli.* 1914. № 3, s. 116. (In Russian).

Правление Южно-Русского общества для выделки и продажи соды и других химических продуктов. *Вестник финансов, промышленности и торговли*, 1914. № 3, с. 116.

Rosijskiy Derzhavnyy Istorychnyj Arkhiv [Russian State Historical Archiv] (v Sankt-Peterburzi) RDIA (v Sankt-Peterburzi) (In Russian).

Російський Державний Історичний Архів (в Санкт-Петербурзі).

Sbornik svedeniy o deystvuyushchikh v Rossii aktsionerlykh obshchestvakh i tovarishchestvakh na payakh. 1911. [Collection of information about the joint-stock companies and partnerships operating in Russia]. Sankt-Peterburg: Tip. V. F. Kirshbauma, 1911. XXXVIII, 249 s. (In Russian).

Сборник сведений о действующих в России акционерных обществах и товариществах на паях. 1911. Санкт-Петербург: Тип. В. Ф. Киришаума, XXXVIII, 249 с.

Statistika promyshlennykh predpriyatiy [Industrial enterprises statistics] [N.d.]. LIV, 467 s. (In Russian).

Статистика промышленных предприятий. [Б.м., Б.г.]. LIV, 467 с.

Svedeniya ob aktsionerlykh kompaniyakh, obshchestvakh vzaimnogo strakhovaniya i birzhevyykh artelyakh, deystvuyushchikh v Rossii v 1891–1892 operatsionnykh godakh [Information about joint-stock companies, mutual insurance companies and exchange artels operating in Russia in the 1891–1892 operating years]. Sankt-Peterburg: [N.d.], 1894.VII, 75 s. (In Russian).

Сведения об акционерных компаниях, обществах взаимного страхования и биржевых артелях, действующих в России в 1891–1892 операционных годах. Санкт-Петербург: [Б.м.], 1894, VII, 75 с.

Umanskiy I. L. 1914. Vospominaniya o pervykh godakh gornopromyshlennoy deyatel'nosti, nachinaya s 1863 goda [Memories of the early years of mining, starting in 1863]. *Gornozavodskoe delo.* 1914, № 29, s. 9321–9328. (In Russian).

Уманский, И. Л. 1914. Воспоминания о первых годах горнопромышленной деятельности, начиная с 1863 года. *Горнозаводское дело*, № 29, с. 9321–9328.

Ustav Golubovskogo Berestovo-Bogodukhovskogo gornopromyshlennogo Tovarishestva [Charter of the Golubovsky Berestovo-Bogodukhovsky mining partnership]. Kharkov: Tip. A. Darre, 1898, 27 s. (In Russian).

Устав Голубовского Берестово-Богодуховского горнопромышленного Товарищества. Харьков: Тип. А. Дарре, 1898, 27 с.

Vserossiyskiy sbornik tovgovo-promyshlennykh i bankovykh svedeniy. 1909. [All-Russian collection of commercial, industrial and banking information]. Odessa: Tip. "Poryadok", vol. 1. Factories and plants. XX, 308 s. (In Russian).

Всероссийский сборник торгово-промышленных и банковских сведений. 1909. Одесса: Тип. "Порядок", т. 1. Фабрики и заводы. XX, 308 с.

Vsya Rossiya. 1901. Russkaya kniga promyshlennosti, trgovli, selskogo khozyaystva i administratsii. Adres-kalendar Rossiyskoy imperii [All Russia. Russian book of industry, trade, agriculture and administration. Address-calendar of the Russian Empire.]. Sankt-Peterburg: Tip. A. S. Suvorina, vol. 1. XII, 3169, 128 s. (In Russian).

Вся Россия. 1901. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Санкт-Петербург: Тип. А. С. Суворина, т. 1. XII, 3169, 128 с.

Дата подання статті до редакції – 30.10.2021 р.

ІНФРАСТРУКТУРНІ ПРОЄКТИ ПОЧАТКУ XX СТ. НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: НЕРЕАЛІЗОВАНІ МОЖЛИВОСТІ

Ірина Шандра

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії,
музеєзнавства та пам'яткознавства, Харківська державна академія культури,
Бурсацький узвіз 4, Харків, Україна, 61057, irina_shandra@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

У другій половині XIX – на початку XX ст. стрімко розкрився величезний економічний потенціал українських земель: активний розвиток кам'яновугільної й хімічної галузей, металургії, машинобудування, харчової промисловості та модернізованого аграрного сектору, – повний спектр інвестиційно привабливої країни. Вихід усім цим багатствам на світовий ринок мала дати розвинена транспортна інфраструктура. На жаль, провізна й пропускна спроможність наявної залізничної мережі залишалася фактором стримування виробничих потужностей українських підприємств.

На початку XX ст. промисловцями було розроблено кілька амбітних проєктів, які мали зв'язати українські землі з Балтійським регіоном, Центральною Європою та Чорноморсько-Середземноморським басейном. По-перше, річковий внутрішньоконтинентальний Чорноморсько-Балтійський водний шлях: від м. Херсон через р. Дніпро, р. Західна Двіна з кінцевим пунктом шляху в м. Рига. Цей водний шлях проєктувався як більш короткий і дешевий спосіб міжрегіональної і зовнішньої торгівлі українських і білоруських земель, а також Балтійського регіону. По-друге, залізниця Гришине–Рівне мала стати найкоротшим шляхом між промисловими центрами українських і польських земель. По-третє, облаштування Маріупольського морського порту, щоб навантаження товарів на судна здійснювалося економічно вигідно й ефективно.

Початок XX ст. виявився насиченим політичними подіями та масштабними потрясіннями світового рівня, а транспортні проєкти, лишилися тільки прикладами інженерної думки й стратегічного мислення. Інтерес до проєкту «Водний коридор Херсон–Рига» відновився майже сто років по тому – у 2002 р. з'явилися повідомлення про зацікавленість Латвії, Білорусі й України у відновленні робіт. Західний напрям (Гришине–Рівне), як і південний (Маріупольський порт), ніколи не втрачали своєї актуальності для розвитку економіки України.

Ключові слова: внутрішньоконтинентальний Чорноморсько-Балтійський водний шлях Херсон–Рига, залізниця Гришине–Рівне, Маріупольський морський порт.

INFRASTRUCTURE PROJECTS OF THE EARLY 19TH CENTURY IN UKRAINIAN LANDS: UNREALIZED OPPORTUNITIES

Iryna Shandra

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor, Professor at
the Department of History, Museology and the Study of Historical Monuments,
Kharkiv State Academy of Culture, 4, Bursatsky descent, Kharkiv, Ukraine, 61057,
irina_shandra@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-9092-413X>

In the second half of the 19th – at the beginning of the early 20th centuries the enormous economic potential of Ukrainian lands was rapidly revealed: the active development of coal and chemical industries, metallurgy, mechanical engineering, food industry and modernized agrarian sector, – a full range of an economically attractive country. Exit all these wealth to the world market had a developed transport infra-

structure. Unfortunately, the transported and throughput of the existing railway network remained a factor in the containment of production facilities of Ukrainian enterprises.

At the beginning of the early 20th century industrialists have developed several ambitious projects that had to link Ukrainian lands with the Baltic region, Central Europe and the Black Sea-Mediterranean basin. Firstly, the river intercontinental Black Sea – Baltic Waterway: from Kherson through the Dnieper river, the Western Dvina river with the endpoint of the path in Riga. This waterway was designed as a shorter and cheap way of interregional and foreign trade of Ukrainian, Belarusian and Baltic lands. Secondly, the Grishin–Rivne railway should become the shortest routes between the industrial centers of Ukrainian and Polish lands. Thirdly, the arrangement of the Mariupol seaport, that the loading of goods on the vessel was carried out cost-effective and efficient.

The beginning of the early 20th century it turned out to be saturated political events and large-scale movements of the global scale, and transport projects, unfortunately, remained only examples of engineering thought and strategic thinking. Interest in the project “Water Corridor Kherson–Riga” was restored almost a hundred years later – in 2002 there were reports of the interest of Latvia, Belarus and Ukraine in restoring works. Western direction (Grishin–Rivne), as well as South (Mariupol port), never lost its relevance to the development of Ukraine’s economy.

Keywords: intercontinental Black Sea – Baltic Waterway Kherson–Riga, Railway Grishin–Rivne, Mariupol Seaport.

Розвинена транспортна інфраструктура є невід’ємною складовою успішності будь-якої країни. На початку ХХ ст. українські землі були серед найрозвиненіших в економічному відношенні регіоні Європи: потужна паливно-металургійна база, високі показники агропромислового комплексу, активне акціонерне засновництво й стрімкі процеси монополізації. Наявна транспортна система явно не відповідала економічним потужностям і була яскравою ілюстрацією до відомого прислів’я про «дві споконвічні проблеми».

Підприємці українських земель намагалися підійти до вирішення транспортної проблеми комплексно, а тому порушували клопотання перед урядом про розвиток усіх можливих на той час видів транспорту: залізничного, річкового й морського. Серед численних проєктів і звернень до відповідних міністерств виділимо три, які були спрямовані на стратегічний вихід українських товарів на європейські та світові ринки, а саме: 1) залізничний проєкт Гришине–Рівне (західний напрям: передбачалося зв’язати українські землі з польськими); 2) річковий проєкт Херсон–Рига (північний та південний напрями: мав стати внутрішньоконтинентальним водним шляхом і сполучити Балтійське й Чорне моря); 3) морський проєкт Маріупольський порт (південний та західний напрями: був спрямований на високоєфективний експорт промислових товарів до басейнів Чорного та Середземного морів.

Історія транспорту – це окремий напрям наукових досліджень, представлений численними роботами сучасних українських науковців (виділимо кілька з них: монографії І. Жалоби, Г. Кірпи, О. Шаригіної, О. Шляхова) (Zhaloba 2004; Kırpa et al. 2001; Sharyhina 2009; Shliakhov 2003). Активно працює в цьому напрямі дніпровський краєзнавець В. Старостін (Starostin). Значний масив фактичної інформації містять різні групи джерел, а саме: періодичні видання господарського спрямування другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (наприклад, «Торгово-промисловий Юг», «Горно-заводское дело», «Русское судостроение»), друковані матеріали представницьких об’єднань підприємців (як-то, З’їзди гірничопромисловців Півдня Росії м. Харків), аналітичні огляди сучасників описуваних подій (М. Авдаков, П. Фомін) (Avdakov 1914; Fomin 1908).

Три «вихідні» транспортні проєкти початку ХХ ст. різних видів (залізничного, морського й водного) у статті проаналізовано на основі офіційних джерел і матеріалів роботи представницьких об’єднань підприємців. Метою цієї розвідки є аналіз процесу підготовки вказаних проєктів, аргументів підприємців українських земель щодо реалізації та причин гальмування (зупинення) їхнього втілення. Усі виділені проєкти вражають своїм розмахом і свідчать про високу техніко-економічну кваліфікацію своїх розробників, таїли в собі масштабні економічні вигоди й перспективи.

Підприємці наголошували, що на початку ХХ ст. промисловий розвиток Південного економічного району Російської імперії досяг такого рівня, що потребує облаштування нових «вихідних» залізничних ліній «для вивозу збільшеної кількості палива, посилення

пропускної спроможності старих ліній і облаштування під'їзних шляхів» (гірн. інж. М. С. Авдаков, 1914 р.) (Avdakov 1914, 36). У доповіді спеціальної комісії З'їздів гірничо-промисловців Півдня Росії (м. Харків) підкреслювалося, що облаштування нових ліній є «надзвичайно важливим – у протилежному випадку промисловість не в змозі буде доставити на ринок ту величезну кількість кам'яновугільного палива, яке буде потрібне в найближчі роки» (Avdakov 1914, 36). Серед найнеобхідніших залізниць першочерговою значилася магістраль Гришине–Рівне–Кельці: екстрений з'їзд гірничопромисловців, який зібрався в Харкові в березні 1914 р., порушив клопотання про невідкладну реалізацію цього проекту «нового виходу з Донецького басейну» (Ekstrennyu syezd 1914, 48; DARO 3–4).

Будівництво залізниці Гришине–Рівне–Кельці розпочалося за рахунок державних асигнувань у червні 1914 р. Магістраль мала проходити через Павлоград – Новомосковськ – Царичанку – Кобеляки – Ганнівку – Глобино – Золотоношу – Фастів – Новоград-Волинський – Рівне (проектна довжина складала 866 верст) (Trudy XXXVIII syezda 1914, 51–52). Вартість проекту становила близько 80 млн. руб.; керівництво будівельними роботами здійснював інженер В. А. Розанов (Starostin).

Цей проект замислювався як найкоротший шлях між промисловими центрами українських і польських земель та стратегічний вихід до мережі європейських залізниць: Гришине – вузлова станція й населений пункт у Гришинському вугленосному районі Донецького басейну (зараз – м. Покровськ Донецької обл.); Кельці – польський залізничний вузол і промисловий центр з розвиненим машинобудуванням. Оскільки залізниця Гришине–Рівне була визнана урядом дорогою стратегічного значення, промисловці готували проекти майбутніх під'їзних шляхів відштовхуючись від залізниці Гришине–Рівне. Так, у листопаді 1915 р. підприємцями було підготовлено клопотання про спорудження під'їзної гілки від роз'їзду Чунишине залізниці Гришине–Рівне до рудників Гришинських кам'яновугільних копалень і Західно-Донецького кам'яновугільного товариства (Trudy XL syezda 1916, 18).

Навіть у бурхливому 1918 р. будівельні роботи по лінії Гришине–Рівне не припинялися: було зведено насипи й мости, прокладено телеграфну лінію, побудовано приміщення для залізничників, будівельників і технічного призначення. Зробили, здається, всі підготовчі дії, ось тільки жодної версти рейок так і не проклали, залишилися тільки одноколіїні ділянки локального значення.

Питання прокладення внутрішньоконтинентального Чорноморсько-Балтійського водного шляху на початку ХХ ст. було частою темою обговорення як у підприємницьких, так і в урядових колах. З усіх розроблених проектів з'єднання Чорного та Балтійського морів найбільш економічно і стратегічно доцільним був визнаний Дніпровсько-Двінський варіант: від м. Херсон по р. Дніпро, р. Оршиця, проєктованому Орша-Вітебському каналу, р. Лучеса (притока Західної Двіни), р. Західна Двіна з кінцевим пунктом шляху в м. Рига. У південному напрямі по каналу планувалося переправляти ліс, колоніальні товари, машини, хімічні продукти, штучні добрива тощо. Масовими вантажами в північному напрямі мали стати донецьке кам'яне вугілля, криворізький чавун і сталь, бахмутська й кримська сіль, а також сільськогосподарські товари (хліб, цукор, тютюн, ляне насіння, вовна, шкіра, конопля та ін.).

Підрахунки Ризького біржового комітету давали підстави стверджувати, що середня вартість транспортування водним шляхом Рига–Херсон обходилась би не більше 7–8 коп. з пуда (у середньому навіть 5–6 коп.) (Doklad komissii XXIX Syezdu 1904, 59), тоді як фрахти за морські перевезення від Чорного до Балтійського моря складала на кам'яне вугілля 9,25 коп. з пуда, для солі – 8–10 коп., для заліза й сталі – 11,5–13 коп., для борошна – 13 коп. У тих же підрахунках наголошувалося, що водний шлях Херсон–Рига суттєво скорочував тривалість транспортування з Балтійських портів у порти Чорного моря – всього 12 днів, тоді як морський шлях довкола Європи тривав 3,5–4 тижні (Chernomorsko-Baltiyskiy 1911, 2702). Отже, водний Дніпровсько-Двінський шлях мав стати більш коротким і дешевим способом міжрегіональної і зовнішньої торгівлі українських, білоруських і прибалтійських земель.

Загальна вартість робіт від Херсона до Риги протяжністю близько 2 300 верст за приблизними підрахунками складала 150 млн руб. Річний вантажообіг для Дніпровсько-Двінської системи спеціальна комісія З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії (м. Харків) передбачала в розмірі 1660 млн. пудів (Doklad komissii XXIX Syezdu 1904, 63), інже-

нер А. Одинцов у своїх розрахунках наводив дещо скромнішу цифру – 1300 млн. пудів (Odintsov 1914, 19).

Каменем спотикання у практичній реалізації Дніпровсько-Двінського водного шляху стало питання «чи бути Чорноморсько-Балтійській магістралі морським шляхом чи тільки покращеним річковим» (Chernyshev 1912, 38). Підготовка водного шляху як морського, безумовно, була більш фінансово витратною, проте і вантажообіг морського шляху за попередніми техніко-економічними розрахунками втричі перевищував би річковий варіант. Крім потоку вантажів між українськими, білоруськими й прибалтійськими регіонами, місцевого вантажообігу дніпровського й західодвінського районів, морський варіант шляху міг би пропускати всі ті вантажі, які виходили з портів Азовського і Чорного морів у Балтійське довкола Західної Європи. Отже, морський варіант шляху Херсон–Рига одночасно здійснював би завдання і внутрішньої, і зовнішньої торгівлі. На черговому з'їзді гірничо-промисловців Півдня Росії у м. Харкові 1904 р. картина майбутнього водного шляху змалювалася дуже оптимістично: «Кожне із розташованих всередині материка міст стане тоді морським портом, здатним реалізовувати товари свого району, отримувати іноземні товари безпосередньо з океанських пароплавів. Увесь канал буде освітлюватися електрикою і тому судна... увесь шлях по такому каналу зможуть пройти за 144 години» (Doklad komissii XXIX Syezdu 1904, 190). На думку підприємців, у такому разі центри експорту були б перенесені вглиб країни.

Зростаюча кількість нарад з приводу водного сполучення між Чорним і Балтійським морями тільки додавали проектів значущості. У решті-решт, 12 квітня 1912 р. члени Державної думи (44 підписи) внесли на розгляд відповідний законопроект. Каталізатором цього подання стало закриття Дарданелл урядом Османської імперії і вугільний страйк у Великій Британії. Як наслідок такого форс-мажору, кількість «запеклих прихильників» водного шляху Херсон–Рига значно збільшилася. У законопроекті вказувалося, що на початку 1914 р. мав бути складений проект водного шляху Херсон–Рига, основні роботи планувалося завершити впродовж п'яти років (Zakonodatelnyue uchrezhdeniya 1912, 64).

Усупереч економічним і стратегічним перспективам Дніпровсько-Двінського каналу подальші події світового протистояння не дали можливості здійснити намічений план.

Починаючи із 70-х рр. XIX ст. підприємці постійно клопотали до уряду про облаштування Маріупольського порту, який би став центром промислового експорту (Fomin 1908, 78). У 1889 р. було відкрито Маріупольський порт (глибина осадки 14 футів). У «Кратком историческом очерке развития водных и сухопутных сообщений и торговых портов в России» (СПб., 1900) ця подія описувалася так: «Порт має водяну площу 224 000 кв. сажнів і понад 45 000 кв. сажнів насипної портової поверхні для складів кам'яного вугілля. Завдяки двом вуглепрокидувачам з гідравлічними двигунами, з яких один було замовлено в Англії, ... можна завантажувати одразу на морські судна до 90 тис. пудів вугілля на день. Усі роботи були завершені на три роки раніше терміну контракту» (Kratkiy istoricheskiy ocherk 1900, 299).

Таку схвальну оцінку офіційних джерел явно не поділяли підприємці, на думку яких порт мав низку суттєвих недоліків. Представники торгово-промислового капіталу наполягали на поглибленні порту (до 26 футів), бо переважна більшість пароплавів того часу мали осадку не менше 15–17 футів, поглиблення Керченської протоки до 28 футів, обладнання порту вдосконаленими механічними приладами, адже «той обсяг, який в Маріуполі розвантажували близько 3 діб, у Ньюкаслі займав усього 7 годин» (Fomin 1908, 81). Великі пароплави з глибиною осадки понад 15 футів завантажувалися в порту всього на 60–65%, решта довантаження проводилася на рейді, що значно здорожувало вартість вантажних робіт.

Об'єктивна особливість Азовського моря, яка додавала підприємцям клопоту, – це велика кількість піску, який несуть річки, що впадають у море (Кальміус, Міус, Дон). Маріупольський порт швидко засмічувався, а тому мати землечерпальну машину було нагальною потребою. На жаль, цей пристрій було відправлено до Миколаєва, а підприємцям залишалося клопотати про невідкладне усунення пов'язаних із цим технічних незручностей, які ведуть до втрати часу й економічної вигоди.

Вуглепромисловці наголошували, що «будь-який порт, а особливо порт для навантаження й вивозу малоцінних масових товарів, має мати всі характеристики, які зменшують накладні витрати: натомість у Маріуполі ці накладні витрати зростають» (Fomin 1908, 80).

І дійсно, підприємцями сплачувалися як загальні (станційний і гербовий збори, плата за перевезення), так і спеціальні збори (за вагони від Маріуполя-міста до Маріуполя-порту, портовий збір, платня за користування вугледійомником). Невиправданими, на думку вугледісправників, виглядали станційний і портовий збори, адже за всі види вантажних робіт сплачувалося ще й окремо; до того ж окремий залізничний тариф до Маріуполя-порту навряд чи виглядав обґрунтовано, скоріше мав би бути продовженням загальної залізничної мережі.

Ураховуючи наявні труднощі, у 1910 р. міністерство торгівлі й промисловості почало реалізацію проекту дообладнання Маріупольського порту механічними навантажувальними приладами вартістю близько 1,6 млн. руб. (XXXVI syezd 1911, 3105). Але і до цього урядового плану реконструювання порту промисловці висунули низку «побажань», а саме: розширення портової лінії, відведення нової території для вугільних складів, спорудження плавучого елеватора-транспортера (за зразком іноземних портів), проведення державного тендеру («змагання») із залученням представників від зацікавлених сторін для визначення дійсно кращих портових механічних приладів (Trudy XXXVII syezda 1913, 43). Витрати З'їздів гірничопромисловців Півдня Росії щодо розробки проекту обладнання Маріупольського порту на 1912–1913 рр. було затверджено в сумі 5 тис. руб. (Trudy XXXVII syezda 1913, 60). Наприкінці 1913 р. відбувся XXXVIII з'їзд гірничопромисловців, на якому окремим питанням значився Маріупольський порт. Гірничопромисловці висловлювали вдячність урядовцям «за їхні постійні прагнення задоволення потреб Маріупольського порту», а також накресливали чергову порцію вкрай необхідних технічних вдосконалень (канатні мостові крани, вуглевантажні пристрої естакадного типу тощо) та, вже традиційно, виділяли не витрачені в попередній звітній період 5000 руб. на проектні роботи (Trudy XXXVIII syezda 1914, 65).

Події Першої світової війни загальмували процеси модернізації порту, а його працівники змушені були займатися і перевантаженням військ, і розміщенням тут Азовської військової флотилії.

Попри лише часткове втілення «вихідних» транспортних проектів на початку ХХ ст., розроблені підприємцями напрями економічних вдосконалень стали наочним свідченням їхнього стратегічного бачення розвитку регіональної, міжрегіональної та загальноєвропейської економіки. Запропоновані підприємницькими колами та схвалені урядовцями цікаві економічні задуми так і залишилися на папері, а завоювання українськими товарами світових ринків – лише бажаним результатом розвитку. Наведені вище транспортні проекти, які накресливали такі широкі можливості й передбачали максимальне використання потенціалу прилеглих територій, на жаль, лишилися тільки глобальними планами, проте нащадки ще не раз будуть повертатися до ідеї їхнього повного втілення.

Розширення й вдосконалення транспортних сполучень українських земель, реалізація Північного (Херсон–Рига), Західного (Гришине–Рівне) та Південно-Західного (Маріупольський порт) напрямів на початку ХХ ст. мало б найсприятливіші наслідки. Хліб українських чорноземних губерній отримав би зручний вихід до всіх балтійських і взагалі північних портів (зникла б залежність від Дарданелл). Кам'яне вугілля отримало б належний доступ до прибалтійських споживачів (була б знищена залежність від англійських поставок); водночас, цей регіон був би забезпечений і більш якісним вугіллям, і стратегічно доцільним способом постачання палива на випадок зовнішньополітичних ускладнень між країнами Європи. Усе це в сукупності призвело б до загального розвитку торгового й воєнного флоту, широкого залучення цих регіонів до міжнародної торгівлі. Таким було бачення підприємців і всіх зацікавлених учасників цих проектів.

Вихід на нові ринки – є запорукою зростання економіки будь-якої країни. Ініціативність у реалізації економічних ініціатив, яку демонстрували гірничопромисловці та представники інших груп підприємців на початку ХХ ст., свідчить про високий рівень розвитку самоорганізації представників великого капіталу, значний рівень «духу підприємливості» на українських землях. Становитиме науковий і практичний інтерес дослідження процесу просування широкого асортименту українських товарів як в межах Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., так і на закордонних ринках. У практично-економічному розумінні, цікавим буде використання деяких позицій економічних програм, накреслених на початку ХХ ст., для формування новітніх стратегій розвитку економіки України.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Avdakov N. S. 1914. O sovremennom polozenii kamennougolnoy promyshlennosti Donetskogo basseyna [On the current state of the coal industry in the Donetsk basin]. Kharkov: Tipo-litografiya P. D. Kalugina, 39 s. (In Russian).

Авдаков, Н. С. 1914. О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна. Харьков: Типо-литография П. Д. Калугина, 39 с.

DARO. Derzhavnyi arkhiv Rostovskoi oblasti (RF) [State Archives of the Rostov Region (RF)], f. 26, op. 1, spr. 335, 4 ark. (In Ukrainian).

Державний архів Ростовської області (РФ), ф. 26, оп. 1, спр. 335, 4 арк.

Doklad komissii XXIX Syezdu gornopromyshlennikov Yuga Rossii po 3-mu, 4-mu i 5-mu voprosam programmy: «O sovremennom polozenii kamennougolnoy promyshlennosti Yuga Rossii», «O merakh rasprostraneniya russkogo kamennogo uгля v portakh Baltiyskogo moria», «O vyrabotke torgovykh marok russkogo uгля po obraztsu angliyskikh uгля» [Report of the Commission to the 28 Congress of Miners of the South of Russia on the 3rd, 4th and 5th issues of the program: “On the current state of the coal industry in the South of Russia”, “On measures for the distribution of Russian coal in the ports of the Baltic Sea”, “On the development of trade marks of Russian coal on the model of British coal”]. 1904. Kharkov: Tip. i Litogr. M. Zilberberg i S-vya, [razd. pag.]. (In Russian).

Доклад комиссии XXIX Съезду горнопромышленников Юга России по 3-му, 4-му и 5-му вопросам программы: «О современном положении каменноугольной промышленности Юга России», «О мерах распространения русского каменного угля в портах Балтийского моря», «О выработке торговых марок русского угля по образцу английских углей». 1904. Харьков: Тип. и Литогр. М. Зильберберг и С-вья, [разд. паг.].

Zhaloba I. V. 2004. Infrastruktorna polityka avstriiskoho uriadu na pivnichnomu skhodi monarkhii v ostannii chverti XVIII – 60-x rokakh XIX st. (na prykladi shliakhiv spoluchennia) [Infrastructure policy of the Austrian government in the northeast of the monarchy in the last quarter of the 18th – 60's of the 19th century (on the example of communication routes)]. Chernivtsi: Knyhu–XXI, 520 s.

Жалоба, І. В. 2004. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті XVIII – 60-х роках XIX ст. (на прикладі шляхів сполучення). Чернівці: Книги–XXI, 520 с.

Zakonodatelnyye uchrezhdeniya po voprosam promyshlennosti i torgovli [Legislative Institutions for Industry and Commerce]. 1912. *Torgovo-promyshlennyy Yug* [Commercial and industrial South], № 11, s. 62–65. (In Russian).

Законодательные учреждения по вопросам промышленности и торговли. 1912. *Торгово-промышленный Юг*, № 11, с. 62–65.

Kirpa G. M., Pshinko O. A., Ahiienko I. V. 2001. Zaliznytsi Ukrainy: istorychnyi narys [Railways of Ukraine: a historical essay]. Dnipropetrovsk: Art-Press, 328 s. (In Ukrainian).

Кірпа, Г. М., Пшінько, О. А., Агієнко, І. В. 2001. Залізниця України: історичний нарис. Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 328 с.

Kratkiy istoricheskiy ocherk razvitiya vodnykh i sukhoputnykh soobshcheniy i torgovykh portov v Rossii [A brief historical outline of the development of water and land communications and commercial ports in Russia]. 1900. St. Petersburg: Tip. M.P.S. [printing house of the Ministry of Railways], 372 s. (In Russian).

Краткий исторический очерк развития водных и сухопутных сообщений и торговых портов в России. 1900. Санкт-Петербург: Тип. М.П.С., 372 с.

Odintsov A. 1914. Baltiysko-Chernomorskiy vodnyy put [Baltic-Black Sea waterway]. *Russkoye sudokhodstvo* [Russian shipping], № 8, s. 11–19. (In Russian).

Одинцов, А. 1914. Балтийско-Черноморский водный путь. *Русское судоходство*, № 8, с. 11–19.

Starostin V. Zaliznytsia Gryshyne–Rivne: naibilsha pokynuta zaliznytsia v mezhakh Dnipropetrovskoi oblasti (Instytut Ukrainiky) [Gryshyne–Rivne Railway: the largest abandoned railway within the Dnipropetrovsk region (Institute of Ukrainiky)]. URL: <http://ukrainica.org.ua/ukr/publications/okremi/882> (Date of the application 31.08.2021). (In Ukrainian).

Старостін, В. Залізниця Гришине – Рівне: найбільша покинута залізниця в межах Дніпропетровської області (Інститут Україніка). URL: <http://ukrainica.org.ua/ukr/publications/okremi/882> (Дата звернення 31.08.2021).

XXXVI syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii [36 Congress of Miners of the South of Russia]. 1911. *Gorno-zavodskoye delo* [Mining business], № 46 (20 noyabrya), s. 3102–3110. (In Russian).

XXXVI съезд горнопромышленников Юга России. 1911. *Горно-заводское дело*, № 46 (20 ноября), с. 3102–3110.

Trudy XL syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (21–29 noyabrya 1915 g.) [Proceedings of the XL Congress of Miners of the South of Russia (November 21–29, 1915)]. 1916. T. 1. Kharkov: Tipografiya V. Bengis, [razd. pag.]. (In Russian).

Труды XL съезда горнопромышленников Юга России (21–29 ноября 1915 г.). 1916. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, [разд. паг.].

Trudy XXXVII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (25 noyabria – 4 dekabria 1912 g.) [Proceedings of the XXXVII Congress of Miners of the South of Russia (November 25 – December 4, 1912)]. 1913. Т. 1. Kharkov: Tipografiya B. Bengis, [razd. pag.]. (In Russian).

Труды XXXVII съезда горнопромышленников Юга России (25 ноября – 4 декабря 1912 г.). 1913. Т. 1. Харьков: Типография Б. Бенгис, [разд. паг.].

Trudy XXXVIII syezda gornopromyshlennikov Yuga Rossii (27 noyabria – 6 dekabria 1913 g.) [Proceedings of the 38 Congress of Miners of the South of Russia (November 27 – December 6, 1913)]. 1914. Т. 1. Kharkov, Tipografiya B. Bengis, [razd. pag.]. (In Russian).

Труды XXXVIII съезда горнопромышленников Юга России (27 ноября – 6 декабря 1913 г.). 1914. Т. 1. Харьков, Типография Б. Бенгис, [разд. паг.].

Fomin P. I. 1908. Kratkiy ocherk istorii Syezдов gornopromyshlennikov Yuga Rossii [A brief outline of the history of the Congresses of Miners of the South of Russia]. Kharkov: Tipografiya i Litografiya M. Zilberberg i S-vya, 173 s. (In Russian).

Фомин, П. И. 1908. Краткий очерк истории Съездов горнопромышленников Юга России. Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 173 с.

Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyy put [Black Sea-Baltic waterway]. 1911. *Gorno-zavodskoye delo* [Mining business], № 35, s. 2700–2702. (In Russian).

Черноморско-Балтийский водный путь. 1911. *Горно-заводское дело*, № 35, с. 2700–2702.

Chernyshev V. 1912. Chernomorsko-Baltiyskiy vodnyy put v finansovo-ekonomicheskoy osveshchenii [Black Sea-Baltic waterway in financial and economic coverage]. *Russkoye sudokhodstvo* [Russian shipping], № 9, s. 35–39. (In Russian).

Чернышев, В. 1912. Черноморско-Балтийский водный путь в финансово-экономическом освещении. *Русское судоходство*, № 9, с. 35–39.

Sharyhina O. A. 2009. Istoriia vynyknennia i rozvytku zaliznychnoho ta morskoho transportu na Pivdni Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.) [History of Origin and Development of Railway and Sea Transport in the South of Ukraine (Second Half of the 19th – Beginning of the 20th century)]. Kherson: KhDMI, 260 s. (In Ukrainian).

Шаригина, О. А. 2009. Історія виникнення і розвитку залізничного та морського транспорту на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.). Херсон: ХДМІ, 260 с.

Shliakhov, O. B. 2003. Sudnovlasnyky i moriaky Azovo-Chornomorskoho basynu: 90-ti rr. XIX st. – 1914 r.: monohrafiia [Shipowners and Sailors of the Azov-Black Sea Basin: 90s of the 19th Century – 1914: Monograph]. Dnipropetrovsk: Dnipropetrovsk University Publishing House, 366 s. (In Ukrainian).

Шляхов, О. Б. 2003. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р.: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 366 с.

Ekstrennyy syezd gornopromyshlennikov Yuga Rossii [Emergency congress of miners of the South of Russia]. 1914. *Torgovo-promyshlennyy Yug* [Commercial and Industrial South], № 7 (55), s. 47–49. (In Russian).

Экстренный съезд горнопромышленников Юга России. 1914. *Торгово-промышленный Юг*, № 7 (55), с. 47–49.

Дата подання статті до редакції – 31.08.2021 р.

ПРОЄКТИ СПІЛЬНИХ ЦЕНТРАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНФРАСТРУКТУРНИХ МЕРЕЖ ДЕРЖАВ ЧЕТВЕРНОГО СОЮЗУ В ОЦІНКАХ ПУБЛІЦИСТА ГЕОРГІЯ КАПЧЕВА

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022, dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

Метою представленої роботи є вивчення викладених в опублікованій у 1916 році в Росії брошури оцінок відомого болгарського журналіста, публіциста і громадського діяча Георгія Капчева інфраструктурних проєктів, запропонованих під час Першої світової війни німецькими і австро-угорськими спеціалістами. Нарис під назвою «Сучасна Болгарія та її долі» є цілком типовим для російського громадсько-політичного дискурсу воєнних років. Авторські судження щодо німецько-австро-угорських задумів побудови спільних центральноєвропейських інфраструктурних мереж були зумовлені політичною кон'юнктурою епохи та уподобаннями самого журналіста.

На той час фритредерство, як концепція зовнішньої торговельної політики та стимулювання розвитку економіки, переживало глибоку кризу, відносини між ворогуючими тaboraми залишалися сповненими взаємної недовіри, а пропаганда воюючих між собою імперій використовувала будь-яку можливість, кожен інформаційний привід з метою дискредитації противника. Саме тому будівництво залізничних доріг, мостів, тунелів і водних каналів, що у довгостроковій перспективі могло б позитивно вплинути на розвиток економіки Центрально-Східної Європи, а також посприяти модернізації регіону, визначається Георгієм Капчевим як німецький і австро-угорський спосіб експансії та спроба втілення у життя концепції пангерманізму.

Автор апелює до емоцій, релігійних переконань, колективної пам'яті читачів, нагадуючи про вдячність, яку народ Болгарії мав відчувати по відношенню до Росії за звільнення у результаті війни 1877–1878 років від османського гноблення. Він повторює тезу про природну симпатію болгар до росіян та небажання воювати з нащадками визволителів їхньої країни. Незважаючи на свою тенденційність, нарис Георгія Капчева дав змогу російській громадськості ознайомитися з актуальною і доволі детальною інформацією про сутність ініційованих Німеччиною і Австро-Угорщиною інфраструктурних проєктів, сформувавши уявлення про місце у цих планах Південно-Східної Європи, зокрема, Болгарії. Проте, надто емоційний виклад матеріалу, та ще й у відверто пропагандистському контексті, безсумнівно заважає читачеві зрозуміти вигоди і перспективи, що розкривалися перед значним за розмірами регіоном Європи за умови реалізації задумів Берліна і Відня.

Ключові слова: Георгій Капчев, Центрально-Східна Європа, Болгарія, Центральні держави, Антанта, інфраструктурні проєкти, спільні центральноєвропейські інфраструктурні мережі, панславізм, дискурс.

PROJECTS COMMON CENTRAL EUROPEAN NETWORKS OF THE FOURTH UNION STATES IN THE ESTIMATIONS OF PUBLICIST GEORGY KAPCHEV

Dmytro Mykolenko

Doctor Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022, dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

The aim of this article is study assessments of German and Austro-Hungarian infrastructure projects that presented in Georgy Kapchev's brochure (1916). Author is a well-known Bulgarian journalist, publicist and emigrant. This work is quite typical for the Russian socio-political discourse of the time. The author's

assessments of the general Central European water and railway network were determined by the situation in the world, as well as the author's political preferences. Free trade as a concept of foreign trade policy and stimulating economic development was in deep crisis. Relations between the warring camps were remained of mistrust. The propaganda of the warring empires used every opportunity and occasion for discredit of the enemy. That's why the construction of railways, bridges, and canals was characterized by the author as the expansion of Germany and Austria-Hungary. At the same time, the development of infrastructure could have a positive impact on the economic growth of Central-Eastern Europe in the long term. The author appealed to the emotions, religious beliefs, and collective memory of the reader. He repeated that the Bulgarians are grateful to Russia for their liberation from the Ottoman Empire. He also spread the thesis about the natural sympathy of the Bulgarians for the Russians and unwillingness to fight against the sons of the liberators of their country. Georgy Kapchev's brochure allowed the Russian public to get acquainted with relevant and quite detailed information about infrastructure projects initiated by Germany and Austria-Hungary. It formed an understanding of the significance of these plans for Bulgaria and other countries of South-Eastern Europe.

However, the emotional presentation of information that placed in propagandistic context clearly prevented the reader from understanding the benefits and prospects for the whole region of Europe with the implementation of Berlin's and Vienna's plans.

Keywords: Georgy Kapchev, Central-Eastern Europe, Bulgaria, Central Powers, Entente, infrastructure projects, common central European infrastructure networks, Pan-Slavism, discourse.

Для періоду Першої світової війни в історіях держав-учасниць глобального збройного конфлікту характерне посилення цензури і пропаганди. Зазначені практики запроваджувалися з метою формування у свідомості громадян відповідних суспільств образів ворогів та зміцнення у середовищі співвітчизників патріотичних настроїв. Російська імперія у вказаному контексті є доволі показовим прикладом. В країні упродовж 1914–1917 років було надруковано чимало статей у пресі, брошур і книг з відверто пропагандистським змістом. Тодішній суспільно-політичний дискурс держави був насичений текстами, в яких поставали негативні образи конкретних ворогів – Німецької, Австро-Угорської і Османської імперій та Царства Болгарія. При цьому застосовувався будь-який інформаційний привід, навіть плани розбудови інфраструктури суспільств ворожого табору.

Тема інфраструктурного розвитку Болгарії знайшла відображення у чисельних працях дослідників із різних країн світу (Perry 1993; Kostov 1999; Mykolenko 2017; Mykolenko 2017a). А от застосування проєктів будівництва транспортних мереж для перевезення вантажів у пропаганді ворогуючих під час Першої світової війни держав ще не було предметом вивчення. Мета представленої роботи – дослідити викладені у праці під назвою «Сучасна Болгарія та її долі» болгарського журналіста і публіциста Георгія Капчева (Kapchev 1916) його судження стосовно запропонованих державами Четверного союзу проєктів побудови спільних центральноєвропейських транспортних мереж – водної і залізничної.

Уродженець міста Охрид (тодішня Османська імперія, Македонія*) Георгій Іванов Капчев (1868–1936) є етнічним болгарином за походженням. Наприкінці 1880-х та до 1892 року він навчався у Москві, опановуючи право та водночас активно виступаючи проти сербських зазіхань на територію Македонії, а отримавши фах юриста, повернувся в Болгарію, де займався журналістською діяльністю – співпрацював з болгарськими редакціями літературно-наукового часопису «Труд» (Тирново) і газети «Македонія» (Софія, Русе). У 1893–1894 роках Георгій Капчев служив у лавах болгарських збройних сил, опісля працював адвокатом у місті Русе, поєднуючи основний рід занять з активною учас-

* Географічно – це територія, що розташована між гірським хребтом Шар-планина на півночі, Егейським морем і горою Олімп на півдні, горами Родопи й басейном річки Места на сході та Охридським озером на заході. На той час в її межах (загальна площа близько 70 тис. км²) існувало три вілаєти (провінції): Косовський (Скопський або Юскюбський), Битоцький (Монастирський) і Салонікський (Солунський). Нині вона знаходиться у складі трьох країн. Вардарська Македонія – це незалежна держава Республіка Північна Македонія (26 тис. км²), Егейська частина входить до складу Грецької Республіки (34,2 тис. км²), Пиринська – до Республіки Болгарія (9,8 тис. км²).

то в житті македонсько-одринських емігрантів (навіть заснував місцеве Македонсько-одринське товариство) та з публіцистичною діяльністю. У своїх роботах він критикував політику османської влади, засуджуючи терор Оттоманської Порти проти християнського слов'янського населення імперії.

У 1898 році Георгій Капчев переселився до міста Загреб (тодішня столиця автономного у складі Австро-Угорщини Королівства Хорватія і Славонія). Там на шпальтах місцевої газети «Обзор» він опублікував декілька статей з македонської проблеми, а також видав брошуру під назвою «Македонія або глас раба», в якій пропонує та обґрунтовує власну думку щодо шляху вирішення долі європейських віластів Османської імперії. Зокрема, «...враховуючи той факт, що більшість населення Македонії називає себе болгарями...» (1 млн. 300 тис. осіб із 2 млн. 500 тис.), автор послідовно захищає і розвиває ідею македонської автономії та її подальшої інтеграції до складу південнослов'янської федерації, створеної за зразком Сполучених Штатів Америки. Мешкаючи у Загребі, він організував видавництво газети «Македония», яку після свого чергового переїзду на початку 1899 року до Швейцарії продовжив публікувати у Женеві, де того ж року разом зі своїми однодумцями створив і очолив Центральний македонський комітет.

Навесні 1899 року Георгій Капчев, наділений повноваженнями делегата Шостого македонського конгресу, скликаного Болгарським македонсько-одринським революційним комітетом (БМОРК), повернувся в Софію та продовжив займатися адвокатською практикою і публіцистикою. 1909 року ним було опубліковано одну з найбільш важливих його праць – присвячений російсько-турецькій війні 1877–1878 років історичний нарис «Вдячна Болгарія» (Карчев 1909). З початком Балканських війн Георгій Капчев одним із перших добровольців поповнив лави болгарського війська. Ця людина відома ще й завдяки своїм аматорським археологічним розкопкам, які він проводив на окраїнах міста Одрин*, передавши унікальні знахідки Археологічному музею у Софії.

У жовтні 1915 року після залучення Болгарії у Першу світову війну на боці держав Троїстого союзу переконаний русофіл і панславист Георгій Капчев емігрував до Росії та добровільно вступив на військову службу до збройних сил цієї країни, однак навіть у буремні воєнні роки не припинив активно публікувати нові праці (Карчев 1916а; Карчев 1917). По завершенні глобального збройного конфлікту він знову повернувся в Болгарію, де працював у Міністерстві правосуддя, активно підтримуючи проюгославську федералістську концепцію тогочасної болгарської влади. Влітку 1923 року після державного перевороту та падіння кабінету Александра Стамболійського Георгій Капчев змушений був знову емігрувати з країни, цього разу – до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців, де, за однією версією, викладав у Белградському університеті, а за іншою – працював на державній службі.

Творчий доробок Георгія Капчева ще не вивчався дослідниками. Втім, його роботами дехто з них активно послуговувався у процесі наукових розвідок історії Першої світової війни (Osykin 2015), македонської складової частини у формуванні болгарської інтелігенції з європейською освітою (Tanchev 2001), македонського національно-визвольного руху (Bilyarski 2002; Eldarov 2003). Метою ж представленої роботи є вивчення суджень Георгія Капчева щодо пропозицій Центральних держав під час Першої світової війни втілити в життя по завершенні бойових дій план розбудови спільної центральноєвропейської транспортної інфраструктури. При цьому варто зазначити, що думка публіциста стосовно зазначеної проблематики є характерною для більшості російської громадськості того часу.

Упродовж 1915–1917 років панславістичні переконання Георгія Капчева цілком органічно вписувалися в імперську доктрину Росії. У зазначений період він став автором декількох брошур (Карчев 1916; Карчев 1916а; Карчев 1917), в яких засуджує рішення болгарського царя Фердинанда і уряду Василя Радославова приєднатися до блоку Центральних держав, критикує міжнародну політику Німецької, Австро-Угорської і Османської імперій, обґрунтовує неупередженість та перспективність російських зовнішньопо-

* Назва історичного Адріанополя у болгарському побуті, в турецькому – Едірне; адміністративний центр Адріанопольського (Одринського) вілаєту Османської імперії у Східній Фракії. В нетривалій міжвоєнний період 1913 року після завоювання Болгарією місто входило до її складу.

літичних заходів, прогнозує нове улаштування Європи і світу після беззаперечної, з його точки зору, перемоги Антанти у війні. Майже всі сюжети нарисів воєнних років, у тому числі й ті, що стосуються інфраструктурних проєктів, застосовувалися ним у пропагандистських цілях для дискредитації противників Російської імперії, розкриття їхніх підступних задумів.

У вже згадуваній нами роботі під назвою «Сучасна Болгарія та її долі» (Карчев 1916) Георгій Карчев акцентує увагу на скликаній у першій половині червня 1916 року в Мюнхені за ініціативою німецько-австро-угорського Економічного товариства і австро-угорського Господарчого союзу конференції, під час засідань якої відомим політикам, кваліфікованим підприємцям і фінансистам держав Четверного союзу було запропоновано вирішити актуальне питання щодо значення для всіх членів військово-політичного блоку річки Дунай, як з'єднувальної тактичної лінії, котра у майбутньому зіграла б роль нерозривного зв'язку між Центральними державами і Болгарією. Одним із представлених на форумі найбільш перспективним проєктом передбачалося створення шляхом побудови безлічі каналів спільної центральноєвропейської водної мережі для покращення торгівлі між союзниками. Зазначена транспортна мережа мала б складатися: із центральноєвропейського каналу, який з'єднав би судноплавні притоки Рейну з річками, котрі впадають у Північне і Балтійське моря, аж до Вісли; із каналу між Одером і Дунаєм, що забезпечило б судноплавні зв'язки портів Північного і Балтійського морів з гаванями Чорного моря; із водного шляху від Північного моря по Рейну і Дунаю до Чорного моря завдяки поглибленню й розширенню Майну і верхів'я Рейну та спорудженню на Півдні Німеччини нового каналу, майже паралельного надто вузькому Людвизькому*.

Вищезазначені гідротехнічні споруди у перспективі представляли собою основу спільної центральноєвропейської водної мережі. Доповненням до неї пропонувалися додаткові штучні наземні водоводи: між Рейном і Емсом на півночі, містом Базелем і Боденським озером на півдні, Везером і Майном; між Ельбою і Молдовою до Праги; між Одером і Дунаєм до Чорного моря; між Віслою поблизу Кракова і Дунаєм. Також планувалося: подовження каналу Дунай – Одер – Вісла до Дністра; поглиблення і розширення річки Сави та з'єднання її за допомогою штучного водоводу між містами Вуковар і Шабач з однієї сторони з Дунаєм, а з іншої – з Адріатичним морем поблизу порту Фіуме шляхом перетворення річки Купи на канал; спорудження водного шляху від міста Смедерево на Дунаї через Мораву і долину Вардара до Егейського моря біля міста Салоніки.

Отже, у разі втілення в життя запропонованої ідеї встановився б безперервний судноплавний зв'язок між гирлами Дунаю і морями: Егейським біля портового міста Салоніки, Адріатичним поблизу порту Фіуме, Північним у межах портових міст Бремен і Гамбург, Балтійським неподалік від порту Данциг, що, поза всяким сумнівом, відкривало перед Царством Болгарія величезні торгові можливості. Втім, Георгій Карчев з цього приводу мав іншу думку.

Мюнхенський проєкт, як зазначає надалі у нарисі автор, неодноразово обговорювався і на інших форумах. Зокрема, того ж місяця під час проведення подібної конференції у місті Будапешт представник болгарської делегації економіст, професор Георгій Данаїлов висловив пропозицію, «щоб окрім мобілізації головної водної артерії держав Четверного союзу – Дунаю – столиця Болгарії перетворилася на крупний транзитний залізничний центр», зв'язаний, по-перше, з угорською мережею колій спорудженим з цією метою через Дунай мостом поблизу містечка під назвою Оршова, а по-друге, з населеними пунктами Порто Лагос і Дедеагач на узбережжі Егейського моря новозбудованими шляхами сполучення (Карчев 1916, 54).

Всі запропоновані інфраструктурні проєкти, безумовно, мали значний економічний потенціал та могли б позитивно вплинути на розвиток Центрально-Східної Європи, придивившись її модернізацію. Проте доля цих задумів насамперед залежала від результатів Першої світової війни, адже під час збройного протистояння їх реалізація була практично

* Побудований у 1836–1845 роках та названий на честь короля Баварії Людвіга I канал завдовжки 172 км з'єднував Дунай поблизу міста Кельгайм з Майном неподалік від іншого баварського міста Бамберг.

неможливою, а в умовах подальшого мирного співіснування – сумнівною, що мало б показати найближче майбутнє.

Все це розумів і Георгій Капчев та все ж, будучи прибічником концепції панславизму, з метою пропаганди особливої місії Росії як захисниці всіх слов'янських народів від експансії Німеччини і Австро-Угорщини, він стверджував, що запропоновані інфраструктурні проекти були частиною реалізації «концепції середньоевропейського торгового і митного союзу, націленого під егідою Берліна на поступове поневолення Болгарії Центральними державами» (Karчев 1916, 55). Автор нарису вважав, що фритредерство, а також будівництво каналів, мостів і залізниць у Центральній Європі призведе до втрати Болгарією власної незалежності. При цьому публіцист підкреслює прагнення Берліна і Відня завуалювати свої істинні наміри по відношенню до Софії та переконати більшість болгарської еліти у доцільності подальших взаємин з партнерами по Четвертому союзу. Він запевняє, що німецькі й австро-угорські політики, вчені й підприємці під час конференцій у Мюнхені і Будапешті доклали чимало зусиль, щоб «розвіяти сумніви та недовіру болгарської сторони щодо планів Берліна і Відня». Георгій Капчев покладав надії на російські війська, які, на його переконання, були ладні звершити «суд совісті над відступниками слов'янської справи» (Karчев 1916, 55), та вважав зрадниками не болгарський народ, а «Фердинанда Кобурга і його приспівників» (Karчев 1916, 74).

Судження публіциста стосовно німецько-австро-угорських планів побудови спільних центральноєвропейських інфраструктурних мереж були зумовлені політичною кон'юнктурою епохи Першої світової війни та уподобаннями самого автора. На той час фритредерство, як концепція зовнішньої торговельної політики та стимулювання розвитку економіки, переживало глибоку кризу, відносини між ворогуючими таборами залишалися сповненими взаємної недовіри, а пропаганда воюючих між собою імперій використовувала будь-яку можливість, кожен інформаційний привід з метою дискредитації противника. Саме тому будівництво залізничних доріг, мостів, тунелів і водних каналів, що у довгостроковій перспективі могло б позитивно вплинути на розвиток економіки Центрально-Східної Європи, а також посприяти модернізації регіону, визначається Георгієм Капчевим як німецький і австро-угорський спосіб експансії та спроба втілення у життя концепції пангерманізму.

Апелюючи до емоцій, релігійних переконань, колективної пам'яті читачів, автор брошури переконує, що замість нових мостів, залізничних доріг і каналів, котрі планували збудувати Німеччина і Австро-Угорщина, Росія забезпечила б болгарам недоторканність істинної православної віри, звільнення від негативного впливу центральноєвропейських імперій та від династії Кобургів, повернення в сім'ю слов'янських народів, від якої зусиллями царя Фердинанда і його найближчого оточення Болгарія занадто віддалилася. Нагадуючи про вдячність, що її народ Болгарії мав відчувати по відношенню до Росії за звільнення у результаті війни 1877–1878 років від османського гноблення, публіцист повторює тезу про природну симпатію болгар до росіян та небажання «воювати із синами визволителів» їхньої країни (Karчев 1916, 74).

При всій своїй тенденційності нарис Георгія Капчева дав змогу російській громадськості ознайомитися з актуальною і доволі детальною інформацією про сутність інфраструктурних проектів, ініційованих Німечкою і Австро-Угорською імперіями, сформулювати уявлення про місце у цих планах Південно-Східної Європи, зокрема, Царства Болгарія. Проте, надто емоційний виклад матеріалу, та ще й у відверто пропагандистському контексті, безсумнівно заважає читачеві зрозуміти вигоди і перспективи, що розкривалися перед значним за розмірами регіоном Європи за умови реалізації задумів Берліна і Відня.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Perry D. 1993. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. Durham: Duke University Press. 279 p.

Kostov E. 1999. Transportnata problematika i institutut na konstitucionnata ministerska nakazatelna otgovornost v Bulgariya (1895–1923 g.). Sofiya: V. Nedkov. 220 s. (In Bulgarian).

Костов, Е. 1999. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.). София: В. Недков. 220 с.

- Mykolenko D. 2017. Uriadova polityka shchodo rozvytku infrastruktury Bolharii (1903–1908 rr.). *Siverianskyi litopys. Vseukrainskyi naukovyi zhurnal*. № 5 (137). S. 92–97. (In Ukrainian).
- Миколенко, Д. 2017. Урядова політика щодо розвитку інфраструктури Болгарії (1903–1908 pp.). *Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал*. № 5 (137). С. 92–97.
- Mykolenko D. 2017a. Strasti za Stambolovym: bolharske derzhavotvorennia u 1895–1920 rokakh. Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina. 804 s. (In Ukrainian).
- Миколенко, Д. 2017а. Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 804 с.
- Kapchev G. I. 1909. Priznatel'naya Bolgaria. Petrograd: Tip. Ministerstva Vnutrennikh Del. 528 s. (In Russian).
- Капчев, Г. И. 1909. Признательная Болгария. Петроград: Тип. Министерства Внутренних Дел. 528 с.
- Kapchev G. I. 1916. Sovremennaya Bolgariya i ee sudby. Petrograd: T-vo V. A. Berezovskiy. Komissioner voyenno-uchebnykh zavedeniy. 76 s. (In Russian).
- Капчев, Г. И. 1916. Современная Болгария и ее судьбы. Петроград: Т-во В. А. Березовский, Комиссионер военно-учебных заведений. 76 с.
- Kapchev G. I. 1916a. Sovremennaya Rumynia i ee natsionalnyye zadachi. Petrograd: T-vo V. A. Berezovskiy. Komissioner voenno-uchebnykh zavedeniy. 60 s. (In Russian).
- Капчев, Г. И. 1916а. Современная Румыния и ее национальные задачи. Петроград: Т-во В. А. Березовский, Комиссионер военно-учебных заведений. 60 с.
- Kapchev G. I. 1917. Turetskoe «nasledstvo» i mirovaya voyna. Petrograd–Stokgolym: Tip. Progress. 114 s. (In Russian).
- Капчев, Г. И. 1917. Турецкое «наследство» и мировая война. Петроград–Стокгольм: Тип. Прогресс. 114 с.
- Osykin M. V. 2015. Prodovolystvennoe snabzhenie Rumynskogo fronta zimoy 1916/1917 g.: trudnoe vzaimodeystvie soyuznikov po Antante. Pervaya mirovaya voyna i sudby narodov Tsentral'noy i Yugo-Vostochnoy Evropy: ocherki istorii. Moskva. S. 207–229. (In Russian).
- Оськин, М. В. 2015. Продовольственное снабжение Румынского фронта зимой 1916/1917 г.: трудное взаимодействие союзников по Антанте. Первая мировая война и судьбы народов Центральной и Юго-Восточной Европы: очерки истории. Москва. С. 207–229.
- Tanchev Iv. 2001. Makedonskiyat komponent pri formiraneeto na bulgarska inteligentsia s evropeysko obrazovanie (1878–1912). *Makedonski pregled*. XXIV (3). С. 41–62. (In Bulgarian).
- Танчев, Ив. 2001. Македонският компонент при формирането на българската интелигенция с европейско образование (1878–1912). *Македонски преглед*. XXIV (3). С. 41–62.
- Bilyarski Ts. 2002. Knyazhestvo Bulgaria i makedonskiyat vopros. Protokoli ot kongresite na Vurkhovnia makedono-odriniski komitet. 1895–1905. Sofia: Ivray. 399 s. (In Bulgarian).
- Билярски, Ц. 2002. Княжество България и македонският въпрос. Протоколи от конгресите на Върховния македоно-одрински комитет. 1895–1905. София: Иврай. 399 с.
- Eldarov S. 2003. Varkhovniyat Makedono-Odrinski komitet i Makedono-Odrinskata organizatsia v Bulgaria. 1895–1903. Sofia: Ivray, 2003. 342 s. (In Bulgarian).
- Елдаров, С. 2003. Върховният Македоно-Одрински комитет и Македоно-Одринската организация в България. 1895–1903. София: Иврай, 2003. 342 с.

Дата подання статті до редакції – 01.09.2021 р.

**МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ
У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ
(1980-ТІ – ПОЧАТОК 2020-Х РР.)**

UDC 327(450)(091) "1983/1990"

DOI 10.7546/DS.2021.14.06

**ITALY, THE REUNIFICATION OF GERMANY AND THE
END OF THE COLD WAR (1983–1990)**

Federico Scarano

Associate Professor, Ph.D., Department of Humanities and Cultural Heritage,
University of Campania "Luigi Vanvitelli", Via Raffaele Perla 20, 81055, S. Maria Capua
Vetere (CE), Italy, federico.scarano@unicampania.it, ORCID 0000-0001-6889562X

The emergence of rivalry between United States and Soviet Union, the Cold War was not desired from Italy. Despite its allegiance to the Atlantic Alliance and its friendship to the United States, Italy always tried to keep alive the relations with the Eastern European States and with Soviet Union and the cultural and economic unity of the European Nations. Italy played an important role in the creation of the CSCE thanks to its Prime Minister Aldo Moro. During the final period of the Cold War the Italian foreign policy was directed by Giulio Andreotti, who was Foreign Minister from 1983 to 1989 and Prime Minister from 1989 to 1992. A promoter of the European integration and unity, a devout catholic, closely connected to the Vatican, Andreotti considered the Détente and the relations with the Soviet Union as means to end the Cold War and also to include Eastern Europe and the USSR in the European project. The Italians didn't foresee the fall of the Berlin Wall in 1989 and initially they were not favorable to the German reunification. The Italian Government, however, accepted it later when the USSR agreed and this was linked to the creation of the Economic, Monetary and European Union as well to the strengthening of the CSCE and to the permanence of a united Germany in a redesigned NATO to allay the fears of its neighbours. These conditions sealed the end of Europe's division and the progress of the European unification that were priorities of the Italian policy.

Keywords: Italy and the Détente, Giulio Andreotti's Foreign Policy, Italy and German Reunification, European Economic and Monetary Union, CSCE (Conference on Security and Cooperation in Europe).

During the Cold War Italy tried to mediate with the Soviet Union and the Eastern Block despite its allegiance to the Atlantic Alliance and friendship to the United States to avoid an actual war, to achieve the Détente and for economic reasons. According to Sergio Romano, Italian ambassador to Moscow from September 1985 to February 1989, Italian-Soviet relations had «their own limited margin of autonomy within the relationship between the USSR and the West. Like the national currencies in the European monetary snake [called "Snake in the tunnel" in Great Britain], they could fluctuate upwards or downwards but within a predetermined range» (AGA, section Romano Sergio, b. 1940, Romano ad Andreotti, Rapporto di fine missione, Mosca, 02/21/1989).

As the Italian historian Luciano Monzali writes «Italy always tried to keep alive the relations with the Eastern European States and with Soviet Union for economic reasons (the search for markets and materials) and because it needed Soviet benevolence to solve the problems of the Italian Peace Treaty. The emergence of rivalry between United States and Soviet Union, the Cold War, produced a progressive and dramatic political and economic isolation of the Eastern Block's countries from the rest of Europe. This separation and this isolation were certainly not desired from Italy. We can say that since the late 1940s the Italian Republic rejected the division of Europe into two opposing blocks and made efforts to keep alive the cultural and economic unity of the European Nations» (Monzali 2011, 93–94; similarly, Tavani 2010, 243–304; for a more restrictive interpretation of the Italian role see Nuti 2011, 93–94; Bettanin 2012, 98–128).

It is known how the Soviets informed the Italians already in 1966 of their project to create a permanent Conference for the Security and Cooperation in Europe based on the guarantee of the borders (Ferraris 1996, 244). Italy played a role in the complex diplomatic path that led to the formation of the CSCE with the Helsinki Conference in 1975 (Ferraris 1977, 125–592). Aldo Moro, at that time Prime Minister, signed the Final Act also in name of the EEC as its rotating president. The Italians however strongly disappointed the Soviets: Moro stressed in the so called “Third Basket of the Conference” the importance of the inclusion of the respect for human rights and fundamental freedoms, including the freedom of thought, conscience, religion or belief (Ferraris 1996, 248).

The principal architect of Italian Foreign Policy in the second half of the 1970s and from 1983 to 1992 was Giulio Andreotti, probably the most important and controversial politician of the so-called “First Italian Republic” (Franco 2010). He was Prime Minister from 1972 to 1973, from 1976 to 1979, Foreign Minister from 1983 to 1989 and again Prime Minister from 1989 to 1992. He was the longest serving of the Republic’s foreign ministers and led Italian foreign policy for nearly 10 consecutive years, if we include his final term as prime minister. A promoter of the European integration and unity (Lefebvre D’Ovidio et al. 2017), a devout catholic, closely connected to the Vatican (Riccardi A. 2010, 305–339), Andreotti considered the Détente and the relations with the Soviet Union as means to end the Cold War and also to include Eastern Europe and the USSR in the European project. His participation in the Craxi government in 1983, the first directed by a socialist in Italy, was also due to the desire of counterbalancing, in the conception of the Eastern countries, the pro-Atlantic image of Craxi who played a very important role in the installation of the Euromissiles. According to Giorgio Petracchi: «A Foreign Minister interpreting a line of “national dignity” towards friends and allies was already a signal sent to the Eastern diplomacy, which considered Andreotti the privileged interlocutor among the Westerns» (Petracchi 2007, 283).

Actually, despite the differences of character, there was full understanding between Bettino Craxi and Andreotti about the foreign policy. Giuseppe Mammarella writes that the two politicians «integrated and supported each other, finding full understanding in European politics, but also in Middle East and above all they shared the aim of recovering and relaunching the Italian initiative and influence, which had decreased during the seventies as a result of the country’s political and financial crisis (Mammarella 2010, 206).

Andreotti shared the Soviet policy which was against any change of the borders established by the Second World War and thus was also against the German reunification which he feared would endanger peace in Europe. In an interview-based book on his political master Alcide De Gasperi, published in January 1977, the Roman politician stated that also De Gasperi was against the reunification of Germany, and that «he considered absolutely immutable the demarcation lines established by the Second World War»; Andreotti added that even German Chancellor Konrad Adenauer secretly agreed (Andreotti 1977, 162).

Andreotti is well known for his public statements of September 13, 1984 when he strongly opposed the reunification of Germany (Scarano 2020, 89–94; Cuccia 2019, 137–258). The opposition to the German reunification was widespread among the European allies of West Germany, but the Italian Foreign Minister was the first to publicly express it. He feared serious dangers for peace if the German reunification had taken place against the Soviet Union and outside a European framework. Besides, the Italian diplomacy feared a decrease in the Italian role and importance in case of a united Germany. His declarations shocked and angered West Germany even if the two allied nations were able to overcome this moment of crisis between them. Italian Prime Minister Bettino Craxi didn’t share Andreotti’s opinion and he reaffirmed his commitment to the final goals of the Federal Republic of Germany (AAPBRD 2015, D. 236, 1093, D. 301, 1400–1403); Andreotti had to relativize his words saying that he too was not against the final goals of Bonn’s policy and he condemned only the Pan-germanist activities of South Tyroleans extremists (Scarano 2020, 94).

The rise to power in the Soviet Union of Michail Sergeevič Gorbačëv with his policy of openness, democratization and his project of a Common European House seemed to enhance the Italian position. The Italians connected it with another important Italian goal: the progress of the European Integration, the enlargement of the EEC and the creation of a European and Monetary Union.

Gorbačëv's program of reform and Détente was hailed with particular emphasis in Italy by all political alignments, making it very popular in the Peninsula and also among the Christian Democrats and many conservatives (Gaja 1996, 243–244).

Andreotti and the Italian President Sandro Pertini, an elder socialist personality, had a first conversation with Gorbačëv already on the occasion of the funeral of his predecessor Konstantin Ustinovič Černenko in March 1985, during which they reaffirmed the importance of continuing the negotiations already fixed in Geneva for the reduction of armaments (Andreotti 1988, 223). The Italian Foreign Minister and the Prime Minister Bettino Craxi were the first Western leaders to visit Gorbačëv in Moscow, already in May 1985, just two months after his rise to power.

The Italian policy in that period had some different positions from the US, especially concerning the Middle East but also the Soviet Union. Italy had a moment of real confrontation with the United States regarding the well-known episode of the Sigonella airport, when the US military tried in vain to get the Palestinian hijackers of the Italian ship Achille Lauro where an American Jewish passenger had been killed. It was just an accident, but in that occasion an armed clash between US and Italian military was narrowly avoided (Craxi 2019).

In any case the Italians supported the American position in the Geneva negotiations and reiterated the importance of the security and unity among the western allies.

Even for the Strategic Defensive Initiative (SDI), Andreotti supported the US position despite his personal doubts: he advocated it in the Italian Parliament and Italy kept in close contact with the Germans for an appropriate common position (Andreotti 1989, 197–198).

The signing of the INF Treaty (The Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty) on December 8, 1987 by Gorbačëv and the American president Ronald Reagan in Washington with the simultaneous dismantling of the Soviet SS 20 and the American Pershing and Cruise missiles was greeted with satisfaction by the Italians; Andreotti underlined how Italy had been the first country to endorse the “zero option” proposed by Reagan despite some perplexities from Italian military circles and those who feared that the creation of a US-USSR duopoly could be damaging to Italy (Ferraris 1996, 259).

Gorbačëv in his memoirs praises the role of Andreotti, whom he met in Moscow in February 1987, for trusting Soviet proposals and for his action in convincing both him and Reagan of the counterpart's willingness to find an agreement (Gorbatschow 1995, 658).

In October 1988 the new Prime Minister Ciriaco De Mita, accompanied by Andreotti, went to Moscow to encourage Italian investment in the USSR and even talked about a Marshall plan for the USSR clashing with the Italian ambassador in Moscow Sergio Romano who was skeptical of the success of Gorbačëv's reforms. Romano would be replaced by Ferdinando Salleo (Romano 2011, 2431–2465).

Like Gorbačëv and almost all of the world leaders the Italians were surprised by the fall of the Berlin Wall and by the collapse of the communist regimes in the East at the end of 1989. Andreotti's first official reaction to the fall of the wall invited to great prudence without expressing himself on the future, but inviting to keep a cool head. The position of the Prime Minister was different from that of other Christian Democratic politicians, but also of the Socialists Gianni De Michelis, Claudio Martelli, Craxi. All of them and the leader of the PCI Achille Occhetto expressed themselves in favor of respecting the right to self-determination for the Germans. The President of the Italian Republic Francesco Cossiga too, expressed «understanding for the legitimate right of the Germans to reunification», even if in a context of security for all the concerned States (Cuccia 2019, 255; Scarano 2020, 100).

At the first summit of the EEC States after the fall of the wall, on November 18 in Paris, the British Prime Minister Mrs. Margaret Thatcher expressed her unreconstructed opposition to the German reunification. Andreotti declared the importance of maintaining the alliances and the role of the CSCE to ensure the USSR too (Weidenfeld 1998, 89–95; Attali 1995, 342–344; Bozo 2005, 135–138; Mitterand 1996, 74–75; Kohl 2007, 984–985; Teltschick 1991, 37–38).

However, two weeks later, on November 26, Andreotti gave a long interview to the “Corriere della Sera”, on the occasion of Gorbachev's imminent visit to Rome, in which he expressed his opposition to the German reunification as in 1984. He stressed the importance of helping the countries of Eastern Europe and the USSR to face their terrible economic crisis and stated that the European borders were immutable as established by the Helsinki Act: the existence of a single German nation, but made up of two different states, was a real fact and the question of

German unity had not to arise in the foreseeable future. He realized how this problem could escape a rational evaluation, but he hoped that a German reunification would not take place, otherwise a drag effect would have arisen and the entire post-war European arrangement could have been overwhelmed (“Corriere della Sera” 11/26/1989).

When Kohl announced his 10-points plan for the reunification of Germany on November 28, 1989, Gorbachev was in Rome for his first visit as Soviet leader to Italy. A visit that reinforced its great popularity in the Peninsula.

Andreotti with his Foreign Minister Gianni De Michelis confirmed to Gorbachev his surprise for the fall of the wall and he declared Kohl’s program for reunification to be wrong and to have been determined by fallacious electoral calculations (SD, D. 57, 245–248; AGA, section Urss, b. 696, Appunto di Andreotti sul suo colloquio con Gorbaciov, Roma, n.d.). With considerable insight for the future harsh experiences of post-communist Russia, the Italian Prime Minister stated that it was not to be believed that the uncritically marrying of the capitalist system and free market politics was the “cure-all” for the issues of the economy. On the contrary, corrections were needed in the form of anti-trust laws and corresponding taxation. If these corrections didn’t happen, the dictatorship of the capital, concentrated in a few hands, would have been achieved. Pope John Paul II himself – stated the prime minister – had told him that the biggest mistake would have been to totally erase what communist societies had done (SD, D. 57, 246). Andreotti’s words on capitalism impressed Gorbachev so much that he reported them in his memoirs. (Gorbatschow 1995, 660).

Andreotti told in NATO and European Councils that he feared that a hasty reunification of Germany would have undermined the process of the Détente, embarrassed Gorbachev and caused the resurgence of nationalisms with a strong danger for peace. He clashed with American President Bush and especially with Kohl (Zelikow et al. 1995, 133; Teltschick 1991, 364–367; Bozo 2005, 149–150; Mitterand 1997, 149–150; Kohl 2007, 1006–1008). The German Chancellor told him that if the Tiber divided Rome like the Spree divided Berlin he would have not talked in that way (Zelikov et al. 1995, 133). The Italian premier, however, would have soon joined French President François Mitterand’s project of a united Germany more linked to Europe and to the creation of a single European currency with the withdrawal of the German mark, as well as with the transformation of the EEC into a European Union.

An early turning point in this sense was the EEC Summit in Strasbourg on December 8 and 9 1989. This confirmed, with the only negative vote casted by Mrs. Thatcher’s Great Britain, that the conference to change the EEC Treaty and the moving to the final phase of Economic and Monetary Union would be held in December 1990 at the invitation of the rotating Italian presidency of the EEC. At the same summit, after a heated debate in the night, the European heads of government drafted a communiqué that affirmed the right of the German people to achieve their unity through self-determination. They emphasized that this had to be done peacefully and democratically in compliance with the agreements and treaties and with all the principles contained in the Helsinki Final Act; in the contexts of the East-West dialogue and cooperation and of the European integration (Bozo 2005, 154; DBPO 2010, XXII; Kohl 2007, 1013).

This final statement was the result of the joint work of French Foreign Minister Roland Dumas and German one Hans-Dieter Genscher (Heumann 2012, 236).

Andreotti tried to support Mrs. Thatcher’s position, which wanted to include in the communiqué the inviolability of the borders in Europe, but in the end he approved it (Weidenfeld 1998, 148).

The Italian historian Antonio Varsori, in an important volume on Italy and the end of the Cold War, wrote that the Italian position was already emerging: «there would have been no opposition to a reunification, which in any case should have been implemented with prudence and always taking into account the wider international context, with the already existing multilateral cooperation structures – NATO, the CSCE and above all the EEC. These structures could have favored a peaceful transition towards a united Germany» (Varsori 2013, 32). Varsori added that Italy, a founding member of all the three organizations, hoped to be directly involved in the reunification process.

Genscher promptly explained the German position in his memoirs: “Mitterand’s strategy of linking the German unification to the integration into the European Community met our conceptions and our interests. It alone created the conditions for the German unity to result in an advan-

tage for Europe and not a European problem. From now on we knew we had the EEC partners by our side” (Genscher 1995, 691).

At the same time Italian Foreign Minister Gianni De Michelis tried to develop Italy’s relations with the Danube-Balkan area, planning to establish the so-called “Quadrangular Group” between Italy, Austria, Hungary and Yugoslavia (Varsori 2013, 27–28). This was an old plan of Aldo Moro, but it wasn’t very successful.

On February 10, 1990, during two long meetings with Kohl in Moscow, Gorbachëv declared that it was Germans’ business to determine the moment of unification and the way to get it, but without allowing to a united Germany to be part of the NATO (SD, D. 72, 317–337; DE, 795–811; Weidenfeld 1998, 237–247).

At the Ottawa’s weapons control conference between 12 and 14 February 1990, taking place among all the 23 member states of the Atlantic Alliance and of the Warsaw Pact, the great powers and the Federal Republic decided to carry out the reunification process by the so-called 2 + 4 negotiations, i.e. the two German states with the four main winning powers of the Second World War that still had residual rights over Germany and especially over Berlin. Dutch Foreign Minister Hans van den Broek protested and demanded in vain that all NATO countries took part in the negotiations. He was supported by the Belgian and Luxembourg representatives and also – strongly – by De Michelis. Genscher, worried about the difficulties that this request would have provoked, ended the discussion by noting that the applicants were not part of the powers with rights over Germany and still less were one of the two German states. With a much quoted expression, he declared to De Michelis that he was not “part of the game” (Genscher 1995, 328–329; DF, D. 38, 218–222; DE, D. 50, 260–262).

Three days later, on February 17, 1990 at a meeting of the European Popular Party (EPP) in Pisa with Kohl, Andreotti declared that the geopolitical dimension had changed and that he was now favorable to the union of the two German states in the framework of three circles: the European Community, the NATO and the CSCE, the Conference for Security and Cooperation in Europe, which included the security interests of all European countries, including Russia, as well as the United States, and Canada (Cuccia 2019, 319–320; Scarano 2020).

Andreotti underlined his position in an interview published on February 27 by the German conservative newspaper “Die Welt” and by the Roman one “Il Tempo”, with the significant title: “Giulio Andreotti: A reunified Germany will strengthen Europe as a whole”. The Roman politician stated that it was necessary to redesign the role of the NATO and to foster the Soviet integration in Europe (Die Welt 27/2/1990 in AGA, section Germania, b. 458).

The Italians were also favorable to the permanence of a unified Germany into the NATO and Kohl expressed his thanks to Andreotti for the support on this issue (AGA, section Urss, b. 711, Lettera di Kohl ad Andreotti, Bonn 7/17/1990).

Andreotti met the Soviet leader in Moscow on July 26; shortly after that Gorbachëv, on July 16, 1990, gave to Kohl free hand for the permanence of a united Germany into the NATO (SD, D. 104, 470–488; DE, D. 353, 1355–1367). The Italian Prime Minister reiterated that the newly unified Germany must be tightly anchored in the EEC and in a greatly changed NATO to allay the fears of its neighbours. On that occasion, Gorbachëv asked Andreotti for economic help and the guest promised it also from the EEC (AGA, section URSS, b. 711, Appunti di Andreotti su visita a Mosca, 07/26/1990; SD, D. 108, 508–511; Gorbatschow 1995, 750).

The 2 + 4 talks ended with the signing in Moscow on September 12, 1990 of the Treaty on Reunification, officially known as the “Treaty for the final settlement concerning Germany”. On October 3 the Treaty entered into force when the four victorious powers left their last rights over the city of Berlin. It was the first time in history that a large country was unified without wars and with the agreement and assent of all its neighbors

Italy was excluded from the negotiations for the German reunification, but it would have played an important role in the creation of the European Union in her capacity as current president of the EEC in the second half of 1990; it started the two European inter-governmental conferences: the first on European Monetary Union, the second on political integration (Lefebvre 2017, 231–264).

Emblematic was Andreotti’s signature, as rotating president of the EEC, of the Paris Charter for a new Europe, in the hall of mirrors of Versailles, on November 21 1990, on the occasion of the Summit of the heads of state and government of the 34 States participating to

the Conference for Security and Cooperation in Europe that had been proposed at the Dublin European Council during the previous June.

The Charter of Paris finally marked the end of the clash between West and East and laid the foundations for a united Europe of law and democracy. According to the German diplomat Reinhard Bettzuege, the Charter represented the overcoming of the division of Germany, as part of the growth of all of Europe, in agreement with all her neighbours (DEDAA, D. 170, 675). A position which was shared by Italy.

Andreotti during the Cold War certainly feared German reunification and a resurgence of Pan-Germanism and Teutonic nationalism with which he had had dramatic experiences in Rome when the latter was occupied by Nazi Germany during the Second World War (Andreotti 1986, 64–62; Vommaro 2009).

Memories of the dramatic conflict also explain his concern about the consequences that a premature and anti-Soviet unification process could bring to the world's peace.

Andreotti had a broad and above all pro-European vision, the result of De Gasperi's teaching and of his profound Catholic faith, which made him consider the Détente and the relations with the Soviet Union as means to achieve the end of the Cold War and to include also Eastern Europe and the USSR in the European project (also in the name of Catholic universalism and in conjunction with Vatican policy). Unlike Mitterand, who had long predicted the German reunification for the end of the twentieth century, and who therefore only tried to regulate and direct it but never really opposed it (Mitterand 1996; Bozo 2005), Andreotti would have fully accepted it only after the approval of Moscow. It is therefore impossible to speak, as was often the case before the publication of French documents, of a position similar to that of the French president; in fact, it was something intermediate between the latter and Mrs. Thatcher's position. The Italian Prime Minister then accepted it with conviction as part of the growth of a European project. In addition to collaborating with Kohl along with Mitterand for the Maastricht Treaty, the Italian prime minister would have agreed completely with the chancellor on the need to send aid to the USSR. Both, together with the French president, tried in vain to obtain strong financial support for the USSR at the Summit of the seven most industrialized countries of the West held in Houston in July 1990 and in London in July 1991 (Andreotti 1996, 411–418). Andreotti's vision of including the German unification process in the process of European integration, but also in the NATO and the CSCE was particularly far-sighted. NATO was important to keep collaboration with the USA, to reassure them and to avoid a comeback to an unpredictable and potentially dangerous policy of a unified Germany.

However, for the Italian prime minister, the NATO should have been transformed and should have taken on another role, owing to the disappearance of the Soviet threat. Instead, the CSCE existed to reassure the Soviets, to tie them more and more to Europe and to ensure international cooperation (Appunto di Andreotti sui colloqui con Gorbaciov, Mosca, 11/26/1990, AGA, section Urss, b. 711). Andreotti, like Genscher and Kohl, was not in favor of an enlargement of the NATO to the East and even the Americans in the 2 + 4 negotiations had promised the Soviets several times not to implement this (NSA 2017), although there was no written commitment considering that the Warsaw Pact still existed. The Soviet leader wished the strengthening of the ties with Italy and France to re-balance the weight of a united Germany (Gorbatschow 1995, 750).

The importance of the relations with Italy for the Soviets was further demonstrated by the appointment in June as ambassador to Rome of the Deputy Minister of Foreign Affairs and Italianist Anatolij Adamishin; he was a strong supporter of the new course of Soviet foreign policy, and he left us an important testimony (Adamishin 1995). In September 1990, the Italian Foreign Minister De Michelis and the Soviet one Eduard Shevardnadze agreed on an Italian program of financial assistance to the USSR of 7,200 billion lire in 5 years (AGA, *Appunto del MAE*, Roma, July 1991, section Urss, b. 711).

On November 18, 1990, Gorbachev signed a treaty of friendship and collaboration between Italy and the USSR in Rome. It was the first of this kind with a NATO State (Gorbatschow 1995, 751).

The disappearance of the USSR in December 1991 was not hoped for by Andreotti who would have liked to avoid it and had tried to establish an ever-increasing relationship with it, even in the serious crisis of the first Gulf War in which Italy saw her attempts at mediation fail (Riccardi L. 2014). Italy tried to avoid the military intervention against Iraq in February 1991 and

pushed her partners to invite Gorbachev to the summit of the seven most industrialized Western countries on July 18, 1991, but Rome's wish to guarantee strong material support for the Soviet leader was not accepted. In October 1991, Italy too would have suspended credit to the USSR given the strong worsening of her internal political crisis (Adamishin 1995, 140–141, 165). In his quoted volume on Italian foreign policy from 1989 to 1992, Antonio Varsori pointed out that in those years Italy did not play a prominent role and had to follow decisions taken by others in all the most important issues: the reunification of Germany, the Gulf crisis, the Yugoslav one (Varsori 2013). However, even if not decisive, Andreotti's policy of dialogue and mediation with the USSR, within the framework of the Atlantic Alliance and friendship with the United States, certainly played a role in that process of Détente, opening and liberalization of Soviet society led by Gorbachev who was the main factor for the end of the Cold War, which ended – according to the US ambassador in Moscow Jack Matlock – as early as 1988 (Matlock 2004, 312).

REFERENCES

- AGA. Archivio Giulio Andreotti in Istituto Storico Luigi Sturzo (Roma).
- AAPBRD 2015. Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland 1984, hrsg. von Taschler D., Szatkowski T. München, Oldenbourg.
- DBPO 2010. Documents on British Policy Overseas, Series III, vol. VII, German Unification 1989–1990, edited by Salmon P., Hamilton K. A., Twigge S. R. London–New York: Routledge.
- DE 1998. Deutsche Einheit, Sonderedition aus den Akten des Bundeskanzleramtes 1989/1990, Dokumente zur Deutschlandpolitik. München, Oldenbourg.
- DEAA 2015. Die Einheit. Das Auswärtige Amt, das DDR-Außenministerium und der Zwei-plus-Vier-Prozess, herausgegeben im Auftrag des Instituts für Zeitgeschichte München–Berlin, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- DF 2011. La diplomatie française face à l'unification allemande. D'après des archives inédites réunies par M. Vaïsse et C. Wenkel. Paris: Tallandier.
- NSA 2017. National Security Archive. *NATO Expansion: What Gorbachev Heard*, <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2017-12-12/nato-expansion-what-gorbachev-heard-western-leaders-early>.
- SD 2011. Michail Gorbatschow und die deutsche Frage. Sowjetische Dokumente 1986–1991 hrsg. von Galkin, A., Tschernajajew A. Deutsche Ausgabe herausgegeben von Altrichter H., Möller H. und Zarusky J., kommentiert von Hilger A. München, Oldenbourg.
- Adamishin A. 1995. Tramonto e rinascita di una grande potenza. Diario politico dell'ultimo ambasciatore dell'Urss e del primo ambasciatore della Federazione Russa a Roma. Milano: Spirali/Vel.
- Andreotti G. 1977. Intervista su De Gasperi, a cura di Gambino A. Roma–Bari: Laterza.
- Andreotti G. 1986. De Gasperi visto da vicino. Milano: Rizzoli.
- Andreotti G. 1988. L'Urss vista da vicino. Milano: Rizzoli.
- Andreotti G. 1989. Gli USA visti da vicino. Milano: Rizzoli.
- Andreotti G. 1996. De (prima) Re Publica. Ricordi. Milano: Rizzoli.
- Attali J. 1995. Verbatim, III, 1988–1991, Fayard. Paris.
- Bettanin F. 2012. Una cauta inimicizia. I rapporti tra Italia e Russia dopo l'Unità. In: *Nello specchio del mondo: l'immagine dell'Italia nella realtà internazionale*, a cura di P. Frascani. Napoli: Università degli Studi di Napoli "L'Orientale". P. 98–128.
- Bozo F. 2005. Mitterand, la fin de la guerre froide et l'unification allemande. Da Yalta à Maastricht. Paris: Odile Jacob.
- Craxi B. 2019. La notte di Sigonella. Documenti e discorsi sull'evento che restituì orgoglio all'Italia, a cura della Fondazione Craxi. Milano: Mondadori.
- Cuccia D. 2019. There are two German States and two must remain? Italy and the long Path from the German Question to the Re-unification. Hildesheim: Olms.
- Ferraris L. V. 1977. Manuale della politica estera italiana 1947–1993. Roma–Bari: Laterza.
- Ferraris L. V. 1996. Testimonianze di un negoziato, Helsinki–Ginevra–Helsinki. Padova: Cedam.
- Franco, M. 2010. Andreotti. La vita di un uomo politico, la storia di un'epoca, digital ed. Milano: Mondadori.
- Gaja R. 1995. L'Italia nel mondo bipolare. Per una storia della politica estera italiana (1943–1991). Bologna: Il Mulino.
- Genscher H. D. 1995. Erinnerungen. Berlin: Siedler.
- Gorbatschow [Gorbaciov] M. 1995. Erinnerungen. Berlin: Siedler.
- Heumann H-D. 2012. Hans-Dietrich Genscher. Die Biographie. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

- Kohl H. 2007. *Erinnerungen 1982–1990*. München: Droemer.
- Lefebvre d'Ovidio F. 2017. Il trattato di Maastricht e l'Unione economica e monetaria. In: Francesco Lefebvre d'Ovidio e Luca Micheletta (a cura di). *Giulio Andreotti e l'Europa*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Lefebvre d'Ovidio, F., Micheletta, L. (a cura di) 2017. *Giulio Andreotti e l'Europa*. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura.
- Mammarella G. Il Consiglio europeo di Milano del giugno 1985. In: *La politica estera italiana negli anni ottanta*, cura di E. Di Nolfo. Venezia: Marsilio.
- Matlock J. F. Jr. 2004. *Reagan and Gorbachev, How the Cold War ended*. New York: Random House.
- Mitterand F. 1996. *De l'Allemagne, de la France*. Paris: Editions Odile Jacobs.
- Monzali L. 2012. "I nostri vicini devono essere nostri amici". In: *Aldo Moro, l'Ostpolitik italiana e gli accordi di Osimo in Aldo Moro, l'Italia Repubblicana e i Balcani*, a cura di Garzia I., Monzali L. Bucarelli M. Nardò: Salento books.
- Nuti L. 2011. "Italian Foreign Policy in the Cold War: A Constant Search for Status". In: *Italy in the Post-Cold War Order: Adaptation, Bipartisanship, Visibility*, a cura di M. Carbone. Lanham: Lexington Books.
- Petracchi G. 2007. L'Italia e la "Ostpolitik". In: *La politica estera italiana negli anni ottanta*, cura di E. Di Nolfo. Venezia: Marsilio.
- Riccardi A. 2010. Il "cardinale esterno": Giulio Andreotti e la Roma dei papi. – In: *Giulio Andreotti, l'uomo, il cattolico, lo statista*, a cura di Barone M., Di Nolfo E. Soveria Mannelli: Rubbettino, p. 305–343.
- Riccardi L. 2014. *L'ultima politica estera. L'Italia e il Medio Oriente alla fine della Prima Repubblica*. Soveria Mannelli: Rubbettino.
- Romano S. 2011. *Memorie di un conservatore*, digital ed. Milano: Longanesi.
- Tavani S. 2010. L'Ostpolitik italiana nella politica estera di Andreotti. In: *Giulio Andreotti, l'uomo, il cattolico, lo statista*, a cura di Barone M., Di Nolfo E. Soveria Mannelli: Rubbettino. P. 243–304.
- Varsori A. 2013. *L'Italia e la fine della guerra fredda. La politica estera dei governi Andreotti (1989–1992)*. Bologna: Il Mulino.
- Vommaro R. 2009. *La resistenza dei cattolici a Roma (1943–1944)*. Roma: Odradek.
- Teltschick, H. 1991. *329 Tage, Innenansichten der Einigung*. Berlin: Siedler.
- Weidenfeld W. 1998. *Außenpolitik für die Deutsche Einheit. Die Entscheidungsjahre 1989/1990*. Stuttgart: DVA.
- Zelikow P., Rice C. 1991. *German Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*. Cambridge/London: Harvard University Press.

Date of submission – 02.10.2021

„ДЪЛГИЯТ ПЪТ“ НА ХЪРВАТИЯ КЪМ ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Ирина Огнянова-Кривошицева

доц., д-р, секция „Съвременни Балкани“, Институт за балканистика
с Център по тракология при БАН, ул. „Московска“ 45, София 1000, България,
ognyanova@yahoo.com, ORCID 0000-0002-0779-7169

Това, което беляза историята на Хърватия от 90-те години на ХХ до началото на ХХI в., е присъединяването ѝ към ЕС след дълги и трудни шестгодишни преговори за членство (2005–2011 г.). Това е единствената държава от региона на Западните Балкани, която успява сама, индивидуално да се присъедини към Съюза като негов 28 член на 1 юли 2013 г.

От 80-те години на миналия век от шестте републики, съставляващи Югославия, Хърватия и Словения са сред най-подготвените да станат част от нова, обединена Европа. На Хърватия винаги се гледа в тандем със Словения, но ако последната бързо успява да се присъедини към ЕС със страните от Централна Европа през 2004 г., Хърватия изостава драстично през 90-те години, раздирана от силен национализъм, враждебен към самата идея за Обединена Европа – като по пътя ѝ към Обединена Европа я изпреварват дори България и Румъния.

Хърватия извървява дълъг и труден път до ЕС. Национализмът, доминиращ на хърватската политическа сцена през 90-те години на ХХ в., е враждебен на самата идея за Обединена Европа. За разлика от Словения, която сравнително безпроблемно се измъква от „сръбската хватка“ в Югославия и бързо възприема либералния европеизъм, Хърватия, скоро след като обявява независимост през 1991 г., е принудена да води война, за да отстои суверенитета си, и оставя евроинтеграцията на заден план. Излизайки от Югославската федерация и изграждайки своя собствена независима национална държава, тя вече е доста подозрителна към всички меганационални организации и проекти.

Промяната в хърватската външна политика настъпва едва след смъртта на Туджман и падането от власт на ръководената от него националистическа Хърватска демократична общност през 2000 г. и вече е проевропейска и проатлантическа. На членството в ЕС започва да се гледа като на приоритет във външната политика – това вече не е само въпрос за икономически просперитет, политическа стабилност и социална сигурност, но и гаранция за суверенитета на страната. Така Хърватия превръща евроинтеграцията в приоритет във външната си политика за повече от едно десетилетие – от 2000 до 2013 г.

През 2003 г. страната подава молба за членство в Европейския съюз, която е удовлетворена на следващата година, когато Европейската комисия (ЕК) официално я кани да започне преговори. Европейският съюз обаче не бърза – след последните две вълни на разширяването му през 2004 и 2007 г. и особено след икономическата криза, разтърсила Еврозоната, той е вече по-прецизен и рестриктивен в новия прием. В Брюксел не е тайна, че Хърватия е страна със силен клиентализъм, проблеми с корупцията и липса на политическа воля за провеждане на реформи. Освен това тя трябва да реши и спорните си въпроси със Словения. А условието Загреб да сътрудничи по-активно на трибунала в Хага се приема от мнозина хървати за несъвместимо с националните им интереси.

Преговорите за еврочленството на Хърватия се протакат близо шест години. Официално те приключват едва с подписването на Договора за присъединяването на Хърватия към Евросъюза на 9 декември 2011 г. в Брюксел. Предвижда се той да влезе в сила на 1 юли 2013 г., след като бъде ратифициран от хърватска страна и от всички държави членки на Съюза и с него Хърватия да стане 28-ия му пълноправен член. За разлика от договорите на България и Румъния, в този на Хърватия няма предпазни клаузи, но се предвижда страната да бъде подложена на мониторинг (три мониторингови доклада) от страна на ЕК в периода до присъединяването ѝ към Съюза на 1 юли 2013 г.

Присъединяването към Обединена Европа не можа бързо и автоматично да извади Хърватия от вътрешната криза, но все пак създава сериозни перспективи пред страната, чието население винаги е изразявало своята географска, културна и историческа принадлежност към Европа. С присъединяването си към ЕС през 2013 г. Хърватия става втората (след Словения) бивша югославска република – член на Съюза, но това се случва близо две десетилетия след отделянето ѝ от бивша Югославия и 9 години след Словения. Тя е първата страна от Източния блок, която се присъединява към Съюза сама, индивидуално. Хърватия „напуска“ Западните Балкани и става първата държава

от този регион, която успешно извървява пътя до пълноправно членство в ЕС. С встъпването си в Съюза тя вижда шанс да се превърне в „лидер“ на Западните Балкани и да ги поведе по пътя на евроинтеграцията. След 2013 г. пред нея стои въпросът за присъединяване към Евронзоната и Шенген – задачи, пред които са изправени също България и Румъния, но това е перспектива за бъдещето.

Ключови думи: Хърватия, Европейски съюз, евроинтеграция, Западни Балкани, национализъм, евроскептицизъм.

CROATIA'S "LONG JOURNEY" TO THE EU

Irina Ognyanova-Krivoshieva

PhD, Associate Professor, Contemporary Balkans Department, Institute for Balkan Studies and Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, 45 Moskovska St., 1000 Sofia, Bulgaria, ognyanova@yahoo.com, ORCID 0000-0002-0779-7169

What marked the Croatia's history from the 1990s to the beginning of the 21st century was its accession to the EU after long and difficult six-year membership negotiations (2005–2011). It was the only state from the Western Balkans region that so far had succeeded alone and not in a group in joining the Union as its 28th member on July 1, 2013.

Since the 1980s, from the six republics, which made up Yugoslavia, Croatia and Slovenia were the most prepared to become part of the European Union. Both countries have always been seen as one group, but if the latter quickly succeeded in joining to the EU with the Central European countries in 2004, Croatia lagged dramatically in the 1990s, possessed by a strong nationalism, hostile to the very idea of a united Europe – it fell behind even countries such as Bulgaria and Romania.

Only after Tudjman death and when his nationalistic Croatian Democratic Union lost power in 2000, the foreign policy of the country radically changed and became pro-European and pro-Nato. EU membership became a foreign policy priority – it has been seen not only as a matter of economic prosperity, political stability and social security, but also a guarantee of the sovereignty of the country.

Croatia applied for EU membership in 2003 and on the next year the European Commission officially invited her to start membership talks. But the EU was not in a hurry with the enlargement. After the accession of Bulgaria and Romania in 2007, the Union became more precise and restrictive in the new reception. Croatia had to solve also its border issues with Slovenia. The cooperation with the Hague tribunal for war crimes in the former Yugoslavia was also very painful for the Croats. The EU membership talks were prolonged for almost six years. Officially they ended up when the accession treaty was signed up in Brussels in December 2011 and it was supposed to enter into force on July 1, 2013, after it has been ratified by the Croatian side and by all EU Member States.

Unlike the contracts with Bulgaria and Romania, there were no safeguard clauses in the one with Croatia, but the country was subjected to three monitoring reports by July 1, 2013. It officially entered the Union in 2013 but that happened in a moment when Europe was in a deep economic crisis and it had no chance to gain seezable economic benefits from its membership. So, the Euroscepticism became quite popular among Croats soon after their country became part of the huge European community.

Accession to the United Europe could not quickly and automatically take Croatia out of its internal crisis, but it was still a serious prospect for it, whose population has always been expressing its geographical, cultural and historical background and belonging to Europe. The country saw a chance with its accession to the EU to become the „leader“ of the Western Balkans and lead them on their way to European integration. From now on, Croatia is facing the question of joining the eurozone and entering Schengen, which is perspective for the future.

Keywords: Croatia, European Union, accession to the EU, Western Balkans, nationalism, Euroscepticism.

Още от 80-те години на XX в. от общо шестте републики, които съставляват комунистическа Югославия, Хърватия и Словения са много по-интегрирани в Европа, отколкото останалите, което се дължи на Хабсбургското им наследство, геополитическото им положение и на търговската им ориентираност към западните пазари. Югославия не е член на Организацията на Варшавския договор, така че влизането в НАТО за хърватите също изглежда по-лесно. Така страната практически е сред най-подготвените от Източния блок

да стане част от нова, Обединена Европа. На Хърватия винаги се гледа в tandem със Словения, но ако последната бързо успява да „напусне Балканите“ и да се присъедини към ЕС с групата на страните от Централна Европа през 2004 г., то Хърватия изостава драматично през 90-те години, като по пътя ѝ към Обединена Европа я изпреварват дори България и Румъния (Razsa et al. 2004, 2; Mišćević et al. 2017, 186).

Страната извървява дълъг и труден път до ЕС. Национализмът, доминиращ на хърватската политическа сцена през 90-те години на ХХ в., е враждебен на самата идея за Обединена Европа. За разлика от Словения, която сравнително безпроблемно се измъква от „сръбската хватка“ в Югославия и бързо възприема либералния европеизъм, Хърватия, скоро след като обявява независимост през 1991 г., е принудена да води война, за да отстои суверенитета си, и оставя евроинтеграцията на заден план. Излизайки от Югославската федерация и изграждайки своя собствена независима национална държава, тя вече е доста подозрителна към всички меганационални организации и проекти (Jović 2006, 85, 103; Damjan et al. 2015, 30–31, 38).

Когато през юни 1991 г. Хърватия и Словения обявяват независимостта си, международната общност по-скоро би предпочела запазването на Югославия като гаранция за стабилността в региона. Обаче, още в края на 1991 г., когато огромна част от територията на Хърватия е под сръбски контрол, западните лидери и медии променят позициите си и започват да гледат на нея като на млада държава, която трябва да бъде защитена от агресията на сръбския диктатор Слободан Милошевич. Германия първа признава хърватската независимост през декември 1991 г. През януари 1992 г. ЕС и ООН също признават Хърватия и Словения, а до април 1992 г. това вече е сторила по-голямата част от международната общност.

Но този позитивен имидж бързо се променя след включването на Хърватия във войната в Босна и Херцеговина през 1992–1995 г. Властите в Загреб подкрепят местните хървати срещу сърбите, а после и мюсюлманите в региона. Отношението към тях рязко охлажда след операция „Буря“ в Крайна от лятото на 1995 г., когато пред настъпващата хърватска армия много сърби напускат родните си места. И макар че Туджман подписва мирния договор в Дейтън, европейските политици не поканват страната да започне преговори за присъединяване към ЕС през 1997 г. (Razsa et al. 2004, 7).

Президентът Туджман налага широко подкрепяната от хърватите и до днес теза, че с геополитическото си положение, с многовековната си история, цивилизация и култура Хърватия се числи към Централна Европа и Средиземноморието. Споровете дали тя е „югоизточноевропейска“, или „средноевропейска“ държава, на практика се свеждат до въпроса дали тя носи балкански характеристики и черти, или се отличава от съседните Сърбия, Босна и Херцеговина и Черна гора, от които самите хървати желаят да се разграничат (Bakić-Nayden et al. 1992, 1–10).

Не така обаче мислят европейските политици, което автоматично ги превръща във „врагове“ на хърватската пропаганда. Недоверието към Хърватия като страна, способна сама да реши проблемите си, личи и от многобройните обвинения на Международния трибунал за бивша Югославия срещу членове на хърватския военен елит за провеждането на операциите „Светкавица“ и „Буря“ от лятото на 1995 г. Едва през 1996 г. страната става член на Съвета на Европа, а Организацията за сигурност и сътрудничество в Европа остро я критикува за лошото третиране на сръбското малцинство (Jović 2006, 93).

Инициативата на ЕС и САЩ за сътрудничество в Югоизточна Европа и възстановяване на региона среща съпротива в Загреб през 1997 г., където това се тълкува като опит на Запада да създаде „нова Югославия“ и да вкара Хърватия „обратно на Балканите“. Хърватите не искат Западните Балкани да се разглеждат като един цялостен регион, т.е. те да бъдат третираны наравно със сърбите. Самата концепция за „Западните Балкани“ е неприемлива за тях, тъй като свързва страната по-скоро с бившите ѝ югославски съседи и Албания, отколкото с централноевропейските страни, които вече водят преговори за еврочленство. И въпреки че Хърватия прави всички възможно да се разграничи от Сърбия, съдбата ѝ е да остане заедно с нея в общата западнобалканска група на кандидат-членки за ЕС в бъдеще (Uzelac 1998, 449–472).

Хърватският президент Туджман се чувства победител в юговойните и отхвърля она, което смята за несправедливи изисквания на ЕС. Той игнорира многобройните обви-

нения на Международния трибунал за бивша Югославия срещу членове на хърватския военен елит, както и европейските призиви за завръщане на бежанците по домовете, за разрешаване на регионалните проблеми и т.н. Така страната изпада в тежка международна изолация и в очите на западните дипломати тя е малка, маргинална и авторитарна държава с далечни перспективи за присъединяване към ЕС и НАТО. Всъщност национализмът е този, който отдалечава Хърватия от Европа и я заплашва да я върне обратно на Балканите, а не както първоначално обещава Туджман – да я отведе в „общото европейско семейство“ (Razsa et al. 2004, 2; Jović 2006, 85, 103).

Промяната в хърватската външна политика и преодоляването на международната изолация настъпват едва след смъртта на Туджман и падането от власт на ръководената от него националистическа Хърватска демократична общност (ХДО) през 2000 г. Преориентацията се провежда от новия кабинет на Ивица Рачан и вече е проевропейска и проатлантическа. На членството в ЕС започва да се гледа като на приоритет във външната политика – това вече не е само въпрос за икономически просперитет, политическа стабилност и социална сигурност, но и гаранция за суверенитета на страната. От 2000 г. целта на Хърватия за членство в ЕС започва да измества „националния въпрос“, за който се вярва, че през 90-те години може да реши всички останали проблеми. Важността ѝ се сравнява с постигането на хърватската независимост през 1991 г., правейки я втората най-важна национална стратегическа цел. Така Хърватия превръща евроинтеграцията в приоритет във външната си политика за повече от едно десетилетие – от 2000 до 2013 г. (Staničić 2005, 210).

ЕС и НАТО подкрепят политическата промяна в Загреб, вярвайки, че това ще донесе стабилност в региона. През 2000 г. Хърватия се присъединява към програмата „Партньорство за мир“ на НАТО. Същата година ЕС обявява, че балканските държави са потенциални кандидати за членство в Съюза. Хърватия установява официални отношения с ЕС през 2001 г., когато подписва „Споразумението за стабилизация и асоциация“, т.е. за асоциирано членство (Jović 2006, 93; Cvičić et al. 2008, 114).

Сега вече страната е отворена и към регионално сътрудничество, включително и със съседни държави, с които е била доскоро във въоръжен конфликт (като Сърбия и Босна и Херцеговина). Президентите на Хърватия, Съюзна република Югославия и Босна и Херцеговина се срещат на 15 юли 2002 г. в Сараево – първа подобна среща от 1991 г. насетне. Настъпва процес на нормализация на отношенията и успокояване на турбулентния регион. За първи път от получаването на независимостта си Хърватия показва, че иска да играе конструктивна роля в него и променя радикално политиката си спрямо съседните страни. В Босна тя вече следва европейската политика, като подкрепя международните институции, а не етническите хървати. Тя поздравява и демократичните промени в Сърбия след 2000 г. Хърватите вече не само признават, че са част от Югоизточна Европа, но подкрепят и идеята за присъединяване на целия регион към ЕС (Dekanić 2004, 159; Staničić 2005, 155, 183).

Най-важният елемент от евроинтеграцията на страната е подадената в началото на 2003 г. официална молба за членство в ЕС и амбицията за присъединяване към Съюза заедно с България и Румъния през 2007 г. От този момент кандидатурата за членство в ЕС става водещ приоритет във външната политика на страната. Молбата на Хърватия е удовлетворена през 2004 г., когато Европейската комисия (ЕК) официално я кани да започне преговори. Колкото и често обаче Хърватия да е наричана от западните дипломати и медии „лидер“ и „отличник“ на Западните Балкани, тя не е включена в последните две вълни на разширяване на Евросъюза – нито през 2004, нито през 2007 г. (Ognjanova 2012, 419–421). Брюксел определя дата за начало на преговорите през март 2005 г., но поставя условието Загреб да сътрудничи по-активно на Международния трибунал в Хага, особено в залавянето на издирвания генерал Анте Готовина, ръководил операция „Буря“ срещу крайните сърби през 1995 г. През септември хърватските тайни служби подават на съда в Хага информация за местонахождението му. Главният прокурор Карла дел Понте веднага прави изявление, че Загреб вече сътрудничи на съда и на 3 октомври Европейският съюз обявява началото на преговорите с Хърватия за пълноправно членство. Когато през декември 2005 г. Анте Готовина е арестуван и предаден на трибунала в Хага, се отварят и първите глави на преговорите (Lukić et al. 2013, 445–456).

Европейският съюз обаче не бърза – след последните две вълни на разширяването му през 2004 и 2007 г. и особено след икономическата криза, разтърсила еврозоната, той е вече по-прецизен и рестриктивен в новия прием. Европейските правителства искат да са сигурни, че новите членки няма да създават нови проблеми. За тях не е тайна, че Хърватия е страна със силен клиентализъм, проблеми с корупцията и липса на политическа воля за провеждане на нужните реформи. Големият външен дълг и икономическата криза в страната са достатъчна предпоставка бившата югославска република да се превърне в следващия проблемна случай на и без това затъналия в грижи Европейски съюз (<http://e-vestnik.bg>, 26.VI.2013).

Един от големите проблеми пред евроинтеграцията на Хърватия е тлеещият териториален конфликт със Словения. Именно последната блокира преговорите за членство на Хърватия с ЕС през 2008–2009 г. Близко 20 години след разпадането на Югославия Любляна и Загреб не могат да постигнат споразумение за общата си граница както по суша, така и в акваторията на Адриатическо море. Обект на ескалация на напрежението в двустранните отношения са Пиранският залив, правата за риболов и т.н.

Чувствата на подозрение и разочарование обаче са взаимни. Една от основните причини хърватите да проявят резерви към ЕС е фактът, че именно под негов натиск и в името на европейската си интеграция те трябва да предадат десетина хърватски и босненски военни лидери на трибунала в Хага, обвинени във военни престъпления. Така практически на Хърватия ѝ се налага да „сдаде“ суверенитет, като предаде на международното правосъдие търсените за военни престъпления нейни граждани, на мнозина от които обикновените хървати гледат като на национални герои (особено генералите Анте Готовина и Младен Маркач) (Mediarpool, 1.VII.2013). Условието Загреб да сътрудничи по-активно на трибунала в Хага се приема от мнозина хървати за несъвместимо с националните им интереси и затова в страната обществената подкрепа за евроинтеграцията постепенно спада (Jović 2006, 97–98, 102–103; MacDonald 2009, 584).

След 2000 г. хърватската външна политика преследва усилено целта и за членство в НАТО. Хърватия започва да сътрудничи на пакта още от 2000 г. чрез включването си в програмата „Партньорство за мир“. От страна, в която са провеждани военни операции и са разполагани омиротворителни мисии на ООН, Хърватия се превръща във фактор на стабилност в региона. Тя започва да изпраща свои войски на мироопазващи мисии – още през 1999 г. в Сиера Леоне, а през 2003 г. и в Афганистан, където до 2008 г. контингентът ѝ нараства от 50 на 300 войници. Така, когато влиза в НАТО, страната вече участва в 16 международни мироопазващи мисии (http://www.nato.int/cps/en/natolive/opinions_7889.htm?selectedLocale=en). През юли 2004 г. правителството в Загреб подписва договор, давайки право на американски сили да използват въздушното пространство, териториалните води и да разположат тренировъчни бази в страната. Хърватия и Албания се присъединяват към НАТО на срещата в Страсбург на 1 април 2009 г., а 7 дни по-късно се провежда самата церемония в щаб-квартирата на Алианса в Брюксел. За сигурността на Хърватия това е изключително важно, имайки предвид американската военна помощ при отстояването на хърватската независимост и опитите на Русия за противодействие на НАТО в Босна, Сърбия и Косово (<https://www.state.gov/u-s-relations-with-croatia>).

Скоро настъпва и решителен обрат в отношенията между Словения и Хърватия. През ноември 2009 г. двете страни официално подписват договор в Стокхолм, че са съгласни спорът между тях да бъде разрешен с международен арбитраж, когато Хърватия стане член на ЕС. До края на 2009 г. Загреб затваря 17 глави, а година по-късно – вече 29, от общо 33.

Преговорите за еврочленството на Хърватия обаче се протакат близо шест години. Официално те приключват едва на срещата на върха на ЕС в Брюксел през юни 2011 г. Текстът на договора за присъединяването на Хърватия към ЕС е одобрен от Европейския парламент на 1 декември 2011 г., а на 9 декември с.г. на заседание на Европейския съвет в Брюксел се извършва официалната церемония по подписването му, на която присъстват държавните и правителствени ръководители на 27-те от ЕС и Хърватия. Предвижда се договарът да влезе в сила на 1 юли 2013 г., след като бъде ратифициран от хърватска страна и от всички държави членки на Съюза, и с него Хърватия да стане 28-ия му пълноправен член. С подписването му Хърватия получава статут на наблюдател, което позволява

нейни представители да бъдат изпратени в Европейския парламент, Европейската комисия и Европейския съвет, където да се запознаят с методите на работа на тези институции, за да могат да участват пълноценно в процеса на вземане на решения след 1 юли 2013 г. (Ognyanova 2012, 423–424).

По настояване на хърватското правителство присъединителният договор е подложен на референдум в страната на 22 януари 2012 г. Два дни преди това парламентът в Загреб с почти пълно мнозинство приема декларация в подкрепа на членството на Хърватия в ЕС и призовава гражданите да дадат позитивен вот. Въпреки че хърватите са разочаровани от трудно изпълнимите критерии, определени от Брюксел в процеса на преговорите, чиято безкомпромисност понякога се възприема като „шантаж“ и „изнудване“, и въпреки икономическата криза, която разтърсва Евроразона и заплашва самата идея за Обединена Европа, 43,7% от хърватите излизат да гласуват на този референдум, като 66% от тях (т.е. около две трети) дават позитивен вот (Financial Times, Jan. 22, 2012; Jan. 23, 2012; The Economist, Jan. 23, 2012; Jan. 28 2012). Той обаче не е изненада за никого в конкретния исторически момент. В началото на 2012 г. в Хърватия няма политическа сила, която да е против присъединяването към ЕС. Целият политически елит на страната – и управляващи, и опозиция, се обявява в подкрепа на присъединяването. Председателите на ЕК Жозе Мануел Барозу и на Европейския съвет Херман ван Ромпой приветстват положителния вот и в обща декларация наричат резултата „добра новина за Хърватия, добра новина за региона и добра новина за Европа“ (The New York Times, Jan. 22, 2012). В съседните балкански държави резултатът от референдума също предизвиква въздишки на облекчение, тъй като едно хърватско „не“ би било катастрофално за европейските надежди на Сърбия, Черна гора, Босна, Македония и Албания.

Но Хърватия извървява дълъг път, за да стигне до резултата от този референдум. Само година преди това на протести в Загреб е горено знамето на ЕС, а през 2010 г., по данни на „Галп“, само 25% от хърватите са за присъединяване към Евросъюза, което ги прави най-евроскептичната нация в Европа за момента. Това само доказва, че макар и да не харесват Европейския съюз, хърватите са убедени, че това е най-малкото зло за страната им и че тя не може да постигне социален и икономически просперитет сама и извън Европейската общност (Jović 2012, 175–179).

Според подписания в Брюксел договор Хърватия трябва да има 12 евродепутати от общо 754 в Европейския парламент и един еврокомисар. През април 2013 г. обаче едва около 20% от хърватите се възползват от правото си да гласуват в първите в своята история евроизбори. През май 2014 г., на вторите такива, ситуацията се повтаря: гласувалите са едва 25% (France Presse, 3.VI.2013; Dnevnik, 30.VI.2013; Cipek 2014, 21–39). Това показва, че хърватите не влизат с голям ентузиазъм в европейското семейство. Еуфорията от дългоочакваното еврочленство се чувства главно сред хърватските политици, които се надяват на чужди инвестиции, повече работни места и средства от еврофондовете. Преобладаващата част от населението на страната обаче приема с апатия и дори скептицизъм присъединяването на Хърватия към Евросъюза. Хората не очакват мигновена положителна промяна в живота си – дори се опасяват, че ще бъдат изправени пред нови трудности. На тях им е ясно, че Брюксел не прави „подаръци наготово“ и с тежкото си икономическо положение те трябва да се справят сами. От 2009 г. хърватската икономика е в сериозен колапс, а макроекономическите показатели на страната са тревожни (Kapital, 7.VI.2013; Deutsche Welle, 10.IX.2013).

Ясно е, че ползите от еврочленството ще се усетят в една по-далечна перспектива. Достъпът до голям единен пазар е нож с две остриета – има много предимства, но може да се окаже и пагубен за неконкурентоспособната хърватска икономика. Това се отнася особено за туризма и винопроизводството, тъй като те най-осезаемо се изправят пред конкуренцията на европейските пазари (France Presse, 14.VIII.2013; BBC, 2.X.2014). Хърватските компании, които изнасят стоките си за съседни балкански държави, също са изправени пред трудности, тъй като таксите се покачват за износа за държави извън ЕС. Евроинтеграцията на страната може да сложи край и на корабостроенето, което е традиционен промишлен отрасъл в страната (Associated Press, 21.VI.2013).

Хърватия преминава през дълги години на мъчителни и непопулярни реформи. Подписаният договор с ЕС означава и частичен трансфер на суверенитет към общите инсти-

туции в Брюксел. Много хървати виждат в Евросъюза бюрократична организация с не-ефективни структури, която няма какво да им предложи. Процесите в самия ЕС също не са обнадеждаващи. Продължителната икономическа криза, последвалата рецесия и набиращата сила пронационалистическа тенденция, която е против загубата на суверенитет и национална идентичност, резервират хърватите и ги карат да бъдат твърде внимателни. Те не вярват и в изравняването на икономическите и социалните разлики между държавите членки. Все по-често се говори за „двете Европи“ и за „Европа на две скорости“. За разлика от 12-те по-рано влезли нови членове в ЕС, Хърватия няма възможност да получи и осезаема икономическа изгода от новото си членство. Тя влиза в един Съюз, преживяващ силни финансови и икономически сътресения. Не са малко и политическите проблеми, които се задълбочават в Европа заради кризата в Украйна и влошаващите се отношения с Русия, Брекзит, тръгването на Централна Европа по свой собствен път, сблъсъка с тероризма на европейски терен и т.н. Докато в ЕС започва сериозна вътрешна криза и текат дезинтеграционни процеси, съвсем логично възниква въпросът за мястото на вече влезлите в Съюза балкански държави, както и за присъединяването на оставащите към него (Konitzer 2014, 22; Krastev 2017, 136–141).

След подписването на договора за присъединяване на Хърватия към Евросъюза започва процедурата по неговото ратифициране. Първо това се прави от Хърватия на 4 април 2012 г., последвана от останалите страни членки на ЕС. За разлика от договорите на България и Румъния, в този на Хърватия няма предпазни клаузи, но се предвижда страната да бъде подложена на ограничен мониторинг (три мониторингови доклада) от страна на ЕК в периода до присъединяването ѝ към Съюза. Така Брюксел се опитва да следи отблизо прогреса на Хърватия по пътя на евроинтеграцията. Първите два доклада се изготвят през 2012 г., а на 26 март 2013 г. еврокомисарят по разширяването Щефан Фюле връчва лично последния мониторингов доклад на ЕК на извънредно заседание на хърватското правителство в Загреб. В него се прави заключението, че страната е изпълнила всички изисквания и е готова да се присъедини към Евросъюза на 1-ви юли 2013 г. Така, за разлика от България и Румъния, чиито правосъдие и вътрешен ред Брюксел проверява години наред след присъединяването им към ЕС, мониторингът на Хърватия приключва още преди тя да стане част от Съюза (Trud, 26.VI.2013).

На 1 юли 2013 г. хиляди хърватски граждани празнуват на централния площад в Загреб, отбелязвайки официалното присъединяване на страната към Европейския съюз. В столицата са поканени 170 официални гости от чужбина – най-вече висши представители от ЕС и от съседните държави (24 часа, 1.VII.2013). Приветствия към хърватите отправят председателите на Европейската комисия – Жозе Мануел Барозу, на Европейския съюз – Херман ван Ромпой, и на Европейския парламент – Мартин Шулиц. Освен в Загреб, празненство има в други големи хърватски градове като Сплит, Дубровник, Вараждин, Риека и други.

На 1 юли знамето на Република Хърватия се издига на официална церемония пред сградата на Европейския парламент в Страсбург, а на тази на Европейската комисия в Брюксел се поставя огромен банер: „Добре дошла, Хърватия“. Същия ден се премахват митническите пунктове на границата на страната със съседите ѝ от ЕС – Словения и Унгария, а табелите и знамената на Евросъюза се издигат по границите с Босна и Херцеговина, Сърбия и Черна гора. Хърватският език става 24-тият официален език на Европейския съюз (Maldini et al. 2015, 3).

Хърватите изразяват задоволството си, че най-накрая „се завръщат“ в Европа, към която винаги са изразявали географската, културната и историческата си принадлежност. На 1 юли 2013 г. те приемат еврочленството като начин да загърбят проблемите и войните, през които минават след 1991 г. и се надяват на по-добро бъдеще – в политически, икономически и културен план. Присъединяването на страната към ЕС е сериозна гаранция и по отношение на свободата и демокрацията, на които Хърватия не се е радвала в комунистическа Югославия. С присъединяването си към ЕС хърватите очакват в региона да се смегчи силният национализъм, да се предотврати по-нататъшна териториална фрагментация и да се наложи европейската политическа култура (Yovich, Kapital, 7.VI.2013; France Presse, 3.VII.2013).

С присъединяването си към ЕС през 2013 г. Хърватия става втората (след Словения) бивша югославска република – член на Съюза, но това се случва близо две десетилетия

след отделянето ѝ от бивша Югославия и 9 години след Словения. Тя е първата страна от Източния блок, която се присъединява към съюза сама, индивидуално, след последната вълна на разширяването през 2007 г., когато това правят Румъния и България. Хърватия „напуска“ Западните Балкани и става първата държава от този регион, която успешно извървява пътя до пълноправно членство в ЕС. Някои националистически настроени хървати смятат, че страната напуска Балканите и вратата на ЕС трябва да се затвори след нея. Но либералният доминиращ възглед в хърватското общество е, че не е в интерес на страната да е гранична и буферна държава, която да охранява 1300 км сухопътна граница на Европейския съюз и над 1200 острова, при население от само 4,2 милиона души (<http://diplomacy.bg/archives/945?lang=BG>). Хърватите нямат интерес да се изгражда нова Берлинска стена на границата им. Словения и Хърватия се явяват вече стабилизиращи сили в региона след войните, предизвикани от разпадането на Югославия. Това е важно както за сигурността на Европа, така и за гражданите на тези бивши комунистически страни.

С встъпването си в Съюза Хърватия вижда шанс да се превърне в „лидер“ на Западните Балкани и да ги поведе по пътя на евроинтеграцията. Това особено се отнася до Босна и Херцеговина, където страната има сериозно влияние след приключването на военния конфликт през 90-те години на XX в. и може да изиграе ролята на стабилизиращ фактор. Очаква се, че членството на страната в ЕС ще има положителен ефект и върху босненските хървати – така около 600 000 души могат да кандидатстват за хърватски паспорт и да пътуват свободно в страните от ЕС. Европа се надява това да създаде условия за мирни реформи в Босна, а Хърватия да оглави и ръководи в бъдеще процеса на разширяване на ЕС в Югоизточна Европа (Yovich, Kapital, 7.VI.2013; Deutsche Welle, 30.X.2013.).

Хърватия обаче започва да създава проблеми на Брюксел още със самото си влизане в ЕС. В Загреб се приемат поправки в закона за полицейското и съдебното сътрудничество със страните членки от ЕС, които забраняват екстрадирането на предполагаеми престъпници в чужбина при наличие на европейска заповед за арест. Привидно това се прави за защита на ветераните от войната за хърватската независимост през 90-те години на XX в. от съдебно преследване в чужди страни, но всъщност поправката е в интерес на бившия шеф на хърватската УДБА (югославския еквивалент на Държавна сигурност) Йосип Перкович. Така правителството се опитва да го спаси от екстрадиция в Германия, където през 2009 г. е обвинен в организирането на убийства на политически емигранти от бивша Югославия – най-вече на хърватския дисидент Степан Джурекович. Години наред хърватските власти отказват да го предадат на германското правосъдие с мотива, че самите те водят разследване и не са открили доказателства за повдигане на обвинение срещу него (<http://www.euinside.eu>, 22.VIII.2013; 27.I.2014). Берлин обаче издава европейска заповед за ареста на Перкович и очаква хърватските власти да го предадат веднага след присъединяването на страната към ЕС. Точно тогава обаче хърватският парламент приема „закона Перкович“. Така първият конфликт между Загреб и Брюксел се разгаря още през лятото на 2013 г. (Deutsche Welle, 22.VIII.2013).

ЕС заплашва, че ще въведе наказателни санкции срещу най-новия си член, като предвижда задействането на т.нар. предпазна клауза в присъединителния договор на Хърватия (член 39) (<http://www.euinside.eu>, 22.VIII.2013; Deutsche Welle, 22.VIII.2013, 20.IX.2013). Брюксел може да постави Хърватия под механизъм за наблюдение на напредъка ѝ при прилагането на стандартите на ЕС, да ограничи достъпа ѝ до еврофондовете или да забави присъединяването ѝ към Шенгенската зона. В отговор на това през октомври 2013 г. хърватското правителство внася нови поправки в закона, с които отменя спорните текстове по ограничението за екстрадиции. Те влизат в сила на 1 януари 2014 г. и още същия ден хърватската полиция арестува Й. Перкович и той е екстрадиран в Германия (<http://archive.bnt.bg>, 18.IX.2013; Dnevnik, 9.I.2014).

Европейската комисия е особено загрижена за състоянието на публичните финанси на Хърватия. Когато се присъединява към ЕС през 2013 г., бюджетният ѝ дефицит възлиза на 5,6%, а според Маастрихтските критерии трябва да е до три процента. Затова през януари 2014 г. финансовите министри на държавите от Европейския съюз дават срок на Хърватия до 2016 г. да се съобрази с европейските норми – да свие „дупката в хазната“ до 2,7%. Това означава намаляване на публичните разходи, съкращения в администрацията и сериозни структурни реформи, които са непопулярни и дългоотлагани в страната. При

това до 2013 г. Хърватия има натрупан 25 млрд. евро външен държавен дълг, който през 2014 г. достига 53 милиарда. Това се равнява на 80% от БВП на страната, което е доста над бариерата от 60%, зададена от ЕС (Deutsche Welle, 28.II.2014; France Presse, 1.VII.2014; Mediapool, 30.VII.2014; BBC, 2.X.2014).

Хърватия затъва и в поредица от корупционни скандали. Международната неправителствена организация „Трансперънси интернешънъл“ я поставя на 57-мо от общо 177 места по корупционен индекс през 2013 г. Причината е, че процесът на приватизация в Хърватия още не е завършил, а това създава огромни възможности за злоупотреба с публична власт. Поради слабата и неефективна съдебна система в страната се шири корупция, а борбата с организираната престъпност е неефективна. Борбата с корупцията е едно от основните условия, поставени от Брюксел на Хърватия по време на преговорите ѝ за присъединяване към ЕС. Затова в навечерието на приемането си в Евросъюза хърватите започват голяма антикорупционна кампания, в която са осъдени няколко висши служители, включително бившият хърватски премиер (в периода 2003–2009 г.) и лидер на ХДО Иво Санадер, който през ноември 2012 г. е изпратен в затвора с ефективна 10-годишна присъда (France Presse, 3.VI.2013; Financial Times, 3.VII.2013). Срещу Санадер се води и ново дело през март 2014 г., когато той получава нова 9-годишна присъда „затвор за корупция“. Присъда получава и самата партия ХДО в качеството ѝ на юридически субект, управлявала Хърватия общо 16 години през нейната 23-годишна история като независима държава. Партията трябва да заплати глоба от 658 000 евро и да върне в държавната хазна незаконно присвоените 3,5 млн. евро. Това е първият случай в хърватската история, когато политическа партия е призната за виновна в корупция. Спорна фигура е и кметът на Загреб – Милан Бандич, печелил 3 пъти местни избори, но често свързан с корупционни афери. На 20 октомври 2014 г. той и 18 негови сътрудници са арестувани и обвинени в корупция, злоупотреба със служебно положение и търговия с влияние за периода 2000–2014 г., когато са ошемили бюджета на града с около 3 млн. евро (Reuters, 20.X.2014; Kapital, 11.III.2014, 20.X.2014).

След 2013 г. пред Хърватия стои въпросът за присъединяване към Евророната и Шенген – задачи, пред които са изправени също България и Румъния. През юли 2019 г. страната подава официална молба за присъединяване към Европейския валутен механизъм (ERM-2), известен като „чакалния на Евророната“. Една година по-късно тя, заедно с България, е приета в нея, където през следващите три години ще се подготвя за въвеждането на единната европейска валута. Още през октомври 2019 г. страната получава покана и за Шенген, тъй като според ЕК Загреб е изпълнил условията за влизане, но това предстои тепърва да се случи.

Хърватия успешно, макар и малко по-бавно от редица държави в Централна и Източна Европа, извървява своя път до европейските и евроатлантическите структури. Влизането на страната в НАТО (2009 г.) и в ЕС (2013 г.) символично завършва дългия процес на социален и политически преход, през който тя се трансформира от тоталитарна комунистическа държава в такава с многопартийна демокрация и пазарна икономика.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Yovich, D. “Zapadnite Balkani bez Harvatia – kakvo sledva?” [The Western Balkans without Croatia – What’s Next?]. *Kapital*, 7.VI.2013. (In Bulgarian).

Йович, Д. Западните Балкани без Хърватия – какво следва? *Капитал*, 7.VI.2013.

Krastev, I. Sled Evropa. Za slabostta i silata na Evropeyskia sayuz [After Europe. On the Weakness and Strength of the European Union]. Sofia, 2017. (In Bulgarian).

Кръстев, И. След Европа. За слабостта и силата на Европейския съюз. София, 2017.

Ognyanova, I. „Kompensatornoto desetiletie“ – Harvatia sled Tudzhman (2000–2012 g.). [“The Compensatory Decade” – Croatia after Tudjman (2000–2012)]. *Balkanite prez parvoto desetiletie na 21 vek. Sbornik statii* [The Balkans in the First Decade of the 21st Century. Collection of articles] (eds. Kostov, A., E. Nikova). Sofia, Paradigma, 2012, s. 403–430. (In Bulgarian).

Огнянова, И. „Компенсаторното десетилетие“ – Хърватия след Туджман (2000–2012 г.). *Балканите през първото десетилетие на 21. век. Сборник статии* (Съст. Костов, А., Е. Никова). София: Парадигма, 2012, с. 403–430.

- Ognyanova-Krivoshieva, I. Harvatia na praga na Evropeyskia sayuz [Croatia on the Threshold of the European Union]. *Diplomatsia, Diplomaticheski institut, MVnR*, br. 10, 2013, S. 43–47. (In Bulgarian).
 Огнянова-Кривошиева, И. Хърватия на прага на Европейския съюз. *Дипломация, Дипломатически институт*, МВНР, бр. 10, 2013, с. 43–47.
- Bakic-Hayden M., R. Hayden. Orientalist Variations on the Theme ‘Balkans’: Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics. *Slavic Review*, vol. 51, 1992, p. 1–10.
- Cipek, T. European Elections in Croatia. *Political Preferences*, vol. 9, 2014, p. 21–39.
- Cviić K., P. Sanfey. Jugoistočna Europa od konflikata do suradnje [Southeast Europe from Conflict to Cooperation]. Zagreb, 2008. (In Croatian).
- Damjan L., Z. Petak. EU Public Policies Seen from a National Perspective: Slovenia and Croatia in the European Union. Ljubljana, 2015.
- Dekanić, I. Demokratizacija Hrvatske [Democratization of Croatia]. Zagreb: Prometej, 2004. (In Croatian).
- Jović D. Croatia and the European Union: a Long Delayed Journey. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, vol. 8, 2006, nr. 1. p. 85–103.
- Jović D. Hrvatski referendum o članstvu u Europskoj uniji i njegove posljedice za smanjeni Zapadni Balkan [Croatian Referendum on Membership in the European Union and its Consequences for the Reduced Western Balkans]. *Anali*, vol. 9, 2012, nr. 1, p. 163–182. (In Croatian).
- Konitzer A. Croatia’s Party System – From Tudmanism to EU Membership. Stratulat, C. (ed.). EU Integration and Party Politics in the Balkans. *EPC Issue Paper*, vol. 77, 2014, p. 13–31.
- Lukić R., S. Ramet, K. Clewing. Hrvatska od osamostaljenja [Croatia since Independence]. Zagreb, 2013. (In Croatian).
- MacDonald, D. Croatia. Since Independence: War, Politics, Society, Foreign Relations. *Canadian Slavonic Papers*, vol. 51, 2009, nr. 4, p. 583–585.
- Maldini P., D. Pauković (eds.). Croatia and the European Union. Changes and Development. Routledge: Ashgate, 2015.
- Miščević T., M. Mrak. The EU Accession Process: Western Balkans vs EU-10. *Croatian Political Science Review*, vol. 54, 2017, nr. 4, p. 185–204.
- Razsa M., N. Lindstrom. Balkan Is Beautiful: Balkanism in the Political Discourse of Tudman’s Croatia. *East European Politics and Societies*, vol. 18, nr. 2, 2004, p. 1–23.
- Staničić M. Dugo putovanje Hrvatske u Europsku uniju [Croatia’s Long Journey to the European Union]. Zagreb, 2005. (In Croatian).
- Uzelac G. Franjo Tudjman’s Nationalist Ideology. *East European Quarterly*, vol. 31, 1998, nr. 4, p. 449–472.
- 24 chasa, 1.VII.2013. (In Bulgarian).
 24 часа, 1.VII.2013.
- Dnevnik, 30.VI.2013; 9.I.2014. (In Bulgarian).
 Дневник, 30.VI.2013; 9.I.2014.
- Kapital, 7.VI.2013; 30.VI.2013; 11.III.2014; 20.X.2014. (In Bulgarian).
 Капитал, 7.VI.2013; 30.VI.2013; 11.III.2014; 20.X.2014.
- Trud, 26.VI.2013; 14.X.2013; 21.X.2014. (In Bulgarian).
 Труд, 26.VI.2013; 14.X.2013; 21.X.2014.
- Associated Press, 21.VI.2013.
 BBC, 2.X.2014.
- Deutsche Welle, 22.VIII.2013; 10.IX.2013; 20.IX.2013; 30.X.2013; 9.I.2014; 28.II.2014.
 E-vestnik, 26.VI.2013. (In Bulgarian).
- The Economist, Jan 23rd 2012; Jan 28th 2012.
- Financial Times, January 22, 2012; January 23, 2012; July 3, 2013.
- France Presse, 3.VI.2013; 3.VII.2013; 14.VIII.2013; 1.VII.2014.
- Mediapool, 1.VII.2013; 30.VII.2014. (In Bulgarian).
- The New York Times, January 22, 2012.
- Reuters, 20.X.2014.

Дата на подаване на статията в редакцията – 18.04.2021 г.

ЗАХІДНІ БАЛКАНИ В ПОЛІТИЧНІЙ СТРАТЕГІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Андрій Мартинов

провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, Інституту історії України, НАН України, вул. М.Грушевського, 3, Київ, Україна 01001 martynov.andriy15@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9802-5980

Мета дослідження полягає у висвітленні основних проблем, які впливають на формування та реалізацію стратегії Європейського Союзу щодо країн Західних Балкан. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, неупередженості, проблемно-хронологічному викладенні наукового матеріалу. Використаний метод порівняльного аналізу різних етапів становлення стратегії Євросоюзу щодо країн Західних Балкан. Проведений компаративний аналіз стратегії ЄС щодо різних країн балканського регіону, а також щодо країн «Східного партнерства». Євросоюз неготовий до остаточного включення країн регіону до свого складу. Вихід Великої Британії розбалансував ЄС та посилив протиріччя між «старими» і «новими» країнами-членами ЄС, між «багатими» і «бідними», між північними і південними країнами-членами ЄС. Балканське розширення ЄС збільшує коло південних країн-членів. складними залишаються перешкоди на шляху до виконання країнами Західних Балкан політичних, економічних і правових критеріїв набуття членства в ЄС. Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Сербія, Республіка Північна Македонія мають завершити формування інститутів функціональної та ефективної демократії, конкурентоспроможної ринкової економіки та завершити імплементація норм європейського права до національного законодавства. Також необхідно залишити в історії примари великодержавного шовінізму, який дестабілізує Балкани. Тільки у цьому випадку політичну стратегію Євросоюзу щодо країн Західних Балкан можна буде вважати історично успішною.

Ключові слова: Західні Балкани, Європейський Союз, європейська політика сусідства, Косово.

WEST BALKAN IN THE POLITICAL STRATEGY OF EUROPEAN UNION

Andrei Martynov

Leading Researcher of the Department of History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, vul. M. Hrushevskoho, 3, Kyiv, Ukraine 01001 martynov.andriy15@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9802-5980

Western Balkans in the political strategy of the European Union. The purpose of the study is to highlight the main issues that affect the formation and implementation of the European Union's strategy for the Western Balkans. The research methodology is based on the principles of historicism, impartiality, problem-chronological presentation of scientific material. The method of comparative analysis of different stages of formation of the EU strategy for the Western Balkans is used. A comparative analysis of the EU strategy for various countries in the Balkan region, as well as for the Eastern Partnership countries. The European Union is not ready for the final inclusion of the countries of the region in its membership. Britain's exit has unbalanced the EU and exacerbated the contradictions between "old" and "new" EU member states, between "rich" and "poor", between northern and southern EU member states. The EU's Balkan enlargement is increasing the number of southern member states. Obstacles to the Western Balkan countries' compliance with the political, economic and legal criteria for EU membership remain difficult. Albania, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Serbia, and the Republic of Northern Macedonia must complete the establishment of institutions of a functioning and effective democracy, a competitive market economy,

and complete the implementation of European law into national law. It is also necessary to leave in the ghost history of great-power chauvinism, which destabilizes the Balkans. Only in this case will the EU's political strategy towards the Western Balkans be considered historically successful.

Keywords: Western Balkans, European Union, European Neighborhood Policy, Kosovo.

Нові незалежні держави, які утворились на Балканах після розпаду Югославії, залишаються у центрі геополітичного протистояння різних світових потуг. Для Європейського Союзу Західні Балкани є іспитом на здатність реалізувати європейські демократичні цінності у стратегічно важливому для ЄС регіоні. Процеси дезінтеграції і міждержавних конфліктів, які відбувались на Балканах у 1991–2008 рр., є викликами безпеці і самому існуванню проекту європейської інтеграції. Сполучені Штати, які відіграли вирішальну військово-політичну роль у врегулюванні основної частини балканських конфліктів (Дейтонський мирний договір для Боснії та Герцеговини, визнання незалежності Косово), на початку XXI століття передали регіон у відповідальність ЄС. Однак як лідер НАТО США залишаються гарантом, який страхує регіональну безпеку. Свою присутність на Балканах демонструє Росія, яка намагається зберегти вплив на Сербію. Однак головним гравцем на Балканах природно залишається Євросоюз. Саме від ЄС залежить темп просування країн Західних Балкан до об'єднаної Європи, ступінь економічної і політичної стабільності у регіоні. Складність проблем, з якими ЄС стикається у регіоні, робить суперечливим процес вироблення та імплементації стратегії щодо Західних Балкан.

Мета статті полягає у висвітленні основних проблем, які впливають на формування та реалізацію стратегії Європейського Союзу щодо країн Західних Балкан.

Огляд публікацій. Політичний процес формування стратегії Євросоюзу щодо Західних Балкан детально відображений у науковій літературі. Самі бібліографічні огляди значеної проблематики нараховують тисячі монографій і статей. Зосередимось винятково на найбільш показових наукових працях, які стосуються актуальної дискусії щодо вироблення та реалізації балканської стратегії Європейського Союзу.

Балканські війни 1991–1999 рр. загострили дискусії щодо ролі національного фактору у подальшому розвитку регіону. Війни 1991–1995 рр. (сербсько-словенська, сербсько-хорватська і в сербсько-боснійська) завершили процес формування модерної хорватської і модерної словенської націй. Навіть вступивши до Євросоюзу (Словенія 2004 р., Хорватія 2013 р.) словенці і хорвати зберегли національну ідентичність, яка спирається на європейськість і радикальну відмову від балканського синдрому (перманентних міжнародних війн) (Feith 2019, 32). У цьому сенсі цікавим є македонський досвід. На початку 1990-х рр., завдяки превентивним діям ООН, введення наприкінці 1992 р. миротворчих сил на македонсько-сербський кордон, вдалося виключити Республіку Македонія з балканських війн. Позитивну роль у просуванні Македонії до європейської ідентичності відіграли Європейський Союз та НАТО. Греція, як член обох союзів, адаптувала свою національну політику щодо македонського питання до потреб європейської безпеки (Dunay, Lachowski 2019, 18).

Черговим випробуванням для балканського регіону стала пандемія. Спорадичні протести проти карантинних заходів, які негативно позначились на становищі національної економіки, відбувались у Сербії, Чорногорії, Косово. Євросоюзу довелося терміново виділити 3.3 млрд. євро на подолання актуальних загроз безпеці у регіоні (Peļjic 2020, 2). Військово-політична ситуація, яка складається навколо Косово, вже не дає можливості вивести звідти миротворчі сили. Війська KFOR залишаються гарантом регіональної стабільності (21 years of KFOR 2020, 1).

Німецький дослідник В. Вессельс на початку 2000-х поставив науково-аналітичну проблему адаптації політичної системи Євросоюзу до прийому країн Західних Балкан. На думку цього автора ЄС потребує додаткових структурних реформ, аби прийняти нові держави до своїх лав (Wessels 2008, 366). Тобто процес прийняття до ЄС держав Західних Балкан потребує не тільки їхніх внутрішніх перетворень, а й відповідної готовності самого Євросоюзу. Тим паче, що політичний реалізм сучасності піддається песимістичним історичним досвідом. Професор берлінського Вільного університету Х. Мюнклер нагадав, що Західні Балкани історично є «слабкою ланкою» європейської системи міжнародних відносин, зважаючи на етнічно-строкату структуру населення, актуалізацію національно-

державного будівництва, яке провокує міжнародні протиріччя та гострі міждержавні конфлікти (Münkler 2005, 288). Однак британський референдум 23 червня 2016 р. щодо виходу Великої Британії з Євросоюзу показав, що на перешкоді реалізації стратегії розширення ЄС можуть бути й внутрішні конфлікти в ЄС. П. Велфенс звернув увагу на те, що Британія історично виступала за прийом нових держав до Євросоюзу, аби розмити проект «федералізації» Євросоюзу. Тому на думку цього автора завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС може стимулювати процес «федералізації», який відкладе на невизначений термін прийняття нових держав до ЄС (Welfens 2017, 199). Точку зору європейських оптимістів найбільш рельєфно представила віденська професорка політичних наук У. Гуеро, яка обґрунтувала безальтернативність прийняття країн Західних Балкан до Євросоюзу, саме внаслідок виходу Великої Британії з ЄС. На її думку, різноманітність і специфіка балканських держав не завадить процесу формування Європейської демократичної і децентралізованої республіки (Guerot, 44). Зрозуміло, що у безкінечній дискусії між європейськими оптимістами та європейськими песимістами серединний курс визнається політичним реалізмом.

Виклад основного матеріалу. Стратегічним викликом для балканських країн залишається вибір між модерним націєтворенням і інтеграцією до наднаціональних європейських та євроатлантичних структур. Успіх у вирішенні цього завдання переважно мононаціональних Хорватії і Словенії поки що не став зразком для наслідування. Пояснити це можна об'єктивними причинами. Досі не вдається вирішити, умовно кажучи, сербське та албанське національні питання. Поразка Сербії у балканських війнах 1991–1999 рр. за створення «Великої Сербії» спричинила територіальну фрагментацію країни. Колишній близький союзник Чорногорія у 2006 р. вийшла зі складу «малої» Югославії, тобто союзу Сербії і Чорногорії. У лютому 2008 р. було проголошено незалежність Косово. Саме косовське питання поставило на порядок денний «албанську дилему». Адже на Балканах де-факто виникло дві національні албанські держави. Спроби створити унію Косово та Албанії може повернути регіон у вир ультра націоналістичних протиріч. Адже потенційна «Велика Албанія» може претендувати не тільки на Косово, а й на населену албанцями територію сербського Санджаку, на албанські території Республіки Північна Македонія та навіть на північ Греції. Крім того, албанське національне питання тримає у стані невизначеності сербське національне питання. Політичні еліти і народ Сербії мають зробити стратегічний вибір між невизнанням існуючих територіально-політичних реалій на Балканах і європейською інтеграцією. У разі розвитку подій за варіантом невизнання існуючих реалій може загостритись ситуація у Боснії та Герцеговині. Сербські націоналістичні кола у цій балканській державі наполягають на самовизначенні Республіки Сербської та на її приєднанні до Сербії. Однак така гіпотетична фрагментація території Боснії та Герцеговини може перекреслити здобутки Дейтонських мирних угод 1995 року. Тоді Боснія та Герцеговина була утворена як конфедеративна держава трьох рівноправних національних груп: боснійських хорватів, боснійських сербів і боснійських мусульман. Відтоді Боснія та Герцеговина є фактичним балканським протекторатом Євросоюзу. За цих обставин позитивний варіант інтеграції усіх балканських країн до ЄС і НАТО можливий за умов сербського прагматичного вибору цього шляху. Додатковим подразником для Белграду на цьому шляху стало чорногорське питання. На початку 2020 р. власті Чорногорії проголосили створення автокефальної чорногорської православної церкви, відділивши її від сербської православної церкви. Це рішення вкотре максимально загострило національні почуття як у Сербії, так і у Чорногорії. Тож відкритим поки що залишається питання, чи подолали балканські народи усі шаблі історичного розвитку, аби перейти від національних уявлень XIX століття до модерної європейської національної ідентичності.

Європейський Союз фактично розпочав переговори про вступ з Албанією, Боснією та Герцеговиною, Республікою Північна Македонія, Сербією, Чорногорією. Успіх цих переговорів залежить від готовності ЄС і спроможності згаданих балканських держав прийняти європейські норми і правила. Впродовж другого півріччя 2020 р. ЄС планує погодити бюджет Співтовариства на 2021–2027 рр., значні видатки цього кошторису мають бути спрямовані на завершення інтеграції Західних Балкан до ЄС.

Остаточне входження усіх балканських національних держав до складу Євросоюзу має нарешті закрити «балканське вікно» вразливості об'єднаної Європи. Адже націє-

творення на Балканах на засадах етнічного націоналізму різко суперечить меті і актуальним цінностям процесу європейської інтеграції. Понад три десятиліття ЄС намагається впроваджувати на Балканах політику захисту прав людини, верховенства права, демократії та економічного розвитку. Однак регіон залишається вразливим до впливів неєвропейських геополітичних потуг: США, Росії, Туреччини, Китаю.

Сполучені Штати впродовж 1991–2020 рр. доклали чимало зусиль, аби допомогти Євросоюзу консолідувати свою політику на Балканах. Цей регіон посів важливе місце у глобальній стратегії США. На території Косово розташовано найбільшу базу НАТО «Bond-steel», яка відіграє важливу логістичну роль у досягненні військово-політичних сил США на Близькому Сході, у Середземномор'ї та Північній Африці.

Росія намагається втримати свої позиції на Балканах, посиляючись на історичні слов'янофільські сентименти. Однак вона не може нічого альтернативного до європейської інтеграції запропонувати балканським державам. Однак Сербія намагається використовувати російський фактор для шантажу Євросоюзу і США. Націоналістичні кола Сербії розглядають Росію як гаранта недопущення входження Сербії до ЄС і НАТО. Але обмеженість російського впливу на Балканах була продемонстрована 2018 р., коли російська приватна військова компанія не змогла здійснити державний анти європейський переворот у Чорногорії. Цей факт засвідчив неефективність російської консервативної стратегії на Балканах. Для «Газпрому» регіон залишається цікавим з точки зору безпеки газопроводу «Південний потік». Свій інтерес у функціонуванні цього газопроводу має й Туреччина. Але турецькі інтереси на Балканах набагато масштабніші за російські. Відступ з Балкан у 1900–1918 рр. завершився розпадом Османської імперії. У процесі розпаду колишньої Югославії симпатії Туреччини були на боці боснійських мусульман. Колишне «ядро» Османської імперії на Балканах – Албанія, Косово, Боснія залишається сферою пріоритетних турецьких інтересів у цьому регіоні. Одночасно Туреччина намагається використати свій вплив на Балкани в процесі власних переговорів про вступ до Євросоюзу. Формально-офіційно ці переговори розпочалися у лютому 2005 р. і досі не просунулись до завершення. Навпаки дестабілізація становища на Близькому Сході під впливом подій «арабської весни» 2011 р., а потім кризи з біженцями 2015 р. відклали переговорний процес до кращих часів. За цих обставин здається, що президент Туреччини Р. Ердоган частіше демонструє наміри реалізувати нео-османський проєкт, а не європейський. Перетворення у травні 2020 р. Святої Софії на мечеть створило ще один привід для напруження у відносинах між Грецією та Туреччиною. Матеріальну основу грецько-турецьких протиріч становить поділ газоносного шельфу у Егейському морі та поряд з Кіпром. Однак за цих обставин балканський вектор турецької зовнішньої політики відійшов на другий план порівняно з сирійським, іракським і лівійським векторами.

Власні інтереси на Балканах має глобальний конкурент США – Китай. Пекін майже три десятиліття вичікував на завершення гарячої фази балканських війн 1991–1999 років. Однак фінансові проблеми Греції 2008–2012 рр. дали можливість китайцям купити низку грецьких морських портів, які відіграють помітну роль у китайській транзитній торговельній стратегії «Один пояс, один шлях». З точки зору логістики Балкани перетворюються і для Китаю на важливий торговельний шлях до Євросоюзу. Подальший сценарій великої балканської геополітичної гри головним чином залежить від проєвропейської національної консолідації балканських народів та ефективності стратегії Євросоюзу на Балканах.

Експерт Фонду Карнегі М. Саморуков звернув увагу на непослідовність стратегії ЄС щодо країн Західних Балкан. Неготовність ЄС прийняти ці країни до свого кола, так само як неготовність самих балканських країн повною мірою відповідати критеріям членства в ЄС створює регіональний геополітичний вакуум (Саморуков 2019, 1). В науковій літературі триває дискусія з приводу доцільного розширення ЄС на Західні Балкани (David, Wunsch 2020, 2). Зазначений історіографічний огляд засвідчує основне коло стратегічних проблем, з якими стикається Європейський Союз у регіоні Західних Балкан.

Прогрес європейської інтеграції став можливий завдяки поєднання тривалих, середньо тривалих та короткострокових факторів. Одним із головних тривалих факторів успіху європейської інтеграції є європейська ідея як уявлення про територіальну та цивілізаційну єдність Європи, консолідовану спільністю історичної долі, яка вимагає інституційного оформлення. Уявлення про географічні межі Європи змінювалися по мірі трансформації

політичних ідей про те, які народи можуть вважатись європейськими, а які ні. Ми є свідками зміни ціннісного наповнення поняття «Європа». Донедавна воно посднувалось із поняттям християнського світу, а за доби постмодерну стало ототожнюватись із уявленням про центр глобальної постіндустріальної цивілізації. До початку процедури виходу Великої Британії з ЄС, саме Лондон був найбільшим прихильником розширень ЄС, вбачаючи у цьому засіб запобігання формування консолідованого федеративного Євросоюзу. Зрештою, «Брекзит» став винятком, а не тенденцією, і програє від нього Велика Британія, а не Європейський Союз.

1 травня 2004 р. до ЄС приєдналися відразу 10 нових держав-членів: Польща, Чехія, Угорщина, Словаччина, Литва, Латвія, Естонія, Словенія, Кіпр, Мальта. Аби створити передумови для інституційних реформ було підготовлено новий договір. До 2004 р. кошти з фонду консолідації (на розвиток відсталих регіонів) отримували Греція, Ірландія, Іспанія, Португалія. 1 січня 2007 р. членами ЄС стали Болгарія і Румунія. Відтоді кошти Фонду консолідації не отримує Ірландія, а отримують зі старих країн-членів Греція, Іспанія, Португалія та усі «новачки».

1 грудня 2009 р. внаслідок набуття чинності Лісабонського договору Співтовариство передало свої права та обов'язки ЄС. Однак документи ЄС в сфері безпеки та оборони і спільної зовнішньої політики є не юридичними, а політичними. Увесь масив діючих норм і правил ЄС, включно з неписаними нормами і правилами є *acquis communautaire*, тобто правопорядком ЄС. Відповідно правопорядок ЄС це права та обов'язки системи ЄС та його інститутів, а також існує право ЄС як воно інтерпретується і застосовується Судом ЄС. ЄС не може створювати нові сфери своєї діяльності, що відрізняє його від федеративної держави. Міжнародні договори ЄС з третіми країнами є складовою права ЄС. Вони є актами прямої дії. 1 січня 2003 р. ЄС офіційно перейняв під своє командування миротворчу місію у Боснії та Герцеговині. Контингент ЄС мав навчати боснійські сили поліції і прикордонників. Перша військова операція «Конкордія» була розгорнута 18 березня 2003 р. у Македонії. Її потреба обумовлювалась необхідністю забезпечити виконання Охридської угоди між македонцями та албанцями. Найбільші контингенти туди направили Франція, Італія, Бельгія і Німеччина.

У 2013 р. (до виходу Британії 28-м) членом ЄС стала Хорватія. Офіційними претендентами на членство є Північна Республіка Македонія (з 2019 р.), Чорногорія, Туреччина (з 1999 р.), Албанія, Сербія, Боснія і Герцеговина (з 1995 р. під фактичним протекторатом ЄС), можливо Косово (лютий 2008 р. визнано більшістю країн ЄС). Відмовилась від ідеї вступу Ісландія. Головна мета стабілізація і консолідація ЄС на досягнутих позиціях.

Європейський Союз є об'єднанням розвинених країн з високим рівнем життя. У найбагатшій країні Люксембурзі рівень життя в сім разів вищий за Болгарію і Румунію. Для менш розвинених регіонів властиві високий рівень безробіття, слабкий розвиток освіти, недоліки розвитку інфраструктури. Розширення ЄС спонукало до удосконалення регіональної політики, спрямованої на вирівнювання рівні розвитку регіонів, аби еволюційним шляхом долати розрив між найбагатшими та найбіднішими країнами ЄС. По мірі збільшення кількості країн-членів простір ЄС стає менш однорідним. Поки що лише Ірландії вдалося успішно скоротити своє відставання. За рівнем життя ірландці догнали голландців, данців, австрійців.

Регіональна політика ЄС покликана консолідувати регіони в єдиний інтеграційний комплекс, забезпечувати раціональне поєднання спільних інтересів з інтересами окремих держав. Немає мети повністю зрівняти усі регіони, адже нерівність є характеристикою ринкової економіки та стимулом розвитку. В рамках ЄС не здійснюється перерозподіл коштів між регіонами, як це роблять федеративні держави. Регіони, які потребують допомоги, можуть користуватись структурними фондами ЄС. В 1975 р. створено Європейський фонд регіонального розвитку, 1960 р. Європейський соціальний фонд, 1993 р. Фонд консолідації та Європейський інвестиційний банк. Принципи роботи структурних фондів: 1) предметна і територіальна концентрація зусиль на виборі обмеженої кількості напрямів діяльності та відбору; 2) багаторічний програмний підхід, 3) партнерство властей усіх рівнів, 4) доповнення фондами ЄС національних ресурсів регіональної політики. Головними напрямками регіональної політики є конвергенція, тобто сприяння розвитку територій з низьким рівнем добробуту, конкурентоспроможність – допомога територіям

із структурними проблемами, розвиток людського капіталу боротьба з тривалим безробіттям, створення центрів професійної перепідготовки. Соціально-економічна конвергенція друга після аграрної політики стаття видатків спільного бюджету ЄС. В бюджеті 2007–2013 рр. на ці потреби було витрачено 300 млрд. Євро (David, Wunsch 2020, 3). Після вступу нових країн до ЄС у 2004, 2007, 2013 рр. було прийнято рішення, що обсяг фінансової допомоги не може перевищувати 4% валового внутрішнього продукту, інакше можна розігнати інфляцію та створити диспропорції національних бюджетів нових країн-членів ЄС. За підсумками розширення головним реципієнтом допомоги за цими фондами стала Польща. Великі видатки йдуть на Італію, Східну Німеччину, Португалію, Грецію, Чехію, Угорщину.

Розширення Євросоюзу внесли корективи до соціальної політики ЄС. Соціальна політика має сприяти створенню умов, які забезпечують суспільний добробут. Держави загального добробуту, які у другій половині ХХ століття склались у Європі, традиційно поділяють на чотири типи. Перший тип скандинавський властивий Данії, Швеції, Фінляндії. Там активна соціальна політика фінансується за рахунок прогресивної шкали оподаткування доходів. На початку 1990-х вони дещо лібералізували свої ринки праці, аби покращити конкурентоспроможність національних економік. Другий тип соціальної політики ліберальний англосаксонський властивий Британії та Ірландії. Соціальна система за цього типу фінансується головним чином за рахунок страхових внесків. Третій тип соціальної політики т.зв. корпоративний властивий Німеччині, Франції, країнам Бенілюксу. Тут також домінує соціальне страхування, але держава також регулює ринкові відносини. Нарешті четвертий південно-європейський тип поширений в Іспанії, Італії, Греції, Португалії. Тут рівень соціального захисту відносно низький. ЄС встановлює лише мінімальні соціальні стандарти, хоча спільну сільськогосподарську політику ЄС можна вважати соціально-орієнтованою. Країни Західних Балкан належать скоріше до четвертого типу розвитку соціальної держави. Однак треба мати на увазі, що балканські війни кінця ХХ століття, демонтаж колишньої Югославії суттєво обмежили можливості активної соціальної політики. Негативний вплив також має світова економічна криза 2008 р., а також пандемія 2020 року.

Європейський соціальний фонд надає структурну допомогу країнам-членам на боротьбу з безробіттям. Після створення Спільного ринку національний режим добробуту працює не тільки на громадян, наприклад, Німеччини, а й на усіх тих, хто легально працює у цій країні. У липні 1996 р. ЄС прийняв першу спільну директиву, яка стосується соціальної політики щодо догляду за немовлятами. Однак ЄС відмовився від мети гармонізації національних систем соціального захисту, зважаючи на велику їхню різноманітність. Ліві політичні сили вважають, що це відбулось завдяки домінуванню ліберально-ринкової ідеології у ЄС. Утім, стаття 136 Амстердамського договору констатує, що соціальна політика є сферою спільної відповідальності національної держави члена ЄС і органів ЄС. Завдяки цьому договору до цілей ЄС було додано сприяння створенню нових робочих місць. Країни Західних Балкан у цьому сенсі є прикладом глибокої європейської периферії, де національні держави мають обмежені можливості для проведення активної соціальної політики.

Усі країни ЄС реалізують національну транспортну політику. Однак формується транс'європейська транспортна мережа. Відбувається перерозподіл навантаження на окремі види транспорту. Фінансуються спільні інфраструктурні проекти. Мова йде про підвищення безпеки на транспорті. В 2001 р. було затверджено на 20 років 30 спільних транс'європейських транспортних проектів. Стратегічною метою є створення спільного ринку транспортних послуг. Західні Балкани посідають важливе місце у цих транспортних мережах Європейського Союзу.

Усі країни Західних Балкан отримали перспективу набуття повноцінного членства в Євросоюзі. Натомість країнам нової Східної Європи треба ще довести реалістичність своїх амбіцій досягнути такого рівня асоціації з Євросоюзом. Нагадаємо, що внаслідок розширень ЄС 2004 і 2007 р. Євросоюз вийшов на кордон з пострадянськими державами. Пропонувалось створити кільце друзів вздовж кордонів об'єднаної Європи. 11 березня 2003 р. було оприлюднено доповідь Європейської Комісії «Розширена Європа – нове суцільство: новий формат для відносин з нашими східними і південними сусідами». 12 травня

2004 р. була опублікована доповідь Європейської Комісії «Європейська політика сусідства. Стратегічна доповідь». 24 жовтня 2006 р. було затверджено регламент про створення інструменту європейського сусідства і партнерства (European Neighborhood and Partnership Instrument – ENPI). У цих документах викладені принципи, склад учасників, зміст і механізми здійснення європейської політики сусідства. Звичайно, ЄС зацікавлений, аби вздовж його кордонів не виникали проблеми, пов'язані зі збройними конфліктами, слабким державним управлінням, організованою злочинністю. Розширення ЄС не повинно було привести до виникнення нових розподільчих ліній у Європі. Головний принцип відбору учасників європейської політики сусідства це повага до цінностей демократії і дотримання прав людини. Суттєво зростає роль політичного співробітництва. Зміст європейської політики сусідства стосується усіх трьох опор європейської інтеграції (Emerson 2006, 1).

На середину 2010 р. до європейської політики сусідства були залучені 16 держав: 10 середземноморських і 6 з пострадянського простору. Азербайджан з 14 листопада 2006 р., Вірменія 14 листопада 2006 р., Білорусь (у разі скасування режиму санкцій), Грузія з 14 листопада 2006 р., Молдова з 22 лютого 2005 р., Україна 21 лютого 2005 р., Алжир (умовно), Єгипет 6 березня 2007 р., Ізраїль 11 квітня 2005 р., Йорданія 2 червня 2005 р., Ліван 1 січня 2007 р., Лівія (умовно), Марокко 27 липня 2005 р., Палестина 4 травня 2005 р., Туніс 4 липня 2005 р. Росія відмовилась від участі у цьому проекті (Marchetti 2006, 2). Балканські країни не були включені до програми, тому що у грудні 2002 р. ЄС підтвердив їм можливість набуття повноправного членства в ЄС. Було підтверджено, що програма європейського сусідства і розширення ЄС це різні процеси. Сам факт участі європейських держав у цій політиці не визначає наперед їхні майбутні відносини з ЄС.

Змістовно європейська політика сусідства передбачає дотримання демократичних норм, формування регіональних систем безпеки, поетапний рух до свободи пересування товарів, капіталів, робочої сили і послуг у відповідності з правовими нормами ЄС. У травні 2009 р. ЄС затвердив програму «Східне партнерство» як особливий вимір європейської політики сусідства. Його метою проголошувалась активізація руху східноєвропейських і кавказьких країн до політичної асоціації та економічної інтеграції з ЄС. Перший саміт «Східного партнерства» відбувся 7 травня 2009 р. у Празі у складі 27 країн ЄС, Азербайджану, Вірменії, Білорусі, Грузії, Молдови, України. Росія вважає, що «Східне партнерство» перетворилося на «партнерство проти Росії».

Тривають переговори про вступ до ЄС з Північною Республікою Македонія, яка у грудні 2005 р. отримала статус кандидата, в червні 2006 р. розпочалися переговори з Туреччиною. 12 червня 2006 р. Албанія підписала угоду про асоціацію і стабілізацію, 15 жовтня 2007 р. аналогічну угоду підписала Чорногорія, 29 квітня 2008 р. Сербія, 16 червня 2008 р. Боснія і Герцеговина. Для просування процесу європейської інтеграції балканських країн у 2001 р. було розроблено спеціальну фінансову програму Community for Assistance for Reconstruction, Development and Stabilization – CARDS, яка передбачає розвиток державних інститутів і законодавства, зміцнення демократії, верховенства права і прав людини, становлення громадянського суспільства і незалежних ЗМІ, забезпечення функціонування ринкової економіки, проведення структурних реформ. До 2010 р. за цією програмою було витрачено 5 млрд. євро. Але поки що немає чіткого розуміння, коли балканські країни досягнуть критеріїв членства в ЄС (EU – Western Balkans Zagreb Summit 2020, 1–2). Внаслідок цього стратегія Європейського Союзу щодо країн Західних Балкан є гнучкою та має розмиті хронологічні межі досягнення мети – повноцінної інтеграції усіх країн регіону до Європейського Союзу.

Перманентним головним болем для ЄС залишаються Болгарія та Румунія. Наприклад, на парламентських виборах у Болгарії 4 квітня 2021 р. 5% прохідний бар'єр подолали п'ять партій: правляча ліберально-консервативна партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії – ГЕРБ», про турецький «Рух за демократичні права», «Є такий народ», «Вставай, геть корупцію», «Демократична Болгарія». Але жодна з них не змогла сформувати новий уряд. У підсумку 11 липня 2021 р. на Болгарію чекали другі поспіль парламентські вибори та складні переговори щодо формування нової правлячої коаліції. У тривалому «клінці» перебувають відносини ЄС з Румунією. Суд Євросоюзу у травні 2021 р. зажадав від Бухаресту забезпечити незалежність судової системи країни. Але навіть загроза європейських санкцій досі не зачистила румунську еліту від корупціонерів.

Тож процес європеїзації балканських держав триває. Канцлер ФРН А. Меркель 14 вересня 2021 р. у Тирані провела переговори з главами держав Західних Балкан. Прес-реліз зустрічі подав тезу про стратегічне значення для Європейського Союзу прийняття країн регіону до свого складу (*Western Balkan haben europäischen Zukunft*, 1).

Розвиток політичної стратегії Євросоюзу щодо країн Західних Балкан на початок 2020-х років пройшов принаймні три етапи. Перший був пов'язаний із активною фазою балканських війн 1991–1999 рр., коли ядром стратегії ЄС були спроби замирити регіон, дестабілізація якого становила серйозні загрози європейській безпеці. Другий етап 2000–2013 рр. був обумовлений потребами залагодження конфлікту навколо Косово та підготовки до вступу в ЄС Словенії (вступила 2004 р.) та Хорватії (вступила 2013 р.). Нарешті третій період розпочався відразу після вступу Хорватії в ЄС та триває донині. Негативний вплив на реалізацію стратегії ЄС щодо країн Західних Балкан має структурна криза Євросоюзу та економічні проблеми, обумовлені пандемією коронавірусу. До проведення 23 червня 2016 р. референдуму про вихід Великої Британії з ЄС саме Британія була активним прихильником процесу інтенсивного розширення ЄС. Британські мотиви такої політики визначалися бажанням максимально збільшити кількість країн-членів ЄС, аби зробити неможливим створення федеративного формату Євросоюзу. Однак перспектива завершення процедури виходу Великої Британії з ЄС обумовлює потребу компенсувати збитки для Спільного ринку від такого рішення Лондону. Звичайно, навіть усі разом країни Західних Балкан не можуть замінити Велику Британію ні демографічно, ні економічно. Попри це, інтеграція до ЄС країн Західних Балкан має допомогти вирішити проблему «геополітичного вакууму» у регіоні та зміцнити безпеку Євросоюзу у всіх його вимірах. Але не може бути прямолінійного шляху досягнення цієї мети. Навіть військово-політичний союз НАТО розширив свій вплив на Західних Балканах поступово. Учасницями Північноатлантичного альянсу є Албанія, Словенія, Хорватія, Чорногорія. Наявні територіальні, етнополітичні, військово-політичні проблеми досі перешкоджають стати членами НАТО Боснія та Герцеговина, Сербії, Косово (не визнано незалежність цієї країни усіма членами НАТО і ЄС – проти визнання виступають Іспанія, Кіпр, Греція, Румунія, які мають неврегульовані власні сепаратистські проблеми). На шлях вступу до ЄС і НАТО після врегулювання суперечностей із Грецією стала Республіка Північна Македонія. Фактично НАТО залишається страховим полісом для ЄС на Західних Балканах. Дуже складно відбувається затвердження бюджету ЄС на 2021–2027 роки. Структура цього стратегічного фінансового документу ЄС поки що не передбачає включення Західних Балкан до ЄС. Тобто на завершення цього процесу може знадобитись усе десятиліття 2020-х років. Надто складними залишаються перешкоди на шляху до виконання країнами Західних Балкан політичних, економічних і правових критеріїв набуття членства в ЄС. Албанія, Боснія та Герцеговина, Косово, Сербія, Республіка Північна Македонія мають завершити формування інститутів функціональної та ефективної демократії, конкурентоспроможної ринкової економіки та завершити імплементація норм європейського права до національного законодавства. Також необхідно залишити в історії примари великодержавного шовінізму, який дестабілізує Балкани. Мова йде про відмову від проєктів створення «Великої Албанії», або «Великої Сербії». Тільки у цьому випадку політичну стратегію Євросоюзу щодо країн Західних Балкан можна буде вважати історично успішною. Тільки вступ усіх балканських країн до Європейського Союзу може врятувати Західні Балкани від розбрату і нового кривавого переділу кордонів. Успішність формування та реалізації стратегії Євросоюзу щодо Західних Балкан залежить від спроможності Євросоюзу демонструвати спроможність вирішувати актуальні проблеми як власного розвитку, так і різноманітні регіональні проблеми. Західно-балканська стратегія ЄС є складовою спільної зовнішньої політики Євросоюзу, тому проблеми з реалізації цієї політики автоматично позначаються на темпі переговорів щодо прийняття країн Західних Балкан. Деіндустріалізація більшості країн Західних Балкан, їхнє фактичне перетворення на туристичний хаб Євросоюзу, дещо спрощує їхню адаптацію до екологічного курсу Євросоюзу. Але одночасно існують структурні проблеми інтеграції. Претенденти на вступ належать до різних релігійних конфесій. Сербія, Чорногорія, Республіка Північна Македонія належать до православної конфесії, але поки що неврегульованим є питання статусу поза межами Сербії Сербської православної церкви. Боснія та Герцеговина взагалі є складною моделлю потенційно конфліктного

співіснування католиків хорватів, православних сербів і боснійських мусульман. Албанія та Косово є переважно мусульманськими країнами. Їхній гіпотетичний вступ може бути на будь-якому етапі заблокований Грецією, яка навряд чи схоче створювати прецедент для активізації переговорів про вступ Туреччини до Європейського Союзу. Геостратегія прийняття до ЄС країн Західних Балкан все ще залежить від складної системи різним чином орієнтованих тенденцій, які є дуже мінливими.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Samorukov M. 2019. Zapadnye Balkany bez ES. Chto eto oznachaet dlia Rossii. URL: <https://www.carnegie.ru/commentary/80659> (Date of the application 30.04.2021). (In Russian).

Саморуков, М. 2019. Западные Балканы без ЕС. Что это означает для России. URL: <https://www.carnegie.ru/commentary/80659>.

David D., Wunsch N. Sollte eine EU einen Erweiterungsstope in legen? URL: <https://www.internationalepolitik.de/de/sollte-die-cu-einen-erweiterungsstopp-ein-legen> (Date of the application 20.05.2021). (In Deutsch).

Dunay P., Lachowski Z. Euro-Atlantic security and institutions. URL: <https://www.sipri.org/sites/default/files/YBO7%20023%2001.PDF> (Date of the application 13.05.2021). (In English).

Guerot U. 2017. Warum Europa eine Republik werden muss. Bonn. (In Deutsch).

Emerson M. 2006. Democratization in the European Neighborhood // Centre for European Policy Studies. 2006. URL: <https://shop.ceps.be> (In English).

EU – Western Balkans Zagreb Summit, 6 May 2020. URL: <https://www.consillium.europa.eu/en/meetings/international-summit/2020/05/06/>. (In English).

Feith P. Der Westliche Balkan: Zwischen Staatsaufbau und EU-Integration. URL: <https://www.dgap.org/de/veranstaltungen/der-westliche-balkan-zwischen-staatsaufbau-und-eu-integration> (Date of the application 20.05.2021). (In Deutsch).

Peljcic D. Geopolitik und Kredite: Die EU möchte den Westbalkan nicht verlieren. URL: <https://www.swp-berlin.org/publikation/geopolitik-und-kredite-die-cu-moechte-den-westbalkan-nicht-verlieren/>. (In Deutsch).

Marchetti A. The European Neighborhood Policy. Foreign Policy at the EU's Periphery. *Discussion Paper C158/2006*. Centre for European Integration Studies. Bonn. URL: <https://www.zei.de> (In English).

Münkler H. 2005. Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten. Berlin. (In Deutsch).

Welfens P. 2017. BREXIT aus Versehen. Europäische Union zwischen Desintegration und neuer EU. Wiesbaden. (In Deutsch).

Western Balkans Partnership Summit. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/event/western-balkans-partnership-summit/> (In Deutsch).

Western Balkan haben europäischen Zukunft. URL: https://www.faz.de/western-balkan-haben-europaeischen-zukunft_14092021.html (in Deutsch).

Wessels W. 2008. Das politische System der Europäischen Union. Wiesbaden. (In Deutsch).

21 years of KFOR: continued contribution to peace and regional stability. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_176379.html (In English).

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ОСНОВНІ ДОСЯГНЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЧОРНОГОРІЇ У КОНТЕКСТІ ЄВРОАТЛАНТИЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ У 2006–2017 РР.

Юлія Самойленко

аспірантка, асистентка кафедри Всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Запорізький національний університет, просп. Соборний 74 (V корпус), 69063,
Запоріжжя, Україна, julie.samoilenko@gmail.com, ORCID 0000-0003-0771-9141

Олександр Давлєтов

к.і.н., професор, доцент кафедри Всесвітньої історії та міжнародних відносин
Запорізький національний університет, просп. Соборний 74 (V корпус), 69063,
Запоріжжя, Україна, dar5zp5ua@gmail.com

У статті досліджуються основні зовнішньополітичні досягнення та перешкоди чорногорської влади у напрямку євроатлантичної інтеграції після здобуття країною незалежності у 2006 р. На відміну від процесу державотворення інших пост-югославських держав, питання самостійного курсу Чорногорії було вирішено завдяки втручанню ЄС у процес регулювання конфлікту між Сербією і Чорногорією у 2002 р.

Однією з причин розриву Державного Союзу Сербія і Чорногорія є розбіжності економічних та політичних цілей. Історично та культурно серби і чорногорці міцно пов'язані між. Однак в контексті політичного режиму та економічного розвитку у 1996 р. між лідерами країн почали спостерігатись суперечності. Колишній послідовник Слободана Мілошевича Мило Джуканович почав віддалятися і активно підіймати питання незалежності та впровадженні прозахідного політичного курсу.

Автори звертають увагу на різницю у відносинах ЄС із Сербією і Чорногорією, що пояснюється тим наскільки лідери країн готові були йти на компроміс із європейською спільнотою у визнанні власних помилок.

На сучасному етапі можемо спостерігати, що минуле Чорногорії є водночас її основним мотиватором і каменем спотикання у процесі євроінтеграції. Незмінний лідер країни та нинішній чорногорський президент Міло Джуканович протягом багатьох років прагне побудувати європейське суспільство.

Отже, Чорногорія є феноменальною балканською країною, яка у 1990-х рр. не стала театром бойових дій, отримавши свою довгоочікувану незалежність пізніше за інших, але мирним шляхом. Існує чимало протиріч щодо розпаду союзу Сербії і Чорногорії. Однак можемо констатувати, що самостійний курс останньої мав значно позитивні зовнішньополітичні результати, наприклад членство в НАТО 2017 р.

Ключові слова: ЄС, євроатлантична інтеграція, зовнішня політика співробітництво, НАТО, Чорногорія.

THE KEY ARCHIEVEMENTS OF MONTENEGRIN FOREIGN POLICY IN THE CONTEXT OF EURO-ATLANTIC INTEGRATION DURING 2006–2017

Yuliia Samoilenko

postgraduate student, lecturer assistant at the World History and international Relations
Department, Zaporizhzhia national Univeristy, 74 Soborny Av., 69063, Zaporizhzhia,
Ukraine, julie.samoilenko@gmail.com, ORCID 0000-0003-0771-9141

Oleksandr Davlietov

candidate of historical sciences, professor at the World History and international Relations Department, Zaporizhzhia national Univeristy, 74 Soborny Av., 69063, Zaporizhzhia, Ukraine, dar5zp5ua@gmail.com

The article reveals the study of the main achievements in Montenegrin foreign policy after 2006. As NATO membership is supposed to be the most resonate goal, the authors analyse the obstacles Montenegrin authorities challenged on the course to its Euro-Atlantic integration during 2006–2017. Unlike state-building processes in other post-Yugoslav countries, Montenegrin issue was solved with the EU involvement of mediation into the settlement of clashing interests between Serbia and Montenegro in 2002.

One of the fundamental reasons for the dissolution of the State Union of Serbia and Montenegro is a disagreement in economic and political priorities. Both historically and culturally, Serbs and Montenegrins have a lot in common: the two speak the same language and adhere to the same Orthodox faith. However, due to political and economic circumstances in 1996, a misunderstanding among Montenegrin leadership arose. Furthermore, Slobodan Milosevic's follower Milo Djukanovic had started to keep the distance between them while enthusiastically raising the question of independence and the EU integration establishment political course.

Noticeably, that the attitude of the EU towards Serbia and Montenegro tended to be different. Hence, for the reconstruction needs, Montenegro had been funded much better than Serbia. The difference in assistance given by the EU explains how the Balkan country leaders were ready to compromise and acknowledge their mistakes.

At the present-day circumstances, it is possible to observe how the past of Montenegro has been its either power source or a stumbling block in the process of European and Euro-Atlantic integration. For many years, an enduring leader and current president of Montenegro Milo Djukanovic has been attempting to build a European society emphasising the value of Montenegrin citizenship for Europe.

In conclusion, Montenegro is a phenomenal Balkan country that had not become a war theatre in the 1990s and gained its awaited sovereignty peacefully and compromisingly only in 2006. There have been many disputes regarding the necessity of the dissolution between Serbia and Montenegro. However, the independent course of the last has had positive outcomes regarding the foreign policy achievements such as NATO full membership in 2017.

Keywords: cooperation, EU, Euro Atlantic integration, foreign policy, Montenegro, NATO.

Кінець ХХ ст. характеризується крахом біполярної системи міжнародних відносин та появою на мапі світу низки нових незалежних держав. Балканський півострів, знаменитий кровопролитними югославськими війнами у 1990-х рр., не є виключенням. І хоча на відміну від колишніх республік СФРЮ (Словенії, Хорватії, Боснії і Герцеговини та Македонії) Чорногорія із самого початку не входила до числа тих країн, які проголошували сепаратистські рухи, питання самостійного курсу в країні підіймалось не один раз. Історично та ідеологічно споріднені Сербія і Чорногорія у 1990-х рр. разом пережили розпад Югославії, економічні санкції, а також військове бомбардування НАТО через ескалацію конфлікту в Косово. В цілому, аналізуючи діяльність альянсу в регіоні, складно уявити як через декілька років одна з постраждалих країн буде проголошувати інтеграційний курс з даною військовою організацією. Чорногорія є саме таким прикладом, однак її шлях характеризується цілим рядом як внутрішніх, так і зовнішніх ускладнень на шляху до євроатлантичної інтеграції.

Для сучасного дослідника науковий інтерес по відношенню до Чорногорії як об'єкта дослідження полягає у тому, що відносно за нетривалий термін з моменту набуття незалежності, країна з легкістю інтегрувалась у міжнародне співтовариство. Проте, аналізуючи досягнення державної влади Чорногорії у сферах зовнішньої та внутрішньої політики, можемо спостерігати величезну прірву політичного та економічного розвитку, викликану відсутністю спільних цілей та конструктивного діалогу між державою та суспільством в країні. З огляду на існуючу актуальну проблему розбіжності поглядів влади і громади в Чорногорії на політичний курс, метою дослідження є визначення основних аспектів зовнішньополітичної діяльності країни, її соціально-економічних та політичних перешкод у 2007–2017 рр. на шляху до євроатлантичної інтеграції.

Варто зазначити, що проблема дослідження відносин Чорногорії і НАТО набирає значної популярності серед представників наукових кіл. Перш за все, це пов'язано саме із набуттям офіційного статусу країни-члена Альянсу в 2017 р. З огляду на цей факт, вважаємо за необхідне відмітити дослідження чорногорської журналістки М. Богданович, яка у своїх працях висвітлює етапи взаємовідносин Чорногорії і НАТО з моменту заснування євроатлантичного альянсу (Bogdanovic 2019); доктора політичних наук університету Подгориці С. Дармановича, який присвятив низку досліджень на предмет державності та унікальності Чорногорії у набутті статусу незалежної держави в регіональному контексті (Darmanovic 2007); італійського дипломата та посла ОБСЄ в Сербії М. Маасарі, який презентує порівняння відносин НАТО з Хорватією, Сербією і Чорногорією, а також Боснією і Герцеговиною, що дає змогу усвідомити різницю підходів Альянсу до країн регіону (Maasari 2005); хорватського дослідника та директора Європейсько-Середземноморського форуму Т. Тадича, який у своїй праці досліджує історичні витoki внутрішнього соціального розколу чорногорців з моменту набуття в країні незалежності 2006 р. (Tadic et al. 2017); словенського дослідника політичного інституту GLOBSEC Я. Сінгела, який акцентує увагу на державній політиці та реакції громадськості щодо інтеграції в НАТО до моменту ратифікації договору (Cingel 2017).

Джерельну базу дослідження становлять протоколи та резолюції НАТО, звітів та аналізу Центру дослідження демократії та прав людини в Чорногорії (CEDEM), текст представлений ООН щодо Белградських домовленостей між Сербією і Чорногорією, а також матеріали засідання Палати громад Парламенту Великої Британії.

На відміну від процесів державотворення, що відбувалися в інших пост-югославських країн, питання незалежності Чорногорії було вирішено завдяки медіації ЄС у процесі регулювання політичного конфлікту між Сербією та Чорногорією. З урахуванням особливостей вирішення конфліктів в країнах колишньої Югославії, ЄС побоювався спалаху нового конфлікту і всіма силами намагався утримати сторони від розпаду держави. В результаті довготривалих обговорень, 14 березня 2002 р. в столиці Сербії Белград між країнами була підписана двостороння угода про створення Державного Союзу Сербія і Чорногорія. За умовами договору сторони мали рівні права в рамках спільної федерації з адміністративним центром у Белграді, а однією з основних умов було введення мораторію на проведення будь-яких референдумів протягом 3-х років з моменту підписання (Belgrade Agreement 2002).

Однак бажання Чорногорії до незалежності не було задоволене новим федеративним устроєм. Отже, сумлінно дотримуючись умов договору та після закінчення трирічного терміну 21 травня 2006 р. відбувся історичний референдум щодо визначення державного статусу Чорногорії, на якому країна обрала незалежний від Сербії шлях. З початком визнання країнами світу, маленька держава на узбережжі Адріатичного моря поступово входить до системи міжнародних відносин.

Звернімо увагу на той факт, що три вектори зовнішньо-політичного розвитку Чорногорії, яким країна слідує і по сьогодні, були визначені ще у 2005 р., а саме:

- вступ до ЄС,
- євроатлантична інтеграція,
- регіональне співробітництво (Darmanovic 2007).

Варто зазначити, що упродовж 2006–2017 рр. чорногорська влада непохитно спрямовувала свої ресурси на досягнення вищезазначених цілей у зовнішній політиці. Завдяки сумлінній, але складній, роботі, вдалося досягти значних результатів у цій сфері.

У 2006–2017 рр. чорногорська влада на чолі з прем'єр-міністром, а пізніше – президентом країни, Мило Джукановичем пройшла чималий шлях до демократизації суспільства та реформування політико-правової системи з метою досягнення зовнішньополітичних цілей. В результаті одинадцять років інтенсивної роботи були винагороджені найбільш резонансним успіхом для Чорногорії – набуттям статусу офіційного члена НАТО у 2017 р.

Проте у політичних і наукових колах неодноразово підіймалось питання необхідності членства Чорногорії в Альянсі (Cingel 2017; Bogdanovic 2019). Перш за все жвавий інтерес пов'язаний з тим, що дії влади країни у напрямку євроатлантичної інтеграції значною мірою віддаляли країну від її спорідненого сусіда – Сербії, адже тривалий час спіль-

ні історичні, етнічні та культурні особливості сусідніх народів успішно поєднувались із політичною та економічною колаборацією.

Однак підкреслимо, що відносини між сербською та чорногорською політичними елітами почали погіршуватись ще з моменту ескаляції конфлікту в Косово 1996 р., а всередині самої Чорногорії це мало прояв через розкол правлячої Демократичної партії соціалістів (далі – ДПС), лідер та заступник якої в особах Момира Булатовича та Мила Джукановича по-різному бачили майбутнє.

В результаті внутрішньопартійної боротьби, перемогу здобув М. Джуканович, який вже тоді бачив перспективи для Чорногорії в контексті поглиблення відносин з НАТО та Європейським Союзом. Пізніше після його перемоги на парламентських та президентських виборах у 1996 р. та 1997 р. відповідно, країни ЄС, наприклад, Велика Британія, виражали підтримку Чорногорії у її прагненні до становлення на демократичний шлях та відкрито про це заявляли (House of Commons 1998).

Зазначимо, що на тому етапі не могло бути й мови про самостійний зовнішньополітичний шлях Чорногорії, але саме у цей транзитний період Чорногорія поступово починає виходити із тіні Сербії, «підкупуючи» західноєвропейську спільноту маленькими, але впевненими кроками у напрямку демократії та відповідальності за безпеку в регіоні. Рефлексуючи на предмет питання «різкого повороту» Чорногорії від авторитаризму до демократії варто зазначити, що країна навряд чи отримала б європейську підтримку якби Сербія за власною сумлінністю вчасно згорнула військову кампанію в Косово та постала проти режиму Слободана Мілошевича.

Відзначимо, що Європейський Союз був утворений у 1993 р. з метою ефективного міждержавного співробітництва. Історична роздробленість Європи була подолана за допомогою ідеальної формули економічного та політичного співіснування. Більше того, об'єднана 1989 р. Німеччина, ключовий гравець ЄС, особисто пережила період розколу і, врешті-решт об'єднавшись, виражала неухильне прагнення до єдності та демократії.

І хоча Європейська спільнота до останнього сподівалась, що Сербія стане на європейський шлях, на момент демократичної трансформації, Чорногорія була уже занадто попереду, щоб чекати. Тому можемо стверджувати, що на основі розрізнення політичної свідомості керівництва в Сербії і Чорногорії, на мапі світу і виникла країна – Чорногорія.

Одразу після набуття незалежності влада Чорногорії почала реалізувати план щодо євроатлантичної інтеграції з метою розбудови країни. Першу сторінку відносин Альянсу з новоствореною державою з акваторією в Адріатичному морі відкрив саміт у Брюсселі 8 червня 2006 р., на якому країни-члени НАТО вітали результати референдуму та утворення незалежної держави (НАТО, Brussel, 2006). А вже у листопаді того ж року на саміті в Ризі Чорногорія підписала свій перший договір із НАТО і стала учасником програми «Партнерство заради миру» (НАТО, Riga, 2006). Прагнення Чорногорії стати членом воєнного альянсу, або як мінімум тісно співпрацювати, можна пояснити тим, що станом на 2006 р. країна не мала власної армії і негайно вимагала її утворення та реформування військового сектору.

Завдячуючи своєму географічному положенню та виходу до моря, Чорногорія мала непогані шанси у контексті інтеграції до євроатлантичної спільноти. З іншого боку, для НАТО так само співпраця з Чорногорією мала певні переваги, адже країна собою замкнула коло кордонів НАТО на узбережжі Адріатичного моря. Отже, угода, підписана на Ризькому саміті, надала країні реальну можливість для розбудови оборонного потенціалу Чорногорії завдяки професійній консультативній допомозі Альянсу.

Однак геополітичного розташування недостатньо для того щоб стати повноправним членом організації. Головною перешкодою на шляху до інтеграції з НАТО стали розбіжності у поглядах стосовно членства країни у альянсі між населенням і владою. Слід нагадати, що Чорногорія – єдина країна-член НАТО, яка коли-небудь була піддана бомбардуванню, що сталося під час конфлікту у Косово в 1999 р. Навіть якщо предметами обстрілів були виключно військові об'єкти на відміну від ситуації в Сербії, в Чорногорії також були зафіксовані і жертви серед цивільного населення (Bogdanovic 2019). Образ НАТО в регіоні мав характер агресора та ворога навіть не зважаючи на незначну шкоду в ході бомбардувань НАТО. Більше того, з урахуванням історичної пам'яті чорногорців та солідарності із Сербією, більшість населення виступала проти співробітництва з військовим альянсом.

Не зважаючи на це, влада Чорногорії відчуває економічну та політичну вигоду від тісного співробітництва з НАТО і приймає міри щодо впровадження ряду реформ у сфері економіки та військового сектору. Тому протягом 2009-2012 рр. особливо увагу влада приділяє саме налагодженню комунікаційної складової у діалозі народ-держава з питань євроатлантичної інтеграції (CEDEM 2012).

В цілому, з початку кампанії з підтримки НАТО був зроблений величезний внесок у сфері реформування системи безпеки країни. Регулярне звітування з питань безпеки, економічних витрат та роботи державного апарату позитивно вплинула на імідж Чорногорії як всередині країни, так і за її межами. З одного боку, чорногорці почали проявляти більшу увагу і довіру до дій влади, так само закордонні партнери почали серйозніше сприймати країну. Так, визначним кроком у досягненні одного з пріоритетів зовнішньої політики Чорногорії є 2012 р, коли на саміті альянсу у Чикаго, США, країна підписала угоду про приєднання до «Плану дій щодо членства» (NATO, Chicago, 2012).

За даними Центру дослідження демократії та прав людини в Чорногорії, станом на 2013 р. лише 17% населення підтримувало членство країни в Альянсі на противагу 52% тих, хто був проти цього. Після підписання ПДЧ розпочалась активна інформаційна кампанія, один із аспектів якої було створення інформаційного центру НАТО з метою роз'яснення громадянам цінностей організації та привілеїв членства. В результаті діяльності, після повторного дослідження, проведеного вже у 2014 р. рівень підтримки серед населення зріс удвічі до 35% (CEDEM 2014). Безсумнівно, відсоток прихильників все ще залишався незначним по відношенню до противників приєднання до Альянсу, однак прийняття цінностей організації та ідей влади відбувалось швидкими темпами.

Позитивна динаміка на користь провладної політики продемонструвала свої результати вже у грудні 2015 р., коли на саміті НАТО у Вельсі, Велика Британія, країна розпочинає процес набуття статусу офіційного члена альянсу (NATO, Open Door Policy, 2015). Підкреслимо, що для країни, особливо в такий короткий термін після здобуття незалежності, це було дійсно історичним досягненням.

19 травня 2016 р. був укладений даний протокол щодо згоди прийняти Чорногорію у НАТО згідно якого офіційно країна могла отримати офіційний статус члена організації лише після підтвердження від усіх країн-членів (NATO, Warsaw, 2016). А вже через рік, 5 червня 2017 р. Чорногорія здобула свою першу перемогу у сфері зовнішньої політики інтегрувавшись у євроатлантичну спільноту (NATO, Accession Protocol, 2016).

Повертаючись до історичних передумов повороту Чорногорії на Захід варто зазначити, що провальна авторитарна політика С. Мілошевича поставила маленьку країну на роздоріжжі: змиритись зі спільним сербським минулим чи звернути на новий шлях. За керівництва М. Джукановича всередині країни проводилась і продовжує проводитись політика націоналізму чорногорців, нації спорідненої, проте відмінної від сербів. Можемо стверджувати, що Чорногорія – це держава, утворена з виключно економічних мотивів. Не можна виключати й ролі незмінного лідера М. Джукановича у цьому контексті, який протягом багатьох років успішно будує європейське суспільство в Чорногорії, підкреслюючи виключність чорногорського громадянина в Європі.

Підсумовуючи, варто зазначити, що влада Чорногорії ще на початку незалежного шляху проголосила вступ до ЄС, євроатлантичну інтеграцію та регіональне співробітництво трьома головними напрямками зовнішньої політики держави. Чорногорія є феноменальною балканською країною, яка під час балканських воєн за незалежність у 1990-х рр. не стала театром бойових дій, отримавши свою довгоочікувану перемогу мирним шляхом компромісу лише у 2006 р. Втім, всередині країни національна боротьба за самоідентифікацію і по сьогодні є наріжним каменем у виконанні поставлених державних зовнішньополітичних цілей. Станом на 2006 р. для Чорногорії проблему відсутність підтримки державної політики населенням та його необхідність у проєвропейських та євроатлантичних цінностях. Тому протягом 2006–2017 рр. влада поступово впроваджувала позитивні зміни, намагаючись реформувати законодавчу, економічну та політичну сфери. Наприклад, упродовж 2013–2014 рр. підтримка євроатлантичного Альянсу зросла з 17% до 34%. Враховуючи поліпшення демократичного клімату в Чорногорії, відкритість та публічність сприяли досягненню однієї із цілей зовнішньої політики держави вже у червні 2017 р. – ратифікація договору і набуття статусу офіційного члена НАТО. Ця перемога

дісталась непросто, якщо брати до уваги внутрішні протести опозиції в країні і навіть спробу державного перевороту. Проте ціль є досягнутою і сьогодні можна стверджувати, що Чорногорія стала прикладом для наслідування для України, яка знаходиться на етапі демократичної трансформації у європейське суспільство.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Analiza rezultata kampanje podizanja javne svijesti o ulozi građana/ki u procesu odlučivanja o NATO integracijama Crne Gore Prijedlog praktične politije [The Analysis of the Public Awareness Campaign Results on the Role of Citizens in the Decision-making Process on NATO Integration of Montenegro Proposal Practical Policy]. *CEDEM*. Podgorica, 2014. 9 s. (In Serbian).

Bogdanovic M. NATO I Crna Gora – Novi okvir saradnje. [NATO and Montenegro – New Framework for Cooperation]. *Centar za Demokratsku Tranziciju*. 2019. URL: https://www.cdtmn.org/2019/11/18/nato-i-crna-gora-novi-okvir-saradnje/?fbclid=IwAR3C0JmB_njOrf1cSStD2aUligOEM_b6a7yTdYWo1r_Uz67SvKWlHWd2hVo (Date of the application 6.01.2021). (In Serbian).

Cingel J. Crna Gora na putu u NATO [Montenegro on the Way to NATO]. *Globsec Policy Institute*. 2017. 6 p. (In Serbian).

Chicago Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Chicago on 20 May 2012. *NATO Press Release (2012) 062*. Чикаго, 2012. URL: http://piaorig-jjj.pia.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_87593.htm?selectedLocale=en (Date of the application 12.01.2021).

Darmanovic S. Montenegro: A Miracle in the Balkans? *Journal of Democracy*. Johns Hopkins University Press. Vol. 18. No. 2. 2007. P. 152–159.

Final Communique Meeting of the North Atlantic Council in Defence Ministers session held in Brussels on Thursday, 8 June 2006. *NATO Press Release (2006) 064*. Brussels, 2006. 4 p.

House of Commons Hansard Answers 10 March 1998, 308, col. 95–184. URL: <https://parlipapers.proquest.com/parlipapers/docview/t71.d76.cas6cv0308p0-0002> (Date of the application 9 August 2019).

Massari M. Do All Roads lead to Brussels? Analysis of the Different Trajectories of Croatia, Serbia-Montenegro and Bosnia-Herzegovina. *Cambridge Review of International Relations*. Vol. 12. No. 2. Cambridge, 2005. P. 259–273.

Official document – Protocol to the North Atlantic Treaty on the Accession of Montenegro. 2016. 8 p.

Reforma sektora bezbjednosti u Crnoj Gori 2009–2012 [The Security Sector Reform in Montenegro 2009–2012]. *CEDEM*. Podgorica, 2012. 40 s. (In Serbian).

Riga Summit Declaration Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Riga on 29 November 2006. *NATO Press Release (2006) 150*. Riga, 2006. URL: http://piaorig-jjj.pia.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_37920.htm?selectedLocale=en (Date of the application 12.01.2021).

Starting Points for the Restructuring of the Relations between Serbia and Montenegro (Belgrade Agreement). *United Nations Organisations*. 2002. 2 p.

Statement by NATO Foreign Ministers on Open Door Policy. *NATO Press Release (2015) 175*. 2015. 3 p.

Tadic T., Tabak I. Montenegro at a crossroads. *Euromesco Policy Brief*. No. 74. 2017. 16 p.

Warsaw Summit Communique Issued by the Heads of State and Government participating in the meeting of the North Atlantic Council in Warsaw 8–9 July 2016. *NATO Press Release (2016) 100*. Warsaw, 2016. URL: http://piaorig-jjj.pia.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_133169.htm?selectedLocale=en (Date of the application 12.01.2021).

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ПРАГМАТИЗМ МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ І ПОЛЬЩІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Ольга Білобровець

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка, вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, Житомир, Україна, bilobrovets@gmail.com, ORCID 0000-0001-6638-3815

Стратегічне партнерство України і Польщі впродовж останніх десятиліть витримало періоди міждержавної напруги та піднесення і має позитивну перспективу подальшої взаємодії. Завдання дослідження полягає у з'ясуванні причин виникнення непорозумінь та протиріч між Україною та Польщею на основі аналізу українсько-польських відносин впродовж ХХ ст., розкриття передумов та шляхів до співпраці двох держав на європейській та світовій арені на сучасному етапі. В статті показано, що в основі більшості польсько-українських конфліктів лежали територіальні претензії на Правобережжя і Східну Галичину, що висувались частиною польських політичних сил націоналістичного спрямування на основі «історичного права» ще наприкінці ХІХ ст. Невизнання ними права українців на власну державність привело до радикалізації українського національно-визвольного руху у міжвоєнний період та збройного протистояння в роки Другої світової війни. Формування нової доктрини українсько-польських відносин відбулось у колах польської еміграції, зокрема тих, хто групувалися навколо празького видання журналу «Культура» на чолі з С. Гедройцем у післявоєнний час. Вона передбачала створення незалежних і демократичних держав – Польщі та України і формування між ними дружніх відносин. Саме ця доктрина була покладена в основу взаємин Польщі і України на початку 90-х рр. ХХ ст. і сприяла перетворенню їх на стратегічних партнерів у європейському та світовому просторі.

Продемонстровано, що за останніх 30 років польсько-українські міждержавні стосунки будувалися на взаємному інтересі у воєнній, економічній, культурно-освітній галузях, сфері безпеки. Інтегрована в європейський простір Польща, сприяла налагодженню співпраці України з європейськими структурами. Для збереження і розвитку взаємовигідних прагматичних відносин між Польщею та Україною необхідно, щоб питання історичного минулого двох народів не ставали предметом державної політики. Найбільш доцільно продовжити започатковану раніше дискусію істориків з розгляду складних питань минулого для розуміння та прийняття історичної правди обома сторонами.

Ключові слова: українсько-польські відносини, стратегічне партнерство, міждержавна політика, історична пам'ять.

PRAGMATISM OF INTERSTATE RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND POLAND AT THE PRESENT STAGE

Olga Bilobrovets

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of Department of History of Ukraine, Ivan Franko Zhytomyr State University, 40 Velyka Berdychivska St., Zhytomyr, Ukraine, 10008, bilobrovets@gmail.com, ORCID 0000-0001-6638-3815

The strategic partnership between Ukraine and Poland over the past decades has withstood periods of interstate tension and prosperity and has a positive prospect of further cooperation. The aim of the study is to find out the causes of misunderstandings and contradictions between Ukraine and Poland based on the analysis of Ukrainian-Polish relations during the twentieth century, to reveal the preconditions and ways to cooperation between the two countries in Europe and the world. The article shows that most of the Polish-Ukrainian conflicts were based on territorial claims to the Right Bank and Eastern Galicia, which were put forward by part of the Polish nationalist political forces on the basis of "historical law" in the late nineteenth

century. Their non-recognition of the right of Ukrainians to their own statehood led to the radicalization of the Ukrainian national liberation movement in the interwar period and the armed confrontation during the Second World War. The formation of a new doctrine of Ukrainian-Polish relations took place in the circles of Polish emigrants, in particular those who grouped around the Prague edition of the magazine "Culture" led by E. Giedroyc in the postwar period. It provided for the creation of independent and democratic states - Poland and Ukraine and the formation of friendly relations between them. This doctrine was the basis of relations between Poland and Ukraine in the early 90's of the twentieth century and contributed to their transformation into strategic partners in Europe and the world.

It has been shown that over the past 30 years, Polish-Ukrainian interstate relations have been built on mutual interest in the military, economic, cultural, educational, and security spheres. Poland, integrated into the European space, contributed to the establishment of Ukraine's cooperation with European structures. In order to preserve and develop mutually beneficial pragmatic relations between Poland and Ukraine, it is necessary that the issues of the historical past of the two peoples do not become the subject of state policy. It is most appropriate to continue the earlier discussion of historians on the complex issues of the past to understand and accept the historical truth by both parties.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, strategic partnership, interstate policy, historical memory.

Українсько-польські відносини впродовж всього ХХ ст. були інтенсивно динамічними й напруженими. В їх основі лежали протиріччя, зокрема соціально-етнічного, територіально-національного, світоглядно-державного характеру, які часто набирали трагічного відтінку. Не можна оминати їх стороною, тому що вони до сьогодні стають причиною непорозумінь в українсько-польських відносинах на різних рівнях.

Історіографія питання українсько-польських стосунків у ХХ ст. у добу незалежності є достатньо широкою. Однак, варто виділити серед них наукові праці Л. Зашкільняка (Zashkilniak 2008; Zashkilniak 2018), який охарактеризував відносини між поляками та українцями на різних етапах історичного розвитку в ХХ ст., виділивши головні причини, що викликали суперечки, конфлікти і збройне протистояння між ними. Перебіг українсько-польських міждержавних відносин у 90-х – 2000-х рр. розглянув та проаналізував К. Мелекесцев (Mieliekiestsev 2019). Питанням реалізації політики стратегічного партнерства присвячено статті О. Знахоренка (Znakhorenko 2008), С. Стоєцького (Stoietyskyi 2005). Визначити наміри і політику Польщі та України в найближчій перспективі можливо на основі аналізу подієвої реальності, заяв очільників та високопосадовців обох держав та реалізації визначених сторонами заходів. Метою даної статті є розкриття передумов до співпраці двох держав на європейській та світовій арені на сучасному етапі на основі аналізу українсько-польських відносин впродовж ХХ ст., з'ясування причин виникнення непорозумінь та протиріч між Україною та Польщею.

Важливість українсько-польських стосунків визначив у своїх «Історичних есе» І. Лисяк-Рудницький. Його праця «Польсько-українські стосунки – тягар історії» стала основою для їх детального аналізу українськими істориками в часи незалежності. Сьогодні цій тематиці присвячує свої дослідження значна кількість науковців, насамперед українських. Однак, ніхто з них не заперечує висновків, зроблених Іваном Лисяком-Рудницьким у 80-х рр. ХХ ст. Вони полягають у тому, що «польсько-українські взаємовідносини у великій мірі визначили шляхи історичної долі обох народів. Стосунки обох народів, незважаючи на численні випадки взаємокорисної співпраці і взаємозбагачення, не були побудовані на задовільних і тим більше міцних підвалинах» (Lysiak-Rudnytskyi 1994, 83). Наслідки цих взаємин були катастрофічними, що зумовило втрату національної незалежності. Відповідальність за такі відносини І. Лисяк-Рудницький покладає на поляків.

Розуміючи наукову відповідальність останнього висновку історик аргументує його тим, що польська сторона у взаєминах з українцями завжди була сильнішою. Найбільший вузол протиріч був зав'язаний наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Польсько-українські стосунки в ХІХ ст. в Галичині мали значний вплив на відносини між більшістю поляків і українців, які жили в межах Російської імперії (Lysiak-Rudnytskyi 1994, 84).

Відомим дослідником українсько-польських стосунків у новітню добу є Леонід Зашкільняк. Цій тематиці він присвятив достатньо наукових праць, в яких, зокрема поставив важливе питання: яку мету ми переслідуюмо, вивчаючи ці відносини? Його відповідь полягає в тому, що необхідно з'ясувати і пояснити причини й наслідки конфліктних ситуацій

між українцями і поляками для того, щоб експортувати їх у ближче і дальнє майбутнє (Zashkilniak).

Короткий огляд українсько-польських протиріч ХХ ст. демонструє ланцюг конфліктів від початку Першої до повоєнних років Другої світової війни. На початок Великої війни основні польські політичні табори у своїй діяльності виходили з позицій «історичного права» на українські землі і на відновлення держави у межах «історичної Речі Посполитої». Ці погляди заважали сприймати вже сформований на початку ХХ ст. український національно-визвольний рух і його претензії на власну територію Правобережжя і Східної Галичини.

Надзвичайно суперечливим і складним в українсько-польських відносинах був період після Першої світової війни, коли йшла боротьба за створення самостійних держав. Безкомпромісна польсько-українська війна за Східну Галичину в 1918–1919 рр. поєднувалася з польсько-українським союзом у війні з радянською Україною та Росією на початку 1920-х рр.

Проблеми співіснування українців і поляків в одній державі продовжились у міжвоєнний період. Не бажання і навіть страх надання автономії українцям, політика їх асиміляції породили спротив української сторони й виникнення радикального крила українського національно-визвольного руху – Організації Українських Націоналістів (ОУН) із прагненням радикально вирішити питання національного визволення з-під влади більшовиків та поляків і створення власної держави (Zashkilniak 2008, 7). До сьогодні частиною польського суспільства ці причини не визнаються. Не збулись очікування й українського ліберально-демократичного табору, які сподівалися порозуміння з поляками мирним шляхом.

Нова сторінка в українсько-польські стосунки була вписана в роки Другої світової війни й була позначена трагічними подіями. Організація ОУН у пошуках союзника для вирішення питання створення власної держави й визволення від радянської і польської влади почала орієнтуватися на Німеччину. Співпраця членів ОУН з німецькими нацистами й конфлікт між польськими і українськими діячами національних визвольних рухів до сьогодні має у своєму трактуванні розбіжності та різні інтерпретації українськими та польськими істориками. Однак, найбільшої гостроти українсько-польські стосунки набули на Волині в 1943-му, частково 1944 роках, що вилилось у криваві сутички і численні жертви мирного населення. Як зазначає Л. Зашкільняк, українсько-польське збройне протистояння на Волині «зумовлене, насамперед, конфліктом національно-політичних інтересів українського і польського національно-визвольних рухів у боротьбі за державну належність західноукраїнських земель, конфлікту, який розпочався ще на початку ХХ ст.» (Zashkilniak 2018, 112). Ця Волинська трагедія, або ж як її називають у Польщі «Волинська різня» набула нового звучання і політичного характеру з початку 2000-х рр.

У післявоєнний час Радянський Союз руками відродженого МЗС УРСР підписав договір з Польською Народною Республікою про взаємне переселення українців і поляків в межах нових післявоєнних кордонів, а також підтримав операцію «Вісла» з виселення українців із території Закарпаття, проведену польською комуністичною владою у 1947 р. (Zashkilniak 2008, 13).

Кінець 1980-х років був пов'язаний з демократизацією польського суспільства та діяльністю польського профспілкового руху «Солідарність». У цей час формувалися умови для майбутніх відносин України і Польщі. В основі діяльності дисидентських груп лежали нові доктрини українсько-польського порозуміння, визначені польськими емігрантами, насамперед паризьким журналом «Культура» та його керівником Єжи Гедройцем. Він мав надію на утворення в майбутньому незалежної, демократичної, дружньої Польщі і України і вбачав свій обов'язок у створенні для цього умов (Yakovlieva 2013, 287).

Новий етап українсько-польських взаємовідносин наступив у добу незалежності України, коли демократична Польща визнала її без територіальних претензій. Взаємини України і Польщі значною мірою залежали від політики парламентсько-урядових коаліцій, що змінювалися (Stoietyskyi 2005, 148). Протягом останніх тридцяти років двом державам, незважаючи на низку складних моментів, вдалося вибудувати політико-державні стосунки на основі спільних інтересів. Стратегічне партнерство зумовили геополітичні, економічні, соціально-демографічні, історичні чинники (Znakhorenko 2008, 193).

Перше, що об'єднало дві країни, дало поштовх на взаємодію – це європейський напрям розвитку. Від перших контактів після прийняття Декларації про незалежність України в 1990 р. до сьогодні, він продовжується. Цю добу можна поділити на періоди, пов'язані як з внутрішньополітичним життям країн, так і зовнішньою ситуацією у світі.

Перший період був пов'язаний з діяльністю Леха Валенси та Леоніда Кравчука, в який було підписано низку міждержавних угод, створено інституції, що сприяли діалогу між державами. Ці організації мали досліджувати концепції Гедройця надалі та втілювати їх у життя задля успіхів діалогу Польщі з її східними сусідами. Серед таких Південно-Східний науковий інститут у Перемишлі, Інститут Центрально-Східної Європи у Любліні, Центр Східноєвропейських студій Варшавського університету. В цей час об'єднувальним напрямком розвитку обох країн став європейський, хоч він не мав загальної підтримки українських політиків на відміну від польського політикуму, який був одностайний у європейському виборі держави (Mieliekiestsev 2019, 74).

Найбільша кількість угод політичного, економічного та гуманітарного характеру з'явилися в наступний період розвитку, коли до влади в обох країнах прийшли ліберальні сили і президентами стали: Леонід Кучма та Александр Квасневський. Дуже важливо, що у цей час сталося історичне примирення, яке залишило «історію історикам». Працювала спільна українсько-польська комісія істориків, прозвучала і діяла формула «Пробачаємо і просимо пробачення» (Shchodo 2019, 6).

З приходом до влади націоналістичних сил в обох країнах конфронтація на ідеологічному рівні посилилась і розпочався відхід від ідеї спільного пробачення «грівів наших пращурів». Політичний резонанс і напруга вносилися з обох боків: в Україні члени націоналістичних організацій проголошувалися героями, а в Польщі в 2009 р. польським Сеймом прийнята резолюція «Постанови Сейму Республіки Польща у справі трагічної долі поляків на східних кресах, що звинувачувала ОУН і УПА «у масових вбивствах, що мають характер етнічних чисток і ознаки геноциду» (Kozytyski 2013).

З 2010 року в обох державах взято курс на посилення президентської влади. Міждержавні відносини будувалися на стратегічному партнерстві та економічній співпраці, «незручні питання» ігнорувалися і в дусі історичного примирення. Наприкінці 2013–2014 рр. в Україні відбулися кардинальні політичні зміни, що створили нову ситуацію для українсько-польських відносин. Європейський напрямок розвитку України і стратегічне партнерство між двома державами залишалися. У квітні 2015 року наприкінці своєї каденції відбувся візит Президента республіки Польща Б. Комаровського в Україну, де було заявлено про сприйняття Польщею України як важливого стратегічного партнера і сусіда, і що діалог між двома державами не зіпсує ворожнеча і непорозуміння через історію, назвавши «правильний шлях – у взаємному прощенні і примиренні» (Komorovsky 2015).

Новообраний польський президент А. Дуда у 2015 р. заявив, що Польща має «сповідувати доктрини Ю. Пілсудського та Є. Гедройця». По-перше, це означало відроджувати проєкт Міжмор'я, Інтермаріуму – Польща на чолі держав Східної Європи. По-друге, поважати збереження суверенітету східних сусідів, відповідно до «Доктрини Гедройця». Проте, така позиція А. Дуди все ж не допомогла уникнути напруження в українсько-польських відносинах. Не дивлячись на розуміння небезпечності для Європи російської загрози, підтримка України стала електорально непопулярною позицією у Польщі (Mieliekiestsev 2019).

Останні роки позначилися міждержавною напругою, основою якої знову стала історія. Відкладена постанова польського сейму про визнання польсько-українського збройного конфлікту на Волині – геноцидом польського народу набула чинності в 2016 р. і спричинила нову хвилю охолодження у відносинах. У квітні 2017 року Український інститут національної пам'яті призупинив видачу дозволів для ІНП Польщі на встановлення, легалізацію пам'ятників та проведення пошуків останків в Україні, поки в Польщі не відновлять зруйновані там за останній час українські об'єкти. Сталося це після того, як було знесено пам'ятник ветеранам УПА в Грушовичах (Підкарпатське воєводство). Загалом за останні роки в Польщі було зруйновано або спалюжено десятки українських поховань і пам'ятників (Shchodo 2019, 6).

Вибори президента України в 2019 р. створили нову ситуацію в українсько-польських відносинах. І сподівання з обох сторін на покращення відносин в багатьох сферах,

зокрема і гуманітарній. Початок виходу з кризи поклали поступки Президента України В. Зеленського, який скасував мораторій на пошуково-ексгумаційні роботи, на чому наполягала Варшава (Bратишук, 2020).

У передвиборчій кампанії президента Польщі 2019 року до кандидатів у президенти представниками ЗМІ були поставлені гострі запитання щодо українсько-польських відносин. Усі кандидати висловлювались у дусі доктрини Гейдроця, виступали за співпрацю з Україною і вказували на справедливе вирішення історичних питань. А. Дуда відмовився давати відповіді на запит. Проте під час його виборчої кампанії теми, що є потенційно небезпечними для відносин двох країн, на останніх виборах були ним фактично проігноровані (Zhelikhovskiy 2020).

Після обрання Президентом Польщі А. Дуда у зверненні до громадян наголошував на питаннях безпеки, включаючи військову та енергетичну. В цьому контексті він загадав про Україну. «Мир через міжнародне право – важливе завдання для майбутнього, яке ніколи не завершиться. Це важливе завдання, яке полягає у відновленні повного суверенітету та територіальної цілісності також для нашого сусіда – України», пояснив він. Неодноразово підкреслювалось, що посилення консервативного курсу в внутрішній політиці Польщі не буде торкатися її української діаспори та працівників. Усе це дає підстави сподіватися на поступ у відносинах (Zhelikhovskiy 2020).

Спробою більш тісної співпраці між Україною, Польщею і Литвою стала зустріч керівників їх закордонних відомств 28 липня 2020 року. На ній було започатковано новий формат взаємодії – «Люблінський трикутник». Це формат, який має стати важливим елементом розвитку і зміцнення Центральної Європи, але також зміцнення України як повноправного члена європейської і євроатлантичної сім'ї народів. Країни вже взаємодіють у рамках військової бригади Литполукрбриг, проте була визнана необхідність розширення співпраці, що не обмежиться лише питаннями безпеки. Мова йтиме також про економіку, торгівлю, інвестиції, туризм, інфраструктуру. Метою є прагнення тісніше об'єднати країни, зробити Центральну Європу ще сильнішою (Rygh 2020).

Напередодні візиту в Україну новообраного Президента Польщі А. Дуди екс-президент Польщі А. Квасневський висловив сподівання на жест примирення з боку Польщі. Він вважає, що українсько-польське примирення могло б стати ключовим у його президентстві і дозволило б йому увійти в історію, хоч би це й привело до конфлікту з його ж партією (Panchenko 2020).

Офіційний візит президента Польщі Анджея Дуди в Україну відбувся 11 жовтня 2020 р. Наступного дня у Києві Анджеєм Дуда зустрівся із Володимиром Зеленським, із яким підписав важливі економічні угоди між Україною та Польщею. Під час особистої розмови А. Дуди із В. Зеленським питання щодо історичної пам'яті не порушувались. Однак, було заявлено: «Питання історичної пам'яті відтепер не будуть домінувати на порядку денному лідерів! Ними будуть займатись фахівці» (Voroshyllov 2020).

Звичайно, сьогодні є ризики для врівноважених, перспективних і взаємовигідних відносин між Україною і Польщею, оскільки при владі у Польщі залишається партія «Право і справедливість», яка впроваджує у життя консервативний курс, є політики вищого рангу, які висловлюють антиукраїнські заяви (міністр освіти Пшемислав Чарнек) (Zhelikhovskiy 2020). Однак, логіка взаємовигідного, європейського, демократичного напрямку розвитку між двома державами диктується також і спільною небезпекою, що йде від Росії. Военна співпраця України і Польщі з НАТО, участь у миротворчій діяльності, спільні військові навчання є складовою воєнної безпеки України. Важливою є також зацікавленість двох сторін в економічній співпраці. Поруч з реалізацією низки бізнес-програм регіонального й державного значення Польща зацікавлена в українських трудових мігрантах.

У політичних прогнозах на майбутнє двосторонніх українсько-польських відносин можна відштовхуватися від заяв та зустрічей вищих посадових осіб та очільників держав. Останній візит президента Польщі А. Дуди в Україну в жовтні 2020 р., спільні заяви та окреслені ними напрямки співпраці в економічній, безпековій галузях дають підстави для оптимізму. Обговорення, чи тим більше, визначення напрямків для вирішення історичних питань не відбулося. Їх відкладення дає час і простір для позитивних результатів в інших сферах. Однак, варто пам'ятати, що різне бачення минулого і використання його політиками є небезпечним для співпраці двох держав. Можна сподіватися, що історична правда,

політична доцільність та спільні інтереси України й Польщі в європейському і світовому вимірі можуть бути збалансованими.

Таким чином, аналіз міждержавних українсько-польських стосунків останніх десятиліть демонструє стійку тенденцію до реалізації політики стратегічного партнерства в європейському і світовому просторі, що базується на забезпеченні спільних інтересів. Однак, періоди напруги, що виникають між державами на цьому шляху, викликані зокрема, різним трактуванням історичного минулого двох народів. Протириччя в поясненні та баченні трагічних сторінок історії використовується політиками з метою підвищення партійної популярності та приводить до ускладнень міждержавних взаємин. Однак, сьогодні є аргументовані сподівання на те, що прагматизм в українсько-польських стосунках буде спиратися на взаємний інтерес в економічній, війсьній, культурній сферах, стратегічне партнерство в зовнішній політиці, що буде переважаючим. Найбільш доцільним для обговорення складних історичних питань, як показав попередній досвід, є науковий діалог між істориками на основі аргументованого пояснення подій, на розумінні та прийнятті історичної правди.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bratiuk Yu. 2020. Ukraina postavyla Polshchi umovu dlia vydachi nastupnykh dozvoliv na ekshumatsii. [Ukraine has set a condition for Poland to issue subsequent exhumation permits]. URL: <https://zaxid.net/news/>. (Date of the application: 18.12.2020). (In Ukrainian).

Братюк, Ю. 2020. Україна поставила Польщі умову для видачі наступних дозволів на ексгумації. URL: <https://zaxid.net/news/>. (Дата звернення: 18.12.2020)

Kozytskyi A. 2013. Volyn: nevdala sprobа “ostatochnoho rozv’язannia” naukovoї problemy [Volyn: an unsuccessful attempt to “finally solve” a scientific problem]. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/6/12554>. (Date of the application: 18.12.2020). (In Ukrainian).

Козицький, А. 2013. Волинь: невдала спроба «остаточного розв’язання» наукової проблеми. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/6/125541>. (Дата звернення: 18.12.2020).

Komorovskyi B. 2015. Za nashu i vashu svobodu! Khai zhyve vilna, demokratychna i yevropeiska Ukraina [For our and your freedom! Long live a free, democratic and European Ukraine]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/04/9>. (Date of the application: 18.12.2020). (In Ukrainian).

Коморовський, Б. 2015. За нашу і вашу свободу! Хай живе вільна, демократична і європейська Україна. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/04/9>. (Дата звернення: 18.12.2020)

Lysiak-Rudnytskyi I. 1994. Polsko-ukrainski stosunki: tiahar istorii [Polish-Ukrainian relations: the burden of history]. *Istorychni ese*. Kyiv. T. 1. S. 83–111.

Лисяк-Рудницький, І. 1994. Польсько-українські стосунки: тягар історії. *Історичні ese*. Київ. Т. 1. С. 83–111.

Mieliekiestsev K. I. 2019. Ukraina ta Respublika Polshcha: vid bilateralnykh vidnosyn do yevroatlantičnoї intehtratsii (istorychnyi aspekt) [Ukraine and the Republic of Poland: from bilateral relations to Euro-Atlantic integration (historical aspect)]. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mieliekiestsev_Kyrylo/Ukraina_ta_Respublika_Polsc. (Date of the application: 18.12.2020). (In Ukrainian).

Мелекесцев, К. І. 2019. Україна та Республіка Польща: від білатеральних відносин до євроатлантичної інтеграції (історичний аспект). URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Mieliekiestsev_Kyrylo/Ukraina_ta_Respublika_Polsc. (Дата звернення: 18.12.2020).

Panchenko Yu. 2020. Aleksandr Kvasnevskyi: Andzhei Duda maie shans na proryv u prymyrenni z Ukrainoiu [Alexander Kwasniewski: Andrzej Duda has a chance for a breakthrough in reconciliation with Ukraine]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2020/10/8/7115122>. (Date of the application: 19.11.2020). (In Ukrainian).

Панченко, Ю. 2020. Александр Квасневський: Анджей Дуда має шанс на прорив у примиренні з Україною. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview>. (Дата звернення: 19.11.2020).

Pyrih V. 2020. Ukraina, Polshcha i Lytva stvoryly novyi format mizhderzhavnoi vzaïemodii [Ukraine, Poland and Lithuania have created a new format of interstate cooperation]. URL: <https://zaxid.net/news/>. (Date of the application: 19.11.2020). (In Ukrainian).

Піріг, В. 2020. Україна, Польща і Литва створили новий формат міждержавної взаємодії. URL: <https://zaxid.net/news/>. (Дата звернення: 19.11.2020)

Stoïtskyi S. 2005. Kontseptsiia stratehichnoho partnerstva v politytsi Respubliky Polshcha shchodo Ukrainy [The concept of strategic partnership in the policy of the Republic of Poland towards Ukraine]. *Politychnyi menedzhment*. № 3. S. 147–158. (In Ukrainian).

Стоєцький, С. 2005. Концепція стратегічного партнерства в політиці Республіки Польща щодо України. *Політичний менеджмент*. № 3. С. 147–158.

Shchodo ukrainsko-polskykh vidnosyn [Regarding Ukrainian-Polish relations]. 2019. *Analitichna zapyska. Seriya "Hromadianske suspilstvo"*. № 2. 8 s. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-09/analit-smenkovsky-yavoska-kaplan-civil>. (Date of the application: 19.11.2020). (In Ukrainian).

Щодо українсько-польських відносин. 2019. *Аналітична записка. Серія «Громадянське суспільство»*. № 2. 8 с. <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019>. (Дата звернення: 19.11.2020).

Yakovlieva I. V. 2013. Heneza formuvannya kontseptualnykh zasad skhidnoho napriamku zovnishnoi polityky Respubliky Polshcha [The genesis of the formation of the conceptual foundations of the eastern direction of the foreign policy of the Republic of Poland]. *Aktualni problemy polityky*. Vyp. 48. S. 284–289. (In Ukrainian).

Яковлева, І. В. 2013. Генеза формування концептуальних засад східного напрямку зовнішньої політики Республіки Польща. *Актуальні проблеми політики*. Вип. 48. С. 284–289.

Voroshyliv O. 2020. Vizyt Prezydenta Polshchi A. Dudy v Ukrainu 11–13 zhovtnia 2020 r. [Visit of the President of Poland A. Duda to Ukraine on October 11–13, 2020]. *Ukraina: podii, fakty, komentari*. 2020. № 13. S. 4–12. (In Ukrainian).

Ворошилов, О. 2020. Візит Президента Польщі А. Дуди в Україну 11–13 жовтня 2020 р. *Україна: події, факти, коментарі*. 2020. № 13. С. 4–12.

Zhelikhovskiy S. 2020. Panchenko Yu. Boikot dlia Dudy: yak zminytsia Polshcha pislia vyboriv i shcho tse oznachaie dlia Ukrainy [Boycott for Duda: how Poland will change after the election and what it means for Ukraine]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/08/7/7112941>. (Date of the application: 19.11.2020). (In Ukrainian).

Желіховський, С., 2020. Панченко Ю. Бойкот для Дуди: як зміниться Польща після виборів і що це означає для України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2020/08/7/7112941>. (Дата звернення: 19.11.2020).

Zashkilniak L. 2008. Ukraina i Polshcha v XX stolitti: vid konfliktiv do porozuminnia [Ukraine and Poland in the twentieth century: from conflicts to understanding]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 17. S. 3–18. (In Ukrainian).

Зашкільняк, Л. 2008. Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. С. 3–18.

Zashkilniak L. 2018. Polskyi vektor u politytsi ukrainskoho natsionalno-vyzvolnoho rukhu v roky Druhoi svitovoi viiny [The Polish vector in the policy of the Ukrainian national liberation movement during the Second World War]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia"*. Seriya "Istorychni nauky". № 27. S. 104–112. (In Ukrainian).

Зашкільняк, Л. 2018. Польський вектор у політиці українського національно-визвольного руху в роки Другої світової війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». № 27. С. 104–112.

Zashkilniak L. Ohliad problem spilnoi (vazhkoï) istorii ukrainsiv i poliakiiv KhKh stolittia [Review of the problems of the common (difficult) history of Ukrainians and Poles of the twentieth century]. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoï-istorii-ukrainsiv-i-polyakiiv-khkh-stolittia>. (Date of the application: 19.11.2020). (In Ukrainian).

Зашкільняк, Л. Огляд проблем спільної (важкої) історії українців і поляків ХХ століття. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/oglyad-problem-spilnoi-vazhkoï-istorii-ukrainsiv-i-polyakiiv-khkh-stolittia>. (Дата звернення: 19.11.2020).

Znakhorenko O. M. 2008. Stratehichne partnerstvo v ukrainsko-polskykh vidnosynakh [Strategic partnership in Ukrainian-Polish relations]. *Istorychnyi arkhiv*. Vyp. 2. S. 90–98. (In Ukrainian).

Знахоренко, О. М. 2008. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах. *Історичний архів*. Вип. 2. С. 90–98.

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ВИКЛИК ДЕМОКРАТИЧНИМ ЦІННОСТЯМ В ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ РОСІЙСЬКОЮ ГІБРИДНОЮ АГРЕСІЄЮ В УКРАЇНУ

Ihor Todorov

доктор історичних наук, професор, кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій, Ужгородський національний університет, вулиця Заньковецької 89, 88019, Ужгород, Україна, ihor.todorov@uzhnu.edu.ua, ORCID 0000-0003-0986-9485

Сучасні геополітичні виклики спільним демократичним цінностям поставили перед Центрально-Східною Європою першочергове питання адекватної реакції на російську агресивну політику. Демократичні цінності є результатом тривалого шляху людства до самоповаги. Їхнє інституційне закріплення на початку модерної доби стало підґрунтям всебічних здобутків людської цивілізації протягом останніх понад двохсот років. В статті висвітлені сучасні виклики демократичним цінностям в країнах Центрально-Східної Європи, які спричинені російською агресією проти України. Визначені російські загрози у міжнародно-правовій площині, окреслені виклики РФ демократичним цінностям в економічній, політичній та інформаційній сферах країн Центрально-Східної Європи. Російська Федерація в березні 2014 р. порушила всі основні принципи міжнародного права. Це стало першою, з часів закінчення Другої світової війни, спробою силової зміни європейських кордонів. Країни Центрально-Східної Європи разом з Європейським Союзом, США та Канадою почали запроваджувати санкції проти порушника міжнародного права. Але в країнах Центрально-Східної Європи майже безкарно відбувається потужна пропагандистська діяльність РФ. З вимогами на підтримку Росії виступають проросійські і антиукраїнські ультраліві, націоналістичні і євроскептичні (ізоляціоністські) партії майже в усіх країнах регіону. При усій важливості політико-пропагандистських зусиль ключову роль в руйнації Росією сталих демократичних цінностей грає економічний чинник. Країни зазнають втрат в експорті через санкції, запроваджені щодо Росії. Москва намагається зміцнити власну позицію в Центрально-Східній Європі, підриваючи привабливість ліберальних традицій і демократичних інститутів. Все, що поглиблює наявні розбіжності всередині ЄС та НАТО, розглядається як плюс для російських інтересів. Розглянуті можливі два варіанти припинення гібридної агресії Росії проти країн Центрально-Східної Європи. Підкреслена потреба консолідованої позиції і відповідних дій «колективного Заходу». Державам регіону варто навчитися жити в умовах гібридної агресії РФ, підвищувати власну опірність та внутрішню консолідацію перед російськими викликами.

Ключові слова: демократичні цінності, російська агресія, Центрально-Східна Європа, ЄС, НАТО.

A CHALLENGE TO DEMOCRATIC VALUES IN CENTRAL AND EASTERN EUROPE BY RUSSIAN HYBRID AGGRESSION

Ihor Todorov

Doctor hab. of History, Professor, Department of International Studies and Public Communications, Uzhhorod National University, ihor.todorov@uzhnu.edu.ua, ORCID 0000-0003-0986-9485

Modern geopolitical challenges to common democratic values have posed a central issue for Central and Eastern Europe to respond adequately to Russia's aggressive policies. Democratic values are the result of the humanity's long journey to self-esteem. Their institutional consolidation at the beginning of the modern era became the basis of the comprehensive achievements of human civilization over the past two hundred years. The article highlights the current challenges to democratic values in Central and Eastern Europe caused by the Russian aggression against Ukraine. Russia's threats in the international legal sphere

have been identified, and Russia's challenges to democratic values in the economic, political, and information spheres of Central and Eastern Europe have been outlined. In March 2014 the Russian Federation breached all the basic principles of public international law. Its actions have been the first attempt to change Europe's borders by force since the end of World War II. The countries of Central and Eastern Europe, together with the European Union and the United States, have begun to impose sanctions against violators of the international law. In the countries of Central and Eastern Europe, powerful propaganda activities of the Russian Federation are taking place almost with impunity. Pro-Russian and anti-Ukrainian ultra-left, nationalist and Eurosceptic (isolationist) parties in almost all Central and Eastern European countries are demanding support for Russia. Despite the importance of political and propaganda efforts, the economic factor plays a key role in Russia's destruction of sustainable democratic values. Central and Eastern European countries are suffering from export losses due to sanctions imposed on Russia. Moscow is trying to strengthen its position in Central and Eastern Europe by undermining the appeal of liberal traditions and democratic institutions. Anything that deepens existing differences within the EU and NATO is seen as a plus for Russia's interests. Two possible options for stopping Russia's hybrid aggression against Central and Eastern European countries are considered. The need for a consolidated position and appropriate action by the "collective West" is emphasized. The countries of the region should learn to live in the conditions of the hybrid aggression of the Russian Federation, to increase their own resistance and internal consolidation in the face of Russian challenges.

Keywords: democratic values, Russian aggression, Central and Eastern Europe, EU, NATO.

Сучасні геополітичні виклики міжнародній безпеці в Центральній-Східній Європі спричинені російською гібридною агресією вимагають пошуку адекватних відповідей на зміну ситуації в регіоні. Прихильність західного світу і Центрально-Східної Європи як його складової частини саме спільним цінностям забезпечили руйнацію тоталітарних режимів наприкінці ХХ століття. Студіювання ціннісного виміру міжнародних відносин в умовах новітньої російської агресії мають неабияке значення. Жорсткі виклики спільним демократичним цінностям поставили перед Центрально-Східною Європою першочергове питання адекватної відповіді на зухвалу російську агресивну політику.

Актуальність дослідження зумовлена сучасними геополітичними викликами міжнародній безпеці, пошуком адекватних відповідей на зміну ситуації в світі. Демократичні цінності є результатом тривалого шляху людства до самоповаги. Їхнє інституційне закріплення на початку модерної доби (Більш про права, або перші десять поправок до Конституції США та французька Декларація прав людини та громадянина 1789 р.) стало підґрунтям всебічних здобутків людської цивілізації протягом останніх понад двохсот років. Питання студіювання ціннісного виміру міжнародних відносин в умовах новітньої російської агресії мають неабияке наукове і практичне значення. Окремі аспекти проблеми були предметом наукових розвідок багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Зокрема, можна виділити праці П. Гай-Нижника (Hay-Nyzhnyk 2017), О. Задорожнього (Zadorozhnyi 2015), Т. Кузьо (Kuz'o 2018), Є Магди (Mahda 2017), Г. Перепелиці (Perepelytsya 2015), І. Руценка (Rushchenko 2015), В. Ткаченка (Tkachenko 2016) та інших.

Втім, поглиблення гібридної російської агресії проти України та країн Центрально-Східної Європи потребує подальших досліджень в цьому напрямку.

Метою статті є висвітлення сучасних викликів демократичним цінностям в країнах Центрально-Східної Європи, спричинених російською агресією в Україну. Реалізація визначеної мети відбувалася шляхом вирішення таких завдань: визначення російських загроз у міжнародно-правовій площині, окреслення викликів РФ демократичним цінностям в економічній, політичній та інформаційній сферах країн Центрально-Східної Європи.

В Преамбулі укладеного в 1949 році Північноатлантичного договору його учасники, підтверджуючи свою відданість цілям і принципам Статуту Організації Об'єднаних Націй та своє прагнення жити у мирі з усіма народами і урядами, були сповнені рішучості захистити свободу, спільну спадщину своїх народів і їхню цивілізацію, засновану на принципах демократії, свободи особистості і верховенства права (Pivnichnoatlantychnyu Dohovir, 1949). Тобто створення НАТО базувалося саме на спільних цінностях ліберальної демократії. Втім, були часи, коли окремі члени Альянсу (зокрема Греція, Туреччина) у своїй внутрішній політиці відходили від означених цінностей, але зберігали вірність колективній безпеці, відображеній у статті 5. Інші члени Альянсу в умовах Холодної війни,

дивилися на це не дуже прискіпливо. Прихильність західного світу саме цим спільним цінностям забезпечили руйнацію тоталітарних режимів, принаймні в Європі, наприкінці ХХ століття. Тоді здавалося, що ліберальні демократичні засади перемогли остаточно і, за висловом Ф. Фукуями, настає «кінець історії». Проте виявилось, що нові виклики, зокрема міжнародний тероризм та російська агресивна політика, відтермінували так званий «кінець історії» на невизначений час. Проте саме закінчення холодної війни, ліквідація «соціалістичного табору» спричинило непоборне бажання країн Центрально-Східної Європи інституційно приєднатися до політичного Заходу. Більшості це вдалося, і не лише колишнім країнам «соціалістичної співдружності», а деяким пострадянським республікам. Через низку причин, передусім через відсутність політичної волі за межами цього процесу залишилися Білорусь, Грузія, Молдова, Україна... І природно, що саме ці країни стали безпосередніми об'єктами російської агресії.

Російська Федерація й раніше не завжди дотримувалася своїх міжнародних зобов'язань. Проте, саме в березні 2014 р. вона порушила всі основні принципи міжнародного права. Зокрема, принципи суверенної рівності держав, незастосування сили та загрози силою, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності (недооторганості) держав, мирного вирішення міжнародних суперечок, невтручання у внутрішні справи, загальної поваги прав людини, сумлінного виконання взятих на себе зобов'язань тощо. Більшість цих принципів зафіксовані у численних міжнародних правових актах: Статуті ООН (Statut 1945), Декларації про принципи міжнародного права 1970 року (Deklaratsiya 1970), Заключному акті Наради з безпеки і співробітництва в Європі (Zaklyuchnyy akt 1975) та інших, учасником яких була і формально залишається Російська Федерація як правонаступниця СРСР.

Події 2014 року стали першою, з часів закінчення Другої світової війни, спробою силової зміни європейських кордонів такого масштабу. Своєю міжнародною політикою Росія демонстративно кинула виклик системі демократичних цінностей, яка була закріплена на міжнародно-правовому рівні за підсумками Другої світової, а також Холодної війни. Більшість країн Центрально-Східної Європи разом з Європейським Союзом та США почали запроваджувати санкції проти порушника міжнародного права.

На думку А. Піонтковського, «Війна, нав'язана Кремлем Україні, – це не територіальна суперечка про Крим або про Донецьк і не етнічний конфлікт. Це вирішальне світоглядно зіткнення спадкоємців Київської Русі і спадкоємців Золотої Орди, в якому ординці ... приречені» (Pyontkovskyy 2019).

Але поки що країнах Центрально-Східної Європи, як і в інших державах ЄС та НАТО, майже безкарно відбувається потужна пропагандистська діяльність РФ. Механізми реалізації є різними: власне проросійська дезінформація, спотворення фактів війни на Донбасі, створення проросійських організацій та відповідних сайтів, які висвітлюють новини у потрібному ракурсі. Основні меседжі – створення ворожого образу США та поширення дезінформації щодо «нацистської» влади в Києві й буцім-то великої кількості неонацистських організацій в Україні. Москва використовує різні канали і засоби, включаючи кібератаки і поширення фейкових новин. Найчастіше і вочевидь просуваються три головні ідеї: в Україні нічого не змінилося в кращий бік із часів інспірованої Заходом «кольорової революції» (Революції Гідності – І.Т.); українська влада провокує і підтримує праворадикальні настрої у суспільстві; українська влада не зацікавлена в мирі. Активно нав'язується думка про те, що саме Україна винна у війні на Донбасі, Київ звинувачується у відсутності політичної волі до встановлення миру.

З вимогами – на підтримку Росії і проти України – виступають проросійські і антиукраїнські ультраліві, націоналістичні і євроскептичні (ізоляціоністські) партії в майже усіх країнах Центрально-Східної Європи. Певною мірою це стосується й популістів. Серед причини електоральних перемог останніх є апеляція до розчарованих та ображених людей. Ліберальні ж сили після перемог 1990–2000 рр. відчували деяку розслабленість. Безумовно, сила популістів ґрунтується на слабкості лібералів. Їхні опоненти паразитують на демократії. Неліберальні політики в країнах Центрально-Східній Європі використовують теорії змови, соціальні мережі, політичну поляризацію, ностальгію за минулим. За політиками-популістами стоять союзники тиранії, багато чиновників, частина мас-медіа, деякі інтелектуали, без залучення котрих неліберальний відкат був би неможливий (Applebaum 2020).

При усій важливості політико-пропагандистських зусиль ключову роль в руйнації Росією сталих демократичних цінностей грає економічний чинник, коли «цінники перемагають цінності». Послаблення санкцій або навіть їхнє скасування вимагають окремі представники бізнесових кіл, що зацікавлені у відновленні з Росією нормальних торговельно-економічних стосунків. Більшість країн Центрально-Східної Європи зазнають втрат в експорті через санкції, запроваджені щодо Росії через її агресію в Україні. Отже, в сучасній геополітичній ситуації базові цінності Вільного світу вступають у суперечність з суто меркантильними інтересами.

З точки зору міжнародної безпеки Центрально-Східна Європа – це зона, де немає ефективної системи вирішення військових, політичних та економічних конфліктів, їх попередження та підтримки мирного співіснування. Окупація Криму, війна на Донбасі, що триває з 2014 року, як і російсько-грузинська війна 2008 року, показали, що ні ОБСЄ, ні ООН, ні Рада Європи, ні СНД, ні будь-яка інша міжнародна організація (можливо, за виключенням НАТО) не може надійно забезпечити недоторканність кордонів (Мулаков 2019). Невипадково, що саме країни цього регіону (передусім Польща, Румунія та Литва) найбільш послідовно нагадують своїм західним партнерам про первинність спільних демократичних цінностей.

Сучасна «гібридна» війна – це війна, передусім, у мізках людей, особливо істеблішменту. Причому, мова йде не стільки про те, щоб зробити їх співниками агресора, скільки про те, щоб вони стали дисфункціональними на займаних державних посадах. Просто, щоб в Час «Ч» не виконали свої функції, перейнявшись стратегічними сумнівами. «Гібридна» аналітика визначається як процес конструювання, розробки та просування різних псевдоакадемічних наративів підкупленими або зманіпульованими інтелектуалами, науковцями та експертами аналітичних центрів або ж замаскованими політичними лобістами, чії організації залучаються через глобальну мережу агентів Кремля до роботи, спрямованої на формування підтримки та примирливого ставлення до міжнародного або внутрішнього порядку денного режиму Путіна, що підриває роль фактів у аналітичному дискурсі, підважує довіру до експертів, поширює дезінформацію та створює зайвий інформаційний «шум» в аналітичному середовищі та сфері публічних дебатів. У Європі часів Шредера, Берлусконі, Саркозі, Орбана це зробили набагато легше. США – традиційно міцний горішок. Проте, 2016 рік дав Кремлю надію на успішність експерименту «Наш человек в Белом доме» (Smagly 2018).

Все, що поглиблює наявні розбіжності в середині ЄС та НАТО, розглядається як плюс для російських інтересів. Кремль вважає власну гібридну війну абсолютно раціональною відповіддю на екзистенціальну загрозу, яку представляє для Росії демократичний світ. Це сприйняття значною мірою обумовлено сталою параноєю Москви, через розпад Радянського Союзу в 1991 році та хвилю масових демократичних перетворень в звільненій від його окупації Центрально-Східній Європі. Кремль готовий піти на все, щоб запобігти повторенню цієї катастрофи на пострадянському просторі. Це безпосередньо призвело до військового втручання Росії в Україну після Євромайдану у 2014 році.

Через сім років після тих доленосних подій Україна залишається в епіцентрі протистояння між Росією та Заходом. Московська окупація Криму та частини східної України триває, і не немає ніяких ознак готовності Росії відступити. Навпаки, РФ планує посилити підтримку створених нею т.з. «народних республік» на Донбасі. Єдиний фактор, котрий Москва бере до уваги, – це сила, якої у Заходу досить, але вона ще не задіяна. Україна – те саме місце, де Захід може цю силу продемонструвати.

Можливі два варіанти припинення гібридної агресії Росії проти країн Центрально-Східної Європи. Шляхом повної капітуляції, погодженням з усіма вимогами Росії (зокрема, визнання України беззастережною сферою впливу Росії, з часом, знищення України, як суверенної держави). Проте цей варіант буде мати тимчасовий ефект, адже Росія не зупиниться на досягнутому. По друге, через дестабілізацію Росії, з можливим застосуванням силових засобів. Проте цей варіант не є реальним в осяжному майбутньому. Потрібна консолідована позиція і відповідні дії «колективного Заходу». Але на Заході поки «цінники перемагають цінності»... Отже, реальної перспективи повернення Донбасу та Криму – Україні, Придністров'я – Молдові, Абхазії та Південної Осетії – Грузії поки не спостерігається. Окупація частин України, Грузії та Молдови і гібридна агресія проти країн

Балтії, Польщі, Румунії, Чехії буде тривати найближчі роки, а можливо і десятиліття. Країнам регіону варто навчитися жити в умовах «гібридної» агресії РФ, підвищувати власну опірність та внутрішню консолідацію перед російськими викликами. Перспектива зупинення російської інвазії та майбутня перемога над агресором можлива виключно шляхом консолідації на основі спільних ліберально-демократичних цінностей.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Applebaum A. 2020. Twilight of Democracy: The Seductive Lure of Authoritarianism. Deklaratsiya pro pryntsypy mizhnarodnoho prava 1970 roku. Ofitsiynyy portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (Date of the application: 17.10.2019). (In Ukrainian).
- Декларація про принципи міжнародного права 1970 року. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_05 (Дата звернення: 17.10.2019).
- Нау-Нызхнык Р. 2016. Rosiya proty Ukrainy (1990–2016 rr.): vid polityky shantazhu i prymsu do viyny na pohlynannya ta sproby znyshchennya. K.: “MP Lesya”.
- Гай-Нижник, П. 2017. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. К.: «МП Леся».
- Kuzio T. 2017. Putin’s war against Ukraine. Revolution, nationalism, and crime. Toronto.
- Mahda E. 2017. Hibrayna ahresiya Rosiyi. Uroky dlya Yevropy. K.: Kalamar.
- Магда, С. 2017. Гібридна агресія Росії. Уроки для Європи. К.: Каламар.
- Мунakov M. Zhertyvy heopolitycheskoho optymizmu. Vozmozhen ly dolhovremennyy myr v Vostochnoy Evrope. Moskovskyy Tsentr Karney Rossyya; URL: <https://carnegie.ru/commentary/76492> (Date of the application: 21.09.2020). (In Russian).
- Минаков, М. Жертвы геополитического оптимизма. Возможен ли долговременный мир в Восточной Европе. Московский Центр Карнеги Россия; URL: <https://carnegie.ru/commentary/76492> (Дата обращения: 21.09.2020).
- Perepelytsya H. M. 2015. Ukrayina – Rosiya: viyna v umovakh spivisnuvannya. K. Perepeliya, G. M. 2015. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. K. Pivnichnoatlantychnyy Dohovor vid 4 kvitnya 1949 r. Portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008. (Date of the application: 28.07.2019). (In Ukrainian).
- Північноатлантичний Договір від 4 квітня 1949 р. Портал Верховної Ради України. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950_008 (Дата звернення: 28.07.2019).
- Pyontkovskyy A. 2019. Gibraydna kapitalyatsiya. URL: <http://obozrevatel.com/blogs/17405-gibraydna-kapitalyatsiya.htm> (Date of the application: 17.08.2019). (In Russian).
- Пионтовский, А. 2019. Гибридная капитуляция. URL: <http://obozrevatel.com/blogs/17405-gibraydna-kapitalyatsiya.htm> (Дата звернення: 17.08.2019).
- Rushchenko I. P. 2015. Rosiys’ko-ukrayins’ka hibraydna viyna: pohlyad sotsioloha: Monohrafiya. Kharkiv: FOP Pavlenko O. H.
- Рущенко, І. П. 2015. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Монографія. Харків: ФОП Павленко О. Г., 2015.
- Smaglyi K. 2018. Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. Statut Orhanizatsiyi Ob’ednanykh Natsiy. Vydano Departamentom hromads’koyi informatsiyi OON. b/m, b/r.
- Статут Організації Об’єднаних Націй. Видано Департаментом громадської інформації ООН. б/м, б/р.
- Tkachenko V. 2016. Rosiya: identychnist’ ahresora: [monohrafiya] / Vasyil’ Tkachenko. K.: VTS “Akademiya”.
- Ткаченко, В. 2016. Росія: ідентичність агресора: [монографія] / Василь Ткаченко. К.: ВЦ «Академія».
- Zadorozhnyi O. V. 2015. Porushennya ahresyvnoyu viynoyu Rosiys’koyi Federatsiyi proty Ukrainy osnovnykh pryntsyviv mizhnarodnoho prava: monohrafiya. Ukr. asots. mizhnar. prava, Kyuiv. nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t mizhnar. vidnosyn. Kyuiv: K.I.S.
- Задорожній, О. В. Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія / О. В. Задорожній; Укр. асоц. міжнар. права, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. Київ: К.І.С.
- Zaklyuchnyy akt Narady z bezpeky i spivrobitnytstva v Yevropi 1975 r. Ofitsiynyy portal Verkhovnoyi Rady Ukrainy. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (Date of the application: 10.06.2019). (In Ukrainian).
- Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 р. Офіційний портал Верховної Ради України. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_055 (Дата звернення: 12.06.2019).

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ПУБЛІЧНА ДИПЛОМАТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ ДОСЯГНЕННЯ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ЦІЛЕЙ РОСІЇ В ГРЕЦІЇ

Оксана Сніговська

кандидат педагогічних наук, доцент, кафедра міжнародних відносин,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Французький бульвар 24/26,
Одеса, Україна, 65058, snigovska@ukr.net,
ORCID 0000-0003-3516-9706

Андрій Малахиті

старший викладач, кафедра міжнародних відносин,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, Французький бульвар 24/26,
Одеса, Україна, 65058, a.malakhiti@onu.edu.ua,
ORCID 0000-0001-9662-2629.

У дослідженні розглядаються особливості російської публічної дипломатії як інструменту зовнішньої політики Російської Федерації, спрямованої на формування її політичного іміджу за кордоном. Означена тема набуває все більшої актуальності в сучасній світовій політиці через залучення до публічної дипломатії неурядових організацій, ріст популярності російськомовних ЗМІ і стрімке поширення сучасних медіа, а також на тлі перетворення інтернет-простору на платформу для активних політичних інтеракцій. Отже, розвиток нових технологій: телебачення, радіо, реклами, всесвітньої мережі тощо – став базовим засобом публічної дипломатії РФ. Окрім того, у міжнародній системі відбуваються процеси, які поступово зміщують акценти з використання «жорсткої сили» на упродовження інструментів «м'якої сили» дипломатичного арсеналу задля забезпечення міжнародного впливу на інші країни. Замовником публічної дипломатії виступає держава, а реалізація програм публічної дипломатії відбувається за допомогою структур, споріднених із державною системою або НУО, що синергують в одному ідеологічному тренді з державою. Так, публічна дипломатія Росії роками набувала трансформацій у системі маніпулювання грецькою громадською думкою і підсвідомістю, встановлюючи довірчий діалог між урядами, неурядовими структурами і релігійними організаціями.

В якості об'єктів російської публічної дипломатії є культурні, історичні й релігійні цінності, внутрішня і зовнішня політика Греції. Формами російської публічної дипломатії у Греції є інформація та пропаганда інтернет-засобами, програми дипломатичної допомоги, академічні та освітні обміни, заходи для підвищення авторитету держав. Підвищена увага приділяється реакції грецької громадськості та збиранню інформації російськими акторами, а отже корегуванню диференційованої стратегії зовнішньої політики РФ.

Ключові слова: публічна дипломатія, «м'яка сила», Російська Федерація, Демократична республіка Греція, балканські країни, Імператорське Православне Палестинське Товариство.

PUBLIC DIPLOMACY AS AN INSTRUMENT FOR OBTAINING FOREIGNPOLICY GOALS OF RUSSIA IN GREECE

Oksana Snigovska

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of International Relations,
Odessa I. I. Mechnikov National University, 24/26 Francuski boulevard, Odessa, Ukraine,
65058, snigovska@ukr.net, ORCID 0000-0003-3516-9706

Andrii Malakhiti

Assistant Professor, Department of International Relations, Odessa I. I. Mechnikov National University, 24/26 Francuski boulevard, Odesa, Ukraine, 65058, a.malakhiti@onu.edu.ua, ORCID 0000-0001-9662-2629

The study considers the particular features of Russian public diplomacy as an instrument of the Russian Federation's foreign policy which focuses on its political image forming abroad. This topic is becoming increasingly urgent in currency world politics because of involvement of non-governmental organizations into public diplomacy, increase in popularity of Russian-language media, and rapid spread of modern media, as well as against the transformation of the Internet space into a platform of active political interactions. So, the development of new technologies – television, radio, advertising, the World Wide Web, etc. – became a key tool for public diplomacy of the RF. Besides, in the international system take place the processes which gradually shift the focus of the use of hard power towards introducing of soft power tools of the diplomatic arsenal for ensuring international influence on other countries. Public diplomacy is demanded by a state, and implementing of public diplomacy programs is enforced through the structures related to the state system or NGOs that synergize in one ideological trend with the state. Thus, Russian public diplomacy has been transforming into the system of manipulating Greek public awareness and consciousness for years by establishing a confidential dialogue between the governments, non-governmental, and religious organizations.

The objects of Russian public diplomacy are cultural, historical and religious values, domestic and foreign politics of Greece. The forms of Russian public diplomacy in Greece include information and Internet propaganda, diplomatic assistance programs, academic and educational exchanges, activities for enhancing the authority of the states. Special attention is paid to the Greek public reaction and the collection of information by the Russian actors, which means the adjustment of the differentiated foreign policy strategy of the RF.

Keywords: public diplomacy, soft power, Russian Federation, Democratic Republic of Greece, Balkan countries, Imperial Orthodox Palestine Society.

Стаття присвячена аналізу сучасного дослідницького осмислення публічної дипломатії та розгляду практичного застосування цього феномену як одного з ресурсів міжнародної діяльності Росії на теренах Греції. Із урахування зростаючої ролі форматів публічної дипломатії на шляху до досягнення зовнішньополітичних цілей і формування міжнародного позитивного іміджу держави, мета дослідження – розглянути потенціал і ресурси публічної дипломатії Російської Федерації та її практичні кроки у цій сфері на прикладі Демократичної Республіки Греції.

Досвід американської публічної дипломатії та її практичний потенціал стимулювали інтерес до даного феномену в наукових і практичних колах багатьох держав. Окрім провідних європейських (Великобританії, Німеччини, Франції), тематика публічної дипломатії жваво досліджується в Китаї, Японії, Південній Кореї, Австралії, Індії та інших країнах, в яких публічна дипломатія ґрунтується на освітньо-обмінних програмах, культурних аспектах, науково-технічних і спортивних досягненнях. Публічна дипломатія як формат дипломатичної практики розглядається також і російськими дослідниками, які вважають її дієвим сучасним форматом взаємодії в межах традиційної дипломатії, покликаним підготувати сприятливий політичний клімат для подальших зовнішньополітичних кроків.

На основі емпіричного аналізу (контент-аналізу грецьких, українських, російських сайтів і публікацій, використаних у статті) можна перекоонатися, що російський формат увиразнює стрімкий перехід від теоретичного осмислення феномену до прикладного рівня, адаптуючи західні концепції до російських реалій. Між американськими та російськими фахівцями немає фундаментальних розбіжностей у розумінні контенту публічної дипломатії, натомість існують власні «російські» особливості концептуалізації форм і методів її здійснення, оцінки значущості публічної дипломатії на шляху до досягнення цілей. Отже, у практичній площині публічна дипломатія активно використовується Росією на теренах багатьох держав, однак її інституціоналізація в більшості випадків ще удосконалюється і має різні ознаки, особливі для певного регіону її застосування.

Так, публічна дипломатія вважається одним із основних інструментів зовнішньої політики держави, використання якого сприяє поширенню застосування «м'якої сили» в міжнародних відносинах. Під терміном «публічна дипломатія» розуміються технології, призначені для вибудовування довгострокових відносин, захисту національних інтересів зовнішньої політики і кращого сприйняття цінностей та інститутів країни за кордоном. Просуваючи національні інтереси і забезпечуючи національну безпеку, публічна дипломатія вивчає стан іноземної громадської думки, впливаючи на тих, хто формує цю думку. Публічна дипломатія спрямована на розширення діалогу між громадянами і закордонними партнерами, передбачаючи активний міжнародний обмін, створення інформаційних програм, тобто пропагування власної культури. Таким чином, публічна дипломатія як найважливіший метод досягнення зовнішньополітичних цілей держави набуває сьогодні особливої актуальності у зв'язку зі змінами в геополітичній структурі світу під впливом глобальних процесів.

Існують два типи публічної дипломатії: традиційна і цифрова. До традиційної публічної дипломатії ще до появи інтернет-мережі відносили такі програми впливу на інші держави, як-от: інформаційна пропаганда, що здійснювалася за допомогою радіо і телебачення; нав'язування певних ідей соціальним і професійним групам із метою формування лояльної еліти і просування політичної культури такими засобами як кіно, музика, виставкова діяльність тощо. Цифрова дипломатія, або «публічна дипломатія Web 2.0», є одним із динамічних напрямків, що використовуються в публічній дипломатії. На підрунті розвитку інформаційно-комунікативних технологій і фактичного знищення національних меж, на іноземну аудиторію стало можливо впливати завдяки розміщенню радіо- і телепрограм в Інтернеті, популяризації літератури в цифровому форматі, моніторингу дискусій у блогах користувачів різних країн, соціальним мережам, а також створенню персональних сторінок урядовців і впливових акторів на міжнародній сучасній арені. Змінюючи зміст дипломатичної діяльності, цифрова дипломатія дозволяє державним і недержавним суб'єктам якомога швидше охоплювати багатомільйонну міжнародну аудиторію з мінімальними витратами, ситуативно реагувати і отримувати негайний суспільний резонанс.

Публічну дипломатію РФ на сучасному етапі можна назвати самостійним інструментом зовнішньої політики, що уміщує такі механізми впливу на закордонні суспільства, як-от: інформаційні програми, освітні обміни, проєкти в галузі культури і спорту тощо. Російська публічна дипломатія реалізується з істотною опорою на концепцію «м'якої» й «розумної сили», в основі якої є прагнення розширити кількість прихильників російських цінностей. Вищезначені концепції ми розглядаємо як елемент стратегії, спрямованої на підтримку світового лідерства РФ.

У Росії є власний вимір використання «м'якої сили», яка ґрунтується на морально-етнічних принципах. В одному зі своїх виступів очільник російського МЗС Сергій Лавров підкреслював, що «м'яка сила» РФ – це здатність впливати на поведінку інших держав за допомогою культурно-цивілізаційної, гуманітарно-наукової, зовнішньополітичної привабливості своєї країни, готовність і вміння просувати позитивний, об'єднавчий порядок денний у міжнародних відносинах на користь Росії.

Публічна дипломатія РФ у Греції як інструмент досягнення її зовнішньополітичних цілей має регіональний балканський і глобальний виміри. Можна визначити декілька пріоритетів зовнішньої політики РФ, а саме: підрич світової стабільності і так звана допомога слабким державам, зокрема Греції, у зміцненні отриманого нею 200 років тому суверенітету, незалежності і територіальної цілісності; а також установа російської монополії на трубопровідні мережі і транзитні маршрути нафти і газу через країни регіону. Російська зовнішньополітична лінія завжди вирізняється спадкоємністю (царською або радянською), адже в цьому напрямку зберігаються дві складові глобальної стратегії РФ – гегемонізм і месіанство, виступаючи постійними орієнтирами проведення російської зовнішньої політики у Греції та на Кіпрі: розширенню двостороннього економічного співробітництва, забезпечення російського лідерства в інформаційному просторі і створення сприятливого іміджу РФ в очах місцевого населення. Завдання, що виконуються за допомогою механізмів «м'якої сили», носять довгостроковий стратегічний характер, тісно пов'язаний із питаннями закріплення російської присутності на Балканах, тому інститути публічної дипломатії РФ не тільки не припинять профільної роботи, але і, навпаки,

нарошуватимуть її темп, незважаючи на всі нюанси політичної риторики в контексті дипломатичних скандалів і звинувачень РФ у шпигунстві.

Так, у липні 2018 р. між Грецією й Росією вибухнув дипломатичний скандал. 10 серпня 2018 р. грецьке МЗС опублікувало безпрецедентну заяву під назвою «Національний інтерес передусім: тверезо і твердо», адресовану Росії. Офіційні Афіни вислали з країни двох російських дипломатів, ще двом було відмовлено у в'їзді, а прес-секретар уряду Димітріс Цанакопулос чітко заявив: «Усі держави повинні поважати міжнародне право, так само як і грецький уряд. Греція не терпітиме такого ставлення, що порушує міжнародне право». За повідомленнями ЗМІ із посиланням на грецькі дипломатичні джерела, російських дипломатів підозрювали у шпигунстві, зокрема у спробах незаконного збирання інформації, підкупі грецьких урядовців і створенні всередині країни мережі впливу Москви (Nedos Apelasi Roson diplomaton apo tin Athina, 2018, 17.08). Кінцевою їхньою метою був зрив договору між Грецією і Колишньою Югославською Республікою Македонія щодо перейменування останньої в Республіку Північна Македонія.

До вищезгаданого можна додати обвинувачення, озвучене в липні 2018 р. прем'єр-міністром КЮРМ Зораном Заєвим, із якого стало відомо, що «російські бізнесмени намагалися влаштувати в країні безлад, аби завадити прийняттю угоди про перейменування». Згідно з матеріалами македонського МВС, головною фігурою, яка стояла за цими діями, був великий російський бізнесмен грецького походження Іван Саввіді.

У Центрі з дослідження корупції та організованої злочинності (ЦДКОЗ) стверджують, що колишній депутат Держдуми від партії «Єдина Росія», етнічний грек І. Саввіді виплачував чималі суми, провезені з Греції готівкою, македонським політикам, націоналістичним організаціям та футбольним хуліганам, щоб напередодні референдуму стосовно нової назви КЮРМ ті організували на вулицях сутички. За підрахунками ЦДКОЗ він витратив на проведення протестів понад 300 тисяч євро. До того ж зазначимо, що І. Саввіді має помітний політичний і фінансовий вплив як співвласник грецького порту Салоніки, а також вважається великим меценатом на пострадянському просторі.

У відповідь на обвинувачення грецької сторони РФ заявила, що на Грецію для прийняття цього рішення «чинився дуже сильний тиск», нібито її втягли в якусь гру «третьої країни», прозоро натякаючи на США. Як наслідок, Росія вирішила вжити до двох грецьких дипломатів дзеркальних заходів. Своєю чергою, МЗС Греції звинуватило Росію в нерозумінні сучасного світу, в якому країни є незалежними і ладні провадити власну зовнішню політику, та заявило, що саме такі хибні переконання «привели чотирьох російських громадян до дій, що і спричинили їхню висилку або заборону на в'їзд» (Nedos «Cheimonas» Athinas – Moschas, 2018, 16.07).

Ще однією із причин дипломатичного скандалу стали спроби Росії впливати на представників муніципалітетів і митрополитів Елладської Православної Церкви (ЕПЦ), а також на духовенство гори Афон. Грецька газета «Καθημερινή» («Щоденна») написала, що рішення про висилку дипломатів «послідувало за численними скоординованими зусиллями через розширення російського впливу в Греції, пов'язаного також із діяльністю Імператорського Православного Палестинського Товариства (ІППТ)», хоча імена обвинувачених так і не були оприлюднені офіційно (Greciya – Rosiya: kinezcz` «pravoslavnogo bratstva»? ZN, UA, 2018, 31.08).

ІППТ, створене «державною волею Імператора Олександра III і громадською ініціативою видатних російських діячів», веде відлік своєї історії з 1882 р. До Жовтневої революції діяльність товариства обмежувалася лише Близьким Сходом. Наразі її географія ширша: відкриті філії в Чорногорії, Болгарії, Сербії, Україні, Латвії та інших країнах. Формально ІППТ – міжнародна недержавна громадська організація, серед статутних цілей якої значиться «сприяння РПЦ» і «розвиток зв'язків РФ із країнами Близького Сходу і Середземноморського регіону». Офіційно діяльність організації зводиться до проведення виставок, фестивалів, конференцій, а також полягає у сприянні надання гуманітарної допомоги в Сирії та на Донбасі. У Сирію постачаються медикаменти, а ось на Донбас – нібито російські підручники. Окрім цього, московський офіс товариства довгий час орендувався під проєкт «Новоросія»: в ньому І. Гіркин проводив конференції та різні зустрічі.

Наразі організацію очолює Сергій Степашин – у минулому директор контррозвідки, директор ФСБ, Міністр юстиції, голова МВС, Прем'єр-міністр і Голова Рахункової палати

РФ. Олікувська рада ІППТ складається з менеджерів великих компаній на чолі з Миколою Токаревим – президентом Транснафти, генерал-майором ФСБ у відставці. Зазначимо, що у 80-х роках він працював у резидентурі КДБ у Дрездені, разом із В. Путіним. Органи управління організації складають російські державні діячі, послы, депутати, духовенство, митці. Однак повного списку дійсних членів організації у відкритому доступі немає.

Грецькою філією ІППТ керує Сімос Панайотідіс. «Любий друже» і «товаришу по роботі» – так звертався до нього С. Степашин, відкриваючи грецьке відділення в жовтні 2006 р. С. Панайотідіс – уродженець Ташкента. Він походить із понтійських греків, які до 1990-х років мешкали в Радянському Союзі, а потім емігрували на історичну батьківщину. Вільно володіючи російською і грецькою мовами, С. Панайотідіс побудував власний бізнес у Греції на зв'язках із Росією. Його заступник – Олексій Попов, колишній Генеральний консул РФ у Салоніках. Він і став одним із висланих дипломатів після того, як Олексій Щербakov змінив його на посаді. О. Попов є багаторічним співробітником МЗС РФ, вільно володіє грецькою мовою, регулярно бере участь у значних церковних подіях на Афоні, де знаходяться православні монастирі зі статусом автономної чернечої республіки.

Невипадково, що саме Афон став однією з арен боротьби Москви і Константинополя, адже афонські ченці мають високий авторитет у православному світі, а їхнє «благословення» слугує свого роду легітимацією. Афон знаходиться під юрисдикцією Константинополя, проте деякі ченці критикують свого патріарха через зайвий модернізм у богословських питаннях. Саме на цих суперечностях і грає Москва. За даними грецьких ЗМІ, росіяни вклали в Афон вже понад 200 мільйонів доларів. Подібна ситуація спостерігається і в материкових монастирях Греції. Для того, щоб запобігти корупції та використанню ченців в інформаційних кампаніях Росії, Синод ЕПЦ у серпні 2018 р. затвердив відповідні поправки до Статуту.

Оскільки, як зауважує директор ГО «Центр релігійної безпеки» Дмитро Горєвой, «через чернечі консервативні спільноти досить легко просувати ідеї Росії як обложеної фортеці, Путіна як захисника православ'я, катехона, тобто того, хто утримує цей світ від приходу Антихриста. Подібні меседжі адресуються широкому загалу, а згодом конвертуються в рейтинги В. Путіна. Президент РФ є одним із улюблених світових політиків пересічних греків. Проте, подібні посилення використовуються не тільки для підтримки русофільських настроїв, але й для антизахідної риторики. Більш того, на тлі економічної кризи Греції останніх років, дані ідеї опиняються у благодатному ґрунті» (Gorevoy Zachem rossiyane otkryli otdeleniye IPPO v Londone? LB.ua, 2019, 26.02).

Для дискредитації та зменшення впливу Константинопольського патріарха ІППТ діє послідовно, причому на території супротивника. У цьому напрямку росіяни працюють як із єпископами північної Греції, так і з монахами Афона (канонічної території Фанара – району Стамбула, де знаходиться резиденція Константинопольського патріарха). Грецьке видання Protagon.gr навіть опублікувало перелік єпископів, які співпрацюють із росіянами. Багато хто з них критикував Преспську угоду між Грецією і КЮРМ стосовно перейменування останньої. Зважаючи на загрози не тільки для православ'я події, уряд Греції більше не вважає ІППТ звичайною «громадською організацією». Стає очевидним, що діяльність товариства розцінюється як інструмент російського впливу. Та й сам С. Степашин ніколи не заперечував, що ІППТ – це «м'яка сила» Росії. За останні 15 років сприяннями товариства велика кількість підприємців, експертів, лідерів громадської думки взяли участь у роботі різних форумів і конференцій. Підписані численні меморандуми про співпрацю та протоколи намірів на постачання товарів, надання транспортно-логістичних послуг, організацію тренінгів, виставок і ярмарків тощо.

Грецькі ЗМІ відзначають велику зацікавленість, яку у росіян викликає прикордонне місто Александрополі на північному сході Греції. Міським головою є Евангелос Ламбакіс, під час каденції якого було налагоджено тісну співпрацю з адміністрацією Санкт-Петербурга, а також Соснового Бору Ленінградської області. В Александрополі мешкає Костянтин Габаєрідіс, у минулому політик, який неодноразово висувався на виборах до місцевих органів влади і певний час представлявся Почесним консулом Росії у Східній Македонії та Фракії. Однак, грецький уряд так і не призначив його на цю посаду. Е. Ламбакіс разом із К. Габаєрідісом підписали декілька угод із місцевою окупаційною владою Криму, де-факто в обхід європейських санкцій. Це викликало серйозну критику

з боку центральної влади Греції. Окрім усього іншого, К. Габаєрідіс очолює Асоціацію бізнесменів-репатріантів Греції. В Александрополі також створено інформаційно-діловий центр «Санкт-Петербурґ», над яким майорить російський прапор, чим так пишається мер Е. Ламбакіс.

Активно співпрацює з метою розвитку російсько-грецьких відносин і громадська організація «Російський Дім», головою якої є дружина К. Габаєрідіса Юлія Гаврілова. Її основна діяльність полягає у відновленні російських символів, спорудженні меморіалів воїнам Російської імперії, перепохованні останків солдат тощо. Ю. Гаврілова з чоловіком працюють над поліпшенням іміджу Росії у Греції, сприяють будівництву православних храмів і розвивають партнерство між Александрополі та російськими містами. За допомогою ППТ та інших громадських організацій, зокрема «Російського Дому», діють різного роду виставки, організуються конференції, відзначаються пам'ятні дати. Також за його підтримки російські військові беруть участь у парадах, упроваджується акція «Безсмертний полк».

Різні російські культурні і лінгвістичні центри, освітні програми, «куточки історичної пам'яті» пропонують безліч варіантів вивчення російської мови і культури. Випускники російських ЗВО й учасники обмінних програм відрізняються гарною фаховою підготовкою і соціальною активністю. Їхні знання звичаїв, традицій, особливостей менталітету і стереотипів росіян допомагають у підвищенні ефективності російської публічної дипломатії на Балканах. Відтак, вирізняючись високою політичною активністю, підготовлений контингент стає «продуктом» і стратегічним ресурсом публічної дипломатії РФ для досягнення найрізноманітніших зовнішньополітичних настанов.

Зокрема, грецькі ЗМІ пов'язують зацікавленість щодо Александрополі з боку Росії через його вдале розташування для розгалуження газопроводу «Турецький потік» у південному напрямку – в Грецію, а в північному – в Болгарію. Оскільки місто знаходиться неподалік кордону з Туреччиною і Болгарією, воно повинне стати базовим хабом для Афін, а сусідній Бургас – для Софії. Так, у реалізації даного проєкту росіяни намагаються «увійти» до північної Греції, використовуючи історично-культурний і релігійний чинники.

Підкреслимо, що одним із головних компонентів публічної дипломатії РФ у Греції є налагодження бізнес-контактів між акторами, адже висування ініціативи щодо розгалуження газопроводу передбачає економічну інтеграцію РФ. Наприклад, завдяки російському фінансуванню організуються бізнес-зустрічі для підприємців, проводяться ґрунтовні аналітичні дослідження і поліпшується комунікаційно-інформаційна інфраструктура. Дійсно, у даному напрямку росіяни виконують велику роботу, яка, з одного боку, важлива для соціально-економічної стабільності та розвитку Греції, але з іншого, викликає занепокоєння відвертого проросійського спрямованістю вищезгаданого геополітичного проєкту.

Для того, щоб мати вплив і на церковні маси, необхідно контактувати з церковними лідерами громадської думки. Для цього росіянами застосовується технологія, вдало апробована Московським патріархатом. Із Росії в церковне середовище Греції «експортують» так званий «феномен старецтва». Саме через духовенство упроваджується ціла низка фейкових меседжів. Окрім формування позитивного іміджу Росії та її президента, культивуються апокаліптичні міфи, які характерні тільки для російського менталітету і є нетиповими для грецького. Отже, їхня головна ідея полягає в тому, що Росія, оточена ворогами, залишається останнім оплотом православ'я, і тільки вона зможе допомогти іншим православним народам зберегти свою віру цілою і неушкодженою. «Росія зберегла істинне православ'я, і Володимир Путін його захищає», – так описують подібні ідеї грецькі журналісти. Отже, крім присутності в соціальних мережах та на інших платформах Інтернету, росіяни займаються підготовкою блогерів і так званих незалежних інтернет-журналістів.

Греки зазначають, що часто під час перевидання книг про святих їм приписуються вислови політичного характеру, до яких вони навіть не причетні, наприклад, різного роду пророцтва про майбутні перемоги Росії, велич монархізму або про згубність демократії.

Росіяни налагодили широкую мережу ресурсних центрів по всій Греції, які активно працюють із населенням навіть у найвіддаленіших її куточках. Ці ресурси займаються поширенням інформації про російську зовнішню політику, життя, роботу і освіту в РФ, тобто тим, із чого зазвичай і складається рутинна частина роботи в сфері публічної дипломатії. Так, за останні роки з'явилося безліч грецькомовних ЗМІ, що возвеличують роль Росії та

російського православ'я і всіляко критикують Константинопольського патріарха Варфоломія. Одним із таких грецьких церковних порталів є Romfea.gr. Очолоє це інформаційне агентство молодий публіцист Еміліос Полігеніс. Російський телеграм-канал «Церквач», наближений до керівництва РПЦ, характеризує його як агента російського впливу у грецькому православ'ї. У Константинополі про це, до речі, знають і заявили, що не хочуть, щоб Romfea.gr здійснював публікації новин і фото з сайту «Φως Φαναρίου» («Світло Фанара»).

Отже, Росія намагається втрутитися у внутрішню політику Греції кількома способами: через вплив на церковних ієрархів, місцеву владу і останнім часом – шляхом численних спроб організувати протести в Північній Македонії. Метою росіян є поширення впливу Москви на Балканах і запобігання втручанню США в справі регіону, а також тиск на Вселенський патріархат у питанні автокефалії української та македонської церков.

Зокрема, 10 грудня 2019 р. під час проведення під егідою Фонду Ставроса Ніархоса наукової конференції Інституту геополітичних досліджень «Геополітичні події у життєво важливій галузі Східного Середземномор'я та їхня взаємодія з міжнародним середовищем» колишній міністр оборони Греції Панос Камменос зробив сенсаційну заяву, визнаючи, що особисто тиснув на архієпископа Ієроніма та грецьких архієпископів, заохочуючи їх не визнавати ПЦУ. Доповідач назвав рішення Собору Ієрархії ЕПЦ злочинном. Свою «антиукраїнську» позицію колишній урядовець пояснив тим, що у випадку визнання ПЦУ Росія скасовує свої гарантії недопущення «окупації грецьких островів» Туреччиною, надані нею в укладених із греками угодах. Також колишній міністр попередив, що у разі, як «щось станеться найближчими місяцями, за відкриття російських гарантій безпеки Греції буде нести відповідальність безпосередньо Собор Ієрархії ЕПЦ» (Polygenis Omilia tou Proedrou ton anektariton Ellinon Panou Kammenou, Romfea.gr., 2019, 10.12).

Так, П. Камменос у своїй промові фактично визнав, що питання ПЦУ і втручання грецьких політиків у церковні питання включено Росією в безпековий пакет геополітичних домовленостей із Грецією, і невиконання Грецією цього «церковного» пункту може призвести до припинення стримування Туреччини з боку Росії і відкриття коридору для сирійських біженців у Європу через Грецію, адже Греція включена до програми переселення біженців із Сирії та інших країн. Потік біженців до Європи йде через Туреччину, яка ще в 2016 р. уклала угоду з Євросоюзом про їхнє розміщення і створення безпекової зони для проживання. За цією домовленістю, Євросоюз обіцяв виділити Туреччині 6 млрд. євро, з яких, за словами Р. Ердогана, до них дійшли лише 3 млрд. Згодом турецький президент вимагав від ЄС все більше коштів, погрожуючи відкрити коридор для кількох мільйонів сирійських біженців безпосередньо до Європи. І першою країною, яка географічно розташована на шляху цього потоку біженців, є Греція та її острови Лесбос, Самос і Хіос в Егейському морі. Греція неодноразово наголошувала, що не має намірів виконувати т.зв. Дублінські угоди стосовно переміщення біженців, згідно з якими, саме перша країна, до якої потрапив біженець, і має розглядати його заяву щодо надання притулку (Grecz'ky'j polity'k zroby'v sensacijnu zayavu: chy'm shantazhuvala Rosiya Greciyu za vy'znannya PCzU, Cerkvarium, 2019, 11.12).

Окрім того, Туреччина давно вже вимагає від Європи визнання Турецької республіки Північного Кіпру, і якраз через цю частину Кіпру йде ще один потік біженців із Туреччини. До того ж, остання не визнає грецької юрисдикції над деякими островами в Егейському морі і постійно погрожує їх «відвоювати». Ось чому грецький экс-міністр П. Камменос говорив про російські гарантії недопущення окупації грецьких островів в обмін на невизнання ПЦУ (Grecz'ky'j polity'k rozpoviv, chy'm Rosiya shantazhuvala Greciyu cherez vy'znannya PCzU, TEXTY.ORG.UA, 2019, 11.12).

Очікувалося, що ЕПЦ стане однією з перших, хто підтримає Константинополь і визнає ПЦУ. Проте, як у самій ЕПЦ, так і на всій території Греції загалом є чимало агентів впливу Росії, які всіляко протидіяли визнанню ПЦУ. Саме тому для розгляду «українського питання» було створено спеціальну комісію. Справа в тому, що в сучасній Греції є дві церковні юрисдикції: ЕПЦ із центром в Афінах і Константинопольський патріархат, до складу якого входять Афон, Крит і острови в Іонійському морі, а північна частина материкової Греції має подвійну юрисдикцію: одночасно належить Константинополю і підзвітна Афінам. Між Афінами і Фанаром існує конкуренція за грецьку паству і роль головної у грецькій церкві. І якщо логіка Константинополя полягає в тому, щоб розвивати грецький

імперіалізм, тобто формувати домінування греків у православному світі, то Афіни розвивають грецький націоналізм, обмежуючись тільки Грецією. Між двома церквами часто виникають суперечності. Якраз на цих розбіжностях між Афінами та Фанаром і намагаються грати росіяни.

Цікаво, що одними з перших, хто висловили стриманий оптимізм щодо ПЦУ, були кіпріоти. Однак, варто зазначити, що й на Кіпрі є ієрархи, зорієнтовані на Москву. Сама ж острівна держава довгий час була сірою економічною зоною ЄС, тіншовим офшором, куди виводили свої гроші олігархи пострадянських країн. Активні стосунки з деякими місцевими митрополитами підтримував і очільник російського ІПТТ, колишній директор ФСБ Сергій Степашин. Він активно співпрацював із митрополитом Тамасовським Ісаєю щодо паломництва росіян на Кіпр. До того ж, на подвір'ї митрополії був побудований храм у типово російському стилі з цибулевидними куполами, церква на честь «усіх святих у землі російській просіявших». Окрім митрополита Ісаї, до проросійського табору належать митрополити Кікський Никифор і Лімасольський Афанасій.

Попри всі старання російської сторони, 12 жовтня 2019 р. Синод ЕПЦ визнав ПЦУ. Це був тривалий процес, визнання не відбулося миттєво. Греки працювали, умовно кажучи, за «формулою Штайнмаєра», розуміючи, що процедура визнання – це велике рішення, і тому реалізували її малими кроками, роздробивши на декілька невеликих і зчитуючи реакцію Москви на кожен із них.

Через визнання ПЦУ у Московському патріархаті було скликано екстрене засідання Синоду. Коли Вселенський патріарх надав Томос Україні, Москва розірвала з ним відносини і заборонила всім своїм клірикам і мирянам брати участь у церковних богослужіннях разом із представниками Константинополя. Цього разу росіяни обрали точковий підхід і постановили співпрацювати тільки з тими, хто не вступив у спілкування з ПЦУ. Щодо самого голови ЕПЦ було прийнято рішення: якщо він почне згадувати на богослужінні Предстоятеля ПЦУ Епіфанія або спілкуватиметься з ним, то Московський патріарх Кирило має право припинити його поминати, розриваючи з ним євхаристійне спілкування. Це ж стосується і всіх єпископів, які вступатимуть у спілкування з представниками ПЦУ (Gorevoy Finansovi sankciyi i shantazh. Yak u RPCz vidreaguvaly na Synod Elladskoyi Cerkvy, LB.ua, 2019, 18.10).

Наразі РПЦ продовжує просувати ідею Всеpravославного обговорення українського питання. Її суть полягає в тому, щоб зібрати всіх голів автокефальних церков із правом використання вето і прийняти колегіальне рішення. Однак, усім відомо, чим закінчуються засідання, в яких у Росії є право вето, і це ми могли спостерігати на прикладі однієї з сесій Ради безпеки ООН. Відповідно, виникає занепокоєння, що Московський патріархат зможе заблокувати будь-які неугідні йому рішення, оскільки РПЦ продовжує наголошувати, що ПЦУ визнано на догоду геополітичним інтересам США з метою ослаблення Росії.

Відтак православ'я з Холодної війни перейшло до фази гібридності, де мова йде вже не про чітке розділення фронту по лінії Москва / Константинополь, а про те, що кожна помісна церква матиме прихильників із двох боків. І головним завданням РПЦ є зробити водорозділ між ними істотним зламом, бажано, конфліктогенним. Отже, зусиллями Московської патріархії поширюється твердження, що український Томос – це авантюра Вселенського патріарха задля посилення власної ролі у православному світі, а рішення ЕПЦ відчиняє «скриньку Пандори» для всього православного світу.

Як вже було зазначено раніше, у своїй жорсткій заяві Греція назвала Росію «великою країною з сильною присутністю на європейській арені», проте, «очевидно, неспроможно зрозуміти принципи зовнішньої політики Греції», такою, що «не усвідомлює, що у Греції є власні інтереси в міжнародній політиці» й такою, що «дистанціюється від позицій, які відповідають рівню дружби та співробітництва, що характеризували грецько-російські зв'язки в останні 190 років». Дії російських громадян у Греції названі незаконними, і Афіни хотіли б «нагадати російським друзям, що жодна країна у світі не терпить спроб а) підкупу державних службовців, б) підризу її зовнішньої політики і в) втручання в її внутрішні справи». Такі заяви в дипломатії могли б означати тільки останню крапку відносин між країнами. Росія в один момент своїми діями, а потім і жорсткою реакцією, попри шанс спустити все на гальмах, який Греція неформально давала Москві у справі Скрипаля, перетворилася зі значущого партнера на країну, до геополітичних ігор якої ставляться як до загрози.

Тим не менш, Греція заблокувала антиросійську заяву НАТО по Ідлібу і зайняла непримиренну позицію щодо біженців, яких Туреччина з метою шантажу і забезпечення підтримки європейцями своєї політики в Сирії доручила ЄС. Р. Ердоган власною політикою знову налагодив мости між Москвою і Афінами, яким не залишилося нічого іншого, як, забувши образи, взяти на озброєння старе правило: «Ворог мого ворога – мій друг». Грецький міністр закордонних справ Нікос Дендіас пішов на цей крок після того, як альянс відмовився вносити в документ вимогу до Туреччини перешкоджати переміщенню біженців та мігрантів до Європи через свої кордони, тобто виконувати укладену в березні 2016 року угоду з ЄС.

Таким чином, зупиняючи засудження Росії з боку НАТО за події в Ідлібі і перешкоджаючи біженцям брати штурмом грецькі кордони, Греція знову стає союзником Росії та допомагає Москві в її відносинах з ЄС, тому що саме страх отримати натомп нових «нахлібників» змушує провідні європейські країни вимагати від Росії обмеження допомоги Дамаску в боротьбі з тероризмом, що і використовує у своїй політиці Анкара. Так, Р. Ердоган не тільки «примирює» Афіни з Москвою, але і зміцнює рішучість Брюсселя покінчити з постійним принизливим шантажем, приводячи до простої думки, що краще допомагати грошима грекам у організації надійної охорони зовнішніх кордонів ЄС, ніж платити туркам, які порушили підписані ними угоди (Latyshev «300 spartancev». Po Erdoganu udary' la Gresy'ya, tsargrad.tv., 2019, 03.03).

Прагнучи досягнення власних зовнішньополітичних цілей у Греції, публічна дипломатія РФ неминуче стає інструментом реалізації цілей глобального рівня, таких як стримування впливу ЄС і США. З огляду на її «м'якість», «завуальованість» і гнучкість, якими вона відрізняється від традиційної державної дипломатії, значення цього інструменту стратегії РФ на Балканах тільки зростає.

Публічна дипломатія РФ у Греції не обмежується роз'ясненням цілей і мотивів зовнішньої політики своєї країни, створенням її сприятливого іміджу і роботою по налагодженню співпраці між народами. Вона є системним продовженням зовнішньої політики російської держави. Тобто вона конкуруватиме з публічною дипломатією Америки і Європи, що вестиме до загострення протистояння «м'якої сили» на Балканах у найближчій перспективі.

У межах даного дослідження з'ясовано, що публічна дипломатія Росії у Греції здійснюється в площині культури і мистецтва, науки і освіти, ЗМІ, обмінів, видавничих, музейних, бібліотечних і архівних справ, спорту, туризму, взаємодії громадських об'єднань і організацій, творчих спілок і товариств. Тобто РФ використовує досить розлогий перелік інструментів публічної дипломатії, які дозволяють їй формувати сприятливий імідж російської держави у світовій спільноті.

Отже, поряд із зовнішньополітичними цілями, які належать до сфери «високої політики», публічна дипломатія РФ у Греції активно залучена до боротьби за культурно-комунікаційне домінування. Головні завдання в даному контексті пов'язані зі створенням позитивного іміджу Росії, поширенням російської культури, її цінностей та ідей; сприянням розумінню російської системи правління і позитивному сприйняттю зовнішньої політики РФ. Завдяки різноманітним ресурсам «м'якої сили», РФ успішно конкурує в історично-культурному сегменті з ЄС. Зокрема, на користь Росії грають такі чинники, як-от: поширення російської мови, міграційні потоки біженців із Туреччини, історична пам'ять і спільні релігійні цінності, що зберігаються не тільки серед старших, а й молодших вікових груп грецького населення всіх пострадянських держав, Греції та Кіпру, а також присутність російськомовних діаспор у Греції та на Кіпрі і грецькомовних – у Російській Федерації.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Gorevoy D. Finansovi sanktsiyi i shantazh. Yak u RPCz vidreaguvaly na Synod Elladskoyi Cerkvy [Gorevoy Dmitriy. Financial sanctions and blackmail. How the ROC reacted to the Greek Holy Synod]. URL: https://lb.ua/society/2019/10/18/440110_finansovie_sanktsii_shantazh_rpts.html (Date of the application 29.11.2020). (In Ukrainian).

Горевой, Д. Финансові санкції і шантаж. Як у РПЦ відреагували на Синод Елладської Церкви. URL: https://lb.ua/society/2019/10/18/440110_finansovye_sanktsii_shantazh_rpts.html (Дата звернення 29.11.2020).

Gorevoy D. Zachem rossiyaane otkryli otdeleniye IPPO v Londone? [Gorevoy Dmitriy. Why did the Russians open the IOPS office in London?]. URL: https://rus.lb.ua/society/2019/02/26/420630_zachem_rossiyaane_otkrili_otdelenie.html (Date of the application 30.11.2020). (In Russian).

Горевой, Д. Зачем россияне открыли отделение ИППО в Лондоне? URL: https://rus.lb.ua/society/2019/02/26/420630_zachem_rossiyaane_otkrili_otdelenie.html (Дата обращения 30.11.2020).

Greciya – Rosiya: kinecz' «pravoslavnogo bratstva»? [Greece – Russia: the end of “Orthodox Brotherhood”?]. URL: https://zn.ua/ukr/international/greciya-rosiya-kinec-pravoslavnogo-bratstva-287121_.html (Date of the application 29.11.2020). (In Ukrainian).

Греція – Росія: кінець «православного братства»? URL: https://zn.ua/ukr/international/greciya-rosiya-kinec-pravoslavnogo-bratstva-287121_.html (Дата звернення 29.11.2020).

Grecz'ky'j polityk zroby'v sensacijnu zayavu: chy'm shantazhuvala Rosiya Greciyu za vy'znannya PCzU [The Greek politician made a sensational statement: how Russia blackmailed Greece for recognizing of OCU]. URL: <https://cerkvarium.org/novyny/za-kordonom/gretskij-politik-zrobiv-sensatsijnu-zayavu-chim-shantazhuvala-rosiya-gretsiyu-za-viznannya-ptsu> (Date of the application 29.11.2020). (In Ukrainian).

Грецький політик зробив сенсаційну заяву: чим шантажувала Росія Грецію за визнання ПЦУ. URL: <https://cerkvarium.org/novyny/za-kordonom/gretskij-politik-zrobiv-sensatsijnu-zayavu-chim-shantazhuvala-rosiya-gretsiyu-za-viznannya-ptsu> (Дата звернення 29.11.2020).

Grecz'ky'j polityk rozpoviv, chy'm Rosiya shantazhuvala Greciyu cherez vy'znannya PCzU [The Greek politician told how Russia blackmailed Greece through the recognition of the OCU]. URL: https://texty.org.ua/fragments/98547/Grecyuj_polityk_rozpoviv_chym_Rosija_shantazhuvala_Greciju-98547/ (Date of the application 29.11.2020). (In Ukrainian).

Грецький політик розповів, чим Росія шантажувала Грецію через визнання ПЦУ. URL: https://texty.org.ua/fragments/98547/Grecyuj_polityk_rozpoviv_chym_Rosija_shantazhuvala_Greciju-98547/ (Дата звернення 29.11.2020).

Latyshev S. «300 spartancev». Po Erdoganu udary'la Grecy'ya [Latyshev Sergey. “300 Spartans”. Greece hit Erdogan]. URL: https://tsargrad.tv/articles/300-spartancev-po-jerdoganu-udarila-grecija_241273 (Date of the application 29.11.2020). (In Russian).

Латышев, С. «300 спартанцев». По Эрдогану ударила Греция. URL: https://tsargrad.tv/articles/300-spartancev-po-jerdoganu-udarila-grecija_241273 (Дата обращения 29.11.2020).

Nedos V. Apelasi Roson diplomaton apo tin Athina [Nedos Vasilis. Appeals of Russian diplomats from Athens]. URL: <https://www.kathimerini.gr/politics/974240/apelasi-roson-diplomaton-apo-tin-athina/> (Date of the application 29.11.2020). (In Greek).

Νέδος Βασίλης. Απέλαση Ρώσων διπλωματών από την Αθήνα. URL: <https://www.kathimerini.gr/politics/974240/apelasi-roson-diplomaton-apo-tin-athina/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29.11.2020).

Nedos V. «Cheimonas» Athinas – Moschas [Nedos Vasilis. The “winter” of Athens – Moscow]. URL: <https://www.kathimerini.gr/politics/974961/o-cheimonas-athinas-moschas/> (Date of the application 29.11.20). (In Greek).

Νέδος Βασίλης. Ο «χειμώνας» Αθήνας – Μόσχας. URL: <https://www.kathimerini.gr/politics/974961/o-cheimonas-athinas-moschas/> (Ημερομηνία πρόσβασης 29.11.2020).

Polygenis A. Omilia tou Proedrou ton anexartiton Ellinon Panou Kammenou [Polygenis Aimilios. Speech by the President of the independent Greeks Panos Kammenos]. URL: <https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/33694-panos-kammenos-o-arxiepiskopos-kai-oi-ierarxes-egklimatisan-me-tin-oukrania> (Date of the application 29.11.2020). (In Greek).

Πολυγένης Αιμίλιος. Ομιλία του Προέδρου των ανεξάρτητων Ελλήνων Πάνου Καμμένου. URL: <https://www.romfea.gr/epikairoτητα-xronika/33694-panos-kammenos-o-arxiepiskopos-kai-oi-ierarxes-egklimatisan-me-tin-oukrania> (Ημερομηνία πρόσβασης 29.11.2020).

Дата подання статті до редакції – 21.12.2020 р.

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО- ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ ПІСЛЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

УДК 321.64-048.76:316.323.7»713»

DOI 10.7546/DS.2021.14.13

ПОСТКОМУНІСТИЧНІ СИСТЕМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ, РЕЗУЛЬТАТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Олександр Романюк

доктор політичних наук, професор, кафедра філософії та політології, Харківський національний університет імені Семена Кузнеця, проспект Науки, 9А, 61166, Харків, Україна, olexromanyuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-8756-9018

Стаття присвячена аналізу вихідних позицій, перебігу та результатів посткомуністичних трансформацій. Автор зауважує, що трансформації посткомуністичних країн почалися за відсутністю теоретико-методологічних засад їх осмислення. Посткомуністичні трансформації суттєво відрізнялися від попередніх переходів тим, що, по-перше, їх вихідною позицією були не авторитарні, а тоталітарні системи; по-друге, 80 % посткомуністичних країн є новоутвореними державами. Внаслідок цього процес демократизації в умовах посткомунізму був детермінований створенням ринкової економіки та громадянського суспільства, а в новоутворених державах він мав бінарний характер, за якого соціально-політична трансформація сполучалася зі створенням національної суверенної державності. Аналізується вплив вихідних умов трансформаційних процесів на їх результати. Автор вважає, що за результатами трансформацій усі посткомуністичні країни поділяються на п'ять груп: 1) країни, в яких консолідувався демократичний режим; 2) країни, в яких усталився демократичний режим, але є проблеми з його консолідацією; 3) країни з гібридними режимами, в яких постійно чергуються тенденції демократизації та авторитаризації; 4) країни з консолідованим авторитарним режимом; 5) країни з режимами неототалітарного типу.

Основні висновки статті полягають в тому, що не дивлячись на відмінні результати різних країн процес посткомуністичних трансформацій, можна вважати завершеним у тому сенсі, що відновлення комуністичних режимів стало вже неможливим. Протягом трьох десятиліть в посткомуністичних країнах утвердились нові різні, але не комуністичні моделі соціальних відносин. Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не може бути системних змін. Однак це будуть інші переходи, які матимуть інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначатимуться на розвитку цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальшого траєкторій суспільного розвитку.

Ключові слова: посткомунізм, системні трансформації, політичні переходи, тоталітаризм, авторитаризм, демократія.

POST-COMMUNIST SYSTEM TRANSFORMATION: FEATURES, RESULTS AND PROSPECTS

Oleksandr Romanyuk

Doctor in Political Sciences, Professor, Department of Philosophy and Political Science, Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, 9 A Nauki Avenue, 61166, Kharkiv, Ukraine, olexromanyuk@ukr.net, ORCID0000-0002-8756-9018

This paper is devoted to the analysis of the initial positions, course and results of postcommunist transformations. Postcommunist transformations differed significantly from previous transitions in that, first, their starting point was not authoritarian but totalitarian systems; second, 80% of the postcommunist

countries are newly formed states. Therefore, the process of democratization under post-communism was determined by the creation of a market economy and civil society, and in the newly formed states it had a binary character, in which socio-political transformation was combined with creation of a national sovereign statehood. The influence of initial conditions of transformation processes on the results is analyzed. The author believes that the results of transformations, all post-communist countries can be divided into five groups: 1) countries in which the democratic regime has been consolidated; 2) countries in which a democratic regime has been established, but there are problems with its consolidation; 3) countries with hybrid regimes, in which trends of democratization and authoritarianism are constantly alternating; 4) countries with a consolidated authoritarian regime; 5) countries with neo-totalitarian regimes.

The main conclusions of this paper are that despite the different results of different countries, the process of post-communist transformations can be considered complete in the sense that the restoration of communist regimes has become impossible. Over the course of three decades, new, but not communist, models of social relations were established in post-communist countries. The end of post-communism does not mean that there can be no systemic change in the former communist countries in the near future. However, these will be other transitions that will have different starting and ending positions. Although the consequences of the communist era will still affect the development of these countries for a long time, it is not them, but the latest socio-economic, domestic and foreign policy factors that will play a leading role in determining further trajectories of social development.

Keywords: postcommunism, systemic transformations, political transitions, totalitarianism, authoritarianism, democracy.

Лавинний крах комуністичних режимів на межі 1980–1990 х рр., поклавши остаточно кінць «холодній війні», яка точилася між комуністичним та вільним світами після Другої світової війни, поставив на порядок денний питання про подальший розвиток людства. Виникла надія на пришествя «нової ери демократії, миру та єдності», що було декларовано в підсумковому документі Наради з безпеки і співпраці в Європі, яка відбулася в Парижі 19–20 листопада 1990 р. (Charter of Paris 1990). Проте ця надія значною мірою зумовлювалася перебігом і кінцевим результатом трансформаційних процесів, що почалися в країнах, які позбулися комуністичних режимів. Сьогодні, коли процес посткомуністичних трансформацій завершився, різні колишні комуністичні країни прийшли не до однакових результатів. Чому різні посткомуністичні країни набули різний ступінь системних змін й є метою цієї статті.

Проблема теоретичного осмислення особливостей посткомуністичних трансформацій. На початок посткомуністичних трансформацій в політичній науці було створено транзитологію (напрямок, що спеціалізувався на дослідженні переходів до демократії) та розроблено транзитологічну парадигму (Rustow 1970; O'Donnell & Schmitter 1986). Але перше п'ятиріччя перебігу трансформаційних процесів виявило невідповідність багатьох положень цієї парадигми реаліям посткомунізму (Beume 1999; McFaul 2002; MacKów 2005).

Транзитологічну парадигму було розроблено на основі узагальнення процесів демократизації країн Південної Європи та Латинської Америки, що здійснювали перехід до демократії від авторитарних режимів та в умовах стабільної державності. Проте вихідною позицією посткомуністичних трансформацій були тоталітарні системи, до того ж з 30-ти посткомуністичних країн, що існують на сьогодні, 24 (80%) є новоутвореними державами, які виникли внаслідок розпаду соціалістичної, а потім і нової Югославії, Радянського Союзу та «оксамитового розлучення» Словаччини з Чехією. Ці особливості значно ускладнили структуру трансформаційних процесів. За авторитарних режимів монополізм існує лише в політичній сфері, тоді як в позаполітичній зберігається обмежений плюралізм (в економіці існує протекціонізм приватним структурам, куди вкладали кошти представники політичної влади; в культурі обмеження на використання відносної свободи для боротьби проти чинної влади). Натомість в умовах тоталітаризму монополізм охоплює собою всі сфери суспільного життя: політику (монополія однієї партії на владу), економіку (монополія держави на розпорядження засобами суспільного виробництва), культуру (монополія офіційної ідеології, яка намагається підкорити собі всю суспільну культуру). Внаслідок цього при переході від авторитарних режимів трансформація охоплює переважно політичну сферу, тоді як в позаполітичній відбувається їх адаптація до нових умов функціонування політичної системи (в економіці скасовується протекціонізм, в культурі скасовуються

обмеження на критику влади). Натомість при переході від тоталітарних режимів докорінні зміни (трансформації) мають відбутися в усіх сферах суспільного життя (Romanyuk 2011, 73–84). У новостворених посткомуністичних країнах трансформаційні процеси набули бінарного характеру, бо в їх межах відбувалися дві трансформації: соціально-політична (перехід від тоталітарної до нової якості суспільної системи) та національно-політична (перехід від недержавного стану до суверенної національної державності), які взаємно детермінували одна одну (Romanyuk 2011, 147–156).

Особливості посткомуністичних трансформацій зумовили зміну методологічного підходу до дослідження транзитивних процесів. Схожість вихідних позицій політичних переходів у Південній Європі та Латинській Америці зумовили те, що у підґрунтя транзитологічної парадигми був покладений процедурний підхід, який виходив з постулату: «кінцевий результат залежить від шляху» (Przeworski 1991, 51). За нього основна увага приділялась внутрішнім чинникам розвитку політичного процесу (розстановці політичних сил, взаємодії політичних еліт та їх здатності виконати низку послідовних процедур, необхідних для встановлення й усталення демократії), але при цьому нівелювалися зовнішні чинники (стан економічного розвитку, сталість державності, історичні та соціокультурні особливості) Велика відмінність стартових умов трансформацій у різних посткомуністичних країнах спричинила реанімацію структурного підходу (що домінував раніше в теорії політичної модернізації), за якого пріоритет віддавався аналізу вихідних позицій трансформаційних процесів.

Особливості вихідних позицій трансформаційних процесів. На початку дослідження посткомуністичних переходів чинники вихідної позиції значною мірою ігнорувалися. Андерс Аслунд зауважує, що ці передумови рідко хто систематично досліджував (Aslund 2002, 39). Серед не чисельних спроб аналізу чинників вихідної позиції посткомуністичних перетворень заслуговує на увагу метод, запропонований Оле Норгаардом, який вирізняв «початкові умови» першого та другого порядків. До початкових умов «першого порядку» він відніс ті чинники, які є спадщиною функціонування комуністичного режиму; до початкових умов «другого порядку» – ті, що дісталися посткомуністичним суспільствам в спадок від докомуністичних часів, але також суттєво впливають на розвиток трансформаційних процесів (Norgard 2000, 14–18).

Перший порядок початкових умов посткомуністичних трансформацій зумовлений тим, що комуністичні режими в різних країнах 1) мали різне походження; 2) неоднаковий час тривало їх функціонування; 3) неоднаковим був ступінь їх тоталітарності; 4) не в однаковий спосіб сталася їх загибель.

За своїм походженням тоталітарні режими поділяються на оригінальні, тобто такі, які виникли на власному соціально-політичному, соціально-економічному та соціокультурному ґрунті, та інсталювані, які були пересажені на даний національний ґрунт ззовні. Оригінальне походження безперечно мав радянський тоталітаризм в Росії. Що стосується інших колишніх комуністичних країн, то поширення на них комуністичного тоталітаризму було зумовлене військовою експансією Радянської Росії на національні околиці Російської імперії в 1918–1921 рр., внаслідок чого були знищені спроби створення національних держав в Україні, Білорусії, Закавказзі та Середній Азії; окупацією та поглинанням Радянським Союзом в червні 1940 р. за згодою нацистської Німеччини незалежних держав Балтії (Естонії, Латвії та Литви); насадження контрольованих Радянським Союзом комуністичних режимів в країнах Східно-Центральної та Південно-Центральної Європи (ЦСЄ та ПСЄ) внаслідок так званої «визвольної місії Радянської Армії» наприкінці Другої світової війни.

Істотним структурним чинником першого порядку є також тривалість їх функціонування. На більшості території колишнього СРСР тоталітарний режим функціонував 69–74 роки. Натомість у країнах ЦСЄ, ПСЄ та Балтії, а також на території Західної Білорусі, Західної України та Молдови тільки 41–51 рік. Різниця у часі функціонування має суттєве значення, бо в одних комуністичних країнах або їх певних регіонах в активне життя за тоталітарних режимів увійшло три генерації населення, а в інших – тільки дві. Оскільки будь-яке суспільство у віковому плані структуроване на три генерації, проміжок між зміною яких становить приблизно чверть століття, то це означає, що там, де тоталітарні режими функціонували три чверті століття, формування старої генерації відбулося в сис-

темі тоталітарних відносин, тоді як на територіях, де тоталітарні режими функціонували близько півстоліття, формування свідомості старшої генерації відбулося ще в дототалітарний період. Присутність у суспільному житті генерації, яка сформувалася в дототалітарний період, сприяла збереження історичної пам'яті та її передачу новим поколінням. Тобто там, де тоталітаризм проіснував тільки пів століття, був відсутнім культурний розрив з дототалітарним минулим. Натомість там, де тоталітарні режими функціонували протягом семи десятків років, відбулася зміна культурного генокоду населення.

Важливим чинником, що пояснює чому в одних посткомуністичних країнах є сильними ліберально-демократичні настрої, а в інших ні, є ступінь тоталітарності комуністичних режимів. Про неоднакову наближеність різних тоталітарних режимів до «чистого типу» тоталітаризму наголосив ще в 1984 р. у своїй книзі, яка, на жаль, залишилася мало поміченою транзитологами, англійський соціолог Станіслав Андрескі (Andreski 1984). Комуністичні режими в Польщі, внаслідок проведеної за часів Владислава Гомулки дес-талінізації, та в Угорщині, завдяки економічним та політичним реформам Яноша Кадара, мали тільки напівтоталітарний характер. Напівтоталітарним був і югославський режим Йосипа Тито, який упрвадив у країні модель «самоврядного соціалізму». Комуністичні режими Болгарії, Румунії, Чехо-Словаччини та Монголії мали більш жорсткий характер. Ще жорсткішим був комуністичний режим у СРСР. За часів Сталіна це був майже стовідсотковий тоталітаризм (Andreski 1984, 44). Таким же майже стовідсотковим був тоталітарний режим Енвера Ходжі в Албанії.

Слід зважити також на те, що в Болгарії, НДР, Польщі та Чехо-Словаччині за комуністичного правління збереглася багатопартійність, яка хоч і була фасадною, а «союзницькі партії» являли собою лише сателітів комуністичної, але політична система цих країн у латентній формі зберігала структурні передумови для відновлення політичного плюралізму, про що засвідчили польські події. Комуністичний режим у Польщі вправ унаслідок перших напіввільних парламентських виборів (червень 1989 р.). Комуністи погодилися проводити такі вибори за умови, що 65% місць у сеймі (нижній палаті парламенту, яка має функцію формування уряду), буде зарезервовано за Польською об'єднаною робітничою партією та її союзниками. Але провал на вільних виборах до сенату (верхньої палати), де комуністи, одержавши тільки 15,8% голосів виборців, не здобули жодного місця, призвів до того, що союзники (Об'єднана селянська та Демократична партії) розірвали угоду з комуністами, що дало змогу сформувати перший демократичний уряд Тадеуша Мазовецького (Kukuruz 2008, 80–81).

Для створення масової опори комуністичним режимам у Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщині, та Чехо-Словаччині наприкінці 1940-х рр. відбулося насильницьке приєднання до комуністичних партій соціал-демократичних. Завдяки цьому ідеї соціал-демократії просяkali всередину об'єднаних партій, що постійно народжувало в них реформістські тенденції. Тому не дивно, що в цих країнах (окрім Чехії) відбулася швидка трансформація колишніх комуністичних партій у соціал-демократичному напрямі, а крах комуністичного режиму в Угорщині був безпосередньо спричинений переходом правлячої партії на соціал-демократичні позиції (Ткач 2004, 82–83).

Неоднаковим у різних комуністичних країнах був ступінь одержавлення економіки. У Польщі та Югославії не було колективізоване сільське господарство. У Польщі 76% усіх сільськогосподарських угідь; які виробляли майже 73% товарної продукції, знаходилися у приватній власності (Bukharin et al. 1991). У Югославії в соціалістичному секторі перебувало лише 14% земельних угідь та 9% худоби (Hazin et al. 2004, 480). В Угорщині реформи сільського господарства за часів Яноша Кадара спричинили повну господарську самостійність сільськогосподарських кооперативів та закріплення за ними власності на землю. У Югославії в межах реалізації моделі самоврядного соціалізму господарську самостійність одержали промислові підприємства, внаслідок чого було створено, як то вважає Роберт Дал, одно з найбільш децентралізованих господарств у світі (Dalh 1985). Говорячи про успіхи з ринкового реформування Словенії, Олег Гаврилишин відмітив, що комуністичний уряд Словенії югославського періоду вже тоді мав потужні переконання і насправді пройшов значний шлях у напрямку ринку ще задовго до 1991 року, а за незалежності просто продовжив рух у цьому напрямку (Navtulyshyn 2006, 130). Наприкінці 1960-х рр. децентралізація промисловості відбулася й в Угорщині.

Важливим у поясненні розбіжностей траєкторій та результатів посткомуністичних трансформацій також уявляється спосіб загибелі тоталітарних режимів. У період 1989–1991 рр. крах комуністичних режимів відбувся чотирма шляхами: 1) поступових реформ (Польща, Угорщина); 2) оксамитових революцій (Чехо-Словаччина, Східна Німеччина, Болгарія, певною мірою Албанія та Монголія); 3) насильницького усунення старої влади через народне повстання (Румунія); 4) внаслідок розпаду комуністичних імперій (держави, що утворилися на уламках Соціалістичної Югославії та Радянського Союзу). Причому першими до демократичного врядування прийшли ті посткомуністичні країни, які рухалися еволюційним шляхом. Freedom House включив Польщу і Угорщину до демократій ще в 1990 р. (Freedom in the World 1991). Цей факт підтверджує те, що еволюційний шлях здатний швидше привести до демократії, ніж революційний. Проте далеко не в усіх країнах існували можливості для еволюційного переходу.

Другий порядок аналізу структурних чинників концентрує увагу на спадщині дототалітарного періоду, що позначається на процесах посткомуністичних перетворень. Серед чинників дототалітарної спадщини істотний вплив на трансформаційні процеси справляють: 1) характер попередніх комуністичному політичних режимів; 2) ступінь лібералізації держави в докомуністичні часи, 3) різні історичні традиції, 4) сталість та характер державності.

Серед усіх сучасних посткомуністичних держав демократичне врядування протягом усього довоєнного періоду мала тільки Чехо-Словаччина, але певний термін електоральна демократія функціонувала в Польщі та Литві (до 1926 р.), Латвії та Естонії (до 1934 р.). Проте навіть за авторитарних режимів в усіх країнах ЦСЄ, ПСЄ та Балтії певний час діяли ліберальні конституції, інститути парламентаризму, місцевого самоврядування, політичні партії (у тому числі й опозиційні), проводилися напіввільні вибори.

У своїй праці, присвяченій цивілізаційному чиннику розвитку сучасного світу, Гантінгтон зазначає, що країни, які досягли значних успіхів у відмові від комуністичної спадщини, просуванні до демократії та ринкової економіки, відокремленні від держав, яким це не вдалося, цивілізаційною лінією (Huntington 1996). Усі посткомуністичні країни, що стали ліберальними консолідованими демократіями, належать до західнохристиянської (католицько-протестантської) цивілізації, на ґрунті якої народилися ідеї гуманізму, лібералізму та представницької демократії. Цивілізаційний контекст зумовив певні політико-культурні традиції. У деяких з цих країн демократичні традиції мають глибоке історичне коріння. Для Польщі, яка не тільки першою покінула з комуністичним режимом, але зробила це електоральним шляхом, такою є традиція шляхетської демократії. На думку Томаша Жиро, вона «настільки ж тривала, як традиція англійського парламентаризму і напевне триваліша за американську цивілізацію» (Zygo 2004, 213). Перша в Європі і друга у світі (після американської 1787 р.) письмова конституція, що намагалася привести політичний устрій країни згідно з ідеями Просвітництва, була прийнята саме в Польщі 3 травня 1791 р.

Можна припустити, що затримка Болгарії та Румунії з консолідацією демократії певною мірою зумовлена їх належністю до східнохристиянської (православної) цивілізації, якій притаманна спадщина візантійства. Проте після одержання незалежності в XIX ст. ці країни також були долучені до європейського політичного поля та перейняли його традиції, зокрема конституціоналізм. Болгарія явила світові оригінальний різновид конституційної асамблеї – інститут Великих народних зборів, що проводяться в разі необхідності внесення змін до конституції або ухвалення нової. Великі народні збори скликалися 7 разів. Перші з них відбулися в 1879 р. і започаткували політичну систему країни. Вони ухвалили Тирновську конституцію, яка гарантувала основні види ліберальних свобод: слова, друку, партій, зібрань та захист приватної власності. Інститут Великих народних зборів був використаний і в ході посткомуністичної трансформації країни. У липні 1991 р. Сьомі Великі народні збори ухвалили нову конституцію, яка проголошувала Болгарію демократичною правовою державою з парламентською формою правління, впроваджувала розподіл влади, гарантувала політичний, економічний, культурний плюралізм та ліберально-демократичні свободи (Constitution of Bulgaria 1991). Серед посткомуністичних країн Болгарія стала першою, хто ухвалив нову, демократичну, конституцію.

Історичні традиції здатні відіграти велику роль у процесі демократизації. Бжезинський в одній зі своїх останніх праць звертає увагу на те, що демократичні реформи в

Японії набули суспільного визнання тому, що їх відкрито підтримав імператор, сакральний авторитет якого є невід'ємною складовою японської культури (Brzezinski 2004). У цьому контексті стає зрозумілішим те, що в Болгарії та Румунії, а також у Сербії, певна частина суспільства сьогодні пов'язує свої надії з реставрацією монархії. У Болгарії взагалі трапився безпрецедентний випадок, коли колишній цар Сімеон II, повернувшись з тривалого вигнання на батьківщину, протягом трьох місяців створив потужну політичну силу – НРСД, виграв парламентські вибори 2001 р. та очолив республіканський уряд. Слід зауважити, що прихід НРСД зняв напруження в політичній системі, що тривала через конфронтацію між екскомуністичною БСП та радикально антикомуністичним СДС – партіями, що змінювали одна одну біля керма політичної влади в період 1990–2001 рр., та сприяв просуванню країни в напрямі консолідації політичного режиму (Milova 2005, 186–187).

Таким чином, можна констатувати, що для країн ЦСЄ, ПСЄ та Балтії посткомуністичні трансформації являють собою в певному сенсі процес повернення до свого історичного минулого та європейського політичного поля. Такий тип транзиту, використовуючи термін, застосований Марією Міловою, слід визначити як «реставраційний» (Milova 2005, 123).

Історичні традиції та цивілізаційні зв'язки відіграють свою роль не тільки в політичному реформуванні посткомуністичних країн, але й в економічному. Так, Олег Гаврилович важливим чинником успішності ринкового реформування Польщі та Естонії вважає те, що в Польщі після падіння комуністичного режиму швидко було відновлено довірений комерційний кодекс, а Естонія ввела в дію майже дослівно скопійований німецький комерційний кодекс (Havrylyshyn 2006, 155).

Для посткомуністичних країн, в яких усталилися автократичні режими, чинники другого порядку також відіграли свою роль. Усі вони належать до числа пострадянських. До встановлення комуністичного режиму пострадянські країни входили до складу Російської імперії, в якій капіталістичний період розвитку тривав тільки півстоліття й був обтяжений великою кількістю феодалних пережитків. Розвиток капіталізму на її терені був нерівномірним. Порівняно високого рівня він сягнув у Прибалтиці, центрі та північному заході Росії, в Україні, тоді як у Середній Азії капіталізму взагалі практично не було. На пострадянському просторі ніколи не існувало ліберальної держави, буржуазного конституціоналізму та парламентаризму, альтернативних виборів на основі загального й рівного виборчого права. Період існування обмеженої багатопартійності тривав лише близько десятиліття в дореволюційний час. Переважна більшість цих країн (75%) належить до ісламської цивілізації, на ґрунті якої прищеплення ліберально-демократичних ідей стикається з багатьма труднощами ментального характеру. За винятком Росії жодна з цих країн ніколи раніше не мала власної державності. Росія, хоча і мала свою державність, але та була імперського типу, що спричиняє сьогодні імперські амбіції її політичної еліти й імперське налаштування більшості її населення.

Сталість та характер державності відіграє надзвичайно велику роль у процесі посткомуністичних трансформацій. Усі посткомуністичні країни зі сталою національною (не імперською) державністю мають демократичне врядування. Домінуючою тенденцією серед сталих держав є консолідація політичних режимів на демократичній основі, серед новоутворених держав тенденції демократичної та автократичної консолідації є рівноважними.

Більшість посткомуністичних країн, як вже було сказано, виникли внаслідок розвалу багатонаціональних державних утворень. Ці утворення не були створені комуністичними режимами. Роль комуністичних режимів полягала в тім, що вони силою зберегли ті утворення, що виникли у попередні (дототалітарні) часи, надавши їм ідеологічного забарвлення. За комуністичних режимів Росія в СРСР, Сербія у СФРЮ та Чехія в ЧССР фактично виступали як утворюючі систему елементи (в певному сенсі – метрополії). Загибель комуністичних режимів, що призвела до одержання народами державної незалежності, у той же час породила серед політичної еліти та значної частини населення Росії та Сербії імперський синдром – прагнення до відродження Російської імперії та Великої Сербії. Сербський режим Милошевича, керуючись гаслом «Усі серби в одному домі» розпочав низку нових Балканських війн, які суттєво загальмували трансформаційні процеси в Хорватії, Боснії і Герцеговині та передусім в самій Сербії й призвели врешті решт до від'єднання від неї Косова. Росія також ще за часів президентства Єльцина почала створювати свої

анклави на теренах Молдови (Придністров'я) та Грузії (Абхазія та Південна Осетія), а потім після приходу до влади Путіна вдалася до прямих воєнних агресій проти Грузії та України. Що стосується Чехії, то демократичні традиції, набуті за часів першої чехословацької республіки, стали важливим чинником, що дозволив їй мирно розлучитися зі Словаччиною.

Проте ностальгію за минулою величчю мають не тільки держави, що в колишніх комуністичних багатонаціональних утвореннях виконували функції метрополій, але вона відчувається в сучасній Угорщині. Після Першої світової війни Угорщина втратила 72% своєї території, на якій мешкало 3 млн. етнічних угорців. Після повернення до урядової влади в 2010 р. ФІДЕС, уряд Віктора Орбана став використовувати національну пам'ять та іредентизм задля усталення та збільшення своєї підтримки. Це призвело до того, що консолідований демократичний режим, який Угорщина здобула однією з перших на посткомуністичному просторі, перетворився в 2014 р. на напівконсолідований демократичний, а в 2019 р. на гібридний (Nations in Transit 2020).

Вплив чинника сталості державності на перебіг трансформаційних процесів опосередкується також ступенем національної єдності країни. У тих країнах, де сформувалися політичні нації, лібералізація та демократизація суспільних систем відбувається значно швидше, ніж у тих, де мають проблеми з інтеграцією населення у єдину громадянську спільноту.

Моделі та результати посткомуністичних трансформацій. Різниця вихідних умов у поєднанні з діями політичних еліт та сил зумовили 6 моделей посткомуністичних трансформацій: 1) прямого переходу до демократії (швидка зміна тоталітарного режиму на ліберально-демократичний та швидка його консолідація); 2) переходу до демократії з затримкою (швидке впровадження електоральної демократії, але значна затримка з лібералізацією та консолідацією); 3) двофазову (перехід від тоталітаризму до авторитаризму, а потім від авторитаризму до демократії, що відбулося в Союзній Югославії); 4) циклічних коливань між демократією та авторитаризмом (періодична зміна демократичних та авторитарних тенденцій політичного розвитку); 5) переходу до авторитаризму (зміна тоталітарного режиму на авторитарний та його консолідація); 6) зворотного розвитку (трансформаційний процес спрямовується на реанімацію тоталітарних відносин).

За результатами політичних, економічних та соціокультурних перетворень, що відбулися протягом чверті століття після краху комуністичних режимів, усі посткомуністичні країни можна поділити на 5 груп.

Найкращих результатів посткомуністичних перетворень досягли Естонія, Латвія, Литва, Польща, Словаччина, Словенія та Чехія. У цих країнах були проведені економічні та політичні реформи, в результаті яких за два десятиліття вони набули статусу країн з ринковою економікою, а їх політичні режими отримали якість не тільки ліберальних, але і консолідованих демократій.

Дещо гірші результати мають Болгарія, Румунія, Сербія, Угорщина, Хорватія. Вони також є країнами з ринковою економікою та ліберально-демократичними режимами, але їх режими не є консолідованими. Однак консолідація політичного режиму не є головним показником кінця перехідного періоду. Деконсолідація може мати місце у відносно стабільних системах в результаті загострення відносин між провідними політичними силами або збільшення незадоволеності урядом з боку громадськості, або порушення державного контракту з боку влади. Політичні режими в Угорщині (1994–2013) та Болгарії (2004–2007) також були визначені як консолідовані, але загострення внутрішньополітичних відносин погіршало їх якість.

Найскладнішою проблемою для визначення результатів посткомуністичних трансформацій представляють країни, які ніяк не можуть позбавитися гібридного характеру їх політичних режимів – Албанія, Боснія і Герцеговина, Грузія, Косово, Македонія, Молдова та Україна. Розвиток цих країн, а також Вірменії, яка в період 1999–2003 рр. мала статус електоральної демократії, який змінився на неконсолідований авторитарний режим, постійно коливається між демократією та авторитаризмом, з тією різницею, що одні країни переходять цю межу, а інші підходять до неї. У цьому випадку можна говорити про певну «стабілізацію нестабільності». Семюел Гантінгтон, звертаючи увагу не те, що в низці країн Латинської Америки відбуваються перманентні коливання між нестійкими демокра-

тичними та авторитарними режимами, зауважує, що ця постійна зміна демократії авторитаризмом та авторитаризму демократією й є їх політичною системою (Huntington 1991, 41–42). Тобто в цьому випадку можна констатувати, що в цих країнах теж відбулася зміна системної якості, хоча ця нова якість є нестабільною, суперечливою та в багатьох випадках конфронтаційною.

Азербайджан, Казахстан, Таджикистан, Узбекистан в процесі посткомуністичних трансформацій перейшли до стійкої авторитарної якості. Їх суспільства визначаються як невилітні, політичні режими – як консолідовані авторитарні, економічні системи – як ринкові або змішані. Хоча перехід до авторитаризму є гіршим варіантом, ніж перехід до демократії, але й у цьому випадку теж відбувається зміна якості суспільно-політичного організму (з тоталітарної на авторитарну). Характеризуючи перехідні процеси в таких країнах, Олег Гаврилишин констатує, що вони «завершені», хоча ці країни «потрапили у пастку олігархічно-автократичного режиму часткового капіталізму і є далекими від розвинутої демократії» (Navrylyshyn 2006, 255). Про зміну якості свідчить насамперед істотні зміни в позаполітичних сферах суспільного життя. У економіці відбулися демонтаж адміністративно-командної системи, роздержавлення суспільного виробництва, відновлення інституції приватної власності, розбудова ринкової інфраструктури. Проте ринкові відносини деформуються політичним протекціонізмом тим структурам, куди вклали гроші представники політичної еліти. Суттєві зміни відбулися й у сфері культури, де скасовано монополію комуністичної ідеології, внаслідок чого суспільна культура набула обмежено плюрального характеру. Проте відносна духовна свобода не може використовуватися для боротьби з політичним режимом. Певні зміни відбулися й в політичній системі, де легалізовано політичну опозицію. Хоча діяльність опозиційних партій придушується режимом, але вони допускаються до участі в виборах і навіть іноді одержують невелику кількість місць у парламентах.

Білорусь, Росія та Туркменістан належать до країн, в яких виникли неототалітарні режими. Якісні соціально-політичні зміни виявилися тут у заміні лівої (комуністичної) форми тоталітаризму на іншу (не комуністичну). Суспільні системи цих країн характеризуються не тільки авторитарним характером політичної влади, але й державно-монополістичним характером економіки, а також ідеологічним контролем та жорстоким втручанням політичної влади в приватне життя. В їх економіці переважає державний сектор та/або уряд жорстко регулює економічні відносини. Нова неототалітарна якість у різних країнах цієї групи має свої особливості. Суспільно-політичну систему Туркменістану можна визначити як патріархальний тоталітаризм, оскільки тоталітарні відносини виправдовуються історичними та культурними традиціями туркменської нації. За правління Путіна в Росії сформувався імперіалістичний тоталітаризм, метою якого є створення «російського світу» на основі анексії територій, заселених етнічними росіянами та так званим «російськомовним населенням». У Білорусі існує система консервативного тоталітаризму, яка зберігає більшість політичних, економічних та соціально-культурних елементів комуністичного часу, але при цьому діяльність Комуністичної партії, як і інших позиційних сил переслідується.

Не дивлячись на те, що різні країни, де в попередній період функціонували комуністичні режими, досягли відмінних результатів в процесі посткомуністичних трансформацій, можна констатувати, що період посткомунізму є завершеним. Завершеним у тому сенсі, що відновлення комуністичних режимів стало вже неможливим. Протягом трьох десятиліть в посткомуністичних країнах утвердились нові різні, але не комуністичні моделі соціальних відносин. За цей час у суспільно-політичне життя увійшла нова генерація населення, яке не зазнала впливу старої системи та зомбування комуністичною пропагандою.

Не існує єдиного критерію для визначення кінця посткомунізму. Демократія не є єдиним можливим кінцевим пунктом посткомуністичних перетворень. Посткомуністичні трансформації можуть також закінчитися створенням авторитарної системи або іншої (не комуністичної) моделі тоталітаризму. Консолідація політичного режиму не є обов'язковим показником завершення процесу трансформації. Період трансформації може закінчитися встановленням неконсолідованих та нестабільних систем.

Кінець посткомунізму не означає, що в колишніх комуністичних країнах найближчим часом не відбудуться системні зміни. Однак це будуть інші переходи, які матимуть

інші вихідні та кінцеві позиції. Хоча наслідки комуністичної доби ще тривалий час позначаються на розвиткові цих країн, але не вони, а новітні соціально-економічні, внутрішньо- та зовнішньополітичні чинники відіграватимуть провідну роль у визначенні подальших траєкторій їх суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Andreski S. 1984. Max Weber's Insights and Errors. London–Boston: Routledge & Kegan Paul, viii, 155 p. (In English).
- Åslund A. 2002. Building Capitalism. The Transformations of the Former Soviet Bloc. Cambridge: Cambridge University Press, xxii, 508 p. (In English).
- Beyme K. von. 1999 Osteuropaforschung nach dem Systemwechsel. *Osteuropa*. No. 3, s. 285–304. (In German).
- Brzezinski Z. 2004. The Choice: Global Dominion or Global Leadership. Basic Books, 256 p. (In English).
- Bukharin N. I. et al. 1991. Pol'sha. Voprosy i otvety: spravochnik [Poland. Questions and Answers: Reference Book]. Moskva: Politizdat, 191 s. (In Russian).
- Бухарин, Н. И. и др. 1991. Польша. Вопросы и ответы: справочник. Москва: Политиздат, 191 с.
- Charter of Paris for a New Europe. 1990. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/6/39516.pdf> (Date of the application 30.10.2020). (In English).
- Constitution of the Republic of Bulgaria. 1991. URL: <https://parliament.bg/en/const> (Date of the application 15.11.2020). (In English).
- Dahl R. 1985. A Preface to Economic Democracy. Berkeley–Los Angeles: University of California Press, 184 p. (In English).
- Freedom in the World. 1991. Political Rights & Civil Liberties 1990–1991: Freedom House Survey Team. Lanham (MD): University Press of America, 479 p. (In English).
- Havrylyshyn O. 2006. Divergent Parts in Post-Communist Transformation. Capitalism for All or Capitalism for the Few? London: Palgrave Macmillan, xiv, 314 p. (In English).
- Hazin V. P. et al. 2004. Novitnya istoriya krayin Yevropy ta Latyns'koyi Ameryky (1945–2002 roky) [Recent History of Europe and Latin America (1945–2002)]. Kyiv: Lybid, 624 s.
- Газін, В. П. та ін. 2004. Новітня історія країн Європи та Латинської Америки (1945–2002 роки). Київ: Либідь, 624 с. (In Ukrainian).
- Huntington S. P. 1993. The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press, xvii, 366 p. (In English).
- Huntington S. P. 1996. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York: Simon & Shuster, 368 p. (In English).
- Kukuruz O. 2008. Parlament's'ka bil'shist' ta opozytsiya v Seymi Respubliki Pol'shcha [Parliamentary Majority and Opposition in the Sejm of the Republic of Poland]. *Political Management*, No. 6 (33), s. 79–89.
- Кукуруз, О. 2008. Парламентська більшість та опозиція в Сеймі Республіки Польща. *Політичний менеджмент*, № 6 (33), с. 79–89. (In Ukrainian).
- Maćków J. 2005. Totalitarismus und danach: Einführung in den Kommunismus und die postkommunistische Systemtransformation. Baden-Baden: Nomos, 168 s. (In German).
- McFaul M. 2002. The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship : Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. *World Politics*. Vol. 54, No. 2, p. 212–244. (In English).
- Milova M. 2005. Na shlyakhu do parlament-s'koyi demokratiyi: bolhars'kyy variant: monohrafiya [On the Way to Parliamentary Democracy: Bulgarian Version: monograph]. Odesa: Astroprint, 328 s.
- Мілова, М. І. 2005. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант: монографія. Одеса: Астропринт, 328 с. (In Ukrainian).
- Nations in Transit 2015. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-02/FH_NIT2015_06.06.15_FINAL.pdf (Date of application 20.11. 020). (In English).
- Nations in Transit 2020. URL: https://freedomhouse.org/sites/default/files/2020-04/05062020_FH_NIT2020_vfinal.pdf (Date of the application 18.11.2020). (In English).
- Nørgaard O. 2000. Economic Institution and Democratic Reform. A Comparative Analysis of Post-Communist Countries. Cheltenham (UK) – Northampton (MA, USA): Edward Elgar Published Limited, 251 p. (In English).
- O'Donnell G. & Schmitter P. C. 1986. Tentative Conclusions about Uncertain Democracies. Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 81 p. (In English).
- Przeworski A. 1991. Democracy and the Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America. Cambridge (US): Cambridge University Press, xii, 210 p. (In English).

Romanyuk O. I. 2011. Vid totalitaryzmu do demokratiyi ta natsional'noyi derzhavnosti: systemnyy analiz postkomunistychnykh transformatsiy [From Totalitarianism to Democracy and National Statehood: a Systematic Analysis of Post-Communist Transformations]. Kharkiv: KhSAC, 378 s. (In Ukrainian).

Романюк, О. І. 2011. Від тоталітаризму до демократії та національної державності: системний аналіз посткомуністичних трансформацій. Харків: ХДАК, 376 с.

Rustow D. 1970. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model. *Comparative Politics*. Vol. 2, No. 3, p. 337–363. (In English).

Tkach D. I. 2004. Suchasna Uhorshchyna v konteksti suspil'nykh transformatsiy: monohrafiya [Modern Hungary in the Context of Social Transformations: a monograph]. Kyiv: MAUP, 480 s. (In Ukrainian).

Ткач, Д. І. 2004. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій: монографія. Київ: МАУП, 480 с.

Żyro T. 2004. Wstęp do politologii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 308 s. (In Polish).

Дата подання статті до редакції – 30.06.2021 р.

БЪЛГАРСКИЯТ НАЦИОНАЛЕН ХАРАКТЕР ЗА 30 ГОДИНИ „НЕЖНА РЕВОЛЮЦИЯ“

Христо Милков

Доцент, доктор по история, Институт за исторически изследвания
при Българската академия на науките, бул. „Шипченски проход“, № 52, бл. 17,
София 1111, България, makria@mail.bg, ORCID: 0000-0002-6984-0804

Първите стъпки на моите изследвания съвпадат с първите стъпки на демокрацията у нас преди повече от 30 години: на 10 ноември 1989 г. беше пленумът на ЦК на БКП, на който Тодор Живков си подаде оставката. На 17 ноември беше митингът, организиран от политическите и обществените сили към ОФ, а на следващия ден – първият антикомунистически митинг. На 7 декември бе учреден СДС, а три дни по-късно се състоя първата му изява – митингът пред храм-паметника „Св. Александър Невски“.

Проучванията ми се опират на архив, който се трупа и досега още от прохождането на демокрацията у нас. В него влизат над 2000 лозунга само за 1989–1990 г., над 2000 графита, партийни платформи, течения на вестници, списания, бюлетини, серии от интервюта с политически дейци и граждани, скандирания, възгласи, плакати, магнетофонни записи.

Преди и след 10 ноември 1989 г. на руска фланелка от времето на преустройството е отпечатан един симптоматичен лозунг: „Перестройка, а не перекройка“. „Промени, а не премени“, както предупреждава и един наш принос в този дух. Има едно твърдо ядро – и преди, и сега. Това са онези черти на характера на българина, които са били и ще бъдат определящи за него и преди, и след тази дата. „Преди“ смазващият калъп на „единствено правилната“ идеология оформяше единствено възможните характери, действаше като мидена черупка, принуждаваща хората да свият индивидуалността си. „След“ черупката се отвори и нейното съдържание бе въвлечено във вихрушката на политическите страсти.

Българинът почти заприлича на „рицар без броня“. Само че вместо „традиционните“ рицарски добродетели – благородство и храброст, у него се разкриха с пълна сила адаптивност и имитаторство, реализъм и прямота, грубост и просташина, лошотия, злоба и омраза, за изявата на които материалът бе събиран от „обективни“ медии, субективни впечатления, автентични записи и лозунги по площадите.

Ключови думи: „нежна революция“, България, демокрацията, български характер.

BULGARIAN NATIONAL CHARACTER FOR 30 YEARS OF «TENDER REVOLUTION»

Hristo Milkov

Associate Professor, PhD, Institute of historical studies,
Bulgarian Academy of Sciences, 52 Blvd. Shipchenski Prohod, bl. 17,
Sofia 1111, Bulgaria, makria@mail.bg, ORCID: 0000-0002-6984-0804

The first steps of my research coincide with the first steps of democracy in our country 30 years ago: on November 10, 1989, was the plenum of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, at which Todor Zhivkov resigned. On November 17 was the meeting, organized by the political and social forces in a communist Patriotic Front, and the next day – the first anti-communist meeting. The Union of the Democratic Forces was established on December 7, 1989, after three days – its first event took place – the rally in front of the church monument “St. Alexander Nevsky”.

My research is based on my personal archive accumulate since the beginning of democracy in our country. It includes more than 2000 slogans only from 1989–1990, more than 2000 graffiti, party platforms,

newspaper, magazines, newsletters, and a series of interviews with politicians and citizens, chants, shouts, posters, tape recordings.

Before and after November 10, 1989. One symptomatic slogan was printed on a Russian T-shirt from the reconstruction: Perestroika, not reshape. Changes, not arrays, or, as one of the Bulgarian contributions in this spirit warns. There is a solid core – both before and now. These are the traits of the character of the Bulgarian, which were decisive before and after this date. Before the crushing cast of the single right ideology shaped the single possible characters, it acted like a mussel shell, forcing people to shrink their individuality. After the valve opened and its contents were drawn into the whirlwind of political passions.

The Bulgarian almost resembles a knight without armor. But instead of the traditional knight virtues – nobility and courage, he revealed with full force adaptability and imitation, realism and straightforwardness, rudeness and vulgarity, wickedness, malice and hatred, for the expression of which the material was collected by objective media, subjective impressions, authentic recordings and slogans in the squares.

Keywords: tender revolution, Bulgaria, democracy, Bulgarian character.

Повече от 30 години работя по темата за българската съвременна история, за българската съвременна митология. Десет години след 10 ноември 1989 г. се роди монография под заглавие „Митове в синьо и червено“ (Milkov 1999, 170), а след още 20 години – друга: „Под ръка с демокрацията. 30 години „нежна революция“ (Milkov 2019, 384). Изследванията ми обхващат периода от 10 юни 1989 г. до първите избори за Велико народно събрание от 10–17 юни 1990 г. и първата студентска окупационна стачка от 10 юни. Те се опират основно на личния ми архив, който включва над 2000 лозунга само за 1989–1990 г., над 2000 графита, партийни платформи и документи, течения от вестници, списания, бюлетини, серии от интервюта с политически дейци и граждани, анкети, осъществени от мен, като например „На какво ви научи предизборната борба?“, „Какво е за Вас Георги Димитров?“ (по повод погребението на тленните му останки); анкета за резултатите от първия тур на изборите и пр.

Присъствал съм на повечето важни събития, които разглеждам: 17 ноември 1989 г. – митинга на Отечествения фронт; 18 ноември 1989 г. – митинга пред „Св. Александър Невски“ на зародилата се опозиция; 13 декември 1989 г. – митинга, на който се постави въпросът за отмяната на член 1 от Конституцията и на следващия ден – 14 декември – „живата верига“, опасала Народното събрание; 3 март 1990 г. – митинга за новото име на БКП пред БНБ и отговора на Съюза на демократичните сили (СДС) – митинга от същия ден пред катедралния храм „Св. Александър Невски“, на който бе отбелязан и рожденият ден на Желю Желев и пр. Стремил съм се да „видя“ не само какво става в София, но и в провинцията (в архива е включена значителна част от лозунгите на опозицията от 22 ноември 1989 г. и на първия митинг на СДС от 10 декември с.г. във Варна).

В колекцията ми влизат графити от Паметника на Съветската армия, Стария нотариат – те отдавна са изтрити, и от вече несъществуващия мавзолей на Георги Димитров, и от редица софийски училища, от стени, телефонни будки и т.н.

В работата ми моят стремеж е бил максимална пълнота на източниците и възможно най-голямо разнообразие на гледните точки, за да се избегнат черно-белият подход и възможното политизиране. Друга важна идея беше да разгледам явленията в сравнителен план – между един или друг митинг, между една или друга личност. Винаги съм се ръководил от мисълта, че един историк, за да бъде в равновесие със себе си, трябва да остави „политическите си пантофи“ пред своя праг. Но само на първата студентска стачка на територията на Софийския университет „Свети Климент Охридски“ в навечерието на изборите за Велико народно събрание от 1990 г. бях изхвърлен от нейните „комисари“ осем пъти, макар че имах пропуск „Преса“, получен от в. „Младеж“.

Като се отворят кингстоните на една подводница – тя потъва. Българската не само не потъна, но се издигна (инат!). Митингите от 17 и 18 ноември 1989 г. наистина бяха клапани. Какво изпуснаха те? Преди всичко – въздишка на облекчение. Въз основа на 205 лозунга (разбира се, това не бяха всичките) ще се опитам без претенции за изчерпателност и за последна дума (не дай Боже, та тя не би могла да бъде казана и след 50 години) да направя анализ на това кой стоеше зад лозунгите, какви искания издигнаха различните групи, може ли да се очертае една платформа, с която правителството не би могло да не се

съобрази, ако държи да запази и без това крехкото доверие на гражданите. Накрая, един голям, може би най-големият и основен въпрос – като какъв се прояви българинът – култура, морал, съвест.

Открояваха ли се отделни групи в огромното множество от хора пред Народното събрание и пред храм-паметника „Свети Александър Невски“? Нарочно взимам присъстващите и на двата митинга, защото и на единия, и на другия българинът „правеше“ една и съща история – своята. Трудно е да се отговори на този въпрос. Има общочовешки стойности, чието накърняване предизвиква протест у всеки честен човек, независимо от социалната, професионалната или друга категория, към която принадлежи. Единадесет лозунга искаха свобода, 10 – гласност, 9 – демокрация. Един от лозунгите от 18 ноември недвусмислено заявяваше: „За възраждане на духовните ценности на българина“.

Все пак „водеше“ интелигенцията. Тук не говоря за организацията, която особено в съботния митинг безусловно ѝ принадлежеше, а за „присъствието“, което личеше в стила, находчивостта, подробностите. Щё ми се да вярвам, че към нея не са принадлежали хора, искащи смърт и кървава разправа, а такива изобилстваха.

Открояваха се някои нейни „отряди“, както гласи „щампата“. Юристите излязоха с призивите: „Съдебната палата е символ на законността, върнете ни я“ и „Съдебната палата не е музей“. Свещениците правеха впечатление не само с организираността си като група, но и с цялото си „представяне“: със символиката – българско знаме с кръст за връх, плащаница с лозунг „Свещеникът – носител на народната съвест“, мисли от Библията с „биещата“ в много посоки философска платформа. В 22 лозунга – на четвърто място след тези за социална справедливост; 22 – с искане за съд, и за причините за положението – 12, тя поставяше въпроси от „Вероучение в училищата“ и „Радиото, телевизията и печатът – трибуна и за християнството“, та до „Библия във всеки дом“.

Не мина естествено и без студентството. „Чисто“ студентски въпроси, естествено, присъстваха. Но въз основа на лозунгите не можеше да се определи точният размер на участието на българските студенти, защото за щастие те започнаха да възвръщат статута си на една от най-активните части на нацията и съответно да поставят и да се опитват да решават нейните най-наболели проблеми. „Преустройството е и в наши ръце“ – гласеше един от лозунгите, оставени в градинката на Софийския университет след съботния митинг.

Интересна е полемиката, „разгърнала“ се върху него. Той е подписан от НСД – Независимо студентско движение. Някой обаче е „разчел“ тези инициали като „Национално социално движение“ и е добавил в скоби „А. Ц.“ – Александър Цанков. Друг, за да не остави никаква вероятност за съмнение „за какво става дума“, е изписал инициалите на националсоциалистическата работническа партия на Хитлер. Във в. „Работническо дело“ от 21.10.1989 г. в уводната статия имаше оценката „екстремистки прояви“ за митингите. Дали този, който стои зад статията, определя и ОФ-митингът като „екстремистки“?! (Rabotnichesko delo 1989). Лозунги като този призовавали „за окачване на кожата им“, дори тази „полемика“ – биха могли да дадат повод на някого, за когото митингите от 17 и 18 ноември са били „погълкване на принципите“, да окачи етикета „екстремизъм“ на цялата изява на чистота, честност и искреност. Преди изграждането на солидни гаранции за необратимост на процесите не трябва по никакъв начин на този „някой“ да се дава подобна „сламка“.

Вижда се, че тези лозунги имат доста интересен живот: от „предродилния“ етап в съзнанието на автора им, та до „раждането“ и „сътворението“, докато станат неразделна част от едно лице, два юмука, образ и текст. След това, като свърши митингът, в по-оптимистичния вариант биваха оставяни на видни места като градинки, площици и т.н. Но имаше и един, много меко казано, „неоптимистичен“, да не кажа направо – варварски вариант, пак част от демокрацията. Някои „борци“ мачкаха, късаха, слагаха кален отпечатък от подметка за подпис. Така някои от тези творения се оказваха зверски „обработени“ в кофите или направо в локвите. Интересно обаче, че в някои от тези случаи, благодарение на съвестта и труда на българските музейни работници от Националния исторически музей, бяха запазени лозунги и плакати в хранилището на музея.

„Независимите“ не само организираха, но и дадоха кадър сред присъстващите: показателно е участието на „Екогласност“ с три лозунга. От тях най-характерен е този с перифразата на Вазов: „И в няколко века, и не тайно и не полека, народът порасна на няколко

века“. С всичките им заслуги, звучи доста грандомански... Известно ми е, че профсъюзът „Подкрепа“ е бил приготвил 16 лозунга за съботния митинг, като „Учителският хляб горчи“ и „Болен здрав носит“.

Многобройните ученици, висящи по дървета и балкони, крещящи, без да щадят гласните си струни, в един от малкото си лозунги искаха гласност.

Имаше един социалдемократически лозунг, а такава партия още нямаше, липсваше и земеделското представяне. Дано този, който искаше възстановяването на БЗНС „Никола Петков“, наистина да е бил издигнат от земеделец...

В осем лозунга изявяваха своите тежнения мюсюлманите. Самото им количество говореше, че изборът на позицията по този въпрос е един от най-острите проблеми, които стоят пред българското правителство.

Може да се отграгничи и групата на активните борци и на репресираните, които помнят Горуня и ген. Анев и искат „съд за техните убийци“.

В само 3 от общо 205 лозунга можеше да се открие пряко „антисоциалистическо“ съдържание.

Вижда се, че екипажът на българската „жълта подводница“ е много разнороден, но не всичките му членове си бяха сложили отличителни знаци. Между тях имаше много повече общи черти, отколкото различия. Главната сред тях беше Знанието – за миналото и за бъдещето.

Двадесет и един лозунга, искащи съд за виновниците, категорично посочваха Тодор Живков за главен такъв, заедно с осемте, насочени лично срещу него (общо 29 или над 1/7 от всички!). Някъде грубо, злобно, ще кажа и по-силна дума, зловещо, показваха назрялата необходимост от очистване на нашето общество. Не само от причинителите на кризата – най-лесно е да се коли и беси! Но също и вътрешно очистване на самите тези хора, които искат съд, смърт, кръв, за да няма „правешка държава“, „тошизъм“, „тодоритаризъм“. Не убийството и разрушението са пътищата, по които трябва да се върви, и затова за мен обнадеждаващ е лозунгът „Не отмъщение, а справедлив съд“, както и призивът към милосърдие на йеромонах Христофор Събев.

Дванадесет лозунга разкриваха причините за положението, в което е българската „версия“ на социализма: „Тодор Живков сам ли направи тези безобразия“, „Тодор Живков е рожба на тоталитарната система“, „Не оставяйте днес да ви преустройват тези, които се устройваха вчера“ (от вица „Най-мразим да ме преустройват устроени“). Многобройни бяха искания за контрол върху Народното събрание, правителството, БКП – подобни лозунги даваха да се разбере, че българският народ е „наясно“ защо е „На Ръ Ба“.

Освен това той беше наясно и как да прескочи пропастта. Шестте лозунга с основна мисъл „Живковци се преустройват“, „Хора, бдете, да не стане ноември април“ (алюзия за Априлския пленум на ЦК на БКП през 1956 г. – и тогава с гръм и трясък се преустроихме) и призивът „Не решавайте съдбата ни единогласно“ (визираше се освен утвърдената практика и последната сесия на Народното събрание), по категоричен начин разкриваха волята на хората да има гаранции във всички посоки... „Хитър Петър“ върху един от портретите на новия лидер Петър Младенов – по такъв начин беше изразена версията за промяната, оценката и в крайна сметка доброжелателността за президента председател, доверието „на кредит“, което новият държавен глава трябваше да оправдае чрез действия, а не на думи (иначе отдавна не бяха чували да говори литературно български език).

Записах си лозунгите, когато едно момиче пред Народното събрание сподели до мен: „Виждали ли сте толкова много щастливи хора?“. У мен нямаше чувство за щастие – нито на първия, нито на втория митинг. Беше ми и много тъжно, и много приятно. Викаха на воля и млади, и стари. Аз записах лозунги, афиши, възгласи, скандирания, материал – богат. За съжаление, още с първите стъпки на демокрацията се появи фалшгът. Докато пред катедралния храм „Свети Александър Невски“ се издигаха лозунги в подкрепа на турците и мюсюлманите, отзад „определени“ хора подвикваха: „Хайде стига с тия турци!“. Други хора, които принадлежаха към интелигенцията, идваха „да се навикат“, когато вече никои не можеше да им направи нищо.

Лозунгите винаги са били най-достоверните исторически източници. Те пишеха българската история, нашата история. А историята на България не може без Левски, българинът не може да не се преклони пред Апостола. Ето защо се издигна: „За чиста и свята

република“. Българинът не може и без Вазов. Издигна се „перифразираното“ „И не тайно, и не полека, народът *порасте* с няколко века“... Не можем да не се преклоним и пред „Къде си върна ти любов на народна...“. Особено, когато режимът цели 45 години е погубвал „народната любов“ и следващото ръководство трябва доста да направи, за да я спечели. И разбира се, не може без поука: „Всичко се купува, освен любовта на народа“.

Народното творчество беше носено в ръцете на хората: „Помни Девети, пази Десети!“; „Да успеем, а не да оцеем“, „А сега накъде, „От големците се боят и горите“, „Заменям бял трабант за черен мерцедес (и беше добавен телефонен номер)“, „Не правешка, а правова държава“, „Времето е в нас, а няма време...“, „Долу переструквите“, „Враг номер едно – егоизъм“, „Никога вече тодоритаризъм!“, „Тошизма падна!“, „Феодално имение или правова държава“, „С демократичните сърп и чук стигнахме до тук“, „Народу – народното“.

Още с проходаването на демокрацията се срещнахме с манипулацията, вече на ново равнище. „Димитров е живял и без УБО“ се заявяваше убедено на първия митинг на опозицията. Бяхме близки семейства с охраната на Георги Димитров, близки сме и до днес с неговата съпруга. Водачи от неговия ранг от международен мащаб напълно естествено имат охрана. Всъщност доста сърчно се влага противопоставянето на съвременните партийни и държавни ръководители, „оградени“ от УБО и „окопани“ в своите резиденции, и образа на човека, който върви по улиците и се ръкува с хората.

И наред с тях сериозните, политически прозиращите същността на новата политика, такава, каквато я искат и чувстват хората: „Искаме социална справедливост“, „Никога вече диктатура“, „Не решавайте съдбата ни единогласно“, „Свободата е в сърцето на човека“, „Нов свят – борба за човешка правда“, „Гласност – за всичко“, „Искаме свободна и демократична България“, „Промени сега, демокрация – днес, гласност – веднага“, „Не на партийната номенклатура“, „Искаме отговори, а не лозунги“, „Стига лозунги“. Но връх на абсурда беше призивът: „Не опозиция, а плурализъм“ – как да не извикаш с чисто сърце: „Де-мо-кра-ция!!!“.

Оформи се една група лозунги, изписани от ръцете на юристи: „Законодателната, съдебната и изпълнителната власт – независими“, „Да се реформира политическата система на България радикално“, „Съдебната палата е символ на законността – върнете ни я“, „Съдебната палата не е музей“, „Виновните – на съд“.

Без съмнение, не могат да се подминат лозунгите, от които струят като мощно течение скептицизмът, съмнението, разбира се – и надеждата, и оптимизмът. Не могат да се отделият „Гласност, кислород, салам“ и „Дайте гласност на ученика“.

Не мога да пропусна тези, в които се искат смърт и възмездие. А те са много – 18% от написаните 168 лозунга. Много ни се е насъбрало. От действително преживяното, от мълвата, от слуховете, от манипулациите. Дали ще има съд – не знам, но вече има партийна и държавна комисия за обследване.

Твърде лесно се гледа на човешкия живот. Трябва ли да припомним, че преди 9 септември 1944 г. най-високата награда – 50 000, за предателство на партизанин е взета от жена, призвана да създава и да съхранява живот. Камбуровият род, към който принадлежа, дава две глави – политкомисар на Тузлушката чета и дъщеря му Анка – секретар на РМС. След Девети септември председател на Народния съд в Търговище е Камбуров – баща и дядо. След присъдите старецът ляга сред пепелището на старата къща, разговаря с мъртвите и след три дни умира. Смъртта не поправя смъртта. И това нечия ръка го бе написала на първия опозиционен митинг: „Колко трудно е човек да се отгледа, а колко лесно след това на него се гледа“.

На митингите се роди нов фолклор. Например на 18.11.1989 г. жена в едната ръка държеше в. „Работническо дело“ – вот на недоверие; а в другата – „Фашизъм“ на Желю Желев и „Лице“ на Блага Димитрова. Пак там се размахваха тези техни книги.

Въз основа на лозунгите можеше да се очертае една истинска платформа на „низините“, с която правителството не може да не се съобрази, да не изпълни, ако държи на доверието, на поддръжката на хората.

Свобода (11) – „Диша ми се, искам въздух, гладен съм, искам да живея“.

Гласност (10), тук е и искането за реформа на средствата за масово осведомяване, и това за обективна информация, но гласност пълна, а не регулирана.

Демокрация (10).

Свободни избори (4), условие, за да се постигне всичко това, някои искат извънредни избори („...сега, веднага“).

Социална справедливост (22) плюс шест срещу „червената буржоазия“ и милионерите, плюс пет за предаване на резиденциите. Тези 33 лозунга показват колко социално угнетени са се чувствали хората в едно общество, наричащо се социалистическо и деклариращо, че се основава на принципа „Всекиму според труда“.

Реформа на партийната система (4). Тук спокойно могат да се добавят и тези, които разкриват причините за кризата.

Разделение на властите (2).

Ликвидиране на репресивния апарат (4). „Изхвърлете... червените барети, вътрешните войски, Държавна сигурност“.

Преустройство (6) навсякъде и във всичко.

Правова държава (2).

Демонтаж на командно-административната система (1).

Контрол на Народното събрание, правителството и другите органи на властта (3).

Разследване на „действието“ на Тодор Живков и приближените му (21). Цифрата е достатъчно ярка, за да покаже неотложността на тази мярка.

Защита на природата (3). Всъщност, спасяване на природата.

Без това не може. Кислородът свърши. Може би търпението. Много на място звучи лозунгът „Да станем граждани, а не трудещи се“. Да не допуснем, да ни обезличават повече. „България не е сметище“. Ние не сме боклук. „Не чакаме свободата, ще си я вземем сами!“

Би трябвало тук да свърша. Ще си позволя още няколко думи по темата като какъв се прояви българинът на 17 и 18 ноември 1989 г. Преди всичко не може да се отрече усетът към момента. Може би прекалено много сме чакали. А може би сме изстискали всичко, което е било възможно от предишния режим. Много конгреси, пленуми, решения бяха наречени „исторически“. „Исторически“ бяха митингите. На тях отново започнахме да правим история. На тях „хванахме бика за рогата“. Дори самото разрешение за митинга от 18 ноември с всички пласт демагогия беше нещо непознато в нашата практика. „Ние си взехме сами свободата“ казва един от посочените лозунги.

Освен усет към момента и решителност за действие (пак се питам, дали не е закъсняла) чрез платформата на митингите се проявиха и прозорливост, и пресметливост, защото исканията са насочени надалеч, но се искат и гаранции, да не би да бъде предотвратено тяхното изпълнение. Злобата, жестокостта, отмъстителността, които личаха в някои от лозунгите, показваха ниска политическа култура (ще припомня, че ораторите бяха прекъсвани с дюдюкания и отпращани), не особено висок морал (дело само на единици!!!). Естествено многобройните искания за социална справедливост, заедно с тези за съд, заедно със стрелите срещу Тодор Живков показваха колко много се е трупало...

И тъй „жълтата подводница“ имаше нов капитан. Сменени бяха и някои офицери, но след митингите никой не се чувстваше прост моряк.

Преди и след 10 ноември 1989 г. – повече от тридесет години по-късно. На руска фланелка от времето на преустройството е отпечатан един симптоматичен лозунг: „Престройка, не прекройка“. „Промени, а не премени“, както предупреждава един наш принос в този дух. Незаменима е хубавата българска пословица „Преобул се Илия, пак в тия“. Има едно твърдо ядро – и преди, и сега, както звучи в песните от футболните агитки. Това са онези черти на българина, които са били и ще бъдат определящи за него и преди, и след тази дата. И ако тя изобщо има някакво място като разграничителна, то е, защото след нея нашето общество заприлича на група „с повишен медико-социален риск“. „Преди“ смазващият калъп на „единствено правилната“ идеология оформяше единствено възможните характери, действаше като мидена черупка, принуждаваща хората да свият индивидуалността си. „След“ черупката се отвори и нейното съдържание бе въввлечено във вихрушката на политическите страсти.

Българинът почти заприлича на „рицар без броня“ (не че като имаше броня, беше рицар), само че вместо „традиционните“ рицарски добродетели – благородство и храброст, у него се разкриха с пълна сила адаптивност и реализъм, прямота и много други качества,

за изявата на които материалът бе събиран от „обективни“ медии, субективни впечатления, автентични записи и лозунги по площадите.

След 10 ноември 1989 г. показахме чудеса от АДАПТИВНОСТ към новите реалности у нас, доколкото изобщо ги имаше, към Европа и света. Не напразно се преустройваме от 1956 г., та сме натрупали завидно количество „преустройствена“ енергия и опит. Противно на поговорката „Гладна мечка хоро не играе“, ние скачахме в ритъма на модерна музика по митинги. Няма значение дали ще е на „преустроената“ БСП, на първия митинг на която гора от национални и партийни флагчета стройно се пречупваше, сякаш ще я издуха вятърът; или на „новоустроения“ СДС с викове: „Ние сме с вас, защото и вие сте с нас!“ и със знака „Виктория“.

Българинът разкри поразителна склонност към ИМИТАТОРСТВО. От „рутинното“ постижение отпреди 10 ноември да имитира „човека от народа“ Тодор Живков, той достигна до висшето изкуство да се прави на демократ, че и да се вживява в ролята си и да си вярва. За нищожно кратко време се отрететираха „демократичните“ сценарии на митинги по европейски. Не че има нещо лошо в смазаните и излъскани зрелища с типични плакати и фабрични знамена с един и същ размер, но вече не мога с ръка на сърцето да кажа, че написаното на даден лозунг е част от вътрешната същност на човека, който го държи.

Адаптивността сама по себе си, която е условие за оцеляване, би довела до пълно обезличаване, ако в българския характер не изпъкнаха и качества като реализъм, прямота, чувство за хумор, наред с които тя образува непоклатим блок, придобиващ понякога зловеща отсянка.

Например РЕАЛИЗМЪТ на нашия народ може да накара и най-изкусния политик (а у нас такива са много, много малко) да се откаже от кариерата си (а у нас това не става, поради липса на морал). Много на място Кеворк Кеворкян пише: „Нашият народ не приема нищо на вересия. През последните десетилетия съвсем...“ (Demokratsia 1990).

Народът знаеше причините за кризата: „Един Тодор Живков история не прави“, „Българийо, едва ли сам те той разсипа“. Можда да посочи поименно виновниците за нея и да поиска съд за тях. Българинът бе наясно, че „няма права без гаранция за тяхната защита“ и затова едно от основните искания и на митингите, и на „кръглата маса“ бе създаването на баланс между властите и на президентска институция, която да е опора на везните. Не е случаен лозунгът: „Стига козметика – искаме промени!“, както и този: „Промяна, а не премяна!“. Показахме и усет кога едно обещание се е изчерпило и веднага „постановихме“: „Не искаме преустройство, а ново държавно устройство!“. Достатъчно лутания е имало досега между заповедите и обещанията, та пред избора между здравословния скептицизъм и съпното доверие българинът без колебание посочи първия.

На XIV извънреден конгрес на екс-БКП се изказаха редица здрави мисли наред с присъветието на „здравите сили“. М. Господинова пише: „Огладнял народ не харесва никоя партия“ (Demokratiya 1990). Въобще българинът е стъпил здраво на земята и наред с готовността си да се обръща като ветропоказател по вятъра на промяната (бил той източен или западен), нашият човек си гледа келепира. Ако на някого му звучи срамно, предлагам много „по-благородно“ звучащото „пазарно-икономическа печалба“. Той няма да хвърли току-така бюлетината, а ще гледа кой му дава гаранции за необратимост за демокрация по български, сигурност, хляб. На граждански войни и глад сме се натърпели в историята си.

Реализмът органично се преплита с ПРЯМОТАТА – качество, дълбоко скривано в годините на бившия режим и изявило се в пълна степен след 10 ноември. Заваляха въпроси, отговорите на които понякога даваха хора, без да чакат благословия от висша инстанция: „Къде са парите за Стражица?“, „Милионите за Правец, фургоните за Стражица“, „С 25 лева ли ще увеличаваме раждаемостта на България?“. И най-страшният, който пада като ножа на гилотината: „Пак ли ще ни излъжат?“. Това е прямотата на свободния човек, който казва истината право в очите и няма да я спести и на „силните на деня“.

Наред с прямотата на свободния човек се изяви и тази на отчаяния, който няма какво да губи: „Пет деца сме на улицата – искаме покрив“, „Уморихме се 45 години да строим Вавилонски кули“. Не зная кой е по-опасен. Във всеки случай и единият, и другият могат да кажат в един глас: „Край на парада!“.

Един лозунг предупреждава: „Нашите деца гледат!“.

Открай време една от определящите черти на характера на българина е била неговата ЛЮБОВ КЪМ ДЕЦАТА.

В последно време тя се проявяваше нееднозначно. От една страна, по „традиционния“ начин – той винаги е давал и дава мило и драго за тях. Например резидентите. Те бяха от големите валутни капиталовложения за „привилегирани“ възрастни. Неслучайно едни от лозунгите бяха те да станат детски и здравни заведения.

От друга страна, по един напълно безотговорен начин децата за кой ли път бяха въввлечени в политическата борба, за да предизвикат фалшиво умиление и да създават изкуствена масовост и колорит пред камерите и по площадите и улици.

Показателни са примерите с митингите от 18 ноември – първият митинг на антикомунистическата опозиция, и на 14 декември 1989 г. – „живата верига“, опасала Народното събрание с искане да се отхвърли член 1-ви от Конституцията за ръководната роля на БКП. На първия едно малко дете държеше плакат „Само Младенов, долу Живков!“. Едва ли е разбирало за какво става дума. Следователно неговите родители още от ранните му години възпитават един бъдещ демагог... На втория митинг на врата на едно бебе бе закачена табелка с надпис „И аз не искам член 1“. Все пак над всички се „извисяваха“ децата, които на първия митинг на БСП на 13 декември 1989 г. търчаха по стълбите на БНБ с надпис: „Искаме промени!“. Изобщо политиката навлезе навсякъде. Например в нашата квартална градинка децата играят на нова игра, научени от учителката: „Само СДС! Долу БСП!“. „Другарката“ може да си скандира където иска, но не и да втълпява политическите си пристрастия в незащитеното детско съзнание. На нейното равнище се е оказал и бащата на едно съседско момиченце, който, след като не получил отговор на въпроса „Какво е долу БКП!“, обяснил „авторитетно“: „Значи да убият мен“. През тези месеци децата на 10–11-годишна възраст вече се делели да „комунисти“ и „седесари“. В едно столично училище по данни на учителката „седесарите“ набили „комунистите“, защото викали в подкрепа на „своята“ партия.

Досега е имало безброй призови „Долу ръцете от...“, например Виетнам. Мисля, че един от основните принципи на политическата борба, ако изобщо има такива, трябва да бъде: „Долу ръцете от децата!“.

Стремежът към търсене на НЕПРЕХОДНИТЕ ИСТИНИ, сложил траен отпечатък върху националния ни характер, се изяви силно в призивите за „Чиста и свята република!“, „За Републиканска търновска конституция“, за „Възраждане на духовните ценности на българина“. Делото и личността на Васил Левски са сред тези опори, върху които можем да стъпим без колебание и можем да е почувстваме горди, че сме българи. И затова се обърнахме към тях между 17 и 19 февруари 1990 г., когато се отслужи панихида за Апостола. Разбира се, тук не мога да пропусна, че на 17-ти йеромонах Христофор Събев се провикна: „Левски–СДС“ и накрая остана само „СДС“. Така се „сроди“ и „продължи“ делото на Апостола с делото на Съюза.

Един от лозунгите, вдигнати след решението на ЦК на БКП от 29.XII.1989 г., бе: „Не предавайте България в борбата за власт“. Обърнат бе и към БКП, и към СДС. Особено злободневно звучи той и сега, когато всеки се пише „народен“. „Специалист“ по поставяне на цели „в името на народа“ е БСП, имаща традициите на комунистическата партия: „Власт „в името на народа“, разстрели „в името на народа“, начело са „хора от народа“. Другият ѝ основен опонент в предизборната борба също набираше точки по „народност“. Неговите поддръжници под път и над път викаха: „Ние сме народът“. Припомня го и Петко Симеонов, когато говори за противопоставянето: „Те (комунистите) ще си бъдат пак те. Ние, народът, ще правим митинги, за да бъде чут нашият глас“. Авторът продължава нравоучително: „Комунистическата партия трябва чрез свободни избори да слезе от сцената на властта за толкова години, за колкото народът пожелае.“

Ако изборите не бъдат свободни, има вариант БСП да победи. Но тогава СДС вече има готова формулировка: „Европа ще ни се смее“ (Demokratiya 1990).

През тези напрегнати месеци едни се писаха българи, други „надбългари“. Новоизпеченият социалист Георги Пирински щедро се разписваше върху хартиени знаменца на своята партия (червеният цвят е символ на кръвта на падналите за установяване на световния комунизъм, от който много малко нещо остана). Но новата „звезда“ разписваше и национални флагове, което е кощунство, както бе кощунство към националния химн

да се добавят стихове като „С нас Москва е в мир и в бой“ и „Партия велика води нашия победен строй“.

Синдром на „надбългарщина“ прояви и СДС, на чиито митинги се развяваха знамена без герб, но с инициали на Съюза, или сини флагове с триколюр в ъгълчетата.

Пристъпвам към черти, в чиято основа се крие противопоставянето зло–добро. От „фонтана“ на злото бликат ГРУБОСТ, ПРОСТАЩИНА, ЛОШОТИЯ, ЗЛОБА, ОМРАЗА. И нито една от тези думи не е излишна. Най-бледи примери са писмата до в. „Демокрация“ (Demokratiya 1990) или до в. „Начало“ (Nachalo 1990). В първото писмо се заявява, че всички от страна на опозицията са брадати, а това значи, че са малоумни (Пешевски от Ямбол), а второто започва с една от най-разпространените псувни (от група комунисти от с. Бега, Брацигово).

Много омраза се изля пред Народното събрание на 14.12.1989 г. Имаше за какво да бъде натрупана. И все пак... Няма обяснение за нападението над една линейка, стисната като в юмрук, когато понякога минутите решават един човешки живот.

Политическата борба се превърна в жизнена среда и за хора, които под маската на демокрация носят и от горепосочените „добродетели“. Съперничеството между партиите доста често се изразжда в нечистооплътна запалняковщина, когато привържениците на отборите се „мразят“ и бият „по принцип“, защото „другите“ са от „ония“. Например мен, безпартийния, на митинг на СДС от 3 март 1990 г. щяха да ме „репресират“, защото бях с касетофон, а пък „седесари“ не били допуснати на събранието на БКП на стадион „Васил Левски“ от 01.03.1990 г. Впрочем това не беше вярно, защото бях там и се разхождах свободно с репортер на в. „Демокрация“.

ДОБРОТА също имаше. Но тя не се появи в лозунгите. А те са лицето на отделния човек в политиката. Това, което той сам си е „направил“, или сам е „приел“ за свое, като държи написан от съответния партиен щаб лозунг. Освен ако добрината в политическите взаимоотношения не се изразява в умереност, в търсенето на справедливост. Но само колко екстремистки лозунги имаше! В дните след 29.12.1989 г. един от хората каза пред Народното събрание: „Горд съм, както никога досега, че съм българин“. Но няма как да не се пропусне, че бяха издигнати и други искания: „С турски имена – в Турция“; „В България не шем ибрици и чалми!“ и т.н.

И пак през същите дни имаше най-много доброта и топлина. Никога няма да забравя как стъпалата на Народното събрание бяха отрупани с одеала, дрехи, вкочанявали от студа хлябове и вече пръснали се от студа бутилки с мляко. Това не беше дар от софийската до провинциалната номенклатура, защото нямаше инвентарни номера и дрехите не бяха от най-топлиите. Просто хората бяха откъснали от себе си, каквото са могли.

Би трябвало да завърша с нещо добро. Чисто формално, чувството за хумор, присъщо на нашенеца открай време, е хубаво нещо. Но през вековете то се е превърнало в защитна реакция против всякакви несподоби, потисници, и да не ти дава Господ да попаднеш в устата на българина.

Една от шетите, които понесохме от „разграждането на тоталитаризма“, е рязкото спадане на качеството на политическите вицове. Пестелив отблясък от „миналото“ се хвърля по лозунгите: „Свети Тодор Кръстител“, „Тодор Живков – посланик в Турция“, „Не искаме друг Нерон“ (на главата на Живков има лавров венец с надпис „цезар“); за Петър Младенов: „Хитър Петър“.

ЧУВСТВОТО ЗА ХУМОР е тясно свързано с реализма и прямотата: „Много гърми, а не вали“, „Преустройство или преброяване на наивниците“... Българинът не прощава на тези, които са го тъпкали, мамили или се готвят да го измамат отново, може да ги застигне и след дълго чакане, и със закъснение.

Българският характер е дълбок като кладенец и това, което се черпи от него, невинно е чисто и бистро като вода. Отделните черти трудно могат да се разграничат една от друга, за да бъдат поставени под микроскоп. Политическата „среда“ е възможно най-негодното контрастно вещество, но създава може би най-благоприятните условия за изява на характера. Това важи особено за преходния период от тоталитаризъм към демокрация или от идеологизация към политизация, при който се изхвърлят на преден план черти, които биха си „дремали“ при един „спокоен“ демократичен строй. А при един „по-спокоен“

тоталитаризъм биха били вкарани в калпа, за който споменах в началото. Затова трябва да се прецени кои българи са патриоти, кои патриотари, кои обикновени партизани, или просто садисти.

ЛИТЕРАТУРА /REFERENCES

Milkov H. D. 1995. Moyat vrag e i tvoy vrag (10 noemvri 1989 – 10 yuni 1990) [(My enemy is also your enemy (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Politicheski izsledvaniya*, Issue 3, s. 313–321. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 1995. Моят враг е и твой враг (10 ноември 1989 – 10 юни 1990). *Политически изследвания*, № 3, с. 313–321.

Milkov H. D. 1999. Mitove v sinyo i cherveno [(Myths in blue and red)]. Sofia: Heron press, 170 s. (In Bulgarian).

Милков, Х. 1999. Митове в синьо и червено. София: Херон прес, 170 с.

Milkov H. D. 2000. Obraz sreshtu obraz (10 noemvri 1989 – 10 yuni 1990) [(Image vs. Image (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Balgarski istoricheski pregled*, Issue 1–2, s. 139–172. (In English).

Милков, Х. 2000. Образ срещу образ (10 ноември 1989 – 10 юни 1990). *Bulgarian Historical Review*, № 1–2, с. 139–172.

Milkov H. D. 2019. Pod raka s demokratsiyata. 30 godini „nezhna revolyutsia“ [(At hand with democracy. 30 years of “tender revolution”)]. Sofia: Ariadna, 384 s. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 2019. Под ръка с демокрацията. 30 години „нежна революция“. София: Ариадна, 384 с.

Milkov H. D. 2020. Prohozhdaneto na demokratsiyata. Hora sme, a ne ovtse! (10 noemvri 1989 g. – 10 yuni 1990) [(The Walk of Democracy. We are human, not sheep! (November 10, 1989 – June 10, 1990)]. *Zhurnal za istoricheski i arheologicheski izsledvaniya*, Issue 1, s. 145–170. (In Bulgarian).

Милков, Х. Д. 2020. Прохождането на демокрацията. Хора сме, а не овце! (10 ноември 1989 г. – 10 юни 1990). *Журнал за исторически и археологически изследвания*, № 1, с. 145–170.

Demokratsiya 1990, 12 February. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 12 февруари.

Demokratsiya 1990, 16 February. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 16 февруари.

Demokratsiya 1990, 13 March. (In Bulgarian).

Демокрация, 1990, 13 март.

Nachalo, no date. (In Bulgarian).

Начало, 1990, без дата.

Rabotnichesko delo 1989, 26 November. (In Bulgarian).

Работническо дело, 1989, 26 ноември.

Дата на подаване на статията в редакцията – 11 май 2021 г.

АЛБАНСКИЯТ ФАКТОР В СЛЕДТИТОВА ЮГОСЛАВИЯ И В НАВЕЧЕРИЕТО НА РАЗПАДАНЕТО НА ЮГОСЛАВСКАТА ФЕДЕРАЦИЯ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА ХХ В.

Марияна Стамова

доктор по история, доцент, секция „Съвременни Балкани“, Институт по балканистика
с Център по тракология – БАН, ул. „Московска“ № 45, 1000 София, България,
marianastamova@yahoo.com, orcid.org/0000-0003-3244-870X

В статията предмет на анализ е борбата между албанския и сръбския национализъм, която в резултат на вълненията в Косово в началото и в края на 80-те години дава стартовата основа за разпадането на многонационалната югославска федерация. Отрицателните явления и тенденции в развитието на Югославия в последните й десетилетия, особено в края на 70-те и началото на 80-те година, със смъртта на лидера ѝ Йосип Броз Тито, довеждат страната до сериозна криза. Противоречията в югославското общество, икономическите и политическите проблеми и международното напрежение се изострят до степен да се постави под въпрос единството на Югофедерацията, СЮК и бъдещото развитие на „югославския модел на социализъм“. Югославската криза има многопосочни измерения. Причините основно са от вътрешен характер. С особено остри изяви е политическата криза. Генератор на международналните и междурепубликанските противоречия, както и на националистическите тенденции, са въпроси, наследени от историята, но и на решенията по националния въпрос от титовския период. Обща изходна база на националистическите елементи е твърдението, че интересите на собствената нация са пренебрегнати за сметка на общоюгославските или тези на другите републики. От друга страна, икономическата криза влияе пряко за засилване на социалното напрежение, изразено в стачки и митинги в цяла Югославия. За икономическото състояние на страната в тези години са характерни големият външен дълг, високата инфлация, ниската производителност на труда, безработицата и спадането на жизнения стандарт. Общата криза в Югославия намира израз в изостряне на икономическите, социалните, политическите и международналните отношения и в Косово. Събитията в Косово и особено въведените извънредни мерки се отразяват неблагоприятно върху авторитета на Югославия на международното поле. В края на 80-те години е застрашено самото съществуване на многонационалната Югославска федерация.

Ключови думи: албански фактор, Албания, Югославия, Косово, Йосип Броз Тито, Слободан Милошевич, СЮК.

THE ALBANIAN FACTOR IN POST-TITO YUGOSLAVIA ON THE EVE OF THE BREAKUP OF THE YUGOSLAV FEDERATION IN THE 1990S

Maryiana Stamova

PhD, Associated of Professor, Department “Contemporary Balkans”, Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, Moskovska str. 45, 1000 Sofia, Bulgaria, marianastamova@yahoo.com, orcid.org/0000-0003-3244-870X

The article deals with the intensification of the struggle between the two nationalisms – the Albanian and the Serbian, throughout the 1980s and the incessant unrest in Kosovo which gave the starting basis for the disintegration of the Yugoslav federation in the early 1990s. The negative phenomena and trends in the development of Tito’s Yugoslavia in its last decades and especially after the death of the Yugoslav leader Josip Broz Tito brought the country to a serious crisis. The contradictions in the Yugoslav society, the economic and political problems and the inter-ethnic tensions were exacerbated significantly and questioned the unity of the Yugoslav federation, the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the future

of the “Yugoslav model of socialism”. In general, the Yugoslav crisis had multi-faceted dimensions. Its causes were mainly internal. Particularly acute was the political crisis. Generator of the inter-ethnic and inter-republican contradictions, but also of the nationalist trends, were issues inherited from history and the decisions on the national question from the period of Tito. A general starting point of the nationalist elements was the claim that the interests of the particular nation were neglected at the expense of the all-Yugoslav interests or those of the other republics. On the other hand, the economic crisis directly affected the strengthening of the social tensions, expressed in strikes and rallies across Yugoslavia. The economic situation of the country in those years was characterized by the federation’s increased foreign debt, great inflation, reduction of labor productivity, unemployment, continued rising of prices and falling standard of living. The general crisis in Yugoslavia, which encompassed the different areas of life found expression in the extreme aggravation of the economic, social, political and interethnic relations in Kosovo. The political processes, the exacerbation of the inter-ethnic relations, the developments in Kosovo and especially the introduced emergency measures had a negative effect on the international reputation of Yugoslavia. In the late 1980s the multinational Yugoslav federation faced the problem of its further existence.

Keywords: Albanian factor, Albania, Yugoslavia, Kosovo, Josip Broz Tito, Slobodan Miloshevič, Union of the Yugoslav communists.

Социалното недоволство от началото на 80-те години в Югославската федерация започва да придобива белезите на националистически конфликти между отделните народи и народности. Икономическата криза, която се усеща най-тежко в бедното и неразвито Косово, както и влошаващите се взаимоотношения между албанското мнозинство и сръбското малцинство стигат до точката на кипене в автономната покрайнина. И като резултат по-малко от година след смъртта на Тито в Косово се разиграват събития, които са първият реален симптом за неизбежния край на многонационалната Югославска федерация. Началото е поставено през март 1981 г. с протестите на албанските студенти, издигащи искането Косово да получи статут на република в рамките на Югославия (AJ, СК SKJ, 1–12). Много бързо тези мирни протести прерастват в безредици и бунтове, съпроводени с прояви на насилие. Някои сръбски изследователи смятат, че събитията в Косово са увод към югославската криза (Igič 1996, 366).

Според управляващите в Белград контрареволуционните действия в САП Косово от 11 март до 3 април 1981 г. предизвикват криза в покрайнината и сложна ситуация в цялата държава. До тези събития се стига след активизирането на вътрешните и външните неприятелски сили и изострянето на международната обстановка (AS, СК ZKS, 8). Само в периода от 1978 до 1981 г. са регистрирани около 40 нелегални пропагандни прояви.

В крайна сметка за изостряне на ситуацията след демонстрациите през март–април 1981 г. албанците в Косово обвиняват сръбските органи за сигурност, докато според сърбите виновни са както вътрешните сили, които работят за разбиването на Югославската федерация, така и комунистическият режим в Албания.

Очакванията, че след смъртта на Тито бързо ще се стигне до ескалация на национализма и нарастването на дезориентацията за бъдещето на федерацията, закономерно стават факт. Независимо че югославското политическо и държавно ръководство и респективно ръководствата на републиките очакват този момент, те са изправени пред проблема как да продължат Титовата политика от изминалите 35 години за по-нататъшното развитие на държавата (Veljanovski 2002, 331). Взема се решението да се издигне и да се следва идеологическият лозунг „И след Тито – Тито“.

Първите албански демонстрации с център Прищина започват на 11 март 1981 г. Те са последвани от сблъсъци в Призрен и отново в Прищина, съответно на 25 март и 1 април с.г. (AJ, СК SKJ, 1–6). Тези демонстрации обхващат цяло Косово. Към тях масово се присъединяват студенти. Албанските демонстранти влизат в директен сблъсък с официалната власт в лицето на милицията, като също така оскверняват и сръбски средновековни паметници на културата (AS, СК ZKS, 1230).

След като на 2 април е обявено извънредно положение, части на ЮНА с около 30 000 войници навлизат в Косово, за да пазят реда. Въвежда се вечерен час, а училищата временно са затворени. По улиците постоянно патрулират армия и полиция, а въздушното пространство се охранява от хеликоптери (Mertus 1999, 17–56). В началото на зимата на 1981 г. извънредното положение е отменено, но въпреки това продължава засиленото

присъствие на армия и полиция, което създава напрегната атмосфера и усещане за потиснатост (Simeonov 2012, 138).

Събитията в Косово са последвани от оставките на редица представители на висшето партийно ръководство. На пленума от 5 май 1981 г. тогавашният председател на ПК на СК на Косово Махмут Бакали подава оставка по предложение на отговорните политически органи на Федерацията. По-късно той е изключен и от Съюза на комунистите. С неговото отстраняване се поставя началото на масова чистка сред делегатите на покрайнинската конференция. Така жертва на уличните протести и сблъсъци става и албанската номенклатура в Косово. Освен партийният водач на областта оставки подават и редица други функционери. Те са заменени от други албанци, които са проюгославски настроени (Simeonov 2012, 138).

Непосредствено след събитията в Косово неколкостотин албанци са обвинени в принадлежност към нелегалните организации с „националистически или иредентистки цели“. Две трети от политическите затворници, които впоследствие са осъдени за националистическа дейност през 80-те години на ХХ в., са именно албанци, арестувани след събитията през март–април 1981 г. (Ortakovski 1996, 317).

Студентските демонстрации с пролятата кръв през м. март–април 1981 г. правят необратим процеса на нарастване на политическото и етническото напрежение. Събитията в Косово през 1981 г. поставят на дневен ред проблема за функционирането на конституционната система в тази южна покрайнина. Проблемът е в това, че за ново дефиниране на положението на Сърбия като държава е необходимо съгласието на всички федеративни части, а между тях естествено и Косово. Според югославската конституция ръководствата на Косово и Войводина са напълно самостоятелни и независими във вземането на всички решения, така че за осъществяване на политически обрат е необходимо тяхното сътрудничество, но те не са готови, което предизвиква сериозна криза в СР Сърбия.

Сръбските изследователи отбелязват, че ръководството на сръбските комунисти не може да продължи с пасивното си поведение. Събитията в САП Косово предизвикват недоволство, гняв, разочарование и огорчение в Сърбия. Пред обикновения сръбски гражданин все повече се поставя въпросът: защо покрайнини са създадени единствено на територията на Сърбия, независимо че съществуват още по-основателни причини за тяхното създаване в рамките на останалите републики? Процесите, които водят до разбиване на целостта на Сърбия и създават възможност за отцепване на някои нейни части, се разглеждат все повече като стремеж на антисръбското крило в ръководството на Югославия колкото е възможно повече да отслаби най-голямата федерална единица (Bogetich 2001, 194). Почти всички са единодушни, че въпреки комплексните мерки за стабилизиране на обстановката в Косово, особено след 1981 г., резултатите са крайно незадоволителни. Признава се, че не съществува климат на взаимно доверие и сигурност за спокоен и равнопоставен живот на населението от една или друга народност в автономната покрайнина Косово (DAMVnR, 27). Така според висшето партийно ръководство в Белград след събитията в Косово през 1981 г. се засилва натискът върху сърби и черногорци за тяхното изселване. С лозунги, изписани по сградите, и в анонимни писма се отправят директни заплахи или се поставят срокове за тяхното изселване от Косово („Изселете се оттук“, „Какво правите тук?“) (AS, СК ZKS, 4–6).

Проблемите, свързани с Косово, обаче освен политически имат дълбок икономически и социален характер (Ljerojevic 2006, 174). Диспропорциите в социално-икономическото положение на населението в различните републики се задълбочават непрекъснато.

В средата на 80-те години се наблюдава все по-голямо нарастване на напрежението в Косово и решимостта, която Белград демонстрира, за да се защити териториалната цялост на Федерацията. От своя страна през втората половина на 1985 г. се провеждат масови демонстрации на сърби и черногорци в Косово. На 9 септември е организирана конференция на сърбите и черногорците от град Косово поле, а на 24 октомври 2000 сърби и черногорци издигат искане да се решат проблемите на тяхната сигурност в Косово (Stamova 2016, 133).

На 15 януари 1986 г. белградското списание „Книжевни новини“ публикува петиция на 2000 граждани от Косово поле, която се оценява като пръв организиран протест на сърбите и черногорците против „албанския сепаратизъм и национализъм“. От своя страна на

12 февруари Съюзното събрание констатира, че поради растящия албански натиск продължава изселването на сърбите и черногорците от областта (Achkovska 2001, 164). На 26 с.м. 100-ина сърби и черногорци от Косово организират за пръв път протестен митинг в Белград. През следващите години те често ще използват това средство, за да привлекат вниманието на републиканските и федералните органи върху заплахата от страна на албанците и нарастващите случаи на нарушаване на законовия ред в Косово. В Сърбия темата за Косово и заплахата за сърбите там все по-често се оказва във фокуса на общественото внимание, докато в другите части на Югославия тези протести предизвикват недоверие и страх.

Недоволството сред сръбското републиканско и партийно ръководство от прекомерните според тях права, които се дават на албанците в Косово, и от продължаващото изселване на сърби и черногорци оттам има отглас и сред сръбската научна общественост. Така се стига до Меморандумът на САНУ, публикуван на 24 септември 1986 г. във в. „Вечерни новости“ (Белград) (Stamova 2016, 195). В него се посочва, че положението на сръбския народ е станало катастрофално, тъй като извън Сърбия и преди всичко в Косово сърбите са подложени на асимилация и постепенно загубване на своята културна идентичност. САНУ вижда решението в промяна на конституцията от 1974 г. и в „дялостното обединение“ на сръбския народ в една унитарна Сърбия. Все в този дух на XIII конгрес на СЮК през м. ноември 1986 г. се приема Резолюция за Косово. На 21 януари 1987 г. Председателството на СФРЮ предлага да се пристъпи към промяна на конституцията на Югославската федерация (Achkovska 2001, 165–166).

Междувременно продължават протестните акции на сърбите и черногорците в Косово. На 28 февруари 1987 г. те организират среща в гр. Косово поле, която само след два месеца е последвана от посещение в покрайнината на члена на Председателството на СК на Сърбия Слободан Милошевич. На 24 април той присъства на протеста, организиран от гражданите на Косово поле срещу засилващия се албански национализъм и в защита на сърбите от Косово. Подкрепата на Милошевич, символично изразена с фразата „Никој няма право да ви бие“ (Nikolic 2006, 244), означава прелом в отношението към проблемите в Косово от страна на политическото ръководство на Сърбия.

Кулминацията на събитията в Югославската федерация и най-вече на пряко свързаните с положението в Косово е IX пленум на ЦК на СЮК, който се провежда на 26–27 юни 1987 г. в Белград. Основният документ – „Изводи за осъществяване становищата на СЮК в развитието на социалистическото самоуправление, братството и единството и общността на Косово“, утвърждава автономната покрайнина като югославски проблем (AS, СК ZKS, 1).

В същото време, на 23 и 24 септември 1987 г., в Белград се провежда VIII пленум на ЦК на СК Сърбия. В сръбското ръководство се извършва „партиен преврат“ – начело на партията застава Слободан Милошевич (Miloshevich 2008, 303). С това се полага началото на нов етап в сръбската политика, който ще доведе до нарастване на напрежението и дестабилизацията в Югославия.

През пролетта и лятото на 1988 г. междуетническото напрежение в Югославската федерация все повече нараства. Това е периодът, в който Югославия навлиза във все по-голяма и остра политическа, обществена и социално-икономическа криза, която дава своето силно отражение върху международналните отношения в цялата държава.

Целта на сръбския лидер Милошевич, с широката подкрепа на народа и политическия елит в Сърбия, е да се върне интегритетът на Сърбия чрез елиминиране на автономията на Косово и Войводина с конституцията през 1974 г. Предложението на републиканското ръководство в Белград за промяна на конституцията на Сърбия е прокарано в края на 1987 г. На 25 юли 1988 г. проект-поправките в сръбската конституция са вече факт, но те влизат в разрез с желанията и исканията на албанското население в Републиката и особено в Косово (Stamova 2016, 237).

В тази връзка от 17 до 21 октомври 1988 г. на територията на Косово се провеждат масови демонстрации срещу нарушаването на автономията на областта и срещу проявите на сръбския национализъм. Месец по-късно, на 17 ноември, на пленум на ПК на СК Косово от функции са свалени председателката на Председателството на покрайнинския комитет Качуша Яшари, членовете на Председателството Екрем Арифифи и Азем Власи (AS, СК ZKS, 10). Като отговор на албанското недоволство в Косово на 19 ноември 1988 г. в

Белград се провежда голям „митинг на братството и единството“, на който присъстват близо около един млн. души.

Според ръководството в Белград повдигането на въпроса за отговорността на ръководството на СК Косово е използвано като повод за масови демонстрации на гражданите от албанска народност. Те започват в рудника „Стари търг“ от 17 до 21 ноември 1988 г. Един от главните мотиви е негативното отношение спрямо промените в конституцията на Сърбия. Изявленията на отделни ръководни личности от Косово във връзка с конституционните промени се използват, за да подтикнат гражданите от албанската народност към масови протести и демонстрации (AS, СК ZKS, 40). Тези масови албански демонстрации през м. ноември 1988 г., според Белград, „нанасят голяма политическа вреда на сложната политическа ситуация в Косово“. Особени тежки и негативни са последиците за международните отношения в автономната област (AS, СК ZKS, 42).

Така, започнали като демонстрации, вълненията на албанското население постепенно преминават в стачки, които продължават и през първите месеци на 1989 г., което сериозно обезпокоява югославското държавно и партийно ръководство. Още при посещението на група членове на ЦК на СЮК в Косово от 21 до 27 ноември 1988 г. се оценява, че ситуацията е по-тежка от 1981 г., която поставя под въпрос цялата стратегия на СЮК спрямо Косово (AS, СК ZKS, 10).

Години наред, въпреки многократно предприеманите мерки, обстановката в Косово продължава да бъде напрегната. Безрезултатността на тези мерки се дължи преди всичко на липсата на единни виждания и позиции във Федерацията по отношение на положението в Косово. Една част от ръководните югославски дейци се отнасят твърде критично към събитията в Косово и мястото на областното ръководство в решаването на проблемите, а други омаловажават процесите и събитията, като ги представят изключително откъм позитивната им страна. Проблемът „Косово“ като дестабилизиращ фактор е резултат на редица причини, но основните са народностният състав на областта и нетърпимостта между компактна маса албанци и живеещите като малцинство около 200 000 сърби и 20 000 черногорци (Stamova 2016, 238). В последните години в резултат на активизираната се „външно-албански национализъм и шовинизъм“ се засилва натискът под най-различни форми над славянското население в Косово. В отговор на това налице са действия както от страна на федеративното ръководство, така и на самото християнско население в Косово, Сърбия и Черна гора. С решение на Председателството на СФРЮ е изпратен допълнителен контингент на милицията за поддържане на реда и законността; създаден е специален комитет за защита на сърбите и черногорците в Косово; провеждат се масови митинги в градовете на Сърбия, Черна гора и Косово, в които участват общо над 1 500 000 души (CDA, 2–3).

Най-новите демонстрации, които започват на 23 март 1989 г. с протеста на група жени в деня на дискусиите в Събранието на САП Косово за конституционни промени в СР Сърбия и кулминират на 27 и 28 март в голям брой градове в покрайнината, по своята същност и цел представляват продължение и са ескалация на масовите протестни демонстрации от ноември 1988 и стачките в покрайнината от февруари 1989 г. (Stamova 2016, 256) „Мартенските демонстрации“ се различават от всички предходни протести, стачки и демонстрации с краен фанатизъм, както и с масова употреба на огнестрелно оръжие и други средства (камъни, секири и др.), особено в нападенията срещу представителите на органите на сигурността. В тези действия се наблюдават елементи на градско и въоръжено въстание. По органите на сигурността се стреля от различни места, което е особено характерно в Сува река, Подуево, Титова Митровица и Прищина. Според Белград от времето на войната до тези събития никога в Югославия – по градове и улици, където е югославската милиция и войска, не са поставяни барикади, както е на 27 и 28 март 1989 г. на много места в Косово (AS, СК ZKS, 1–2).

Според оценките на официалните органи най-брутални са демонстрациите на 27 март, като се дават човешки жертви и от страна на органите на сигурността, и от страна на демонстрантите в САП Косово (AS, СК ZKS, 2–3). Според югославското партийно ръководство последните демонстрации в Косово показват, че „става въпрос за много опасен, добре организиран, дързък и до фанатизъм на всичко готов неприятел за осъществяване на контрареволуционните цели на албанския национализъм и сепаратизъм“. Потвърждават се оценките на органите на СЮК, че „албанските националисти и сепаратисти“ действат

свързано и последователно, с платформа за един по-дълъг срок, сменяйки своята тактика в зависимост от ситуацията.

Събитията показват, че албанските националисти са решени да осъществят онова, което по-рано планират и заявяват, а именно да се стигне до проливането на кръв, народът да се предизвика на въоръжено въстание и след това, в такава атмосфера и ситуация, която ще се създаде, да осъществят своята крайна цел. Драмата, която се разиграва от 23 до 29 март 1989 г., когато падат жертви както от страна на органите на сигурността, така и от страна на демонстрантите, не оставя повече никакви дилеми за това (AS, СК ZKS, 4).

Непосредствена цел на организаторите на тези демонстрации е сред югославската и световната общественост да се представи как Събранието на САП Косово дава съгласие на предложението за промени в конституцията на СР Сърбия под натиск, без да се зачита волята на албанската народност. Това води до организирането на опозиционен фронт срещу тези промени от страна на албанците в Косово. Всичко това се потвърждава и от събитията от ноември 1988 до март 1989 г. В резултат на тези действия в Югославия влизат в сила много ограничения и забрани, които без съмнение отежняват стопанския, обществения, културния и политическия живот на хората в Косово. Но, според югославското ръководство, те са били необходими, за да се спре ескалацията на действията с негативни последици за конституционния ред и сигурността в държавата (AS, СК ZKS, 4–5).

В крайна сметка на 28 март 1989 г. се взема решението за ограничаване на автономията на САП Косово, което се утвърждава през април с приемането на конституционните поправки в СР Сърбия. На 12 с.м. в Белград се провежда XV пленум на ЦК на СК Сърбия, на който се обсъжда актуалната политическа ситуация в Косово. Само няколко дни по-късно, на 20 април, Председателството на СФРЮ провъзгласява извънредно положение в покрайнината, с което проблемите не се разрешават, а с всеки изминал ден се задълбочават, което довежда до нова ескалация на напрежението както в Косово, така постепенно и в цялата Югославска федерация.

Политическите процеси, изострянето на международните отношения, събитията в Косово и особено въведените извънредни мерки в тази област се отразяват неблагоприятно върху международния авторитет на Югославия.

Европейските страни изразяват отношението си чрез резолюция на Европейския парламент от 13 април 1989 г. след посещението на парламентарна делегация в Югославия и по-конкретно в Косово през пролетта на с.г., в която се осъждат действията на югославското правителство в Косово (DAMVnR, 5–6).

Нов момент в отношенията между САЩ и СФРЮ по това време се явява реакцията на Американския конгрес и приетата в Камарата на представителите Резолюция по правата на човека в Югославия. Въпреки че в текста на резолюцията се посочва, че САЩ ще продължават да поддържат „независимостта, единството и териториалната цялост на Югославия“, към югославското правителство е отправена остра критика за нарушаване на човешките права и въвеждане на репресивни мерки в Косово. Настоява се да се зачита Заключителният документ от Хелзинки за правата на човека и да се осигури защита на албанското национално малцинство в Косово. Показателни са думите на бившия американски посланик в Белград Игълбъргър пред конгреса: „Ако не е напълно премахната автономията на Косово, то тя е драстично ограничена“ (DAMVnR, 11–12).

Трябва да се отбележат и активните действия на двамата американски сенатори Дон Никъл и Боб Дойл, които многократно настояват в свои обръщения и писма до американския президент в края на 80-те и особено в началото на 90-те години за осмисляне на политиката на американската помощ за Югославия; според тях американската държава и администрация би трябвало да вземат решение за скъсване с тази политика. Техният аргумент за всичко това е, че според редица наблюдатели се засилва нарушаването на човешките права, особено срещу албанското население в Косово, където в продължение на повече от две години е в сила военно положение и се създават пречки пред организирането на свободни и честни избори. В заключение, според американските сенатори „докато не се постигне значителен напредък по тези въпроси, законът трябва да забрани предоставянето на всякаква помощ за Югославия. Ние вярваме, че е правилно, отговорно и в наш, американски национален интерес да се позиционираме твърдо на страната на демокрацията и твърдо срещу нарушенията на човешките права“ (George H. W. Bush Presidential Records, 1).

Критиките от страна на различни международни фактори обаче не възпират организирането на едно събитие през лятото на 1989 г., което може да се определи и като кулминация в овладяването на властовите позиции от страна на Слободан Милошевич и легализирането на властта му както в Сърбия, така и в Югославската федерация.

Така на 28 юни 1989 г. на сръбския празник Видовден в местността Газиместан в Косово се чества 600-годишнината от битката на Косово поле. Мероприятието е добре организирано от страна на сръбските власти и според някои данни там са присъствали около един милион души от всички краища на Републиката, а според официалните медии – около два милиона души от почти всички републики на федерацията (Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина и Хърватия), в т.ч. и от чужбина (Австралия, САЩ, Канада и европейските държави). Централно събитие е речта на председателя на Председателството на СР Сърбия Слободан Милошевич (Belic et. al. 1989, 255–258), в която той акцентира на факта, че неразбирателството сред сръбските политици, което датира от десетилетия, вече е минало и в резултат на поправките в сръбската конституция „Сърбия днес е единна и равноправна с другите републики. Не трябва да се допуска хората да се делят по национален и религиозен принцип“ (Belic et. al. 1989, 256).

На този митинг Милошевич е „коронован“ за лидер на нацията, като повечето анализатори характеризират речта му като начало на сръбската националистическа кампания. Според Милошевич: „Шест века по-късно, днес отново сме изправени пред битки. Те не са въоръжени, макар че и такива не са изключени“ (Vucetic et. al. 2001, 67). Тази негова фраза може да се тълкува по различен начин, което внася голяма тревога у народите на Югославия.

Последвалите събития в края на 1989 г. както в автономната област, така и в цялата Югославска федерация, са ярко доказателство в тази насока. Политиката на Милошевич, в чийто център е съдбата на Косово, среща съпротивата на несръбските народи във Федерацията и се оказва пагубна за нейното бъдеще. Като резултат от тази политика и подтикнати от „кадифените революции“ в Източна Европа, през декември 1989 г. в Косово се появяват две нови организации. Първата е непартийният Съвет за защита на човешките права и свободи начело с Адем Демачи, който се превръща в основен център за наблюдение на нарушенията на човешките права и на насилието от страна на милицията. Втората е Демократичният съюз на Косово (ДСК) (Maliqi 1998, 101), който се превръща в национално движение – към него се присъединяват стотици хиляди членове начело с Ибрахим Ругова и с голямата подкрепа от Фадил Ходжа. През следващото десетилетие Демократичният съюз на Косово ще играе важна роля в покрайнината. С неговото създаване се полага началото на паралелните държавни структури в областта от страна на албанците (Kostovicova 1996, 109).

Трябва да се отбележи, че след смъртта на Енвер Ходжа и оглавяването на Албанската партия на труда от Рамиз Алия и особено през втората половина на 80-те години се наблюдават първите признаци на размразяване на албанската външна политика и нейното отваряне към света (Stamova 2016, 247–248).

За повечето наблюдатели на процесите в двете съседни държави е видно, че положението на албанците в Югославия, и особено в Косово, се оказва главният барометър за състоянието на двустранните отношения. Сложната обстановка в Косово от 1988 г. предизвиква остра реакция в Албания. Тя твърдо застава в защита на косовските албанци, с което се навлиза в нов етап на интернационализирането на проблема за тяхното положение, а Югославия от своя страна я обвинява в намеса във вътрешните ѝ работи.

По това време албанската дипломация се активизира в търсенето на по-широка международна подкрепа за Косово, считайки, че „приемането на конституционните промени прави проблема за Косово не само вътрешноюгославски“ (DAMVnR, 23). Според Тирана и дипломатията този проблем има три аспекта – вътрешен, балкански и международен, позиция, коренно противоположна на югославската. Действията от страна на Албания, както и на албанската емиграция на Запад допринасят за все по-засилващия се натиск върху югославското ръководство отвън, от страна на западноевропейските държави и САЩ (Gllageva 2004, 201).

В противовес на идеята на Слободан Милошевич за „остатъчна Югославия“, която да включва всички републики, в които живее сръбско население, с изключение на Словения, ръководствата на СР Словения и СР Хърватия настояват за преустройството на Юго-

славия на конфедеративни принципи през 80-те години. Това довежда до свикването на XIV извънреден конгрес на Съюза на югославските комунисти от 20 до 22 януари 1990 г. Непреодолимите противоречия между сръбското ръководство, от една страна, и словенското и хърватското, от друга, довеждат до фактическото разпадане на тази партия, с което е разрушена основата за съществуването на социалистическа Югославия.

Началото на кризата в Югославия се свързва с началото на етатизацията на Косово, т.е. Косово се превръща в държава в държавата. Първите десет години след разпадането на Титова Югославия са ярко доказателство за ускореното интернационализиране на етническите противоречия между албанци и сърби, с основен център на събитията в Косово. Събитията в Косово ясно разкриват дълбоките противоречия и трудния път да се намери взаимноприемливо решение на албанския национален и малцинствен проблем. До началото 1998 г. поведението и политиката на албанците в Косово се определят и ръководят от Демократичния съюз на Косово начело с Ибрахим Ругова. Тази политика е насочена предимно към „мирно“ противопоставяне, свързано с искания за конституционни промени в Съюзна република Югославия, за конституиране на Косово като трета федерална единица. Безрезултатността на мирните инициативи и пасивната съпротива обаче активизират радикалните сепаратисти, които още от средата на 1995 г. започват да опипват почвата чрез извършването на терористични акции. Тези акции стават особено интензивни през 1996/1997 г., когато начело на екстремистките елементи в Косово се утвърждава Армията за освобождение на Косово (АОК, алб. език – УÇК). В същото време официалната позиция на СР Югославия е срещу всякаква намеса в нейните вътрешни работи, поради което югославските власти смятат интернационализирането на косовската криза и въздушните удари на НАТО от 1999 г. срещу Югославия за „открита непредизвикана агресия“. Освен с югокризата обаче, началото на 90-те години се характеризира и с краха на социалистическата общност и края на биполярната система в Европа. Вече я няма СФРЮ, а Албания излиза от изолацията. Наблюдават се ново развитие и решения на национално-малцинствените проблеми на Балканите, при което албанският въпрос не само излиза от югославските рамки и от балканските си параметри, но се превръща в център на внимание на международната общност. По този начин проблемът за Косово се активизира и интернационализира, преминава през сложно развитие, за да се стигне до конфликта през 1998/1999 г., с който се поставя началото на нова фаза в неговото развитие. Постепенно се пристъпва към създаването с международна подкрепа на държавата Косово, за да се стигне до провъзгласяването на условната независимост на Косово на 17.02.2008 г.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Achkovska V. 2001. Makedonija vo Jugoslovenskata federacija 29.11.1943–8.09.1991 (Hronologija) [Macedonia in the Yugoslav Federation 29.11.1943–8.09.1991 (Chronology)]. Skopje: Institute of National history, 208 s. (In Macedonian).
- Ачкоска, В. 2001. Македонија во Југословенската федерација 29.11.1943–8.09.1991 (Хронологија). Скопје: ИНИ, 208 с.
- Bogetich D. 2001. Regulisanje ustavno-pravnog statusa Kosova i Metohije u socijalistichkoj Jugoslavije 1946–1990 [Regulating the constitutional and legal status of Kosovo and Metohija in socialist Yugoslavia 1946–1990]. *Kosovo i Metohija u velikoalbanskim planovima 1878–2000* [Kosovo and Metohija in the Greater Albania plans]. Belgrade: Institute of Contemporary history, 316 s. (In Serbian).
- Богетић, Д. 2001. Регулисање уставно-правног статуса Косова и Метохије у социјалистичкој Југославији 1946–1990. *Косово и Метохија у великоалбанским плановима 1878–2000*. Београд: ИСИ, 316 с.
- Veljanovski N. 2002. Makedonija 1945–1991. Drzhavnost i nezavisnost [Macedonia 1945–1991. Statehood and Independence]. Skopje: Institute of National history, Matica Makedonska, 406 s. (In Macedonian).
- Велјановски, Н. 2002. Македонија 1945–1991. Државност и независност. Скопје: ИНИ, Матица Македонска, 406 с.
- Igich Zh. 1996. Kosovo i Metohija (1981–1991). Uvod u Jugoslovenskoj krizu. Dnevnik (Knjiga I). Prishtina: Jedinstvo, 366 s. (In Serbian).
- Игић, Ж. 1996. Косово и Метохија (1981–1991). Увод у Југословенско кризу. Дневник (Књига I) [Kosovo and Metohija (1981–1991). Introduction to the Yugoslav crisis. Diary (Book I)]. Приштина: Јединство, 366 с.

- Nikolich K. 2006. "Niko ne sme da vas bie". Slobodan Miloshevich u Kosovu Polyu 24–25. april 1987. Istorija i mit ["No one is allowed to beat you". Slobodan Milosevic in Kosovo field 24–25. April 1987. History and Myth]. Belgrade: Institute of Contemporary history, 244 s. (In Serbian).
- Николић, К. 2006. „Нико не сме да вас бије”. Слободан Милошевић у Косову Пољу 24–25. април 1987. Историја и мит. Београд: ИСИ, 244 с.
- Ortakovski V. 1996. Megjunarodnoto polozhenie na malcinstvata [The international situation of the minorities]. Skopje: Mislа, 484 s. (In Macedonian).
- Ортаковски, В. 1996. Мегународната положба на малцинствата. Скопје: Мисла, 484 с.
- Simeonov K. 2012. Kosovo. Pogled kam badeshteto [Kosovo. Looking to the future]. Sofia: Minerva, 640 s. (In Bulgarian).
- Симеонов, К. 2012. Косово. Поглед към бъдещето. София: Минерва. 640 с.
- Stamova M. 2016. Albanskijat problem v Jugoslavija sled Tito (1980–1990) [The Albanian problem in Yugoslavia after Tito (1980–1990)], Sofia: Paradigma. 310 s. (In Bulgarian).
- Стамова, М. 2016. Албанският проблем в Югославия след Тито (1980–1990). София: Парадигма. 310 с.
- Belić D., Đ. Bilbija. 1989. Slovenija i Srbija od Cankarjevog Doma do Jugoalata i Gazimestana [Slovenia and Serbia from Cankarjev House to Jugoalat and Gazimestan]. Beograd: Tera, 258 s. (In Serbian).
- Gllareva F. 2004. Diplomacia amerikane në konfliktin e Kosovës 1989–1999 [The American diplomacy in the Kosovo conflict 1989–1999]. Prishtinë: Rlta BS&Artini, 201 f. (In Albanian).
- Kostovicova D. 1996. Parallel Worlds: Response of Kosovo Albanians to Loss of Autonomy in Serbia, 1989–1996. Cambridge: Wolfson College, University of Cambridge, 109 pp.
- Ljepejevic S. 2006. Kosovo and Metohija. Reality, economy and prejudices. Belgrade: TANJUG, 174 pp.
- Maliqi S. 1998. Kosova: separate worlds, reflections and Analyses 1989–1998. Prishtina: MM, 101 pp.
- Mertus J. A. 1999. Kosovo. How Myths and Truths Started a War. Berekley and Los Angeles: University of California Press, 378 pp.
- Milošević, S. 2008. Put ka vlasti. Osmа седница СК SKS: Uzroci, tok i posledice Srbija 20 godina kasnije 1987–2007. 2008 [Slobodan Milosevic: The road to power. Eighth session of the Central Committee of the SCS: Causes, course and consequences Serbia 20 years later 1987–2007]. *Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Beogradu 21. i 22. septembra 2007* [Proceedings of the international scientific conference held in Belgrade on September 21 and 22, 2007]. Belgrade–Stirling, 303 s. (In Serbian).
- Vučetić R., Mimica A. 2001. Vreme kada je narod govorio: rubrika "Odjeci i reagovanja" u listu Politika: (juli 1988–mart 1991) [The time when the people spoke: column „Echoes and reactions“ in the newspaper Politika: (July 1988–March 1991)]. Belgrade: Fond za humanitarno pravo [Humanitarian Law Center], 75 s. (In Serbian).
- DAMVnR. Diplomatičeski arhiv na Ministerstvoto na vanshnite raboti [Diplomatic Archive of Ministry of Foreign Affairs], op. 40, a.e. 4415. (In Bulgarian).
- ДАМВнР, оп. 40, а.е. 4415.
- CDA. Centralen Darzhaven arhiv [Central Government Archive], f. 1-b, op. 101, a.e. 1995. (In Bulgarian).
- ЦДА, ф. 1-б, оп. 101, а.е. 1995.
- Arhiv Jugoslavije (AJ) [Archive of Yugoslavia], 507, Centralni Komitet Savez Komunista Jugoslavije (CK SKJ) [Central Committee of the Union of Yugoslav Communists] – III/304. (In Serbian).
- Arhiv Slovenije (AS) 1589 [Archive of Slovenia], Centralni Komitet Zveze komunistov Slovenije (CK ZKS) [Central Committee of the Union of Yugoslav Communists], št. 1230, AE:IV/3701. (In Slovenian).
- George H. W. Bush Presidential Records, G S OF 68, White House Office of Legislative Affairs, James Renne, Files, Yugoslavia (OA/ID 07244–009).

Дата на подаване на статията в редакцията – 7.12.2020 г.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ПАМ'ЯТІ ПРО ДРУГУ СВІТОВУ ВІЙНУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ ТА В КРАЇНАХ ЦСЄ

Вікторія Венгерська

доктор історичних наук, доцент, кафедра історії України, Житомирський державний університет імені Івана Франка, вул. В. Бердичівська, 40, 10008, Житомир, Україна, vengerska@ukr.net, ORCID 0000-0002-8936-8893

У статті розглядаються причини актуальності проблематики Другої світової війни та активне використання її міфологічного «потенціалу» сучасними політиками. Інший аспект дослідження – вплив сконструйованої пам'яті про війну на конфлікти, які розділяють на опозиційні табори суспільства як в середині країн, так і за їх межами. В статті зосереджена увага й на результатах «мовних війн», зокрема розширення семантичного поля використання поняття «фашизм/фашист». На прикладі сучасної російської кіноіндустрії, розглянуто механізми ідеологічного впливу на закріплення в свідомості конструкту «Велика вітчизняна війна» як базового ідентифікаційного елементу методами популярної культури. Використання війни як інструменту розбрату та суспільного й міждержавного поділу на «своїх» та «чужих» проаналізовано на прикладі відкриття музею ВВВ у Мінську.

Не залишилась поза увагою й проблематика Голокосту, яка невіддільна від пам'яті про Другу світову війну на теренах України та Центрально-Східної Європи. Ставлення до Голокосту є своєрідним індикатором демократичності того чи іншого суспільства, рівня його толерантності та спроможності визнавати власні помилки, просити прощення та вміння прощати.

В результаті проведеного дослідження автор прийшла до таких висновків: через 75 років після свого закінчення, Друга світова війна залишається важливим елементом політичних практик та базою реалізації історичної політики як для демократичних, так і авторитарних систем. Особливо це актуально для країн так званого пострадянського простору та Центрально-Східної Європи.

Кіноіндустрія, музейні практики, як і в радянські часи, містять помітні ідеологічні та пропагандистські посилення, серед яких і визнання війни як методу розв'язання внутрішніх проблем шляхом мобілізації проти уявних ворогів. Для путінської Росії проблематика Голокосту залишається дратівливою темою, що продовжує перебувати на маргінесі переможних реляцій «країни, яка перемогла фашизм». Тема патріотизму та загравання з національними почуттями (іноді на межі фолу) для правих політиків-популістів (приклад Угорщини) забезпечує ситуативну підтримку електорату, але несе далекосяжні проблеми міжнародного визнання та збереження членства у складі Європейського Союзу.

Ключові слова: Велика вітчизняна війна, Друга світова війна, історична політика, ідентичність, міфологізація, пострадянський простір, фашизм.

INSTRUMENTALIZATION OF THE MEMORY OF THE SECOND WORLD WAR IN THE POST-SOVIET SPACE AND IN THE CEE COUNTRIES

Victoria Vengerska

Head of the Department of History of Ukraine, Zhytomyr Ivan Franko State University,
40 V. Berdychivska st., 10008, Zhytomyr, Ukraine, vengerska@ukr.net,
ORCID 0000-0002-8936-8893

This article considers reasons for the actuality of the Second World War and active use of its mythological “potential” by modern politicians. Another aspect of the study is the impact of the constructed memory of war on the conflicts, which divide the opposition camps of society both within and outside of the country. The article also focuses on the results of “language wars”, in particular the expansion of the se-

mantic field of use of the concept of “fascism / fascist”. On the example of the modern Russian filmmaking industry, the mechanisms of ideological influence on the consolidation in the mind of the construct “Great Patriotic War” as a basic identification element by the methods of popular culture are considered. The use of war as an instrument of discord and social and interstate division into “one’s own” and “foreign” is analyzed on the example of the opening of the WWII Museum in Minsk.

The problem of the Holocaust, which is inseparable from the memory of the Second World War and the post-Soviet territories, is taken into account as well. This problem and attitude towards it is a kind of indicator of the democracy of a society, the level of its tolerance and ability to admit mistakes, ask for forgiveness and ability to forgive.

As a result of the study, the author came to the following conclusions: 75 years after its end, World War II remains an important element of political practices and the basis for the implementation of historical policy for both democratic and authoritarian systems. This is especially true for the countries of the so-called post-Soviet space. The filmmaking industry and museum practices, as in Soviet times, contain notable ideological and propaganda messages, including the recognition of war as a method of solving internal problems by mobilizing against imaginary enemies. For Putin’s Russia, the issue of the Holocaust remains an irritating topic that continues to be on the margins of the victorious messages of “the country that defeated fascism”. The theme of patriotism and flirting with national feelings (sometimes on the verge of a foul) for right-wing populist politicians, on the example of Hungary, provides situational support for the electorate, but carries far-reaching problems of international recognition and preservation of its European Union membership.

Keywords: The Great Patriotic War, World War II, historical politics, identity, mythologizing, post-Soviet space, fascism.

Чому війна, яка закінчилася 75 років тому до сьогодні залишається в епіцентрі уваги політиків та пересічних громадян? Яке місце в нашому житті посідає феномен пам’яті та як сучасні держави впливають на історичну пам’ять? Як Друга світова війна (конструкт «Велика вітчизняна війна») та особливості пам’ятання/забування про неї пов’язанні з явищем ідентичності та початком неоголошеної війни на сході України й анексією Криму? Чому одна з найжахливіших сторінок Другої світової війни – Голокост й ставлення до нього став маркером на демократичність та відповідність європейським стандартам? Як звинувачення в антисемітизмі=фашизмі, які поширює російська пропаганда щодо українців, узгоджуються із внутрішніми російськими тенденціями не помічати трагедії Голокосту, розчиняти її, як і в брежнєвську епоху, серед жертв «радянського народу»? Як «працює» в сучасних умовах поняття «фашизм/фашисти», та яку роль звинувачення у належності/прихильності до нього відіграють у розпаленні міждержавних та внутрішньополітичних конфліктів? Чому політико-ідеологічний конструкт «Велика Вітчизняна війна» перетворився на базовий елемент «національної гордості», «вставання з колін» сучасної Росії та відіграв помітну роль у подіях, яку через політкоректність (?) не прийнято іменувати війною? Пошук відповідей на ці та інші питання пропонується здійснити, спираючись на методологію сучасних студій пам’яті й орієнтуючись на інструментарій, який запропонований у роботах як європейських так і вітчизняних класиків жанру: Я. та А. Ассман (Assman Yan 2004, Assman A. 2012, Dlinnaya ten), М. Хальбвакса (Khalbvaks 2005, 2007), П. Нора (Nora 2005), Т. Журженко, С. Льюїса, Д. Федор (Zhurzhenko, Lyuyis, Fedor 2017), Л. Зашкільняка (Zashkilnyak 2006–2007), Г. Касьянова (Kasyanov 2018), Л. Нагорної (Nagorna 2012), А. Портнова (Portnov 2010), А. Киридон (Kiridon 2016) та ін.

Історіографія проблематики пам’ятевих студій, пов’язаних з подіями Другої світової війни, представлена згаданими іменами, помітна та впливова в сенсі методології й глибини аналізу. Авторка в своїх попередніх публікаціях зупинялась на аналізі окремих робіт названих авторів (Vengerska 2017a, b), тому розгляну лише ті роботи, які вийшли друком протягом останніх років.

Сучасна російська історіографія представлена цікавими дослідженнями щодо місця та значення конструкту «Велика вітчизняна війна» в російському політикумі та суспільстві. Так, О. Малінова, наголошує на тому, що цей міф виявився чи не єдиним елементом актуалізованого минулого, який здатен слугувати опорою для сучасної російської ідентичності (Malinova 2015, 91). Дослідниця не оминула своєю увагою і дуже типову для сучасної Росії практику – експлуатацію теми фашистської загрози для боротьби з політичними супротивниками. Вона наголошує на тому, що її започатковано ще в період перебування на

президентській посаді Б. Єльцина. На зорі 90-х рр. у масову свідомість поступово вводять словосполучення «червоно-коричневі», для закріплення аналогій між комуністичною та фашистською загрозами, розуміння спільності їх тоталітарного минулого. Події серпня 1991 р. з часом почали іменувати «червоно-коричневим путчем» (Malinova 2015, 94).

У відповідь на подібні звинувачення, опоненти намагались контратакувати, розмірковуючи про «загрозу демофашизму», яка зростає (Malinova 2015, 95). Дослідниця слушно наголосила на проблемі невизначеності самої дефініції, й доволі «вільного» її використання та трактування змісту. Ольга Малінова нагадала й про те, що термін «фашизм» широко використовувався і в радянській пропаганді для маркування незручних політичних сил в інших країнах (Malinova 2015, 96). На її думку, з якою складно не погодитись, термін «фашизм» використовувався для позначення «абсолютного зла», й за великим рахунком, не пов'язувався з конкретним набором ідей та практик, які існували в Радянському Союзі й потім – в Росії. Саме це й несло в собі небезпеку, оскільки поява реального фашизму в сучасній Росії продемонструвала неготовність країни до адекватної реакції на ситуацію.

Підтвердженням максимального розширення семантичного поля використання поняття «фашист» є іронічна оцінка, яку сучасний російський письменник Віктор Пелевін вклав у уста головної героїні одного з останніх своїх романів: «А що сьогодні означає слово «фашист»? За однією версією, це людина, яка ховає у себе вдома портрет Трампа, за іншою – той, у кого не достатньо швидко виступають сльози під час промови Грети Тумберг в Давосі. А якщо забути про політику – фашист, це будь-яка людина, яка заважає тобі зручно припаркуватись. Як у фізичному, так і в духовному сенсі...» (Pelevin 2019, 170).

Розігрування Путіним карти націоналізму не є чимось оригінальним в світовій історії, особливо в контексті необхідності збереження практично необмеженої влади. Країні прояви цього націоналізму, як наприклад, у формі підтримки екстремістської молодіжної організації «Наші» (своєрідного аналогу «Гітлер/Путінюгент»), В. Жириновського та його оточення, як і наявність в суспільному просторі неонацистських організацій, містить в собі приховану загрозу, яка рано чи пізно може вийти із-під контролю російського президента.

Повертаючись до тематики конфліктів на пострадянському просторі, наголосимо, що саме так звана «боротьба» із фашизмом й стала одним із гасел, під якими розгортався проєкт «русского мира». Георгій Касьянов, характеризуючи ситуацію, що призвела до конфлікту, наголосив на тому, що «...верхівка російського політичного класу і частина культурних еліт мають певний загальний образ, сенс якого – утримання України у сфері впливу Росії саме як частини «спільного» культурного та політичного простору». В цьому просторі Україна не сприймається як самостійний суб'єкт. Через відсутність стратегії щодо України й вибудовування стосунків з нею, в тому числі, як зазначає вчений, й на «українському фронті» історичної політики, реалізація стратегії «русского мира», ... «від політики «м'якої сили» перейшли до банальної анексії, гібридної війни та швидко згаслого проєкту «Новоросії» (Kasianov 2017, 398).

Пам'ятання та ставлення про/до подій Другої світової війни відображає цінності, настрій, що переважають в тому чи іншому суспільстві, які представлені в особливостях реалізації різноманітних комеморативних практик. Угорщина, яка, як і ряд інших країн ЦСЄ, пройшла через доволі складні трансформації 90-х – поч. 2000-х рр. Через деякий час після приєднання до ЄС, в країні посиленились націоналістичні тенденції. Під час парламентських виборів 2014 р. 20,5% підтримки виборців здобула праворадикальна партія Йоббік (<https://static.valasztas.hu/dyn/pv14/szavossz/hu/orszlist.html>). Вибори 2018 р. не принесли такого успіху, але їх результати (13% підтримки виборців) дозволили отримати 27 депутатських мандатів та закріплення за партією статусу однієї з найбільш впливових в країні (Orban 2018).

Діючий прем'єр В. Орбан та політична сила, яку він презентує – партія Фідес, також належить до правого політичного спектру, що позначається на окремих рішеннях та заявах, які здійснюють ці політики, доволі часто провокуючи міжнародні скандали. Так було із закликами відносно створення угорської автономії на Закарпатті, критикою діяльності Дж. Сороса. Уряд В. Orbana змальовує його як ворога країни через фінансування ліберальних організацій в Угорщині, та звинувачує у «нав'язуванні» Брюсселю реалізації програм на підтримку мігрантів. У 2019 р. пройшли масові протести проти закриття в Будапешті Центральноєвропейського університету, ініційованого урядом.

На початку січня 2019 р. угорський уряд на своїй офіційній сторінці у Facebook розмістив повідомлення, в якому закликав вшанувати пам'ять героїв «Які боролися за Угорщину на Дону» у Другій світовій війні. Вітчизняне інтернет-видання «Європейська правда» розмістила на своїй сторінці переклад цього повідомлення: «Пам'ятаймо про звитягу наших дідів, про тих героїчних угорських солдат, які до останнього боролися за Угорщину на Дону» (Ugyad 2019). Йдеться про події січня 1943 року, коли II-га угорська армія (Угорщина була союзником нацистської Німеччини у Другій світовій війні), була розбита в наслідок Острогозько-Розсошанської операції радянських військ. Як зазначалось в повідомленні: «Угорщина втратила 120 тисяч героїських солдат, багато з яких потрапили в полон». Цей розгром став чи не найбільшою військовою поразкою Угорщини за всю історію (Ugyad 2019).

Під тиском керівництва Європейського Союзу В. Орбан та члени його уряду йдуть на поступки, які часто є ситуативними. Поєднання консервативної ідеології, орієнтованої на крайній націоналізм із популістською практикою дозволяє триматись при владі й мати стабільну підтримку електорату, але несе неприховані небезпеки для сучасної Угорщини, як і для її найближчих сусідів.

Місце Голокосту в національних нарративах та регіональних ландшафтах, з одного боку відображає прагнення стати частиною цивілізованої Європи (сучасна ситуація, характерна для країн Центрально-Східної Європи від початку 2000-х рр.), з іншого – певною мірою «привласнити» історію Голокосту та включити її до частини «своїх» страждань (історичний випадок «мирних радянських громадян», «жертв фашизму» максимально відображають такий підхід). Існує й третій варіант, який безпосередньо пов'язаний із попереднім – витіснити, «стерти» з пам'яті цю сторінку історії. Домінування такого підходу є підтвердженням вибудовування довкола конструкту «Великої вітчизняної війни» нової російської ідентичності, в якій, як і в концепції «радянської людини» особливе місце закріплене за етнічними «руськими». В цьому криється одна із причин непомічання, применшення трагедії Голокосту.

Ситуація із «привласненням» та трактуванням Голокосту не лише як трагедії єврейського народу, а як частини загальних страждань й жертв має місце і в Україні, що знайшло відображення у конфлікті довкола створення меморіального комплексу у Бабиному Ярі.

Росія так і не стала членом міжнародної організації «Таск Форс», яка спеціалізується на проведенні освітніх програм з історії Голокосту для викладачів. Також, в країні не вшановується на державному рівні Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту (27 січня). В Росії відсутні центри, організації, які б були осередками поширення знань про Голокост та збереження пам'яті про його жертви. Найбільшим місцем знищення євреїв під час війни на території Росії вважається Зміївська балка поблизу Ростова-на-Дону. Ще у 1975 р. тут було відкрито Меморіал жертвам нацизму, але до 2000-х років він цілком занепав. У 2011 р. на меморіалі було встановлено дошку із доволі симптоматичним написом: «11–12 серпня 1942 р. тут було знищено більше 27 тисяч мирних громадян Ростова-на-Дону та радянських військовополонених» (Voloshinova 2012). Однак у 2013 р., під тиском громадськості місцева влада прийняла рішення про зміну напису: «Тут, у Зміївській балці, в серпні 1942 р. гітлерівськими окупантами було знищено більше 27 тисяч мирних громадян Ростова-на-Дону та радянських військовополонених. Серед вбитих – представники багатьох національностей. Зміївська балка – найбільше на території Російської Федерації місце масового знищення фашистськими загарбниками євреїв під час Великої Вітчизняної війни» (Voloshinova 2012).

Специфіка пам'ятання та забування про події Другої світової війни на пострадянському просторі напряму пов'язується із формуванням від середини 60-х рр. міфу про Велику вітчизняну війну та перемогу над нацизмом, як ключовою подію XX ст. З базового радянського міфу він перетворився на не менш важливу складову антиукраїнської політики та пропаганди Російської федерації у боротьбі «проти фашизму та бандерівців», а також просуванню «руського мира» як особливого, відмінного від західного шляху розвитку.

Як зазначає Т. Журженко з колегами: «Антифашизм стає центральним елементом нової національної ідеї і двигуном масової національної мобілізації в теперішній Росії» (Zhurzenko et al. 2017). Автори дослідження переконливо доводять, що це нова наскрізна політика пам'яті, що розгортається від офіційних позицій ... до засобів масової

інформації, культурної продукції (фільми, п'єси, навіть опери) і академічного історіописання (Zhurzhenko et al. 2017). Залишимо за дужками «дослідження» відданих системі «літописців».

Зупинимось на розгляді російської кінопродукції останніх років. Оскільки кіно з часів Леніна в Росії залишається «найважливішим із усіх мистецтв», яке в умовах авторитарного путінського правління лише посилює закріплення за собою виконання ідеологічних функцій, щорічна поява типових «агіток» не можуть викликати особливого здивування. Від моменту анексії Криму та початку неоголошеної війни на Сході України, «доброю» традицією стала обов'язкова поява ура-патріотичного фільму до 9 травня. Так у 2015 р. в прокат вийшло три фільми, один з них ремейк на радянський фільм 70-х рр. «А зорі тут тихі», саме його було приурочено до дня Перемоги. У 2016 р. – два фільми, один з них присвячено старому радянському міфу, який і в самій Росії давно розвінчаний. Йдеться про фільм «28 панфіловців». Про рівень політизації питання й перетворення всього, що має відношення до «Великої вітчизняної війни» на варіант релігії й непорушної святині, свідчить той факт, що після публікації у 2015 р. доповіді директора Державного архіву Росії С. Мироненка, в якій наголошувалось, що історія про героїв-панфіловців є фантазією журналістів (що, до речі було відомо в Радянському Союзі ще з періоду перебудови), чиновника було звільнено з посади. На зйомки цього фільму (в якості пожертви) протягом доволі короткого часу було зібрано 3 млн руб, що відображає суспільні настрої та настанови, до формування яких активно долучились політики та пропагандисти всіх рівнів. Одночасно, це є додатковим підтвердженням того факту, що ВВВ й перемога в ній перетворилися на основу російської ідентичності (Chizhova).

«Подарунком» до 9 травня 2016 р. став фільм «72 години», режисерки К. Ангеліної. Як прокоментував фільм у відгуках один з глядачів : «чергова спроба обвинчати Афіни та Єрусалими нашої історії – комунізм та православ'я, сталінські репресії та Велику Вітчизняну війну на невизначеній патріотичній основі. .. Проводиться думка «як би несправедливо до тебе держава не була – залишайся їй вірним, а то буде гірше» (<https://www.kino-teatr.ru/kino/movie/ros/hud/111380/forum/>).

У наступному, 2017 р. в прокат вийшли чотири фільми, серед них ще одна російська агітка, присвячена анексії Криму. Цілком у відповідності із жанром пропаганди, фільм «Крим» режисера О. Піманова було відмічено нагородами Російського військово-історичного товариства. Названу структуру очолює міністр культури В. Медінський, а режисер фільму є керівником медіа-холдингу «Червона зірка». Фільм спонсорувался Міністерством оборони Росії, консультував міністр оборони С. Шойгу (Propagandystsky film).

У 2018 р. вийшло також три фільми, присвячених Другій світовій війні («Танки», режисер К. Дружинін, «Прощатися не будемо», режисер П. Дроздов, «Несокрушимий», режисер К. Максимов). Найбільш «плідним» щодо воєнної проблематики став 2019 р. Цілком у стилістиці картин про Другу світову, цього року з'явився і фільм, в центрі подій якого – сучасна війна на Сході України. Йдеться про «Донбас. Околиця» режисера Р. Давлетьянова, який був дуже неоднозначно прийнятий глядачами.

Окрім типово «популярних», масових фільмів із агітаційним підтекстом в останні роки в Росії з'явилась й серія авторський, артхаузних робіт, присвячених проблематиці Голокосту. Зрозуміло що інтелектуальне кіно не є масовим продуктом, безвідносно до країн та періодів. «Непопулярна» тематика ще більш звужує коло глядачів/споживачів такої продукції. Однак цей факт не позбавляє авторів окремих фільмів визнання в професійних колах. Так, режисер Костянтин Фам протягом 2012–2017 рр. створив серію короткометражних фільмів, які об'єднанні загальною назвою «Свідки». Ця трилогія складається із оригінальних новел, об'єднаних темою Голокосту: «Черевички» (у ролі діючих осіб тут лише взуття, яке проходить шлях, разом зі своїми власниками, від вітрини магазину до печей Аушвіцу). Друга частина – «Брут» (2016 р.), пронизлива історія про Голокост очима вівчарки та трансформації, які в нелюдських умовах відбувались не лише з людьми. Третя частина носить назву «Скрипка». Фільм мав успіх за межами Росії, й номінувався на різноманітних кінофестивалях. Показовим є той факт, що на російських сайтах, присвячених обговоренням сучасних фільмів про війну, про цю трилогію взагалі не згадується.

Проблематиці Голокосту присвячені і картини, які з'явилися у 2017 році, й пов'язані із творчістю відомих режисерів А. Кончаловського та П. Чухрая. Йдеться про артхаузний фільм «Рай» (А. Кончаловський), спільного з Німеччиною виробництва, та фільм П. Чухрая «Холодне танго». В останньому тема Голокосту представлена опосередковано, й сам фільм складно віднести до категорії інтелектуальних. Серію картин «не для всіх» про Голокост у 2019 р. продовжив фільм режисера А. Федорченка «Війна Ганни». Картина не фінансувалася з державного бюджету, й не мала підтримки Міністерства культури, на відміну від інших фільмів, присвячених війні. Будь-які фільми про війну є травматичними, однак ура-патріотичні варіанти сприймаються російськими глядачами, в коментарях на сайтах любителів кіно частою є фраза «ми чекали цей фільм». Щодо теми Голокосту, подібні коментарі відсутні. В сучасній Росії її намагаються обходити увагою, що переростає у «не пам'ятання».

У сфері історичної політики, окрім кіноіндустрії, ще одним важливим інструментом маніпуляцій є музеї. Конструкт Великої вітчизняної війни відіграє не менш важливу роль у збереженні авторитарного правління О. Лукашенка. У серпні 2014 р. в Мінську відбулось урочисте відкриття нового музею ВВВ. На відкритті був присутній В. Путін, й цей факт також мав наповнити подію символічним звучанням, й «працювати» на ідею спільної історії та спільного майбутнього. На сторінках різних видань відбулись дискусії інтелектуалів, присвячені цій події. Як зазначали учасники одного з таких зібрань, відомі білоруські соціологи та історики О. Ластовський, Л. Міхеєва, О. Браточкін, відкриття перетворилось на справжнє шоу, «єдиний великий «карнавал», який поєднував у собі ще й вечірній військовий парад та нічні народні гуляння» (Kriticheskiy vzglyad). Учасники дискусії наголосили, що в сучасній Білорусі конструкт ВВВ є виключно ідеологічним, й працює як «релігія пам'яті». На думку Л. Браточкіної, специфіка побудови експозиції, як і сам музей промовляє до відвідувачів ідеєю, що війна може або навіть повинна повторитись, якщо це «буде потрібно», але головне – перемагати (Kriticheskiy vzglyad).

В сучасних реаліях ми зіштовхуємось із новими формами війн – так званими «війнами ідентичностей». Вони перетворились на інструмент, який дозволяє політикам, що маніпулюють поняттями «історичної правди» та «історичної справедливості» мобілізувати власний електорат на боротьбу із «чужими» (уявними ворогами), не залишаючи їм права на збереження власної «іншості».

Підсумовуючи викладене у статті, зазначимо: через 75 років після свого закінчення, Друга світова війна залишається важливим елементом політичних практик та базою реалізації історичної політики як для демократичних, так і авторитарних систем, особливо це актуально для країн так званого пострадянського простору. Характерним в цілому для Європи, як і її Центрально-Східної частини є збереження стійкого інтересу до повоєнної історії, побудованої на спадщині Другої світової війни в різних її проявах, на чому наголосив в своєму дослідженні Т. Джадт (Judt 2005).

Кіноіндустрія, музейні експозиції, як і в радянські часи, містять помітні ідеологічні та пропагандистські посили, серед яких і визнання війни як методу протистояння уявним загрозам. Для путінської Росії проблематика Голокосту залишається дратівливою темою, яка продовжує перебувати на маргінесі переможних реляцій «країни, що перемогла фашизм». Тема патріотизму та загравання з національними почуттями (іноді на межі фолу) для правих політиків-популістів (приклад Угорщини) забезпечує ситуативну підтримку електорату, але несе далекосяжні проблеми міжнародного визнання та збереження членства у складі Європейського Союзу.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Assman A. 2012. *Formy ta transformaciya kulturnoyi pam'yati* [Forms and transformation of cultural memory]. K.: Nika Center, 440 s. (In Ukrainian).
- Ассман, А. 2012. *Форми та трансформація культурної пам'яті*. К.: Ніка-Центр, 440 с.
- Assman A. *Dlinnaya ten proshlogo: memorialnaya kultura i istoricheskaya politika* [Assman A. The long shadow of the past: memorial culture and historical politics]. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/4345#sthash.KdGseEhL.dpufhttps://books.google.com.ua/books?id=dEmaBQAAQBAJ&pg=>

PP330&lpg=PP330&dq=травматически+места+памяти&source=bl&ots= (Date of the application 05.01.2021). (In Russian).

Ассман, А. Длинная тень прошлого: мемориальная культура и историческая политика. URL <http://www.nlobooks.ru/node/4345#sthash.KdGseEhL.dpufhttps://books.google.com.ua/books?id=dEmaBQAAQBAJ&pg=PP330&lpg=PP330&dq=травматически+места+памяти&source=bl&ots=> (Дата звернення 05.01.2021).

Assman Yan 2004. *Kulturnaya pamyat: Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* [Cultural Memory: Writing, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity]. М.: Языки славянской культуры, 368 с. (In Russian).

Ассман, Ян 2004. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. М.: Языки славянской культуры, 368 с.

Chizhova L. U «Rosiyi ekranizovali radyanskyj mif Drugoyi svitovoyi» [In Russia, filmed the Soviet myth of World War II]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28144286.html> (Date of the application 10.12.2020). (In Ukrainian).

Чижова, Л. «У Росії екранізували радянський міф Другої світової». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28144286.html> (Дата звернення 10.12.2020).

Judt T. 2005. *Postwar: A History of Europe Since 1945*. Penguin Books, 930 p.

Kasyanov G. V. 2018. *Past Continuous: Istorychna polityka 1980-x–2000-x: Ukrayina i susidy* [Historical Politics of the 1980s–2000s: Ukraine and Neighbors]. Kyiv: Antropos-Logos-Film, 420 с. (In Ukrainian).

Касьянов, Г. В. 2018. *Past Continuous: Історична політика 1980-х–2000-х: Україна і сусіди*. Київ: Антропос-Логос-Фільм. 420 с.

Khalbvaks M. 2005. *Kolektivnaya i istoricheskaya pamyat* [Collective and historical memory. Emergency ration]. *Neprikosnovennyy zapas*. No. 2–3, с. 8–27. (In Russian).

Хальбвакс, М. 2005. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*, № 2–3, с. 8–27.

Khalbvaks M. 2007. *Sotsialnye ramki pamyati* [Social framework of memory]. М.: Novoe izdatelstvo, 348 p. (In Russian).

Хальбвакс, М. 2007. Социальные рамки памяти. Москва: Новое издательство, 348 с.

Kiridon A. M. 2016. *Geterotopiyi pam'yati: Teoretyko-metodologichni problemy studiyi pamyati*. [Heterotopias of memory: Theoretical and methodological problems of memory studio]. (In Ukrainian).

Киридон, А. М. 2016. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студії пам'яті. К.: Ніка-Центр, 320 с.

Kriticheskiy vzglyad na novyy muzey Velikoy Otechestvennoy voyny v Minske. [A critical look at the new museum of the Great Patriotic War in Minsk]. URL: https://neurope.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novyi_muzei_velikoi_otchestvennoi_voiny_v_minske (Date of the application 03.01.2021). (In Russian).

Критический взгляд на новый музей Великой Отечественной войны в Минске. URL: https://n-europe.eu/article/2014/08/25/kriticheskii_vzglyad_na_novyi_muzei_velikoi_otchestvennoi_voiny_v_minske (Дата звернення 03.01.2021).

Malinova O. Yu. 2015. *Aktualnoe proshloe: Simvolicheskaya politika vlastvuyushchey elity i dilemmy rossiyskoy identichnosti* [Actual Past: Symbolic Politics of the Ruling Elite and the Dilemmas of Russian Identity]. М.: Politicheskaya entsiklopediya, 207 p.

Малинова, О. Ю. 2015. Актуальное прошлое: Символическая политика властвующей элиты и дилеммы российской идентичности. М.: Политическая энциклопедия, 207 с.

Nagorna L. P. 2012. *Istorychna pamyat: teoriyi, dyskusiyyi, refleksiyyi* [Historical memory: theories, discussions, reflections]. К.: ІРiЕНД ім. І. Кураса НАН України, 328 с. (In Ukrainian).

Нагорна, Л. П. 2012. Історична пам'ять: теорії, дискусії, рефлексії. К., ІРiЕНД ім. І. Кураса НАН України, 328 с.

Nora P. 2005. *Vsemirnoe torzhestvo pamyati*. [World Remembrance Celebration]. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.htiril> (Date of the application 26.12.2020). (In Russian).

Нора, П. 2005. Всемирное торжество памяти. URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/nora22.htiril> (Дата звернення 26.12.2020).

Orban nazav rezultaty parlamentskykh vyboriv v Uhorshchyni istorychnoiu peremohoiu. 2018 [Orbán called the results of the parliamentary elections in Hungary a historic victory]. URL: <https://www.dw.com/uka-43302484> (Date of the application 10.01.2021). (In Ukrainian).

Орбан назвав результати парламентських виборів в Угорщині історичною перемогою. URL: <https://www.dw.com/uka-43302484> (Дата звернення 10.01.2021).

Pelevin V. O. 2020. *Nepobedimoe solntse* [Invincible sun] М.: Eksmo. 704 p. (In Russian).

Пелевин, В. О. 2020. Непобедимое солнце. М.: Эксмо, 704 с.

Portnov A. V. 2010. *Uprazhneniya s istoriey po-ukrainski* [Exercises with history in Ukrainian]. М.: OGI; Polit.ru; Memorial. (In Russian).

Портнов, А. В. 2010. Упражнения с историей по-украински. М.: ОГИ; Полит.ру; Мемориал, 224 с.

Propagandystskyy film «Krym» nagorodyly za «zberezhennya istoriyi» [The propaganda film «Cream» was crowned for «saving history»]. URL : <https://www.pravda.com.ua/news/2017/11/19/7162614> (Date of the application 10.01.2021). (In Ukrainian).

Пропагандистський фільм «Крим» нагородили за «збереження історії». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/11/19/7162614/> (Дата звернення 10.01.2021).

Uryad Orbana vshanutav soldat, yaki razom z nacystamy «zaxyshhaly Ugorshhy na Donu». Subota, 12 sichnia 2019 r. [Orbán's government honors soldiers who, along with Nazis, «defended Hungary on the Don»]. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/01/12/7091466> (Date of the application 09.01.2021). (In Ukrainian).

«Уряд Орбана вшанував солдат, які разом з нацистами» захищали Угорщину на Дону». Субота, 12 січня 2019 р. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2019/01/12/7091466/> (Дата звернення 09.01.2021).

Vengerska V. O. 2017. Travmatychni misyca pamyati v landshaftax suchasnogo Zhytomyra [Traumatic places of memory in the landscapes of modern Zhytomyr]. *Radyanska povsyakdennist u kulturnij pam' yati suspilstva*. Zb. materialiv. Vinnytsya: Vinnyczkyj derzhavnyj pedagogichnyj universytet im. M. Kocubynskogo, s. 233–242. (In Ukrainian).

Венгерська, В. О. 2017. Травматичні місця пам'яті в ландшафтах сучасного Житомира. *Радянська повсякденність у культурній пам'яті суспільства*. Зб. матеріалів. Вінниця: Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського, с. 233–242.

Vengerska V. O. 2017. Toponimichni ob'yekty v istorichnij polityci Ukrayiny ta Polshhi: misyca pam' yati chy zabuttya [Toponymic objects in the historical politics of Ukraine and Poland: places of memory or oblivion?]. *Intermarum: istoriya, polityka, kultura*, No. 4, s. 42–57. (In Ukrainian)

Венгерська, В. О. 2017. Топонімічні об'єкти в історичній політиці України та Польщі: місця пам'яті чи забуття? *Інтермарум: історія, політика, культура*, № 4, с. 42–57.

Voloshinova L. F. 2012. Istoriya i sovremennost Zmievskeyo balki. Donskoy vremennik. God 2013-y [History and modernity of the Zmievskaia Balka]. *Don. state publ. b-ka*. Rostov-on-Don. Issue 21, s. 212–214. URL: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m16/5/art.aspx?art_id=1242 (Date of the application 15.01.2021)

Волошинова, Л. Ф. История и современность Змиевской балки. Донской временник. Год 2013-й. *Дон. гос. публ. б-ка*. Ростов-на-Дону. Вып. 21. С. 212–214. URL: http://www.donvrem.dspl.ru/Files/article/m16/5/art.aspx?art_id=1242 (Дата звернення 15.01.2021).

Zashkilnyak L. O. 2006–2007. Istorychna pam'yat ta istoriografiya yak doslidnyczke pole dlya intelektualnoyi istoriyi [Historical memory and historiography as a research field for intellectual history]. *Ukrayina: kulturna spadshhyna, nacionalna svidomist, derzhavnist*. Issue 15, s. 855–862. (In Ukrainian).

Зашкільняк, Л. О. 2006–2007. Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Зб. Вип. 15, с. 855–862.

Zhurzhenko T., Lyuyis S., Fedor Dzh. 2017. Vijna i pam'yat v Rosiyi, Ukrayini ta Bilorusi (skorochena adaptovana versiya peredmovy do zbirnyka *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*). Palgrave Macmillan. Originalnyj tekst rozmishheno u vilnomu dostupi. URL: uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars (Дата звернення 08.01.2021). (In Ukrainian).

Журженко, Т., Льюїс, С., Федор, Дж. 2017. Війна і пам'ять в Росії, Україні та Білорусі (скорочена адаптована версія передмови до збірника *War and Memory in Russia, Ukraine and Belarus*). Palgrave Macmillan. Оригінальний текст розміщено у вільному доступі. URL: uamoderna.com/demontazh-pamyati/memory-wars.

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ТРАНЗИТ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ЕВОЛЮЦІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ)

Ігор Поліщук

доктор політичних наук, професор, кафедра соціології та політології,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вулиця Пушкінська 77,
61024, Харків, Україна, i_polischuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-3953-6510

У статті розкривається еволюція Народного Руху України від найбільш впливової громадсько-політичної організації початкового етапу незалежного державотворення в Україні до маргінальної політичної партії. Складна, нелінійна та суперечлива траєкторія посткомуністичного транзиту, яку демонструє Україна на пострадянському просторі, наявність наочних реверсів на шляху демократизації нашої країни викликають потребу проаналізувати генезу новітнього національно-визвольного руху та основні фактори, що спричинили проголошення незалежності та відмову від прокомуністичного концепту розвитку. В історії НРУ виділяються два основні етапи: 1) від заснування в 1989 р. до прийняття Конституції в 1996 р. – активна політична діяльність, великий вплив на державотворчий процес; 2) з 1996 р. – спадання активності та втрата впливу на основні політичні процеси. Загалом Народний Рух України став компромісною формулою утворення організованої народної опозиції для кадрів КПУ. Народний Рух України як масовий антикомуністичний та антиімперський суб'єкт у другій за масштабами радянській республіці безперечно виступає головним рушійним чинником революційних подій на зламі 80–90-х років XX століття у колишньому СРСР. Зовнішньополітичний чинник виявляється у тому, що друга за чисельністю в СРСР українська нація через тривалий історичний проміжок заявила про своє право на політичне самовизначення через побудову власної суверенної національної держави, чим детонувала Радянський Союз.

Основним історичним результатом діяльності НРУ як масового громадського об'єднання було проголошення державної незалежності України, але він не спромігся стати демократичною партією влади за нових історичних умов. На сучасному етапі Народний Рух України перетворився на національно-консервативну партію, яка мало впливає на сучасні політичні процеси в Україні.

Ключові слова: Народний Рух України, незалежність України, посткомуністичний транзит.

POST-COMMUNIST TRANSIT OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF THE EVOLUTION OF THE PEOPLE'S MOVEMENT OF UKRAINE)

Ihor Polishchuk

Doctor of Political Sciences, Professor, Department of Sociology and Political Sciences,
Yaroslav Mudry National Law University, 77 Pushkinska St., 61024, Kharkiv, Ukraine,
i_polischuk@ukr.net, ORCID 0000-0002-3953-6510

The article reveals the evolution of the People's Movement of Ukraine from the most influential socio-political organization of the initial stage of independent state formation in Ukraine to a marginal political party. The complex, nonlinear and contradictory trajectory of post-communist transit demonstrated by Ukraine in the post-Soviet space, the presence of clear reversals on the path to democratization of our country necessitate analysis of the genesis of the new national liberation movement and the main factors that led to independence and rejection of pro-communist concept. There are two main stages in the history of the NRU: 1) from its founding in 1989 to the adoption of the Constitution in 1996 – active political activity, great influence on the state-building process; 2) since 1996 – a decline in activity and loss of influence on major political processes. In general, the People's Movement of Ukraine has become a compromise formula for the formation of an organized people's opposition for the CPU. The People's Movement of Ukraine as a

mass anti-communist and anti-imperial subject in the second largest Soviet republic is undoubtedly the main driving force behind the revolutionary events at the turn of the 1980s and 1990s in the former USSR. The foreign policy factor is manifested in the fact that the second largest Ukrainian nation in the USSR, after a long historical period, declared its right to political self-determination through the construction of its own sovereign nation-state, which detonated the Soviet Union.

The main historical result of the NRU's activities as a mass public association was the proclamation of Ukraine's state independence, but it failed to become a democratic party in power under the new historical conditions. At the present stage, the People's Movement of Ukraine has become a national-conservative party that has little influence on modern political processes in Ukraine.

Keywords: People's Movement of Ukraine, independence of Ukraine, post-communist transit.

Незалежна Україна демонструє оригінальну траєкторію посткомуністичного транзиту на пострадянському та в цілому на постсоціалістичному просторі. Суперечливість та нелінійність даного процесу, наявність наочних реверсів чи відкатів на шляху демократизації України змушують вчергове замислитись про генезу новітнього національно-визвольного руху та основні фактори, що спричинили незалежнення та відмову від авторитарно-комуністичного вектору розвитку. Народний Рух України як масовий антикомуністичний та антиімперський суб'єкт у другій за масштабами радянській республіці безперечно виступає одним з головних рушійних чинників революційних подій на зламі 80–90-х років ХХ століття у колишньому СРСР. Події кінця 1980-х – початку 1990-х в Україні визначають як «національна революція» (Chyhrinov et al. 2006, 246). Само поняття «революція» як докорінний злам соціальних стосунків підходить до тодішньої України, адже відбулося незалежнення українського народу, його відрив від врядування союзного центру та починають формуватися ринкові стосунки в економіці нашої країни. Ця революція мала внутрішньополітичний та зовнішньополітичний аспект. Перший полягає у тому, що українці після довгих років перебування у радянській імперії нарешті повернулися до своєї національної ідеї, відроджуючи зруйновану національну самоідентифікацію. Національна ідея – це форма ментального осягнення нацією свого психологічно-культурного змісту, тобто характерного темпераменту, здібностей, нахилів, звичок, звичаїв тощо (Kalynovskiy 2016, 100).

Другий, зовнішньополітичний для України чинник виявляється у тому, що друга за чисельністю в СРСР українська нація через тривалий історичний проміжок заявила про своє право на політичне самовизначення через побудову власної суверенної національної держави, чим детонувала Радянський Союз, який без участі України перетворювався на фікцію.

Існує й третій, геополітичний аспект української національної революції. Вона цілком вписується у хвилю «оксамитових революцій» у тогочасному світі. Половина світу, колишні комуністичні держави Євразії, шукали шляхів будівництва демократичних систем урядування з нуля. (Patnam et al. 2001, 15). Звичайно, демократичне урядування в країнах Східної Європи навряд чи відновлювалося з нуля, адже у тій чи іншій мірі воно спиралося на міцність чи слабкість національної демократичної традиції. Там, де радянська автократія мала обмежений і недовготривалий вплив (Польща, Чехія, колишня Югославія та ін.), демократичні перетворення мали динамічний та інтенсивний характер. У країнах Балтії (які називали «радянським заходом») демократичний транзит теж мав доволі результативні обриси. В Україні ж перехід до демократії збігся у часі з іншими масштабними трансформаціями: відновленням національної державності та ринковими реформами в економіці. Це не могло не позначитися на якості та швидкості транзитивних процесів у різних сферах соціального життя.

Глобальні суспільно-політичні процеси у Східній Європі і на теренах СРСР у останніх десятиліттях ХХ ст.: розпад соціалістичного табору – країн Варшавського Договору, Ради Економічної Взаємодопомоги, розпад СРСР, відновлення державності низки країн на теренах Радянського Союзу, утворення нової – сучасної політичної конфігурації Європи і Євразії, відбувалися під проводом соціально-політичних і національно-демократичних рухів у окремих країнах. «Солідарність» у Польщі, «Саюдіс» у Литві, Національні та Народні Фронти в ряді республік СРСР (зокрема, на Кавказі), Народний Рух України були

рушійними силами цих масштабних, доленосних процесів. Безумовно першим масовим політичним об'єднанням в Україні був Народний Рух України за перебудову (Kotmych et al. 2004, 61).

Головною метою даної статті є розкриття сутнісних причин появи та основних політичних результатів діяльності Народного Руху України.

Спочатку визначимо понятійний зміст громадських рухів та організацій, до яких належав Народний Рух України від свого заснування. Громадська організація – це добровільне об'єднання громадян, яке сприяє розвитку їхньої політичної, соціальної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту їх багатогранних інтересів і запитів, діє відповідно до завдань і цілей, закріплених у їхньому статуті (Shveda 2005, 77). Отже, як громадське об'єднання НРУ створювався насамперед для задоволення інтересів своїх членів. Для розуміння пріоритетів у цих інтересах варто згадати, що життя в умовах радянської влади визначалося подвійними стандартами і мало два пласти: офіційна пропаганда та ідеологічні міфи та діаметрально протилежна реальність. Тому виникнення Народного руху – це закономірність переходу кількості накопиченого в країні негативу у нову якість усвідомлення себе людьми, в яких пробудилась гідність (Baganovska 2010, 15). Разом з тим, поява згаданого громадського об'єднання відбувалася на тлі загального національного ренесансу на теренах колишнього СРСР, тому відродження української національної культури стало одним з головних мотивів інтеграції громадян навколо Народного Руху України.

Перебудова як офіційна доктрина нового генерального секретаря КПРС Михайла Горбачова оголошувала мету створення «соціалізму з людським обличчям», що на практиці означало відхід від тоталітарних та жорстко авторитарних практик та лібералізацію комуністичного режиму. На середину 1980-х рр. тоталітарна фаза розвитку СРСР була подолана, а в усіх сферах життя різними темпами відбувався процес детоталітаризації. Зокрема, в політичному житті домінували авторитарні риси (Войко 1996, 125).

Вважається, що передумовою появи у СРСР неформальних громадсько-політичних груп та об'єднань у період перебудови став початок боротьби за відміну 6 статті Конституції СРСР, коли проголошувалася відмова від ідеологічних догм і перехід до концепції демократичного соціалізму, що включало пріоритетність загальнолюдських цінностей, ринкову економіку, введення прямих альтернативних виборів секретарів партійних комітетів, свобода групувань, федеративний принцип побудови КПРС тощо. При цьому у КПРС намітилися три течії: радикально-реформаторська (Демплатформа), реформістсько-оновлювальна (Марксистська платформа) та традиціоналістська або консервативна. З'явилась тенденція виходу членів КПРС з її рядів: у 1990 р. на цей крок пішло 2,5 млн. чол. (Baganovska 2010, 15).

Поступово формувалася помітна криза у діяльності Комуністичної партії. У червні 1989 р. ідеологічним відділом ЦК КПУ було проведено соціологічне опитування, яке засвідчило продовження втрати довіри до партії та її органів як з боку трудящих, так і комуністів. КПУ підтримувала лише третина населення та 62% комуністів. Спостерігалася тенденція до звуження соціальної бази – більшість робітників промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку проголосували б проти партії – 40%, і лише 26,3% підтримали б її ініціативи (Lytvyn 1994, 204).

Саме тому Народний Рух за перебудову отримав чергову можливість для розвитку в легальних, а не конспіративних формах як це спостерігалось в роки сталінізму. Це, в свою чергу, дозволяло сподіватися на поступове залучення до нього широких верств населення в міру ослаблення тиску зі сторони партапарату, що уособлював авторитарний режим. На головне питання, яке постало на початку перебудови, хто має очолити цей процес, відповідь була дана очевидна – КПРС як «керівна і спрямовуюча сила радянського народу». Безумовно, початок перебудови активізував процес усвідомлення членами суспільства необхідності захисту власної громадянської та національної гідності (Honcharuk 1997, 22). Тобто партноменклатура, незважаючи на кризові явища у партії, намагалася зберегти свій контроль за політичними процесами, хоча змушена була йти на істотні поступки, вчитися грати за новими, більш демократичними правилами.

У березні 1990 р. була скасована 6-та стаття Конституції СРСР про керівну роль КПРС. Одночасно було прийнято закон про громадські об'єднання як основу формування багатопартійної системи в країні. З початком лібералізації політичного режиму в ході

перебудови і кризи комуністичної ідеології активізувалась поява «неформальних» груп та політичних рухів: міжклубних об'єднань (з весни 1988 р.), Народних фронтів в Естонії (60 тис. осіб), Латвії (115 тис. осіб), Литві («Саюдіс» 189 тис. осіб). Як прояв протестних настроїв частини мислячих людей утворювались народні фронти також в Молдавії, Азербайджані, Казахстані та ін. (Baranovska 2010, 15).

Не зважаючи на істотні зусилля компартійної еліти політичні процеси в радянській імперії поступово виходили з-під контролю ініціаторів перебудови. Свідомо тому було чимало: вибори до Верховної Ради СРСР, створення різних напівполітичних організацій («Меморіал», «зелених» та інших), успіхи народних фронтів у Прибалтіці, зміни і відступу в позиціях М. С. Горбачова та його прибічників. Усе це надихало ініціаторів Руху на енергійну роботу по створенню саме того, чого боїться партійний апарат (Honcharuk 1997, 28).

В Україні зростання громадської активності розпочинається десь з 1988 р. О. Бойко виділяє такі характерні риси та особливості неформальних об'єднань: 1) стихійний процес формування; 2) розбудова неформальних структур «знизу» під впливом народної ініціативи; 3) об'єднання громадян на основі спільних інтересів та особистих стосунків; 4) відсутність на початковому етапі чіткої регламентації діяльності; 5) обрання, а не призначення лідера на основі визнання його авторитету та компетентності у відповідному виді діяльності; 6) консолідація на основі демократичних засад; 7) порівняно значний ступінь самостійності та незалежності від державних та політичних структур (Boyko 1996, 24).

Можна погодитися з С. Пустовітом, що у процесі кристалізації рухівської ідеї виділяються наступні етапи: публічні висловлювання потреби створення народного фронту в підтримку перебудови (липень–вересень 1988 р.); підтримка ідеї письменницькою організацією та робота над програмовими документами (жовтень 1988–16 лютого 1989 рр.); публічне обговорення програмних документів (16 лютого–9 вересня 1989 р.). З самого початку рухівська ідея була синкретичною, поєднувала в собі часом полярні погляди на стратегію й тактику боротьби. Радикальні погляди УГС на початковому етапі не були визначальними. Домінувала поміркована лінія київської інтелігенції, яка передбачала еволюційний поступ (Pustovit, 2010).

Виникнення НРУ є історично закономірним явищем, результатом розвитку національно-демократичного процесу в Україні. Як слушно зауважує Г. Гончарук, поява ідеї Руху була історично, соціально та психологічно обумовленою. Це явище народилось у Києві серед інтелігенції, переважно в письменницькому середовищі і набувало поширення в Україні (Honcharuk 1997, 30).

9–11 вересня 1989 року, відбувся Установчий з'їзд громадської організації, яка мала назву «Народний рух України за перебудову». Ця подія стала знаковою не лише для України, а й для усього Радянського Союзу. 16 лютого 1989 р. у газеті «Літературна Україна» був опублікований проект програми Народного Руху України за перебудову (НРУ), який набув великого суспільно-політичного резонансу. На Установчому з'їзді у м. Києві у вересні 1989 р. було обговорено різноманітні аспекти політичного, соціально-економічного, міжетнічного життя в Україні, дано оцінку ряду знакових для українського народу подій історичного минулого та йшлося про перспективи майбутнього державотворчого життя, ухвалено програму і статут, а також обрано керівні органи НРУ, зокрема головою організації було обрано відомого письменника Івана Драча. У статуті головною метою своєї діяльності НРУ визначав «побудову в Україні демократичного й гуманного суспільства, в якому буде досягнуто справжнього народовладдя, добробуту народу і умов для гідного життя людини, відродження та всебічного розвитку української нації, забезпечення національно-культурних потреб усіх етнічних груп республіки і перетворення республіки у дійсно суверенну Українську державу» (Statut NRU (1989)). Досить швидко НРУ став найпотужнішою політичною опозиційною силою в УРСР і вже 9 лютого 1990 р. його статут було зареєстровано Постановою Ради Міністрів УРСР (Нау-Нyzhnyk 2012, 277).

Народний Рух України виник у 1989 р. як широкий фронт, який об'єднував різні за поглядами ідеологічні сили: від комуністів-реформаторів (які, як і Горбачов, сподівалися на можливість реформування системи) і до правих радикалів. Всіх їх об'єднала ідея зламу

тоталітарної системи. Тому не дивно, що спочатку в назві Руху фігурували слова «за перебудову». Отже, в написанні нинішньої історії Руху є певна модернізація, коли говорять, що з самого початку це був антикомуністичний рух за незалежність (Наран 2010, 7).

Відсутність досвіду політичної боротьби робили НРУ сприятливим «спаринг партнером» для верхівки КПУ. По суті справи еліті КПУ була потрібна керована, слухняна опозиція і вона її знайшла в особі лідерів НРУ. За цих обставин необхідна була компромісна формула утворення організованої народної опозиції, яка б органічно поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань, злила в єдину політичну еліту досвідчених політичних борців та лідерів нової хвилі. Цією формулою і став «Народний Рух України за перебудову» (НРУ). За оцінками ідеологічного відділу ЦК КПУ, наприкінці 1989 р. соціальна база НРУ включала близько 12 млн. осіб. Рух став альтернативною, зростаючою і політичною силою (Lytvyn et al. 2007, 925).

Але потім після проведення референдуму про оновлений Союз Рух швидко радикалізувався і вже наприкінці 1990 р. на своєму II з'їзді перетворився на правоцентристську антикомуністичну силу, що проголосила своєю метою незалежність України (Наран 2010, 7). Рух виник в умовах перебудови як опозиційна політична сила, спрямована проти монополії Комуністичної партії на владу, і став найвпливовішим її опонентом.

Проте неоднозначні та суперечливі процеси відбувалися у внутрішньому житті НРУ, коли він почав переживати період масовізації. Один з відомих тодішніх рухівських функціонерів Олександр Лавринович нещодавно поділився цікавими спогадами. «Я належав до ініціаторів висунення В'ячеслава Максимовича кандидатом у президенти України від «Руху» у 1991 році. І був широко здивований, коли значна кількість українських політв'язнів звернулись до Великої Ради Руху з листом-застереженням щодо кандидатури Чорновола. В підсумку рішення про його висунення було ухвалене більшістю голосів (57 – «за», 30 – «проти», 4 – «утримались»), а один з авторів цього звернення – Левко Лук'яненко став суперником Чорновола під час виборчої кампанії» (Lavyrnovych 2018). Роздрібнення електоральної підтримки істотно зменшувало шанси на перемогу В. Чорновола, тому його поразка у боротьбі проти лідера реформаторського крила українських комуністів, тодішнього голови Верховної Ради Леоніда Кравчука була передбачуваною та майже неминучою.

Як зазначає В. Деревінський, українська народно-фронтівська організація – НРУ – зазнала значних трансформаційних змін. У своєму становленні й розвитку пройшла шлях від широкої, погано структурованої громадсько-політичної організації до політичної партії. З огляду на низький рівень національної свідомості значної частини населення України, за винятком західного регіону, НРУ не вдалося здобути перемогу на парламентських виборах 1990 р. Лише в трьох областях Західної України демократичний блок отримав більшість в обласних радах, зумівши подолати протидію партноменклатури. Не вдалося НРУ провести до влади свого кандидата – В. Чорновола, на президентських виборах 1991 р., набравши лише понад 23 відсотка голосів виборців. Тобто НРУ, на відміну від значної кількості інших народнофронтівських організацій не зумів провести зміну правлячих еліт та розпочати потрібні реформи. Хоча досяг успішної реалізації права українського народу на самовизначення (Derevinsky 2010, 32).

Парадокс ситуації в Україні порівняно з країнами Балтії та Східної Європи полягав у тому, що розбудову незалежної державності почали здійснювати не ініціатори її створення, а послідовники противників її формування. У цьому полягає іронія історичної долі та ключ до розуміння специфіки траєкторії політичного транзиту в Україні.

Треба зважати на життєвий шлях та мотивацію керівників НРУ, їхні навички та вміння у питаннях громадсько-політичного менеджменту. За допомогою реформаторської групи в еліті КПУ їм вдалося реалізувати гасло державної незалежності України, але для реального державотворення у рухівського керівництва просто не вистачило сил та ресурсів. Вступивши з «маршу в бій», українська інтелігенція разом із звільненими з таборів та заслання своїми представниками – Чорноволом, Хмарою, Лук'яненком та братами Горинями, спромоглася реалізувати ту місію Руху, в котрій він як таран рушив останні форпости радянськості в Україні. Проте з причини некоріненості в соціальне тло і неможливості створення за короткий час згаданих вище структур, Рух зіткнувся з великими труднощами

в реалізації другого етапу завоювання реальної політичної влади і очевидно, що так і не зміг виконати цього завдання (Kaspruk 2009).

У березні 1992 року відбулася подія (яка мала змістовну кореляцію з першою) – третій з'їзд «Руху», під час якого Леонід Кравчук заявив, що підтримує програму Руху й запропонував НРУ стати партією влади. Ця пропозиція була підтримана керівництвом Руху, обраним у жовтні 1990 року на другому з'їзді. В'ячеслав Чорновіл зайняв жорстку позицію протистояння щойно обраному першому президенту України. Розбіжність у цьому визначальному для подальшої долі «Руху» питанні розділила делегатів з'їзду. Щоб запобігти розколу організації було обране колективне керівництво Рухом у складі трьох співголів – Драч І. Ф., Горинь М. М., Чорновіл В. М. Пропозиція ж президента залишилась без відповіді (Lavrynovych 2018). Враховуючи тогочасну критичну економічну ситуацію (гіперінфляція, шалене економічне падіння), правляча група на чолі з новообраним президентом Л. Кравчуком була змушена маневрувати. Пропозиція лідерам НРУ про партію влади була зроблена не від гарного життя, а під тиском громадськості, яка вимагала швидкого та радикального поліпшення ситуації.

Також варто пригадати, що у Верховній Раді І скликання (1990–1994 рр.) політичне структурування відбулося за ідеологічною та партійною ознакою по лінії «ліві – неліві політичні сили» (Kukuruz 2010, 86). Причому перевага була на боці прокомуністичних сил, так званої «групи 239», яка становила більшість в українському парламенті та несла основну відповідальність за стан справ у державі. Маневр Л. Кравчука був викликаний намаганням перенести майбутню політичну відповідальність вже на рухівське керівництво.

По суті справи, як вірно зазначає Д. Коротков, правлячі еліти у республіках колишнього СРСР залишилися попередніми, лише змінилися декорації навколо них (Kogotkov 2012, 71). Екс-комуністичні еліти шукали ситуативних союзників, щоб розділити з ними відповідальність за невдачі на початковому етапі державотворення та економічних трансформацій. У принципі їм це вдалося, адже окрім В. Чорновола та його найближчого оточення багато рухівців пішло у владу на різні посади.

Таким чином, в історії Руху можна виділити два основні етапи: 1) від заснування в 1989 р. до прийняття Конституції в 1996 р. – активна державотворча діяльність, авторитет серед громадян, Рух – впливова сила в суспільстві та державних структурах; 2) приблизно з 1995 р. – намагання лідерів Руху в соціальній політиці поєднати несумісне: «рух за демократію і свободу та рух за соціальну справедливість» з поділом громадян на привілейовані та дискриміновані групи. Наслідок – неперервний спад авторитету, колапс суспільства до системи з пануванням промафіозних кланів (Kravchuk 2009).

Як стверджує колишній соратник лідера НРУ О. Лавринович, обрана лінія поведінки голови «Руху» В. Чорновола стрімко прискорює неминуче – фактичне відходження з політичної арени у історію наймасовішого політичного утворення новітньої України (Lavrynovych 2018).

Пратія НРУ на сучасному етапі, у 2000-х роках, згідно зі статутними документами, ставить перед собою такі завдання: а) сприяти перетворенню України у національну демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення демократичних свобод; б) домагатися побудови в Україні соціально-орієнтованої ринкової економіки з пріоритетом приватної власності; надійного захисту інтересів виробників і споживачів; високого життєвого рівня; інтеграції України в європейську та світову економічні системи; в) сприяти духовному відродженню української нації, всебічному розвитку української мови і культури, подоланню наслідків політики русифікації, відродженню історичної пам'яті і національної свідомості громадян України; г) сприяти захисту і примноженню культурних, політичних та господарських традицій українського народу, відстоювати християнські та загальнолюдські цінності; недоторканність особи та приватної власності, гармонійну взаємодію особи, родини, нації, суспільства та держави; г) сприяти всебічному розвитку мов і культур національних меншостей та етнічних груп, що проживають на території України, стояти на захисті їхніх життєвих прав та інтересів; д) надавати допомогу українцям в інших державах у їхньому прагненні до збереження власної національної самобутності, розвитку їхньої культури, освіти; сприяти їхнім культурним та економічним зв'язкам з Україною; сприяти поверненню українців, які того бажають, на їхню історичну батьківщину; е) відстоювати

національні інтереси України, домагатися гарантій безпеки її громадян і прагнути побудови безпечної і стабільного громадянського суспільства (Нау-Nuzhnyk 2012, 279).

Отже, можна констатувати, що Народний Рух України на сучасному етапі перетворився на класичну національно-консервативну партію, яка чітко позиціонує себе як поміркований захисник України як національної демократичної правової держави.

Серед оцінок діяльності Народного Руху України можна виділити два кластери: романтичний та прагматичний. Перший ґрунтується на визнанні безперечно вагомого, а може й вирішального внеску НРУ у справу розбудови Української держави. Прагматичні оцінки враховують фактичну роль контроеліт у розподілі владних та економічних ресурсів на пострадянському просторі.

Романтичну групу оцінок можна відобразити думкою Анатолія Рябокони. Тепер з упевненістю можна сказати, що виникнення організації, яка згодом трансформувалася у політичну партію, стало початком кінця Радянської імперії і влади комуністів. Тільки з виникненням НРУ перед імперією постала загроза її розпаду, а перед комуністичними керівниками Радянського Союзу – втрати влади. Адже аналітики комуністичної партії розуміли, що організація, невідконтрольна КПРС, яка, згідно з Конституцією СРСР вважалася керівною і спрямовуючою силою, неодмінно очолить національно-визвольний рух, візьме на озброєння ідею державного суверенітету України (Ryabokon 2014).

Прагматичні оцінки діяльності контроеліт на пострадянському просторі, зокрема в Україні – НРУ, можна репрезентувати конспірологічною версією французької вченої Елен Блан. У своєму дослідженні, яке вона провела у книзі «Родом з КДБ. Система Путіна», Е. Блан наводить переконливі докази стосовно того, що перебудову і подальші парадемократичні процеси в країнах колишнього СРСР планувала і впроваджувала радянська еліта, а виконавцем виступав КДБ на чолі зі всесильним шефом Юрієм Андроповим і його наступниками. Михайло Горбачов у цьому сенсі був лише виконавчим менеджером цього дійства, а ніяк не головною особою (Blan 2009, 112).

Аналізуючи радянську історію другої половини ХХ століття, Елен Блан вказує на збільшення ролі у цей період корумпованого бюрократичного апарату, кримінальних угруповань та спеціальних служб, які фактично стали фомальними та неформальними господарями радянської країни. КДБ отримав под свій контроль практично усю тіню економіку країни, вправно маніпулюючи політичними гравцями та здійснюючи процес «мирного» розвалу СРСР. Головною причиною перебудови Елен Блан вважає потребу КДБ та керівництва Кремля у легалізації в очах Заходу й отриманні кредитів на модернізацію економіки. Дезінформаційна кампанія, яка була вдало проведена кремлівським керівництвом, дала можливість безкарно вивозити за кордон не тільки кошти СРСР, але й частину щедро наданих кредитів (Blan 2009, 117).

Ця версія абсолютно вписується у концепцію компромісної народної опозиції по відношенню до кадрів КПУ, роль якої фактично виконав в Україні НРУ. Тобто Народний Рух був використаний спецслужбами та верхівкою КПУ для побудови «національної квартири», яка б гарантувала їм самостійний розподіл майбутніх капіталів та безпеку по відношенню до буремної тоді Росії на чолі з Б. Єльциним. Українська партійна еліта пішла шляхом косметичних змін і відмови від комуністичної ідеології задля збереження влади в нових історичних умовах. Таким чином, говорячи про те, чому ж все-таки Народний Рух України не зміг досягти максимальних цілей можна констатувати, що ця організація, хоча й очолювана самовідданими синами і патріотами України, не змогла виконати своєї місії до кінця з причини недостатньої підготовки, але й, і можливо й головним чином, з причини протистояння їй набагато сильнішої і більш організованої партноменклатурно-кадебістської системи, в котрій на руках були всі козири (Kaspruk 2009).

Головне питання, пов'язане з Народним Рухом України полягає у тому: На скільки він був самостійним політичним суб'єктом не за формальними ознаками, а де-факто? А з цього питання випливає наступне: На скільки Рух був дієспроможним політичним суб'єктом, щоб виконати роль не тільки офіційного детонатора комуністичного режиму в Україні, але й демократичної партії влади? Згідно конспірологічної версії керованої компромісної опозиції вочевидь НРУ був об'єктом постійних маніпуляцій з боку на порядок краще організованих КПУ та КДБ, які всіляко намагалися локалізувати та обмежити реальний вплив рухівців на політичні процеси в Україні. Компартійна та спецслужбістська номенклатура

у підсумку використали НРУ у своїх цілях, дозволивши йому тільки те, що не зачепало їх життєво важливих інтересів. Фактично НРУ виступив у ролі «вітрини» змін, прапора незалежнення, у той час як реальна влада та реальні капітали залишилися у руках колишніх компартійців, комсомольців та представників спеціальних служб.

Виконавши цю історичну місію, на другому етапі, на котрому необхідно було взяти всю повноту влади в свої руки і приступити до розбудови державних і суспільних інституцій, НРУ не зміг повністю акумулювати підтримку українських громадян, щоб прийти до влади, а далі крок за кроком втратив свій вплив у політиці та суспільстві і нині лише перебуває на маргінальних позиціях. Що, очевидно, не відповідає великому потенціалу народно-демократичних прагнень українського народу (Kaspruk 2009).

Перехопивши ідейну естафету з втомлених рук попередників, Народний Рух України в інших історичних умовах спромігся організуватися й очолити визвольну хвилю українського народу за незалежність, та зіткнувся з неймовірними труднощами на шляху розбудови державності та добробуту населення. Складнощі ці – передусім економічні, соціальні, національні, духовні, політичні наслідки столітніх поневолень; польського, австрійського й особливо російського колоніального пригноблення, які залишались не тільки в матеріальному бутті народу, а в духовній та морально-психологічній сферах, в свідомості українців (Honcharuk 1997, 12).

У підсумку слід наголосити, що Народний Рух України як масове явище громадсько-політичного життя є прикладом національно-визвольного руху української нації з усіма вадами її становлення. НРУ є віддзеркаленням загальної дієспроможності українського народу у питаннях суверенного державотворення. Тоталітарне минуле, втрата генофонду внаслідок голодомору початку 30-х років, ментальні девіації, втрата національної самоідентифікації зумовили істотні ускладнення у процесі формування модерної української нації, що позначилося й на діяльності її авангарду наприкінці 80-х – початку 90-х в особі НРУ. Проте, історія створення і діяльність Руху має важливе значення і для перспективи розвитку України, в першу чергу – подальшому поширенні української національної ідеї (Ryabokon 2014).

Підсумовуючи сказане, слід наголосити на наступному. Появу Народного руху України слід розглядати через призму загальносвітової тенденції «оксамитових революцій», які відбулися у Східній Європі наприкінці ХХ століття. НРУ став своєрідним аналогом польської «Солідарності» та інших рухів народно-фронтівського типу, які виступили головними рушійними силами цих революцій.

Виникнення Народного руху України – це історична закономірність, яка мала національно-визвольний та загально демократичний контекст. З одного боку НРУ акумулював енергію національного ренесансу українців та виступив головною рушійною силою національної революції. З іншого боку, Народний Рух виконав роль детонатору комуністичного режиму, позбавивши КПУ монополії на політичну владу. Саме під тиском НРУ та інших народних фронтів у березні 1990 р. була скасована шоста стаття Конституції СРСР про керівну роль КПРС у суспільстві. Одночасно було прийнято закон про громадські об'єднання, який відкрив можливість для формування багатопартійної системи в Радянському Союзі та зокрема в Україні.

В історії НРУ можна виділити два основні етапи: 1) від заснування в 1989 р. до прийняття Конституції в 1996 р. – активна політична діяльність, великий вплив на державотворчий процес; 2) з 1996 р. – спадання активності та втрата впливу на основні політичні процеси.

Головним історичним результатом діяльності НРУ як масового громадського об'єднання було проголошення державної незалежності України.

Для кадрів КПУ Народний Рух України став компромісною формулою утворення організованої народної опозиції, які використали його для проголошення державної незалежності України, тобто для відмежування від союзної компартійної еліти, а потім локалізували діяльність НРУ через штучні розколи та ін.

Специфіка політичного транзиту в Україні полягає в тому, що основним суб'єктом державотворення виступив не його фундатор – НРУ, а компартійна номенклатура, яка використала гасло розбудови національної держави у своїх вузько корпоративних цілях, насамперед для самостійної легалізації капіталів.

За розвитком демократизації, яку започаткував Народний Рух, Україна опинилася на проміжній позиції між повністю контрольованою старою номенклатурою авторитарною Росією і балтійськими та східноєвропейськими країнами, котрі зуміли у стислі терміни пройти демократичний транзит.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Baranovska N. 2010. Suspilno-politychni ta sotsialno-ekonomichni peredumovy vynyknennia Rukhu [Socio-political and socio-economic preconditions for the emergence of the Movement]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Proceedings of the kruhloho stolu, prysviachenoho 20-i richnytsi stvorennia Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu*. Kyiv, 22 veresnia 2009. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s.13–28. (In Ukrainian).
- Барановська, Н. 2010. Суспільно-політичні та соціально-економічні передумови виникнення Руху. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову*. Київ, 22 вересня 2009. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. с. 13–28.
- Blan E. 2009. Rodom iz KHB. Systema Putina [Originally from the KGB. Putin's system]. Kyiv: Tempora, 360 s. (In Ukrainian).
- Блан, Е. 2009. Родом із КГБ. Система Путіна. К.: Темпора, 360 с.
- Boyko O. 1996. Ukraina 1991–1995 rr.: tini mynuloho chy kontury maibutnoho? [Ukraine 1991–1995: shadows of the past or contours of the future?]. Kyiv: Abrys, 207 s. (In Ukrainian).
- Бойко, О. 1996. Україна 1991–1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? К.: Абрис, 207 с.
- Chyhrinov V. I. & Polishchuk I. O. 2006. Derzhavotvorcha tradytsiia Ukrainy: polityko-kulturnyi vymir [The state-building tradition of Ukraine: a political and cultural dimension]. Kharkiv: KhIBM, 380 s. (In Ukrainian).
- Чигринов, В. І., Поліщук, І. О. 2006. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір. Х.: ХІБМ, 380 с.
- Derevynskyi V. 2010. Transformatsiia NRU z hromadsko-politychnoi orhanizatsii v politychnu partiiu [Transformation of the NRU from a public-political organization into a political party]. *Narodnyi Rukh Ukrainy: istoriia, ideolohiia ta politychna evoliutsiia (1989–2009): Proceedings of the kruhloho stolu, prysviachenoho 20-i richnytsi stvorennia Narodnoho Rukhu Ukrainy za perebudovu*. Kyiv, 22 veresnia 2009. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, s. 29–38. (In Ukrainian).
- Деревінський, В. 2010. Трансформація НРУ з громадсько-політичної організації в політичну партію. *Народний Рух України: історія, ідеологія та політична еволюція (1989–2009): Матеріали круглого столу, присвяченого 20-ій річниці створення Народного Руху України за перебудову*. Київ, 22 вересня 2009. К.: Інститут історії України НАН України, с. 29–38.
- Нау-Нyzhnyk P. 2012. Narodnyi Rukh Ukrainy. In Ukrainiska bahatopartiinist: politychni partii, vyborchi bloky, lidery (kinets 1980-kh – pochatok 2012 rr.) [The People's Movement of Ukraine. Ukrainian multiparty politics: political parties, electoral blocs, leaders (late 1980s – early 2012)]. *Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy, s.274-280. [in Ukrainian]
- Гай-Нижник, П. 2012. Народний Рух України. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, с. 274–280.
- Naran O. V. 1993. Ubyty drakona (Z istorii Rukhu ta novykh partii Ukrainy) [Kill the Dragon (From the History of the Movement and New Parties of Ukraine)]. Kyiv: Lybid, 200 s. (In Ukrainian).
- Гарань, О. В. 1993. Убити дракона (З історії Руху та нових партій України). К.: Либідь, 200 с.
- Honcharuk H. I. 1997. Narodnyi Rukh Ukrainy. Istoriya [The People's Movement of Ukraine. History]. Odesa: Astroprynt, 300 s. (In Ukrainian).
- Гончарук, Г. І. 1997. Народний Рух України. Історія. Одеса: Астропринт, 300 с.
- Kalynovskyi Yu. Yu. 2016. Natsionalna ideia yak tsinnisna determinanta derzhavotvorchoho protsesu v Ukraini. [The national idea as a value determinant of the state-making process in Ukraine]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yarolava Mudroho»*. Ser.: Filosofia, issue 1 (28), s. 98–105 (In Ukrainian).
- Калиновський, Ю. Ю. 2016. Національна ідея як ціннісна детермінанта державотворчого процесу в Україні. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Філософія. № 1 (28). С. 98–105.
- Kaspruk V. 2009. Chomu Rukh tak i ne stav providnoiu politychnoiu syloiu Ukraini? [Why has the Rukh not become a leading political force in Ukraine?]. *Radio Svoboda*. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/1818227.html> (Date of the application 14.08.2020). (In Ukrainian).
- Каспрук, В. 2009. Чому Рух так і не став провідною політичною силою в Україні? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1818227.html> (Дата останнього відвідування 14.08.2020 р.).

- Kormych L. I., Shelest D. S. 2004. Hromadski obiednannia ta politychni partii suchasnoi Ukrainy [Public Associations and Political Parties of Modern Ukraine]. Kyiv: Avrio, 261s. (In Ukrainian).
- Кормич, Л. І., Шелест, Д. С. 2004. Громадські об'єднання та політичні партії сучасної України. К.: Авріо, 261 с.
- Korotkov D. S. 2012. Politychna elita Ukrainy: stanovlennia i rozvytok u vyborchomu protsesi Ukrainy [The Political Elite of Ukraine: Formation and Development in the Electoral Process of Ukraine]. Kharkiv: Vyd-vo KhNEU, 208 s. (In Ukrainian).
- Коротков, Д. С. 2012. Політична еліта України: становлення і розвиток у виборчому процесі України. Х.: Вид-во ХНЕУ, 208 с.
- Kravchuk O. 2009. Zlet i zanepad Rukhu: plany, rezultaty ta uroky. [The Rise and Decline of the Movement: Plans, Outcomes and Lessons]. *Universum*. Issue 5–6 (187–188), s. 57–69. (In Ukrainian).
- Кравчук, О. 2009. Злет і занепад Руху: плани, результати та уроки. *Універсум*. № 5–6 (187–188), с. 57–69.
- Kukuruz O. V. 2010. Politychna opozytziia v Ukraini ta Polshchi: porivnialnyi analiz [Political opposition in Ukraine and Poland: a comparative analysis]. Kyiv: Naukova dumka, 199 s. (In Ukrainian).
- Кукуруз, О. В. 2010. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз. К.: Наукова думка, 199 с.
- Lavrynovych O. 2018. Yak «Rukh» vidmovyvsia staty partiieiu vlady [How the Rukh refused to become a party o power]. Retrieved from <https://day.kyiv.ua/uk/article/polityka/yak-ruh-vidmovyvsya-staty-partiyeiu-vlady>. (In Ukrainian).
- Лавринович, О. 2018. Як «Рух» відмовився стати партією влади. *День*. 2018. 7 серпня.
- Lytvyn V. M. 1994. Politychna arena Ukrainy: diiovi osoby ta vykonavtsi [The political arena of Ukraine: actors and performers]. Kyiv: Abrys, 495 s. (In Ukrainian).
- Литвин, В. М. 1994. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К.: Абрис, 495 с.
- Lytvyn V. M., Smolii V. A. & Levenets Yu. A. 2007. Ukraina: politychna istoriia. XX – pochatok XXI st. [Ukraine: A Political History. XX – beginning of XXI century]. Kyiv: Parlamentske vyd-vo, 798 s. (In Ukrainian).
- Литвин, В. М., Смолий, В. А., Левенець, Ю. А. та ін. 2007. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. К.: Парламентське вид-во, 798 с.
- Patnam R. D., Leonardi R. & Nanetti R. Y. 2001. Tvorenna demokracji: tradytii hromadianskoї aktyvnosti v suchasni Italii [Creating Democracy: Traditions of Civic Engagement in Modern Italy]. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovu», 302 s. (In Ukrainian).
- Патнам, Р. 2001. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам разом з Р. Леонарді та Р. Й. Нанетті. К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 302 с.
- Pustovit S. 2010. Narodnyi Rukh: problema vynykennia [The People's Movement of Ukraine: The Problem of Emergence]. Retrieved from <https://www.oldconf.neasmo.org.ua/node/35> (Date of the application 19.11.2020). (In Ukrainian).
- Пустовіт, С. 2010. Народний Рух: проблема виникнення. URL: [oldconf.neasmo.org.ua/node/35](https://www.oldconf.neasmo.org.ua/node/35) (Дата останнього відвідування 19.11.2020).
- Riabokon A. 2014. Narodnyi Rukh Ukrainy – istoriia, chy perspektyva? [The People's Movement of Ukraine – History, or Perspective?]. *Trudova slava*, 2014, 1 October. (In Ukrainian).
- Рябокоть, А. 2014. Народний Рух України – історія, чи перспектива? *Трудова слава*, 2014, 1 жовтня.
- Statut NRU. 1989. URL: <https://mnru.com.ua/pro-nas/statut-nru>. (In Ukrainian).
- Статут НРУ. 1989. URL: <https://mnru.com.ua/pro-nas/statut-nru>.
- Shveda Yu. R. 2005. Politychni partii: Entsyklopedychnyi slovnyk [Political Parties: An Encyclopedic Dictionary]. Lviv: Astroliabiia, 488 s. (In Ukrainian).
- Шведа, Ю. Р. 2005. Політичні партії: Енциклопедичний словник. Львів: Астролябія, 488 с.

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

УДК 39+316.7](497-192)

DOI 10.7546/DS.2021.14.18

ЄВРОПА «БЕЗ КОРДОНІВ», АБО БАЛКАНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ BORDER STUDIES

Оксана Микитенко

доктор філологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, Грушевського 4, 01001, Київ, Україна, oksana_mykytenko@hotmail.com
ORCID 0000-0001-7613-8557

У статті йдеться про актуальність у сучасному європейському етнологічному дискурсі «студій кордону» ('border studies'), котрі поєднують символічні, культурні, географічні, соціологічні, політичні, антропологічні та інші аспекти дослідження. Співвідношення глобального та локального, або макро- та мікрорівня у 'border studies' є одним із принципових положень, особливо коли йдеться про етнічно мозаїчний Балканський регіон. Багатоаспектність наукового аналізу значною мірою зумовлює широту термінологічного поля, при цьому принциповим стає розрізнення таких термінів, як 'boundary', 'border', 'frontier', кожен із яких пропонує відповідні моделі для окреслення тих чи інших рис пограниччя. Антропологічний дискурс виходить із концепту кордону як реальної території і водночас символічно існуючого простору, «обтяженого» певними культурними та міфологічними значеннями.

Процеси європейської інтеграції відбуваються паралельно із встановленням нових кордонів – як реальних, так і символічних, що особливо характерно для регіону Балкан, етнокультурний простір якого представлений цілою низкою варіантів. Метою статті є показати необхідність враховувати взаємодію та взаємопроникнення різних історичних періодів, традицій та культур при аналізі певного етнокультурного діалекту. Актуальність такого дискурсу полягає у визначенні історичної спадщини регіону, котра виявляється як тяглість традиції або простежується як її рефлексія.

Ключові слова: пограниччя, студії кордону, Балкани, європейська етнологія, ідентичність.

EUROPE “WITHOUT BOUNDARIES”, OR THE BALKANS IN THE LIGHT OF “BORDER STUDIES”

Oksana Mykytenko

Doctor of Philological Sciences, Leading Worker, M. Ryl'syi Institute for Art Studies, Folklore and Ethnology, National Academy of Sciences of Ukraine, 4. Hrushevsky Str., 01001 Kiev, Ukraine, oksana_mykytenko@hotmail.com ORCID 0000-0001-7613-8557

The article deals with the actuality of “border studies” in the European ethnological discourse focused on the symbolic, cultural, geographic, sociological, political, anthropological and other aspects of the investigation. Correlation of the global and the local, or macro- and micro levels in “border studies” is seemed to be one of the principle theoretical proposition, especially when the question is the ethnic mosaic Balkan region. The many-sided scientific study causes the breadth of the terminology, connected with the necessity to divide ‘boundary’, ‘border’, ‘frontier’, understanding that each of them can give the adequate model constructing different border zone peculiarities. Anthropological discourse is based on the concept of the boundary as a real territory and at the same time as a symbolically space marked with the certain cultural and mythological senses.

Processes of the European integration are held simultaneously with the new borders' establishment – real and as well as symbolic, that is especially typical for the Balkan region which space appears as a row of

the variants. The aim of the paper is to show the necessity to take into account when we analyze the certain ethno-cultural dialect interaction and correlation of different historical periods, traditions and cultures. The actuality of such discourse is determined by the historical heritage of the region revealed as the continuation of tradition or noticeable as its reflection.

Keywords: border zone, border studies, the Balkans, European ethnology, identity.

Одна з етнологічних праць, присвячених питанню символічних та політичних кордонів у Європі, розпочинається тезою: «Питання, чи зможуть європейські народи жити разом, вирішується, де саме вони змушені будуть жити разом: у межах нашого континенту» (Jensen et al. 1974, 32–33). Ці слова, сказані ще на початку 50-х рр. XX ст., коли відчутним був болісний досвід II світової війни, сьогодні мають особливе значення, зважаючи на процеси європейської інтеграції та об'єднану Європу «без кордонів», а водночас встановлення нових кордонів на колишніх периферійних теренах Східної та Південно-Східної Європи – регіону, що сьогодні найчастіше використовується як «синонім Балкан». Як на території сучасної Славії, так і на Балканах, діалектність етнокультурного простору та традиційної культури представлено цілою низкою варіантів. Проведення комплексного історико-культурного аналізу надає можливість, на думку М. Тодорової, уникнення часової та просторової «гетеїзації» Балкан та Східної Європи, оскільки показує Європу як «палімпсест різноманітних цілностей», свідчить про її «пористі» внутрішні кордони і ставить під сумнів «абсолютну стабільність зовнішніх» (Todorova 2006, 12, 31).

Відносини центр-периферія займають особливе місце у сучасних європейських студіях, де Європа одночасно є місцем існування різних культур та ідеєю, або концептом аналізу. При цьому дослідження європейської ідентичності (або множинних ідентичностей), єдності (або різноманіття), зосереджується, як правило, на порубіжних територіях, населення яких у першу чергу відчуває зміни в європейській та державній політиці. Метафора «малої Європи», кордони якої упродовж останніх 200 років зазнавали значних змін, сьогодні може бути метафорою кожної з таких територій (Тіроль, Ельзас, Македонія, країна басків тощо) у межах об'єднаної Європи (Thomassen 1996, 38). Вивчення територій як «типове» завдання політичної географії останнім часом все відчутніше залує етнологічні дослідження, пропонуючи антропологічну перспективу та вимір певної території, що враховує як реальне, так і символічне значення кордону – його символічну репрезентацію як реального. Водночас для дослідження регіонів, і зокрема, як Балкани, «історичних», студії кордону мають особливе значення, оскільки саме на пограниччі / суміжжі відбувається, за словами М. Тодорової, «диференціація, або поділ цілого», і само на кордонах найвідчутніше виявляються найбільш характерні ознаки ідентичності та інакшості, або «альтеритету» як однієї з ключових категорій наукового аналізу (Todorova 2006, 20).

Антропологічні студії кордону мають чималу історію та відповідну солідну бібліографію (Donnan et al. 1994), пов'язану з актуальністю різноманітних аспектів дослідження проблеми у політологічних, економічних, демографічних, культурологічних, етнографічних тощо дослідженнях. Водночас різні критерії, що беруться до уваги, а також змінність кордонів, доводять необхідність уведення студій до комплексного регіонального розгляду. Антропологічний дискурс виходить із концепту кордону як реальної території і водночас символічно існуючого простору, «обтяженого» певними культурними та міфологічними значеннями. Складовими поняття кордону є три взаємозумовлені елементи: географічний, або територіальний, мовний та культурний. Зокрема, за визначенням лінгвістів, кордон – це явище передусім культурного характеру, де стикаються елементи настільки відмінні між собою, що сприймаються вони, як чужі. Пропонуючи розмежовувати поняття зовнішнього та внутрішнього кордону, науковці залучають синонімічні терміни – пограниччя, або порубіжжя, які знаходять свій прояв також на рівні категоріального апарату. Багатоаспектність наукового аналізу значною мірою зумовлює широту термінологічного поля. Питання, яке виникає, – яким чином розмежувати численні терміни дискурсу, аби уникнути непорозуміння або тавтології, відтак найбільш адекватно передати значення кожного терміна та запропонувати релевантні моделі для окреслення певних явищ і понять (Mykytenko 2019).

Про неоднозначність поняття свідчить наявність у європейській традиції культурної антропології цілої низки термінів ('boundary', 'border', 'frontier', 'limit' тощо), які врахо-

вують символічні, культурні, географічні, соціологічні, політичні, антропологічні та інші аспекти дослідження (Thomassen 1996; Vereni 1996; Gosztonyi 1996). Як видається, у межах загального напрямку 'border studies' як студій «кордону», етнологічні (антропологічні) дослідження переважно зосереджуються на тих аспектах, що належать до термінологічного поля 'boundary' та 'frontier', при всій очевидній умовності такого поділу.

Жодне обговорення кордону як 'border' у значенні політичних, адміністративних «бар'єрів» між державами, вважає П. Верені, не може не зачіпати питання «персональної ідентичності». Водночас обговорення ролі національних кордонів у формуванні ідентичності порушує значення самого концепту ідентичності, відтак найбільш антропологічно релевантним і таким, що містить етнічне значення «межі» ('ethnic boundary'), науковець вважає саме концепт 'frontier' ('кордон', 'рубіж', 'прикордонна смуга', 'межа'), який втілює історико-культурний сенс та пов'язує відношення індивіда та ідентичності (Vereni 1996, 71).

Цікавими є спостереження стосовно залежності ідентичності від «етнічної межі» – 'boundary' та фронтиру – 'frontier'. Наголошуючи на контекстуальній природі ідентичності, наводиться приклад множинної ідентичності населення у Македонії до 1913 р., для визначення якої використовується термін 'person' ('людина', 'особа', 'суб'єкт'), який включає як похідне значення «маска». В умовах національних держав, натомість, релевантним для ідентичності стає термін 'individual' ('особа', 'людина', 'особистість'), де центральним є значення «те, що не може бути поділене», що відповідає грецькому 'atomos'. Проте, аби з'явився індивідуум, зауважує професор університету La Sapienza П. Верені, мусять виникнути «кордони» у значенні 'frontier' (Vereni 1996, 82). Концепт frontier-у прямо залежить від поняття «нації», невід'ємними рисами якої є мова, культура, релігія (попри неоднозначність їх вирішення, зокрема, в умовах Балкан), коли етнічна ідентичність не вимагає географічно визначеної межі як frontier-у, зумовлюючи більш адекватний, на думку автора, термін «національного рубежу» ('national threshold'). Доводячи можливість існування концепту поза географічно визначеними межами, автор звертається до ідентичності єврейської діаспори на початку сіоністського руху або грецької спільноти у ХУІІІ ст., наголошуючи на її ролі та діяльності у найбільш впливових на той час осередках Олександрії, Константинополя, Відня та Одеси. Політичні рішення, зокрема, у випадку Балкан, спроби встановлення адміністративних кордонів, котрі, за логікою мали б збігатися з етнічними зонами (т. зв. шифт від 'boundary' до 'frontier'), а відтак заперечення ситуативної ідентичності, або її «деконтекстуалізація», ставали приводом до вимог улаштування міждержавних кордонів на межах, окреслених 'frontier'-ами, або призводили до спроб вирішити проблему «однорідності» та «чистоти» нації (зокрема, шляхом масових переселень).

Для терміну 'boundary' важливими є конотації «обмежувальної» або «розмежувальної» лінії у семантичному полі 'кордон', 'межа', 'границя' (також, коли йдеться про лінії або межі спортивного поля) (Balla 1996, 144). Іншим важливим для поняття стає значення контрастивності, культурної зумовленості та ситуативної належності – належності «не всупереч» різноманітності, а «завдяки» їй, коли етнічна ідентичність визначається як відношення до подібного або відмінного внаслідок розмежування культурних едностей і розуміється як процес. Прикладом такого етнокультурного простору може бути та ж Македонія, принаймні з VI ст. н.е., коли на цих теренах з'являються слов'яни, а надалі історично формується їхня «фліюдна» етнічна визначеність, котра наприкінці ХІХ ст. нараховує понад 25 найменувань (залежно від конфесійної, мовної, етнокультурної належності тощо) (Vereni 1996, 80), і цей чинник, як відомо, унеможлилював складання етнографічних карт регіону.

Термін 'boundary' використовують, визначаючи безпосередній «вплив» політичних кордонів між державами або регіонами на більшість населення. За М. Керні, кордони мають здатність розділяти людей і цілі народи за різними географічними, політичними та економічними сферами, тим самим нав'язуючи відмінності (Keatney 1991). На відміну від 'boundary' – «лінії», яка може бути також і символічною, контекстуально зумовленою, гнучкою, як про це писав Ф. Барт (Barth 1996), термін 'border' – «кордон», «межа», «грань», але також «край», «облямівка», «бордюр» (Balla 1996, 141), слід розуміти як «зону», «смугу», тобто «порубіжжя», що особливо унаочнюється у похідному терміні 'borderland' «прикордонна область». За статистикою Європейського Союзу, населення у таких регіонах складає приблизно 10% від загальної кількості, і саме мешканці порубіжжя

надають йому «свого власного бачення» (Thomassen 1996, 45). Для таких областей, найбільш «емоційно обтяжених» символічними місцями, із відчутним впливом традиційних та міфологічних значень та уявлень, характерним є, на думку багатьох, інтенсивне політичне та культурне взаємопроникнення та взаємодія, навіть тоді, коли ці зони внаслідок конфліктів стають «мертвими» або «замороженими» (у цьому разі йдеться про кордон у значенні 'boundary').

Приклад такого «кордону» аналізує у надзвичайно цікавій і проблемній праці «Мостар: Кордон, межа, групові інтереси» К. Гоштоні з університету Берліна, розглядаючи ситуацію у Мостарі (Боснія і Герцеговина), де питання вирішення конфлікту стає синонімом розв'язання проблеми кордону (Gosztonyi 1996). Унаслідок військових дій 1992–1994 рр. XX ст. та відповідних міжнародних угод місто Мостар – столицю Герцеговини, що належить до південно-західної частини Республіки Боснія і Герцеговина, було розділено вздовж ріки Неретва на дві частини – східну (мусульмансько-боснійську) та західну (хорватську) як окремі адміністративні одиниці, що контролюються різними силами, – з боку міжнародних організацій, а також з боку Загреба або Сараєва. Попри визнаний статус міста у межах Боснії і Герцеговини, фактично його було поділено між двома державами – західна частина, переважно з етнічними хорватами (77%), проголошена як «Герцег-Босна» і пов'язана з Хорватією, а східна, де більшість становлять мусульмани, з Боснією і Герцеговиною. Кожна частина міста має власну валюту (куна у західній і динар у східній), законодавчу базу відповідно до хорватського чи боснійсько-герцеговинського законодавства, систему політичних партій тощо. Реальний кордон підтримується і на символічному рівні – хорватська державна символіка червоно-білої «шахівниці», імена хорватських героїв у назвах спортивних клубів тощо у західній частині, натомість у східній – символ «Старого мосту» через Неретву, зруйнованого під час війни між хорватами і мусульманами у 1993 р. (символ присутній, зокрема, на грошовій купюрі у 100 динарів, у назвах кафе і барів, у назві популярного журналу тощо). Місто, зазнавши значних демографічних змін (дані 1991 р. свідчать про більшість мусульманського населення та найвищий рівень тут міжетнічних шлюбів порівняно із іншими регіонами колишньої Югославії), сьогодні налічує до 50–60% біженців, а відсоток корінних мешканців впав до 20% порівняно із довоєнним станом. Аналіз політичної, демографічної та економічної ситуації дозволяє автору статті дійти висновку щодо витоків, або «гла» виникнення локального конфлікту у Мостарі (і загалом військових конфліктів у экс-Югославії), ставлячи під сумнів твердження стосовно націоналізму, основаного на етнічності, як причини основного концепту ворожнечі (Gosztonyi 1996, 57), визначивши натомість основними категоріями концепту такі чинники, як преференція, примус та уявлення. Ідентичність міського населення Боснії, яке традиційно ставилося до селян як до селюків (seljaci, серб.), є не стільки етнічним (міста з переважно мусульманським населенням, села з хорватським), скільки соціально-історичним та культурно-конфесійним явищем, а також пов'язаних із ним уявлень та міфологем, які надають кожній з сторін «позитивні» або «негативні» риси. Водночас сьогодні можна спостерігати, попри значно обмежені контакти населення, поодинокі випадки відчуття та демонстрації символічної єдності, коли, наприклад, молодь у західній – хорватській – частині міста говорить, що їхня мова є «мостарською», а не хорватською. На думку Гоштоні, це свідчить про «локальну категорію належності до герцеговинської ідентичності» і дає надію на повернення до порозуміння. При цьому здатність мови виявляти продовження функціонування, попри умови конфлікту, етнокультурних контактів і взаємовпливів вважається її «дуже характерним явищем», що залежить від ролі мови як «самодостатньої субстанції», зокрема у значенні культурного продукту тривалого міжетнічного співжиття на пограниччі / суміжжі (Kurčiv 2013, 35).

Проблема мовно-культурної інтерференції є надзвичайно актуальною – їй приділено достатню уваги в лінгвістичних, етнокультурних, фольклористичних дослідженнях. Управданий у науковий обіг У. Вайнрайхом термін мовної інтерференції (Vainraikh 1979) залучається етнологами і фольклористами на позначення різних типів етнокультурної взаємодії. З іншого боку, пропозиція методики «візуалізації» (пор.: Todorova 2006, 31) структурно однорідних елементів, присутніх у різних історико-культурних середовищах (відносини власності, структура родини, суспільні інституції тощо) могла би у випадку дискурсу пограниччя наочно свідчити про відносність регіональних кордонів за умови розгляду у довшому хронологічному розрізі.

Якщо політична доцільність 'border studies' є загально визнаною, то для етнологічних досліджень теоретичний аналіз «кордону» є не менш актуальним, зокрема, коли йдеться про етнічну ідентичність. При цьому зауважується, що саме у периферійних зонах і на порубіжжі, де більшою мірою артикулюються відмінності, виявляється повдвійний рух національних ідеологій, тих чи інших тенденцій державної політики, в якому місцеве населення має активну роль, – як із центру до периферії, так і на протигагу централізованої політиці, у зворотному напрямку (зокрема, на території французько-іспанської смуги у Каталонії). Висловлюючи цю думку, Б. Томассен, підкреслює, що саме тут – на околицях, увиразнюється образ «іншого», виявляються і набувають різних форм етнічна та національна ідентичність, а державна і національна ідеологія стикається з місцевим прагненням культурної та/або політичної само-ідентифікації. За приклад наводиться каталонсько-мовна спільнота, розділена державним кордоном між Францією та Іспанією з 1659 р., а також регіональним поділом у межах самої Іспанії (Thomassen 1996, 39). У Франції, де каталонська ідентичність лише останнім часом набула політичного характеру, її раніше пов'язували з бідністю, неписьменністю, селом і використовували здебільшого, як культурно-фольклорне явище. Натомість на південь від кордону, каталонська культурна ідентичність століттями знаходила політичне вираження, а сьогодні демонструє зростання прагнень до адміністративної автономії.

Висновки європейських авторів знаходять підтвердження у працях українських науковців, які визначають пограниччя як сферу зіткнень різних культур, різних відцентрових тяжінь, їх периферії, національного дуалізму й етнічної само-ідентифікації, посиленої асиміляції і загострення почуттів збереження та захисту етнічної самобутності, національної ідентичності та активізації на цій основі певних протидійних акцій (Kyurchiv 2013, 35).

Ще одним аспектом, що його мусить враховувати сучасний науковий дискурс, зокрема і той, що стосується проблеми «кордону», є наголос на індивідуальному вимірі етнологічного аналізу, коли етнічна ідентичність розглядається не через політико-економічну призму, а як усвідомлений вибір особи, котрий вона робить між двома і більше етнічними та/або національними ідентичностями, беручи до уваги, що саме у пограничних зонах виразніше визначаються як «послаблення етнічного самовизначення», так і «посилення опозиції свій/чужий» (Kyurchiv 2013, 35). У регіонах порубіжжя співвідношення етнічне – національне особливо відчутно впливає на щоденний досвід спільноти, нерідкими стають приклади, коли мешканці одного села або навіть члени однієї родини мають різну національну приналежність. У таких випадках науковці пропонують робити наголос на локальній єдності громади, відмовляючись від категорії національної належності, котра присутня на державному ідеологічному рівні. Оскільки практично неможливо залишатися «поза національністю», варто враховувати, що це не завжди відповідає самоусвідомленню людини.

На користь цієї тези Б. Томассен наводить приклад Шлезвіг-Гольштейну – регіону на кордоні Німеччини і Данії, населення якого після II світової війни було змушене голосувати, обираючи, бути їм німцями чи датчанами, водночас ніхто тоді не цікавився, чи хотіли люди, аби їх залишили в межах локального утворення. Наводячи цей приклад, науковець впевнений, що набагато частіше такий примус робиться приховано (Thomassen 1996, 40).

Красномовною є назва статті («Чи може жінка народити грека і македонця? Конструювання національної ідентичності серед іммігрантів до Австралії з Північної Греції») австралійського антрополога Л.-М. Данфорта (Danforth 1995), в якій розглядається ідентичність переселенців із Північної Греції. Йдеться про двох братів, котрі, виховані в однакових умовах, мають різний життєвий досвід і переконання, відтак висловлюють діаметрально протилежні погляди стосовно своєї національної ідентичності. Таким чином, зауважує автор, відповідаючи на питання, чому люди, маючи декілька варіантів, обирають ту, а не іншу етнічну ідентичність, наголошуючи, що рішення залежить як від індивідуального, так і відновлюваного через пам'ять поколінь колективного досвіду спільноти. За іншим прикладом, людина може змінити свою ідентичність упродовж життя, і такі зсуви, зокрема у мові, демонструє французька каталонсько-мовна спільнота, обираючи той чи інший мовний варіант і тим самим відповідну етнічну належність (люди старшого віку, які раніше усвідомлювали себе французами, коли виходять на пенсію, висловлюють каталонську ідентичність).

Навіть, якщо такі приклади безпосередньо і не пов'язані з проблемою «кордону», вони наочно свідчать про неможливість абстрагуватися від «глибоких почуттів та сенсативних» при вивченні різноманітних національних утворень та груп, що найяскравіше виявляється саме на пограниччі (Thomassen 1996, 41).

Співвідношення глобального і локального, або макро- та мікрорівня у 'border studies' є одним із принципових положень, що враховує необхідність поєднання міждисциплінарного комплексного аналізу на обох рівнях. При цьому наголошується на важливості збереження набутої останнім часом макро-перспективи, водночас застерігається від небезпеки втратити здобутки традиційної етнографії, якими є інтерв'ю, опитування, життєві та сімейні історії тощо, експедиційні виїзди, як у села, так і міста. Дослідження соціальних відносин у різних площинах та аспектах як складової пограничних студій вважається запорукою успішних досліджень із проблем глобальних – локальних взаємин та відносин між центром та периферією.

Актуалізація «локального» та його взаємозв'язків із територією, ідентичністю, культурою пов'язується з новими підходами, котрі спростовують погляд на культуру як субстанцію з інертними якостями, або історично закритою системою, де особа є лише її представником. Це положення Ф. Барта, згідно якого замість Культури з великої літери сьогодні, в умовах мобільності, ми маємо справу з багатьма «культурними потоками» (Barth 1989), набуває методологічної ваги і знаходить вираження в концептуальному відображенні глобального культурного «потoku» через різні, часто альтернативні, етно- та соціокультурні «ландшафти», пов'язані з явищами т. зв. «креолізації» та «детериторіалізації» (deteritorialisation), – найбільш відчутні на Балканах.

В усьому світі і завжди люди прагнули знайти тверду землю під ногами, донести – через територію – «хто ми є» (Sack 1986). Але саме стосовно Балкан – регіону, позначеного найбільшою строкатістю етноландшафту та мозаїчністю етнокультурних традицій, де дістанні явища майже не фіксуються, навряд чи можуть виникнути сумніви щодо взаємозалежності між територією, культурою та традицією. Поняття балканізації сьогодні стає метафорою детериторіалізації, гібридності, креолізації тощо. З одного боку, в цьому унаочнюються характеристики сучасних (пост)модерних явищ та загальних світових культурних явищ, з іншого, залишаються стабільними традиційними архаїчні культурні особливості та форми.

Якщо будь який регіон може бути представлений як результат комплексної взаємодії та взаємопроникнення різних історичних періодів, традицій та культур, то для Балкан такий дискурс стає єдиною можливістю, коли необхідно враховувати історичну спадщину регіону, котра на першому етапі виявляється як тяглість, а надалі простежується як рефлексія. Крім того, такі поняття, як «етнічна традиція» та «ідентичність», в умовах балканської моделі мобільності набувають нового значення. Постає питання, якими маркерами позначається етнічна культура та якими символами – реальними чи конструйованими – окреслюється традиція.

Відповідь на питання, що означає в умовах Балкан термін «пограниччя», і яку роль має «кордон» у житті етнічної спільноти, що історично перебувала в межах різних державних утворень, чи впливали вони на процеси етнічної ідентифікації, а також яких змін зазнавала соціально-культурна модель спільноти внаслідок міграційних процесів, до певної міри може дати дослідження болгарської дослідниці В. Тончевої, присвячене горанцям – слов'яномовній мусульманській спільноті, що населяє область Гора, яка сьогодні знаходиться у межах трьох держав – Албанії (9 сіл), Косова (19 сіл) Македонії (2 села) (Toncheva 2012; Toncheva 2013). Попри конфесійну приналежність, локальна фольклорна традиція свідчить про християнське минуле населення та відповідну топонімічну карту регіону. Мешканці традиційно відзначають найважливіше для спільноти свято «Гюрговден», інші християнські календарні свята. Мовні особливості пов'язують етнорелігійну спільноту горанців з болгарською, сербською та македонською мовами, водночас самі мешканці визначають свою мову як нашенська, що свідчить про стабільність етнокультурних чинників та існування соціальних та культурних зв'язків у різних геополітичних умовах, тим самим відкриваючи перспективи для досліджень динаміки сучасних етнічних процесів.

В. Націакос, досліджуючи сучасні міграції у зоні албансько-грецького кордону, наголошує, що етнографічна реальність виявляється набагато більш гнучкою за існуючу

дихотомію албанське/грецьке як чинника національної ідентичності і нерідко ставить категорію етнічності під сумнів, зокрема, коли йдеться про інтеграцію албанських мігрантів до грецької спільноти. Заслужують уваги слушні думки автора, який доводить неправомірність проєкції модерної ідеї нації щодо міграційних процесів у певних регіонах. Зокрема, у грецьких народних піснях із темою вигнання та переселення поняття національної батьківщини не існує, бо створено пісні було у донціональну епоху, а спільнота, котру залишала людина, «вирушаючи у чужі краї», була частиною поліетнічної Османської імперії (Nitsiakos 2013, 138).

За спостереженнями, у регіоні Балкан, де завжди було поширене явище трудової мобільності, локальна культурна традиція зазнавала відчутних змін. Так, перебування на заробітках у період з травня до листопада, – як правило, від дня Св. Георгія і до Св. Димитрія або Св. Архангела Михаїла, спричиняло проведення весіль у зимовий період. Або ж вони відбувалися лише один раз на рік – у визначений традицією день святого-покровителя. Відтак в окремих районах сформувався стабільний «емігрантський» ритуальний комплекс, пов'язаний із проводами та зустріччю груп заробітчан, коли, проводжаючи члена родини на заробітки, найстарша жінка з родини висипала по обидві сторони від воріт жар із домашнього вогнища, який той мав перескочити – задля «здоров'я та гараздів». Жінки та діти проводжали чоловіків далеко за село – до традицією визначеної межі, яка ставала своєрідним символом «заробітчанського спогаду» та частиною пам'яті спільноти (Плачі мост у с. Желино біля міст Тетово та Кичево, Плачі круша біля сс. Лазарполе та Вевчани, Македонія) (Hristov 2011, 93). Локальна традиція, всупереч історичній реальності, формувала свій фольклорний міф, що побутував серед м'яків Західної Македонії. За переказом, заробітчанський рух було спричинено не господарською розрухою і діяльністю банд кирджаліїв, а легендарною фігурою місцевого сільського старости Гюрчина Кокале, який, побачивши, що земля не дає належного врожаю, наказав спалити усі борони у селі та змусив чоловіче населення краю займатися торгівлею та вирушати на заробітки (Hristov 2011, 84).

Продовжуючи тему актуальності міфотворчості в умовах європейської «глокалізації», можна навести також приклад невеличкого міста, що знаходиться у провінції Нижня Австрія неподалік від Відня, про який згадує у своїй провокативній статті «Кордони, що зникають, і зростання культур(и)» професор Віденського університету етнолог К. Кюстлін (Küstlin 2017). У містечку, відомому своєю традицією виноробства, здавна існували винні погребі, розташовані рядами та сполучувані підземними кімнатами без димарів, де знаходилися преси для вижимки вина. Це зумовило створення місцевого міфу, за яким, начебто, на цьому місці існувала своєрідна «пастка» для захисту міста від ворогів, зокрема турків, що, у поєднанні з чоловічим населенням, зайнятим переважно у виноробстві, підтримувало фольклорний наратив, розвинутий місцевими аматорами, і у подальшому сприяло комерційному та туристичному розвитку регіону (Küstlin 2017, 58).

Численні приклади використання представниками регіональної адміністрації таких (і подібних) випадків, перетворення локальних традицій на «регіональні ікони для формування ідентичності», без урахування, що, наприклад, на іншому березі – у Моравії або Словаччині, взагалі в Угорщині і Австрії, існувала така сама система улаштування та розвитку виноробства, сьогодні можливі, на думку К. Кюстліна, як через некритичне прочитання культурної традиції (коли культурою може вважатися «все, що завгодно», а різноманітні ідеї легко знаходять відгук у суспільстві, об'єднуючи ті чи інші віртуальні «поліетнічні спільноти», напр. le football), так і в контексті сучасних стратегій щодо утворення нових регіонів, і не лише з туристичною метою. Шукаючи відповіді на причини таких явищ, автор розглядає сучасний регіоналізм як компенсацію у сучасних умовах глобалізації все зростаючої невизначеності та глибоко прихованих соціальних почуттів, коли автентичність стає справою самої особи і пов'язана з тими діями, котрі вона спрямовує на підтримку своєї ідентичності.

Єдність та різноманіття – безумовні ознаки нашого часу, найбільш відмінні риси сучасної культури, відчутні чинники, котрі зумовлюють паралельні та синхронні тенденції уніфікації і множинності, мобільності і одночасно пошуку – часто символічного – власної території, які є суперечливими лише на перший погляд, а по суті стають логічним проявом сучасного світу. Значення «кордону» полягає у тому, що саме «завдяки певній території ми говоримо, хто ми є» (Thomassen 1996, 46), і, можливо, тому, намагаючись економічно зняти кордони, духовно ми їх усіляко підкреслюємо.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Balla M. I. 1996. English-Ukrainian Dictionary. Vol. 1. Kyiv: "Osvita".
- Балла, М. І. 1996. Англо-український словник. Т. 1. К.: Освіта.
- Barth F. 1969. Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Differences*. London. P. 9–38.
- Barth F. 1989. The Analysis of Culture in Complex Societies. *Ethnos*, 54 (3/4). P. 120–142.
- Danforth, L. M. 1995. How Can a Woman Give a Birth to one Greek and one Macedonian? The Construction of National Identity among Immigrants to Australia from Northern Greece (forthcoming).
- Donnan H. and Wilson, T. M. 1994. An Anthropology of Frontiers. *Border Approaches. Anthropological Perspectives on Frontiers*. Maryland: University Press of America. P. 1–14.
- Gosztonyi K. 1996. Mostar: Borders, Boundaries, Interest Groups. *Europaea*, II/1. P. 49–76.
- Hristov, P. 2011. Trudovata mobilnost na Balkanite – istoricheski obraztsi i svremeno razvite [Labour Mobility in the Balkans – Past Patterns and Contemporary Trends]. *Migratsii na Balkanot: bilateralni istrashuvan'a* [Migrations on the Balkans: Bilateral Researches]. Skopje: B. Ristovska-Josifovska. S. 73–103. (In Bulgarian).
- Христов, П. 2011. Трудовата мобилност на балканите – исторически образци и съвременно развитие. *Миграции на Балканот: билатерални истражувања*. Скопје: Б. Ристовска-Јосифовска. С. 73–103.
- Jensen M. and Ingeog, E. 1974. En deskriptiv belysning af det tyske mindretal i Nordeslesvig 1945–1970. Københavns Universitet.
- Kearney M. 1991. Borders and Boundaries of State and Self at the End of Empire. *Journal of Historical Sociology*. Vol. 4. No. 1.
- Kyrchiv R. F. 2013. Studii z ukrains'ko-pols'koho etnokul'turnoho pohranycha [Studies on Ukrainian-Polish Ethnic and Cultural Borderland]. Lviv: Ivan Franko LNU. (In Ukrainian).
- Кирчів, Р. Ф. 2013. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя. Львів: ЛНУ імені Івана Франка.
- Küstlin, K. 2017. Vanishing Borders and the Rise of Culture(s). *Ethnologia Europaea*, 47/1. P. 58–64.
- Муkyтенко, О. 2019. Tematyziatsia "kordonu" v evropejs'komu etnologichnomu dyskursi: problema definitsii i zmistu ["Border" Themes in the European Ethnological Discourse: Problem of Definitions and Content]. *Frontyr v etnokul'turnomu konteksti. Odes'ki etnografichni chytann'a*. Odesa: V. Kushnir. S. 58–69. (In Ukrainian).
- Микитенко, О. 2019. Тематизація «кордону» в європейському етнологічному дискурсі: проблема дефініцій і змісту. *Фронтир в етнокультурному контексті. Одеські етнографічні читання*. Одеса: В. Кушнір. С. 58–69.
- Nitsiakos V. 2013. Ot kurbeta na predmodernata epokha do postmodernia transnatsionalizm. Teoretichni i metyodogichni refleksii, osnovani na edno konkretno izsledvane [From Pre-Modern Kurbet to Post-Modern Transnationalism. Theoretical and Methodological Reflections Based on a Case Study]. *Balgarska etnologia*, br. 2. S. 135–148. (In Bulgarian).
- Нициакос, В. 2013. От курбета на предмодерната епоха до постмодерния транснационализъм. Теоретични и методологични рефлексии, основани на едно конкретно изследване. *Българска етнология*, бр. 2, с. 135–148.
- Sack R. D. 1986. Human Territoriality. Cambridge: Cambridge University Press.
- Thomassen B. 1996. Border Studies in Europe: Symbolic and Political Boundaries, Anthropological Perspectives. *Europaea*, II/1. P. 37–48.
- Todorova M. 2006. Imaginari Balkan [Imagining the Balkans]. Beograd: Biblioteka XX vek, Krug. (In Serbian).
- Toncheva V. 2012. Nepoznata Gora [The Unknown Gora]. Sofia. (In Bulgarian).
- Тончева, В. 2012. Непознатата Гора. София.
- Toncheva V. 2013. Lokalna identichnost – upotrebi na termina [Local Identity – Application of Concept]. *Balgarski folklor*, No. 2, s. 153–168. (In Bulgarian).
- Тончева, В. 2013. Локална идентичност – употреби на термина. *Български фолклор*, № 2, с. 153–168.
- Vainraikh U. 1979. Iazykovye kontakty. Sostoianie i problemy issledovaniia [Language contacts. The state and problems of investigation]. Kiev: Vyshcha shkola. (In Russian).
- Вайнрайх, У. 1979. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования. Пер. с англ. К.: Вища школа.
- Vereni P. 1996. Boundaries, Frontiers, Persons, Individuals: Questioning „Identity” at National Borders. *Europaea*, II/1. P. 77–90.

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

EAST-EUROPEAN BRIDES IN THE WEST: A STUDY OF CROSS-BORDER MARRIAGES IN THE UNITED STATES

Mariya Dogan

PhD Student, Department of American Culture and Literature Hacettepe University,
Beytepe Yerleskesi, Ankara – 06800, Turkey, mariya_dogan@yahoo.com,
ORCID 0000-0001-7157-2434

The present article analyzes stereotypes about international marriages in the American mass media, particularly about couples where husband is native-born American citizen and wife comes from one of the post-Soviet East-European countries. In mass consciousness, masculinity is seen as a model of authority and, by extension, becomes a metaphor of the American state. In this case, wives from Eastern Europe are almost exclusively represented through their sexuality and their relationship to men, their identity is constructed as deviant, as one that undermines mainstream intra-ethnic male-female equilibrium. The image of a woman then functions as an epitome of cultural otherness that is transmitted by both gender and national symbolism.

Keywords: US immigration, mail-order brides, marriage stereotypes, Russian wife.

The collapse of the Soviet Union in 1991 created new forms of encounters on the international stage. One of them is transnational marriages between women from former Soviet countries and American men, which were made possible by the societies' increased mobility on the one hand, and by emergence of internet communication on the other. This paper aims to outline the context surrounding these marriages, and to answer the question on how borders, rights, relations and positions in such couples reflect a wider sociopolitical agenda.

To explore the complex nature of marriages between East-European women and American men, it is, first of all, necessary to stress that in American mass consciousness ethnic identity is usually simplified and these women are presented as Russian wives whether they come from Bulgaria, Ukraine, Latvia or any other Post-Soviet country. This, understandably, adds a substantial political dimension to representations of such international couples in popular culture. At the same time, border crossing by people, ideas, and beliefs are movements not in one direction, but in both. Therefore, a wider legal, social and cultural background should be taken into consideration in order to understand civil processes behind East-European marriage migration into the United States.

It is particularly important to take into consideration citizenship and civil rights of naturalized immigrants and their opportunities for participation in the American society. Thus, within the present study, statistical data provided by the United States was analyzed, as well as theoretical tools from migration studies, ethnic and citizenship studies. The question then can be posed whether legal rights and obligations of women from post-Soviet countries influence formation of ethnic and gender stereotypes towards Russian-American international marriages. How are couples' femininities and masculinities proclaimed within each society? How are gender and national positions negotiated between partners? Do such marriages challenge what is considered acceptable?

To answer these questions, various media materials were taken into consideration: online sources such as newspapers and dating sites provide the primary material for this analysis. Internet brides from post-Soviet countries have also frequently appeared in television and cinema discourses, including films *Birthday Girl* (dir. Jez Butterworth 2001), *From Russia Without Love* (dir. Mike B. Anderson and Matthew Nastuk 2018) and *The Russian Bride* (dir. Michael S. Ojeda 2019). These feature and animated films provide material to examine popular mainstream perceptions of Russian immigrant women in the United States and their encoding through certain symbolic and metaphoric images.

In a world where geographical and cultural boundaries are continuously shifted or eliminated, human mobility is taken for granted as an integral part of social and political life. While historically people have always moved from one place to another and migration has accompanied civilization in every stage of its development, the contemporary context of globalization has brought the world's borders much closer. Society is recognized as being in a constant state of flux. People are presented with multiple images, information, and possibilities at the same time and at an ever increasing pace. Individuals are therefore forced to respond in one way or another to these forces that operate on them.

Migration is often perceived as a predominantly male movement, with women either being left behind or following their male relatives as dependents. Ahsan Ullah, in his study of transnational migration through the lens of gender, explains that “[o]f the total, low- and semi-skilled ones form the majority of the migrants. This implies that either these migrants are not allowed to bring their family with them or they cannot afford. This means, their wives and, of course, along with their children remain behind” (Ullah 2014, 60). It is, therefore, hardly surprising that the majority of women who migrate legally do so due to some kind of family circumstances: international marriage among them.

Although globalization seems to offer an equal opportunity for everyone to enter the global marriage market, it would be naïve to say that cross-border marriage flows are geographically balanced. Transnational marriage migration is obviously affected by power imbalance between rich and poor countries and parallels universal migration flows. On a global scale, immigrants from East and South-East Asia lead the transnational marriage market: in South Korea, for example, transnational marriages account for thirty percent of all new marriages (Ryabov 2013, 44). In the United States, Asian women, particularly those coming from Philippines, dominate bride immigration, while Eastern-European women and women from the former Soviet Union come second (Constable 2003, 3).

The majority of existing scholarly studies on transnational marriages focus on cases from Asia.¹ There have only been a few studies of transnational marriages from other countries, although Post-Soviet countries and Central America are important source regions of marriage migrants for the United States. Lynn Visson's *Wedded Stranger: The Challenges of Russian-American Marriages* (1998) remains the most well-known analysis of transnational marriage from the former Soviet republics. The study is based on a large material collected over ten years of research from more than 100 couples in the US. With numerous examples and case studies, the author provides an insightful picture not only of intercultural family life but also of the cultural differences that can arise in relationships of that type. The second expanded issue of the publication appeared in 2001 and included separate chapters on Internet dating and mail-order bride industry, on couples that decide to live both in the Russian Federation and in the United States, and a chapter on Russian-American children as a result of these transnational marriages.

More recent work on the subject of post-Soviet marriage migration into the United States is Ericka Johnson's *Dreaming of a Mail-Order Husband: Russian-American Internet Romance* (2007). It is a highly readable combination of memoir and journalistic research which examines reasons behind six women's decisions to seek partners abroad. While the book allows East-European women to regain their voice in the mainstream American consciousness, the author does not elaborate on the topic of macro-sociological context of transnational marriage migration.

Academic studies of cross-border marriages between American men and east-European women are few and often deal with specific aspects of the question. Svitlana Taraban's research of the post-Soviet mail-order bride industry “*Birthday Girls, Russian Dolls, and Others: Internet Bride as the Emerging Global Identity of Post-Soviet Women*” which appeared in the collection *Living Gender After Communism* (2007) is perhaps the most thorough investigation of the recent explosion of the Internet bride market from East-European countries. In her study, Taraban asks such questions as what the reasons are behind the presence of Post-Soviet women online and what these women aim to achieve through the online strategy of husband-seeking. Constructions of gender and womanhood that appear at online dating sites allow the scholar to conclude

¹ For in-depth analyses on marriage migration from East and South-East Asia to the United States see, for example, Constable 2003, 160–186; Man, 140–160; Sims, 161–174, Lauser, 85–110.

that Post-Soviet women develop “neotraditional ideology” in order to negotiate the processes of change and continuity in their lives (Taraban 2007, 122). Igor Ryabov’s 2013 article in *Quantitative Sociology Review* “Russian Wives in America: A Sketchy Portrait” is focused on post-immigration experiences of twenty women who left the former Soviet Union to marry US nationals. The main finding of the research, stressed Ryabov, is that the mainstream gender ideology both stigmatizes marriage migrants and shapes their integration trajectories in American society.

Russian population is the second largest ethnic group represented by more than ten percent (almost three million people) of the total foreign-born population of the United States². Many Americans have some form of connection to Soviet-born people living in the United States either as family, friends or colleagues (about two percent of the total US population claim their ancestry as post-Soviet and almost a million households speak Russian as their home language³). These numbers however would be much higher if non-naturalized immigrants were taken into account.

This statistical data, when considered through gender perspective, exposes an important peculiarity of the East-European community in the United States. According to *The 2017 Yearbook of Immigration Statistics*, over twenty five percent of naturalized immigrants from East-European countries obtaining lawful permanent residence status (i.e. “green card”) in that year alone are spouses of US citizens (compared to eleven percent of employment-based preferences, ten percent refugees etc.). Moreover, naturalization statistics reveal that until nineteen years of age, ratio of male and female immigrants is approximately the same, with a slight shift towards male immigrants. Starting from twenty years of age, however, we see an obvious domination of naturalized women immigrants, the difference accounting for up to twenty five percent for the ages 20–24, twenty percent for ages 25–29 and three percent for ages 30–34⁴. These numbers illustrate that in the United States an overwhelming majority of post-Soviet immigrants are, strictly speaking, women of marriageable age who obtain citizenship through marriage. It is hardly surprising, therefore, that the concept Russian bride, which is used to refer to all Russian-speaking women from Post-Soviet countries, has been firmly ingrained into contemporary American cultural consciousness.

While since the mid-1990s women from the former Soviet Union became more visible among transnational marriage migrants in the United States, the situation has not always been straightforward. Being a woman of East-European origin would often come to be considered as different than being an immigrant from any other European country. This idea was a result of the Cold War ideology and was proclaimed in July 1959 during the so called “Kitchen Debate” between Vice President Nixon and Soviet Premier Nikita Khrushchev. Standing in the kitchen of the exhibit’s model suburban house at the US Trade and Cultural Fair in Moscow, Nixon pointed at the shiny kitchen appliances and said, “In America, we like to make things easier for our housewives. [...] There are some instances where you might be ahead of us – for example in the development of the thrust of your rockets for the investigation of outer space. There may be some instances, for example, color television, where we are ahead of you” (*The Kitchen Debate* – transcript). To show how communism was failing the Soviet people, American mass consciousness cast Russian women as poor, exhausted and exploited, with bad wardrobes and no makeup – a striking contrast to perfect American housewives who “even if the States were bombed, would rise out of the rubble perfectly coiffed and ready to tend to their steaming homes” writes Marlen Komar in “In the Cold War, Makeup was a Weapon: How Red Lipstick was Part of the US Arsenal.” The Soviet feminine ideal, on the other hand, was created with an opposing narrative that stressed liberation from such idle notions as housekeeping, sexuality and glamour, expecting women to express themselves through active participation in society and production. “In a war of ideologies – where it was consumerism versus communism, Us versus Them – women became soldiers and their compacts became bullets” (Komar 2017).

² The leading ethnic group is Mexicans that constitutes twenty eight percent or 7.8 million of all US foreign-born population.

³ (U.S. Census Bureau, 2017 American Community Survey 1-Year Estimates; <https://factfinder.census.gov/faces/tableservices/jsf/pages/productview.xhtml?src=bkmmk>).

⁴ Table 8 of *The 2017 Yearbook of Immigration Statistics*, the Department of Homeland Security; <https://www.dhs.gov/immigration-statistics/yearbook/2017/table8>.

The Soviet ideology created a framework of repressed sexuality, projecting interpersonal intimate feelings towards the regime (consider, for example, a catchphrase claiming the lack of sex in the USSR). Following the collapse of the Soviet state, the public discourse on sexuality was considerably liberalized and notions of gender reentered the public sphere. At the same time, religious re-traditionalization, political and economic instabilities, as well as commercialization of everyday life each had its influence on expressions of femininity and masculinity in post-Soviet countries. Sarah Ashwin in *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia* explains:

[T]he collapse of the Soviet state has removed the institutional underpinning of the gender order forged in the Soviet era. Women are no longer guaranteed work outside the home, while social benefits are being eroded and motherhood is being redefined as a private institution and responsibility. The corollary of this is that men are expected to reassume the traditional 'male' responsibilities which have now been abandoned by the state, but in a context in which real wages are falling and traditionally high-status male industries, such as mining, metallurgy and the military-industrial complex, have been particularly badly hit by the economic crisis (Ashwin 2000, 2).

Both Marina Kublitskaya in "Russia's Female Breadwinners: the Changing Subjective Experience" and Sergei Kukhterin in "Fathers and Patriarchs in Communist and Post-Communist Russia" note that women in contemporary post-Soviet countries attempt to restore traditional patriarchal norms, at least to the extent that will allow them to have some support and male participation in domestic decision-making (Kublitskaya 2000, 55–70, and Kukhterin 2000, 71–89). Meanwhile, the expectation that men will perform the traditional male responsibilities, which have been abandoned by the state, implies increased pressure and obligations many men are not willing to assume. On the other hand, those men who are prepared to perform patriarchal role in the society, contribute to the current trend of "new traditionalism" (Kukhterin 2000, 110) and long for a full return to conservative lifestyle. Therefore women, who usually want only a modified version of tradition, are drawn to foreign ways of negotiating gender roles within a family and some of them, consequently, join the ranks of "Russian" brides abroad.

In order to attract Western grooms, East-European women often capitalize on three marketable qualities: appearance, dedication to domestic service, and sexual availability. The myth of a Russian woman creates a new gender phenomenon which promises a combination of traditionalism, sexual pleasures and housekeeping skills, with an added privilege of the white race identity. These qualities are particularly stressed by potential brides in their online ads throughout numerous Internet dating sites that target American men. For example, on new.russianbrides.com we find such advertisements:

Daria, 31: Sweet, kind and emotional woman. I am a reliable companion and loving daughter. I am cheerful and educated. When I was a little girl, I saw how my parents treated each other and I am happy that I grew up in this wonderful family. Now I'm an adult girl))) It's time to think about personal happiness and start a family. I don't know what kind of wife and mother I will be for my future children, but I will do everything possible and even impossible to make my family happy!

Yekaterina, 33: Very feminine, elegant, good-looking but I'd prefer my man to be attracted to my personality more than to my appearance ;) I'm honest, caring, romantic, emotional, optimistic, smart, educated, open-minded, with a good sense of humour and a very kind heart. I'm family-focused and love kids, though I don't have any yet. I'm a talented cook and love making a house into home. Sounds like advertising but it's all true ;) what else can I say?

Another web-site, rubridesclub.com, has a separate editorial entry page which comments on major assets of Russian wives. Women are being marketed as a fantasy of a traditional pre-feminist spouse – a sexually attractive, devoted, submissive and feminine woman:

When you are checking out hot Russian brides, know that you are getting more than what you bargained for. Ten-to-one, you will be matched with a woman who is smart, charming, and an excellent person to run a household. They do not want to match men's abilities, but they want to be appreciated for their feminine characteristics that they developed in their childhood. Somewhere in Western society, the roles of women and men got mixed up, to the point where genders are now crossing physically. For Russian women, this is not the case. They pride themselves on being strong matriarchal characters and hold their femininity to be one of their

most treasured aspects. You will always see a Russian woman dressed as a woman should be, including showing off her more womanly attributes. You will rarely ever see them trying to do what their male counterparts do because their mothers and grandmothers taught them what it is to be a real woman.

It is obvious that these representations are meant to be read in opposition to the stereotypical idea of Western women, who are presented as unfeminine, career-oriented, opinionated, and selfish. Understandably, men who fall for such unequivocal images of female merits are those whose sense of entitlement for male domination was compromised by women's emancipation. Some studies have shown that consumer-husbands are predominantly white, often middle-aged (i.e. older than wives they choose), politically conservative, and socially alienated. More than half of the clientele of Internet dating sites have experienced a bitter divorce.

These patterns of masculinity and femininity within Russian-American marriages are firmly encoded into social narrative through their numerous representations in American popular culture. Such texts often objectify the women as disposable commodity which can be ordered or returned if rendered unsuitable by the client. The men, on the other hand, are often presented as victims of some sort of misunderstanding (either bad service, mistake of the dating site or lack of communication with a foreign bride) but at the end are given an opportunity to win the heart of the woman.

In one of Simpson's episodes, *From Russia Without Love* (2018), the bartender Moe and his Russian mail-order bride present a stereotypical pair of a Russian wife and an American husband counterpoising hypermasculine and hyperfeminine traits of the couple. Throughout the series, Moe is presented as violent and easily irritated, his mood fluctuating between anger, indifference and suicidal despair. He runs illegal activities from his bar and frequently threatens his guests with a shotgun he keeps behind the counter. As a result of his bad temper and ugly appearance, Moe is unsuccessful in romantic relationships and is rejected or maltreated by every woman he tries to court. Although the character is depicted as a caring and forgiving partner, his loneliness is suggested to have transformed into some form of sexual deviance: in the opening scene of the episode Homer and Marge remember that last year Moe brought a rubber sex doll to Thanksgiving dinner.

At this point Bart, Nelson, and Milhouse decide to make a "hardcore" prank on Moe and order a Russian bride "that will break Moe's heart and his wallet." It is therefore suggested that after the bartender's previous relationships with a co-worker, a dwarf, a woman much older than he, and a sex doll, a Russian mail-order bride would mark the climax of Moe's sexual abnormality. Here, the parallel between a sex doll and a Russian bride is not accidental. At first, the viewers are unaware of the nature of an internet order made by Bart and his friends and are therefore led to believe that it is of an inanimate object. Although the suspense is soon resolved, there is little doubt about objectification of the woman. Simpsons make yet another bitter parallel to the image of a Russian bride – that of a pregnant rat, ordered by Bart simultaneously with the woman. When the parents find out about the boy's mischief, they make him write "I will not order pregnant rats" on the driveway, seemingly forgetting about the main prank.

Anastasia is introduced as a shy, homely and hardworking woman who manages to refurbish the gloom tavern and attract new upper-class visitors to the bar. "I do good. I work hard, clean up bar. I even chase out moose and squirrel" says the woman asking Moe not to send her away. However, when the bartender agrees to marry his mail-order bride, the fraud is revealed and Moe learns that Anastasia is in fact an American trying to get hold of his property. The wedding is promptly cancelled while the woman leaves with her new victim.

Stigma of delinquency follows the stereotype of a Russian wife as closely as does the perception of her excessive sexuality and traditional femininity. When a woman from a non-Western country marries an American man, it is commonly expected, or at least feared, that this marriage is pro-forma, established to give the woman an illegal gateway into the United States. What is distinctive about Russian-American marriages, however, is their connection to the cliché of a Russian villain which is deeply ingrained in mainstream western entertainment (a Russian accent is equivalent to malevolence in every film from James Bond thrillers to children's fantasy series about Harry Potter). If love is simply taken for granted in marriages between people from western countries, romantic emotions are assumed to be absent in the marriages where one partner is from an Eastern-European country.

These concerns form the backbone of Jez Butterworth's 2001 thriller *Birthday Girl*, starring Nicole Kidman as a Russian mail-order bride. The film's opening scene shows John Buckingham (Ben Chaplin), a thirty-something suburban bank clerk, browsing through entries of an online dating site called, quite predictably, "From Russia With Love." From the first glance, suspense is created by a noticeable dissonance between the man's apparently ordinary middle-class lifestyle, and women's bizarre presentations of themselves and their image of an ideal partner: "I don't want anything fat. Looks like Johnny Depp" says one applicant, while another remarks "I do wild things. I'm actually looking for someone who can control it." Already from the beginning of the film, viewers anticipate that appearance of a Russian bride will bring disorder and confusion into the protagonist's life. The man who also seems to sense this anxiety affirms: "Some people might not understand what I'm doing. [...] I think it's quite a brave move."

When John collects Nadia (Nicole Kidman) from the airport, he realizes that she doesn't meet any of the requirements for his order: she doesn't speak English except for a short "yes", she is a smoker, and, moreover, looks drunk and vomits on their way from the airport. As a faulty product, she has to be returned for a refund or a replacement, so John repeatedly attempts to call a support line of the dating site; the number, however, does not answer. John is thus compelled to spend more time with Nadia and, following anticipated developments of the plot, affection is born between the couple.

In the film's narrative structure, the Russian woman serves as an embodiment of otherness on numerous levels: not only does she represent socially visible conflicts within class, ethnicity, cultural and economic status, but also denotes commitment to less acceptable categories of crime, alcoholism and deviant sexuality. Nadia brings chaos and felony to John's existence, and, as a result of their relationships, he is forced to abandon his comfortable suburban life. At the end, the protagonist commits robbery at the bank he has been working at for over ten years, assumes identity of Nadia's criminal ex-boyfriend Alexei (Vincent Cassei) and boards a flight to Moscow together with his mail-order bride. Through his romantic and sexual involvement with an epitome of the other, John himself becomes infected with the stigma of marginality and has to reestablish his identity from scratch.

Through its storyline and rather stereotyped characters, *Birthday Girl* describes the situation which is familiar to many transnational marriage migrants from Post-Soviet countries. Difference in class, education and cultural background, as well as the lack of a shared language and unfamiliarity with the partner's culture are often preconditions for Russian-American marriages. Although migration obstacles are common to all migrants, marriage migration practices seem to introduce a specific element of inequality, namely, inequality between marriage partners. For an outsider, people who come from such dissimilar countries seem to have little in common to form a long-lasting family union. These marriages not only raise suspicion in the eyes of ordinary people but also invite extra scrutiny from state authorities – the US Citizenship and Immigration Services (USCIS) and from the US State Department. In other words, the private and public dimensions of transnational marriages are intertwined and dependant on each other. On the one hand, the decision to create a family and marry is private, with the family's legal right for being free from public attention. On the other hand, marriage as a legal arrangement becomes explicitly public if it is feared to pose a threat for the state's integrity. After Nadia's arrival, John feels exposed and dreads a possibility that his neighbors and co-workers can find out about his non-conformism, including his most private secrets such as his interest in brutal sexual practices. This uneasy anticipation of an exposure is summarized in a scene when together with Nadia they are boarding a flight with fake passports and John expects a customs officer to stop and hand them over to the police. When his fear does not come true and they successfully cross the American border, John seems surprised as much as he is relieved.

Despite the chaos that Nadia's arrival brought to John's life, he was nevertheless more successful in maintaining his premarital lifestyle as compared to his immigrant wife. While John is able to continue his life almost uninterrupted, going to work and even getting a promotion, Nadia spends time at home and never seems to leave the house. As illustrated by *Birthday Girl*, the post-marital statuses of a native-born husband and an immigrant wife in Russian-American marriages differ dramatically. Due to the migration legislation, women who gain residence permits via marriage are considered as dependent, under the care of their husbands. For example, the petitioning US spouse must prove to the government an ability to provide sufficient financial

support to the immigrant in order to guarantee that the partners won't need to rely on government assistance. Therefore, the husband, as a breadwinner, will assure the wife's well-being and keep the family from the need to apply for public support.

Being in a dependent position within the family impairs woman's freedom as she has to rely on her husband in financial, judicial and cultural matters. These factors tend to result in her heavy dependence on American spouse; without his support the Russian woman would find her newly accepted lifestyle difficult to understand and manage. The situation is reflected in the theme of bondage that is a recurrent metaphor in Butterworth's film. Soon after Nadia's arrival, she finds a stack of video cassettes containing BDSM porn in John's apartment, she then allows him to tie her down with his necktie as if at once surrendering to his sexual preferences and to his respectful suburban way of living. Later, however, when Nadia's earlier life story resurfaces, the woman is treated very differently by Alexei and his friend Yuri (Mathieu Kassovitz), who leave her beaten and tied to a radiator in a motel room. She is haunted by her criminal past, bound hostage by the previous identity. It is no coincidence that John, who is the representation of her newly found American life, is the one who finds and unties her.

Hence, given an immigrant woman's overall dependence on her husband in a transnational marriage, it is understandable why the role of husband is assigned great importance in facilitating the Russian bride's assimilation to the new country. Immigration scholars agree that marital satisfaction is an important expression of socio-cultural adjustment and a proof of assimilation into the mainstream culture. Indeed, as Ryabov's research shows, the connection between private life and social adjustment is the most important one: those women who expressed feeling happy and fulfilled in their marital relationships enjoyed overall better adaptation than those who were dissatisfied with their marriage (Ryabov 2013, 57).

However, being in a dependent position within the family also puts Russian immigrant wives at an increased risk of violent and abusive relationships. Dehumanization of these women, commodification of their identity, makes it easier for their American husbands to abuse them. Research conducted by various authorities indicate, that domestic violence is expected to be more widespread in transnational marriages than in marriages where partners come from similar backgrounds. Studies commissioned by the United States Congress found that domestic violence rates could be very high (up to 77% in one study) in marriages between foreign-born brides and lawful permanent resident men (illustrated in H. R. REP. No. 103-395). When compared to the national average of 28% of American couples who report domestic violence, the figure is even more shocking. To further complicate the matter, only few cases are reported to the police because it is often unclear whether having a record of abuse would jeopardize the woman's right to obtain residence permit or citizenship. Some men speculate in the situation and use the legal regulations on marriage immigration to exercise full control over their spouses, threatening them with governmental expel. That is why many immigrant women chose to stay in the abusive relationship until they are granted American citizenship.

Without a doubt, cases of extreme violence between immigrant wives and native-born husbands dominate the scope of public attention towards Russian-American transnational marriages. In early 2000s, the American media was captivated by the story of Anastasia King, who was killed by her husband little over two years after her arrival to the United States. In 2006, the case of Hans and Nina Reiser gained public attention; few years later a murder story of Chris Collier's Russian wife Julia ran on the front pages of American newspapers, and in 2017 yet another tragedy occurred, this time involving Anna Repkina and William Chase Hargrove. This consolidated list of husband-wife homicide committed against East European immigrant women by their American husbands is by no means exhaustive and many more cases could be found in local and regional newspapers. Analyzing narratives from American national news agencies that covered the abovementioned cases, we find that reports create specific image of Russian-American transnational marriage. Newspaper articles inevitably focused on the men's hypermasculinity which, as the readers were led to believe, should have caused Russian bride's suspicion already before the marriage. In April 2002, Los Angeles Times published the following article called "Slain Bride's Parents Tormented by 'If Onlys'" which investigated the murder case of Anastasia King:

Indle King was persistent. He wrote, he called, and in December 1997 he arrived in Kyrgyzstan for a visit. He struck Anastasia's father as an organized, efficient man. [...] Indle was

twice their daughter's age, and at 270 pounds was nearly twice her weight. She was beautiful, with silken hair down to her waist; he was dumpy and nearly bald. [...] By the summer of 2000, two years into their marriage, "it was warfare", her mother says. Indle was corresponding with other prospective mail-order brides. Anastasia was seeing other men and keeping a list of her husband's transgressions. He threatened to hurt her, forced her to have sex, and forbade her from going to a counselor.

Another article which appeared almost two decades later in the *Washington Post's* about Anna Repkina's murder presented a similar discourse of violence towards foreign brides in the United States: both through the pictures and through the verbal descriptions, the woman was shown as young, attractive, and naive, while the man was assumed to be a pathological cheater, womanizer, and abuser.

Ms Repkina had reportedly been lured from Russia by William Chase Hargrove's promise to marry her - but his existing lover was furious as their relationship developed. He murdered Ms Repkina "execution style", it is alleged. [...] He took the victim out to a very remote logging location, and she was found shot dead in the back of her head.

Such descriptions become deeply ingrained into the mainstream perception of female migration from the Post-Soviet countries and tend to firmly link Russian-American marriages to the stigma of gender inequality, violence and abuse. Donna M. Hughes, an American scholar who dedicated her academic career to the topic of human trafficking and mail-order bride industry from Eastern Europe, writes: "From my contacts with domestic violence service providers, I have heard about numerous cases [...] of women being abused and/or murdered after marrying a man they met through a marriage agency" (Hughes 2013, 2).

One of the recent films, Michael S. Ojeda's 2019 horror *The Russian Bride*, consciously employs the context of brutality and exploitation to synthesize feelings of anticipation and dread. As viewers are introduced to the protagonists, the sensation of imminent danger is created through subtle references to widespread and commonly acknowledged predicament of violence within Russian-American marriages. Thus, when the storyline juxtaposes an upper-middle class sixty-three year old retired plastic surgeon from New England and a poor middle-aged single mother from a fictional rural town in Northern Bulgaria, it is expected that the man has some instrumental interests in the relationship and the conflict will be based on the theme of sexual abuse and brutality. The film's opening scene shows Karl Frederick (Corbin Bernson) inside what looks like a Gilded Age mansion: his study boasts large stained glass windows, floor-to-ceiling bookcases, and classic furniture. The man's obvious prosperity, power and high social status raise suspicion that his interest in Internet brides is connected to sexuality and eroticism. Nina (Oksana Orlan), on the other hand, presents an image of desexualized, modest and domestic femininity. Together with her teenage daughter Dasha, Nina agrees to marry Karl and flies to the US both to escape her abusive alcoholic ex-husband, and to find a better future for her daughter.

Karl's secluded mansion can be read as a metaphor for American society where rich white men have monopolized the power. Apart from the homeowner, the place is inhabited by a Latina maid and a mute Hungarian handyman. The house is also visited by Karl's friends - among others, a white Southerner whose image is complete with a cowboy hat and two model-looking women accompanying him, a young student from an Ivy League medical school, an ageing woman clothed in high-end brands and furs. Race and gender are strongly stereotyped in the microcosm of Karl's universe; therefore Nina's subjugated position in the house is hardly surprising: soon after her arrival, the protagonist claims his power by forcing her to have oral sex with him, literally and symbolically putting her on her knees in front of him.

The film's model of a patriarchal society is complete with patrilineality, a male lineage which connects Karl and his son Tyler but, understandably, excludes women - both Nina and her daughter, and Karl's long-term servant Maria who at one point also expresses hopes to inherit the property. "There is nothing more sacred to a man than his son. Nothing!" exclaims Karl when Nina finds out that she and her daughter were planned to be used as organ donors for the fatally ill boy. The woman still finds it hard to believe that her role as a housewife is left unclaimed: "You never wanted a wife, did you?" she asks Karl and he responds "No. But I have to admit you [...] are an amazing cook, devoted wife, wonderful mother, and you give a mean blow job." By degrading her value to these basic functions, the film mocks the mainstream perception of post-Soviet immigrant wives and exposes stereotypes commonly associated with mail-order brides.

“What are you gonna do, Nina?” continues the protagonist. “I’m a respectful man. And what are you? Exactly. Ordered by mail. Delivered. You think the police are going to believe you?” As predicted, when Nina attempts to call 911, her voice is inaudible over the phone, so the officer on the other side of the line repeats ironic “Are you all right?”.

In order to save herself and her daughter, Nina has to overcome emblematic repression, regain her integrity and personally fight Karl’s domination. Although the man has shot off both her hands, depriving her of bodily completeness and of active human identity (her movements are very limited as she is heavily sedated and tied up to a wheelchair), she attaches screwdrivers to her forearms and uses them to slaughter Karl and his allies. Nina’s body is therefore transformed into an instrument, a cyborg, which is no longer defined through its femininity. She arises as a new, independent and gender-neutral being who is able to protect herself and her loved ones – her daughter as a metaphor of her future existence.

On the whole, public discourse about East European immigrant wives in the United States is formed by a number of factors, many of them having little to do with these women’s true identity. Post-Soviet women are almost exclusively represented in relation to their sexuality and their relationship to men, their identity is constructed as deviant, as one that undermines mainstream intra-ethnic male-female equilibrium.

Analysis of representations of the concept of a Russian wife in American popular culture can provide us with a means to explain practices within American society that tend to stigmatize and impose stereotypes on women who immigrate for marriage. As illustrated in the examples addresses in this paper, immigrant women’s identities are constructed through their relation to other social groups – either other ethnic minorities, or different gender groups. As a result, East-European women are viewed as “the other” in American society, which defines what it means to be American.

While intermarriage with native-born population is often viewed as evidence of blurring boundaries between population groups, this study tried to prove that marriage is only the beginning of a long and difficult process of a woman’s integration into the mainstream society. Opportunities are restricted by immigration legislation, which influence women’s status in the US and limit their access to equal citizenship and participation in American society. Women’s experiences should be understood as unique, not predicted by the combination of being a “woman”, “Russian”, “immigrant”, “mail-order bride” etc. Only by accepting each constitute of their multiple social identities can the society renounce its stereotype of binary construction of “them” and “us”.

BIBLIOGRAPHY / REFERENCES

Ashwin S. (ed.) 2000. *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. London and New York: Routledge, 192 p.

Birthday Girl. Directed by Jez Butterworth, performances by Nicole Kidman and Ben Chaplin, Mirage Enterprises, 2001. Film.

Constable N. 2003. *Romance on a Global Stage: Pen Pals, Virtual Ethnography, and “Mail-Order” Marriages*. New York: University of California Press, 284 p.

From Russia Without Love. Directed by Mike B. Anderson and Matthew Nastuk. Gracie Films, 2018. Animation.

Hughes D. M. 2004. *Human Trafficking: Mail-Order Bride Abuses*. *Subcommittee on East Asian and Pacific Affairs, Senate Foreign Relations Committee*. Washington: U.S. Government Printing Office. P. 22–37.

Johnson E. 2007. *Dreaming of a Mail-Order Husband: Russian-American Internet Romance*. Durham and London: Duke University Press, 193 pp.

Komar M. In the Cold War, Makeup was a Weapon: How Red Lipstick was Part of the US Arsenal. URL: <https://www.racked.com/2017/8/28/16164052/cold-war-makeup> (Date of the application 25.12.2019).

Kublitskaya M. 2000. *Russia’s Female Breadwinners: the Changing Subjective Experience*. *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. London and New York: Routledge. P. 55–70.

Kukhterin S. 2000. *Fathers and Patriarchs in Communist and Post-Communist Russia*. *Gender, State and Society in Soviet and Post-Soviet Russia*. London and New York: Routledge. P. 71–89.

Parkins N. 2010. *Push and Pull Factors of Migration*. *American Review of Political Economy*. P. 6–24.

Ryabov I. 2013. Russian Wives in America: A Sketchy Portrait. *Qualitative Sociology Review*, vol. 9, No. 4. P. 44–66.

Taraban S. 2007. Birthday Girls, Russian Dolls, and Others: Internet Bride as the Emerging Global Identity of Post-Soviet Women. *Living Gender After Communism*, edited by Janet Elise Johnson, Jean C. Robinson. Bloomington: Indiana University Press. P. 105–127.

The Russian Bride. Directed by Michael S. Ojeda, performances by Corbin Bernsen and Oksana Orland, Reigning Entertainment, 2019. Film.

Ullah A. 2014. How International is International: a Study on International Marriage Migration. *Migration in China and Asia: Experience and Policy*, edited by Jijiao Zhang and Howard Duncan. New York: Springer. P. 113–130.

Visson L. 1998. *Wedded Strangers: The Challenges of Russian-American Marriages*. New York: Hippocrene Books, 243 pp.

Date of submission – 7.02.2021

ДІЯЛЬНІСТЬ З ПОШИРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В РЕСПУБЛІЦІ ХОРВАТІЯ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС І СУЧАСНА СИТУАЦІЯ. УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА В ХОРВАТІЇ

Мирослава Карацуба

кандидат філологічних наук, наук, доцент, старший науковий співробітник відділу української та зарубіжної фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 01001, вул. Грушевського, 4, 4-й поверх, м. Київ, Україна, mkaratsuba@gmail.com, ORCID 0000-0003-4836-9264

У наведеній нижче статті подається невеличкий екскурс до історії українсько-хорватських культурних взаємин – авторка зупиняється на творчості Ю. Крижанича – хорватського культурного діяча доби бароко, який виявляє неабиякий інтерес до української мови й українських культурних здобутків; звертається до перших перекладів хорватською мовою української класики. Наступний етап — період, коли було розпочато викладання української мови в Хорватії, і аж до сьогодні. У фокусі уваги побіжного дослідження опиняються окремі показові епізоди з життя української громади в Хорватії та хорватських українців, діяльність української діаспори в Республіці Хорватія в ретроспективі, згадуються культурні заходи, що мають на меті ознайомити хорватську громадськість із українськими культурними здобутками. Авторка статті має на меті у форматі надання невеличких тематичних блоків (зацікавлення українською культурою й історією в Хорватії від визначного культурного діяча Ю. Крижанича до сьогодні; хорватські переклади української класики і знайомство культурної громади Хорватії з її найяскравішими зразками; культурне життя української діаспори в ретроспективі, особливості її життя на сучасному етапі у світлі історичних подій в Україні) продемонструвати, в який спосіб відбувалося знайомство із культурними здобутками України в давній і сучасній Хорватії, а також звернутися до культурного життя української діаспори у Хорватії як невід'ємної складової українського культурного буття для сучасної Хорватії. Історичний екскурс у статті — лише сходинок у багатотрічному культурному діалозі, який і сьогодні продовжується.

Ключові слова: українсько-хорватські культурні взаємини, Ю. Крижанич, національні меншини, українська діаспора, культурна політика Республіки Хорватія.

ACTIVITIES FOR THE DISSEMINATION OF UKRAINIAN CULTURE IN THE REPUBLIC OF CROATIA: A HISTORICAL EXCURSION AND THE CURRENT SITUATION. UKRAINIAN DIASPORA IN CROATIA

Miroslava Karatsuba

candidate of Philological Sciences, Sciences, Associate Professor, Senior Researcher of the Department of Ukrainian and Foreign Folklore of the Institute of Art History, Folklore and Ethnology named by Rytsky, 01001, str. Hrushevskoho, 4, 4th floor, Kyiv, Ukraine, mkaratsuba@gmail.com, ORCID 0000-0003-4836-9264

In the article below, a short excursion into the history of Ukrainian-Croatian cultural relations is given – the author dwells on the work of Y. Krizhanich, a Croatian cultural figure of the Baroque period, who shows considerable interest in the Ukrainian language and Ukrainian cultural values; further stops at the first translations into the Croatian language of Ukrainian classics. The next stage of consideration is the period from which the study of the Ukrainian language in Croatia begins, and up to the present day. In the focus of attention of the cursory research there are some illustrative episodes from the life of the Ukrainian

diaspora in Croatia and the Croatian Ukrainians, activities of the Ukrainian diaspora in the Republic of Croatia in retrospect, cultural activities are mentioned, the task of which is to familiarize the Croatian society with Ukrainian cultural achievements.

The author of the article aims to provide small thematic blocks (interest in Ukrainian culture and history in Croatia from the prominent cultural figure Yu. Kryzhanych to the present; Croatian translations of Ukrainian classics and acquaintance of the Croatian cultural community with its most striking examples; cultural life of the Ukrainian diaspora features of her life at the present stage in the light of historical events in Ukraine) to demonstrate the way of acquaintance with the cultural achievements of Ukraine in ancient and modern Croatia, as well as to address the cultural life of the Ukrainian diaspora in Croatia as an integral part of Ukrainian cultural life for modern Croatia. The historical digression in the article is only a step in the centuries-old cultural dialogue, which continues today.

Keywords: Ukrainian-Croatian cultural relations, Y. Krizhanich, national minorities, Ukrainian diaspora, cultural policy of the Republic of Croatia.

Питання хорватсько-українських культурних взаємин є занадто розлогим і широким для формату статті, тому, безперечно, далі матимемо змогу лише у вигляді окремих показових і промовистих тез зупинитися на певних ключових культурних і освітніх етапах взаємин близьких слов'янських народів.

Зауважимо, насамперед, що культурні зв'язки українців і хорватів мають давні традиції. Для всіх, хто добре знайомий із духовною спадщиною хорватів, відомо, що культурним орієнтиром для них у різних часових площинах виступали переважно класичні європейські зразки, зокрема італійські, французькі (варто згадати у цьому ключі хоча б літературний напрямок «петраркізм» у хорватській літературі доби Відродження, художнім зразком для якого виступали любовні сонети Франческо Петрарки) (Macan 1995, 164).

Проте, у певні історичні періоди інтерес хорватської культурної громадськості концентрувався на здобутках інших слов'янських народів, і українська культура тут не є виключенням. Умовною позначкою «зачинатель» можемо окреслити хорватського культурного діяча барокової доби Юрія Крижанича, який ще замолоду спілкувався у Римі з українськими уніатами, найбільшу цікавість у просвітника викликала ідея створення християнського союзу Європи, у складі якого слов'яни б мали змогу посісти щільне місце як рівноправні, повноцінні члени співдружності. Проте найбільшу увагу дослідник і громадський діяч приділяв питанню повернення слов'ян до їхніх мовних першоджерел. Відродження прамови українців Юрій Крижанич пов'язував із граматикою Мелетія Смотрицького (Lavrín 1966, 7). Ледь чи не вперше з вуст слов'янського просвітника пролунали ідеї стосовно назви України, її історії, мовної специфіки, національної своєрідності (Швидько 2009, 126).

Ю. Крижанич намагався пізнати самобутність українського народу, називаючи його *Rebus Rutenicis* стосовно Росії (Lavrín 1966, 369). Результатом подорожі Україною стають його нариси, в яких він описує стан України за часів Виговського. Під час подорожі, у м. Ніжині Крижаничем було підготовлено короткі промови до українців, які цікавлять сучасного дослідника не лише на рівні змісту, але і мовного обрамлення, адже, незважаючи на те, що звернення виконані на базі латинського письма, вони не приховують ґрунтового знання автором живої народної української мови (Lavrín 1966, 374). Політичні переконання Крижанича, зокрема заклики до необхідності поваги московським царем до українського народу, спричинили тривале перебування просвітника у тюрмі в якості політичного в'язня (Бевз 2011, 372).

Українська тема присутня в хорватській культурі століттями. Перший серед південних слов'ян переклад поезій Шевченка зроблено 1863 р. в Хорватії, вийшов він з-під пера провідного письменника XIX ст. – Августа Шеноа; першу і на тривалий час єдину книгу перекладів Кобзаря було видано у Загребі в 1887 р. такою поважною установою як Матиця хорватська. У цьому ж виданні побачили світ й переклади інших визначних українських художників слова, зокрема Марка Вовчка і Юрія Федьковича.

Істотні зрушення у хорватсько-українських взаєминах беруть свій початок з часу, коли розпочинається викладання української мови у хорватських вишах – йдеться про 1944 рік, адже саме тоді вперше ця дисципліна з'явилася у столичному (Загребському) університеті. Це був єдиний вищий навчальний заклад на просторі від Афін до Відня, де

україністику слухала низка поколінь хорватської молоді. Цьому варто завдячувати й представникам української діаспори, за сприяння яких також побачили світ перекладні видання українських класиків, зокрема новел В. Стефаніка. Проте повоєнний режим жорсткими репресіями перервав цю діяльність. Відродження україністики відбувалося завдяки славістам Олександру Флакеру і акад. Антиці Менац, які ініціювали викладання української мови, своїми численними працями сприяли розвитку хорватської україністики, діяльність їх було відзначено орденами президента України. Зауважимо, що і представники діаспори неодноразово отримували українські державні нагороди за свій вагомий внесок у становлення і розвитку українсько-хорватських відносин (Flaker 1996, 26).

Серед здобутків – і перший українсько-хорватський словник, перша в історії українського мистецтва виставка українського авангардного мистецтва, презентована в Загребі у 1990 р. (Hrvatska/Ukrajina 1996). Нині в Загребському університеті на філософському факультеті успішно функціонує кафедра україністики, що готує молодих фахівців-україністів, які не лише вільно володіють українською мовою, але і демонструють неабиякі знання з українознавства, української фольклористики та етнографії. На кафедрі відбуваються заходи з презентації української культури та науки в Хорватії, готуються літературні вечори, конференції, відбуваються демонстрації кінофільмів з українською тематикою.

Далі зупинимося детальніше на творчих здобутках у напрямку функціонування української діаспори в Хорватії. Трохи до історії питання і сьогоdnішнього її стану. Так, необхідно зауважити, що українська діаспора в Хорватії є однією з найдавніших у світі (Ukrainjska diaspora je odnijeju z najstarishych u Jevropi 2021). Можна орієнтовно виділити 4 періоди процесу становлення української діаспори на території сучасної Хорватії. Перший з них припадає на середину XVIII ст., добу, коли чисельні переселенці з карпатської території сучасної Словаччини дісталися сучасної сербської Воеводини, а звідти вирушили далі, на територію Східної Славонії (сучасної Хорватії). Наступний період фіксується на зламі XIX–XX ст., коли українські галичани, тодішні мешканці Австро-Угорської імперії, переселилися до Посавини – східного регіону Хорватії та до Північної Боснії, а тоді – на терени сучасної Хорватії. А третій етап відбувався у XX ст., характеризувався міграцією українського населення зі Сходу Хорватії та Боснії до інших регіонів Хорватії. Останню хвилю переселення відзначаємо як «сучасну», адже йдеться про переїзд українського населення до Хорватії з кінця 90х років минулого століття у пошуках робочих місць і кращої долі. Ключові українські осередки «четвертої хвилі» міграції, про яку йдеться, зосереджені у містах Рієка, Спліт на заході й півдні Хорватії.

Коли говорити про конкретні цифри – на 2011 р. (коли у державі відбувався останній перепис населення), більше півтори тисячі громадян відзначили свою українську національну приналежність, неофіційні джерела і поточні опитування свідчать про проживання на сьогодні в Хорватії близько 4 тис. українців. Лідерами регіонів з українським населенням виступає східна територія Хорватії і Славонії, серед найвідоміших осередків проживання українців – Загреб, Славонський Брод, Вуковар, Осіек, села Шумече, Липовляни, Петрівці, Каніжа, Міклушевіці та інші. Ключовими громадськими об'єднаннями української діаспори у Хорватії виступають: Українська громада, сформована у 2008 р., головою є Владо Карешин, а також Союз русинів, сформований на базі Союзу українців і русинів Хорватії, заснований ще у минулому столітті, головою є Дубравка Рашлянин. Обидві громади об'єднують по 10 культурно-просвітніх товариств.

На підтримку культурних програм у м. Загребі з 1995 р. функціонує Центральна бібліотека русинів та українців.

Життєдіяльність української громади у Хорватії керується і спонсорується державою. Представники української меншини представлені у парламенті Хорватії депутатським представником, якого висуває сама громада меншини, представники меншин входять також до обласних і менших – районних і міських рад Хорватії. Численні культурні й освітні програми організацій української діаспори фінансуються державними структурами. Йдеться, зокрема, і про право українців на вивчення рідної мови у загальноосвітніх організаціях. На сьогодні існує 5 таких шкіл, зокрема, у Загребі, Липовлянах, Петровцях, Каніжі і Шумече, загальна кількість учнів, що вивчають предмети з українознавства, – близько 80. Трохи більше дітей (близько 100) вивчають рідну мову у літніх школах (У Хорватії відкриваються класи з вивчення української мови та культури 2018).

У Хорватії існує кілька осередків діаспори, зокрема «Товариство української культури», Товариство «ХОПУС – Хорватсько-українське співробітництво». Активно діє Хорватсько-українське товариство дружби.

На сьогоднішній день найбільші громадсько-просвітницькі організації діаспори в Хорватії – Українська громада Республіки Хорватія (дата заснування – 2008 р., голова – М. Застрижний) та Союз українців Республіки Хорватія. Кожен із головних об'єднань діаспори в Хорватії нараховує близько 10 культурно-просвітніх товариств. Представниками української діаспори в Хорватії видається ціла низка україномовних видань, серед них часописи «Вісник», «Наша газета», «Нова думка», дитячий журнал «Віночок», альманах «Думки з Дунаю». Культурні події з життя діаспори двічі на тиждень репрезентують спеціальні програми Хорватського радіотелебачення НРТ «Призма» та «Мозаїка національних меншин», фінансування яких здійснює держава.

Щороку відбуваються і концертні заходи, зокрема, фестиваль культурного мистецтва українців Хорватії та Фестиваль дитячої творчості в м. Славонський Брод. Відомі своїми славетними традиціями щорічні фестивалі культурного мистецтва русинів і українців («Петрівський дзвін»; щорічний фестиваль національних меншин «Липовлянські зустрічі» (у серпні 2016 р. Україна була країною-партнером на цьому щорічному фестивалі національних меншин, що проходив під патронатом Президента Республіки Хорватії), концерти, приурочені до шанування пам'яті Шевченка, Дні української культури (у межах української культурної громади), що відзначаються масштабними концертами як класичної, так і української народної музики, в яких традиційно беруть участь артисти з України, що працюють у театральних колективах Хорватії, запрошуються, щоправда й митці з України. Регулярно відбуваються «Українські вечори», «Дні Української вулиці», презентації книг, виданих українцями в Хорватії тощо (Українці в Хорватії 2017).

Не менш цікавими є і виставкові заходи. Хотілося б відзначити подібні зимові заходи 2010–2012 рр., що проходили у різних хорватських містах, скажімо, шість урочистих презентацій виставки «Українська вишивка і народне мистецтво. Україна–Традиція–Трансформація».

Близько десяти років тому побачила світ і була яскраво і широко презентована цікава книга «Геноцидний злочин тоталітарного режиму в Україні. Голодомор» (Геноцидний злочин тоталітарного режиму в Україні. Голодомор 2008) – збірка досліджень українських та зарубіжних учених, письменників, перекладених групою молодих хорватських українців. Ця перша в Хорватії книга такого порядку користується широким інтересом і неабияким попитом у країні. До речі, жертв Голодомору згадували і під час Літургій, в яких неодноразово брали участь представники хорватської громадськості, члени українських організацій, товариства дружби «Хорватія–Україна», студенти та викладачі кафедрі україністики Загребського університету, а також співробітники посольства України. Літургії ці проходять зазвичай у Греко-католицькій церкві Кирила і Мефодія у Загребі. Особливо яскраво відзначали 75-у річницю трагедії українського народу, на згадку про спомин жертв Голодомору в Україні панахиди проходили також в усіх місцях компактного проживання української громади, зокрема, у хорватських містах Загребі, Рієці, Славонському Броді, Вуковарі, Каніжі, Шумеч, Липовлянах. Громада бере активну участь у просуванні питання визнання Хорватським Сабором Голодомору 1932–1933 років геноцидом українського народу.

Щороку спільними силами Сабору й діаспори українці беруть участь у традиційному Міжнародному гуманітарному різдвяному ярмарку в Загребі.

Зауважимо, що етнічними українцями та українознавцями щороку проводяться заходи з відзначення важливих дат української історії, серед них, крім уже згаданих, День незалежності України, День пам'яті жертв Голодомору; вшанування жертв трагедії на ЧАЕС; День Гідності та Свободи, Річниця Революції Гідності, День Соборності України, урочистості з приводу річниці взаємного визнання України і Хорватії.

Українські поважні делегації неодноразово відвідували Загреб, в Україні теж є чимало центрів славістики, у межах яких функціонує кроатистика, зокрема кафедра славістики в Інституті філології Київського університету імені Тараса Шевченка і кафедра славістики Львівського університету імені І. Франка.

Знаменною подією для всіх, хто шанує українську культуру в Хорватії, стає 22–23 березня 2004 р., коли із дружнім візитом у Загребі перебувала делегація Київського націо-

нального університету імені Тараса Шевченка на чолі з ректором В. Скопенком. Під час перебування делегація провела зустрічі з керівництвом університету в Загребі, де було розглянуто серед інших і багато важливих поточних питань з сфери хорватської україністики. Крім того, під час зустрічі ректора В. Скопенка з ректором Загребського університету Х. Менцер були обговорені шляхи відновлення тісного співробітництва між двома університетами. За результатами переговорів було підписано угоду про співробітництво між Київським національним університетом імені Т. Шевченка та Загребським університетом, яка передбачає здійснення обміну викладачами, групами студентів, обмін навчальною літературою, розробку спільних дослідницьких проектів тощо. В. Скопенко запросив керівництво Загребського університету прибути до Києва з метою участі у заходах по відзначенню 170-ї річниці від заснування університету. Крім того, ректор В. Скопенко відвідав філософський факультет Загребського університету, де зустрівся з професорсько-викладацьким складом та хорватськими студентами – слухачами кафедри україністики.

Безперечно, культурні контакти між країнами можна описувати дуже детально, але нам у цій невеличкій розвідці хотілося зупинитися лише на кількох, які нам видалися дуже показовими і важливими і мали широкий культурний резонанс. Зокрема, перша з цих подій – відзначення в Хорватії 193-ої річниці з дня народження Т. Шевченка. Протягом 8–10 березня 2007 р. українські і русинські громади Хорватії та Боснії і Герцеговини широко відзначали річницю дня народження Тараса Шевченка. Згадаємо принагідно, яке важливе значення для хорватських українців мало урочисте відкриття в березні 2011 року почесної аудиторії ім. Т. Шевченка на філософському факультеті Загребського університету.

Урочисті заходи із вшанування пам'яті видатного українського письменника проходили у хорватських містах Загреб, Славонський Брод, а також у боснійсько-герцеговинських населених пунктах – Прняворі, Баня Луці та Лишні, де мешкають представники української громади. 8 березня діючий на той час Посол України Маркіян Лубківський та співробітники Посольства взяли участь в організованому Союзом українців і русинів Хорватії та Центральною бібліотекою міста Загреба заході, присвяченому 120-й річниці з моменту виходу першого видання творів Тараса Шевченка у хорватському перекладі А. Харамбашича (Taras Ševčenko 1887).

На заході було представлено твори з літературного доробку Кобзаря, а також порівняльний аналіз оригінальних текстів з перекладами хорватського поета. З-поміж іншого, на цьому вечорі було представлено різноманітну мистецьку програму та виконано українські пісні.

У своєму виступі Посол України відзначив важливість проведення подібних заходів з метою популяризації української культури на теренах Хорватії, а також поінформував про плани на близьку перспективу Посольства у галузі розвитку культурно-гуманітарного співробітництва між нашими країнами. М. Лубківський повідомив про заходи, що проходять в Україні у зв'язку з проведенням шевченківських днів, а також про церемонію нагородження в Києві шевченківських лауреатів.

9 березня у м. Загребі в приміщенні клубу Товариства українсько-хорватського співробітництва “ХОРУС” за сприяння Посольства України в Республіці Хорватія пройшов літературний вечір, присвячений річниці з дня народження Тараса Шевченка.

У заході взяли участь представники товариства українсько-хорватської дружби, бізнесових кіл, які вже певний час співпрацюють з Україною, члени культурно-мистецьких товариств, студенти та викладацький склад кафедри україністики Загребського університету, Посол України Маркіян Лубківський та співробітники Посольства. На початку вечора голова товариства “ХОРУС” Євген Пащенко представив присутнім короткий нарис творчості Кобзаря, його вплив на слов'янські літератури та зокрема хорватську, а з доповіддю про життєвий шлях велетня української літератури виступив активний член товариства “Хорватія–Україна” – колишній посол Хорватії в Україні Дж. Відмарович. Студенти-україністи прочитали уривки з творів Т. Шевченка, а також було представлено переклади хорватською мовою творів сучасних авангардних українських поетів в оригінальному виконанні хорватського поета Фікрета Цацана.

Цього ж самого 2007 р. у Хорватії активно відзначили річницю з дня народження І. Я. Франка. 21 червня у хорватському місті Вуковар відбувся культурно-літературний вечір, присвячений 151-й річниці з дня народження українського письменника Івана Франка,

а також заходи, присвячені п'ятій річниці існування українського культурно-освітнього товариства ім. І. Франка. Як повідомили в прес-службі Посольства України в Хорватії, на вечорі було представлено велику художню програму, зокрема, виконувалися традиційні українські пісні і танці, декламувалися поетичні твори І. Франка, – повідомляла місцева газета «ЛІГА». З доповіддю про основні історичні віхи становлення Української держави виступив професор кафедри україністики Загребського університету Є. Пашенко, також був представлений і короткий огляд поезики Івана Франка. У заході взяли участь співробітники посольства, представники влади, члени культурно-мистецьких товариств українців Хорватії, Боснії і Герцеговини, Сербії, представники художніх і наукових кіл, а також греко-католицьких священників.

Зауважимо принагідно, що пам'ять про визначного українського культурного діяча навіки залишиться на хорватській землі, адже перший на Західних Балканах пам'ятник Івану Франку було встановлено у хорватському містечку Ліпик, відкрито його було 10 березня 2011 року. У церемонії відкриття пам'ятника взяли участь Голова Хорватського Сабору Л. Бебич та Голова Верховної Ради України В. Литвин під час свого офіційного візиту до Хорватії.

Хорватська громадськість виявляє інтерес до України не лише на рівні культурного життя, політичні події в сьогоденній Україні теж не залишили її байдужою. Варто лише згадати, що за фінансової підтримки мера хорватської столиці Мілана Бандича було організовано відпочинок на Адріатичному узбережжі великій групі дітей учасників АТО і «кіборгів» – загиблих і поранених.

У статті, безперечно, ми мали змогу зупинитися лише на деяких важливих і показових етапах і епізодах поширення української культури на хорватських теренах. Сподіваємося на подальшу співпрацю українських і хорватських культурних установ у цьому напрямку, скеровану на багаторічну і плідну співпрацю у майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bevz T. 2011. Kryzhanych Yuriy [Kryzhanych Yuriy]. Politychna encyklopediya. Redkol.: Yu. Levenec' (golova), Yu. Shapoval (zast. golovy) ta in. [Political encyclopedia. Editor-in-Chief: Yu. Levenets (Chairman), Yu. Shapoval (Deputy Chairman) and others]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo, s. 372. (In Ukrainian).

Бевз, Т. 2011. Крижанич Юрій. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, с. 372.

Genocudnyj zlochin totalitarnogo rezhymu v Ukraini. Golodomor. 2008 [Genocidal crime of the totalitarian regime in Ukraine. The Holodomor]. Zagreb, 324 s. (In Ukrainian).

Геноцидний злочин тоталітарного режиму в Україні. Голодомор. 2008. Загреб, 324 с.

Lavrin J. 1966. Yury Krizhanich. *Russian Review*. Vol. 25, 4 zhovtnja. (In English).

Macan T. 1995. Hrvatska povijest. Pregled [Croatian history. Revision]. Zagreb, 215 s. (In Croatian).

Ukrayinci v Horvatiyi [Ukrainians in Croatia]. URL: <http://croatia.old.mfa.gov.ua/ua/ukraine-croatia/ukrainians-in-croatia> (Date of the application 13.01.2021). (In Ukrainian).

Українці в Хорватії. URL: <http://croatia.old.mfa.gov.ua/ua/ukraine-croatia/ukrainians-in-croatia> (Дата звернення 13.01.2021).

Ukrainska diaspora je odniju z najstarishych u Jevropi [Ukrainian diaspora in Croatia is one of the oldest in Europe]. URL: <https://tv4.te.ua/ukrainska-diaspora-u-khorvatii-ie-odnieiu-z-naistarishykh-u-jevropi/> (Date of the application 13.01.2021).

U Horvatiyi vidkryvayutsya klasy z vyvchennya ukrayins'koyi movy ta kul'tury [Classes for the study of the Ukrainian language and culture are opening in Croatia]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2803579-u-horvatii-vidkrivayutsa-klasi-z-vivcenna-ukrainskoi-movi-ta-kulturi.html> (Date of the application 13.01.2021). (In Ukrainian).

У Хорватії відкриваються класи з вивчення української мови та культури. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/2803579-u-horvatii-vidkrivayutsa-klasi-z-vivcenna-ukrainskoi-movi-ta-kulturi.html> (Дата звернення 13.01.2021).

Shvydko G. 2009. Kryzhanych Yuriy [Kryzhanych Yuriy]. Encyklopediya istoriyi Ukrainy: u 10 t. / redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. [Encyclopedia of the History of Ukraine: in 10 volumes / editor: V. A. Smolij (chairman) and others]. T. 5. Kyiv, s. 329. (In Ukrainian).

Швидько, Г. Крижанич Юрій. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 5. Київ, с. 329.

Ševčenko Taras 1887. Pjesničke prapovijesti. Preveo i uvodom popratio August Harambašić [Poetic stories. Translated and accompanied by an introduction by August Harambašić]. Zagreb. Naklada Matice hrvatske, 188 s. (In Croatian).

Flaker A. 1996. Ukrajinska književnost u Hrvatskoj. Bilješke uz građu iz XIX stoljeća [Ukrainian literature in Croatia. Notes to the material from the 19th century]. *Hrvatska/Ukrajina. Kulturne veze od Jadranka do Dnjepra. Dvojezično hrvatsko-ukrajinsko izdanje* [Croatia / Ukraine. Cultural connections from the Adriatic to the Dnieper. Bilingual Croatian-Ukrainian edition]. Zagreb, 412 s. (In Croatian).

Hrvatska/Ukrajina 1996. Kulturne veze od Jadranka do Dnjepra. Dvojezično hrvatsko-ukrajinsko izdanje [Croatia / Ukraine. Cultural connections from the Adriatic to the Dnieper. Bilingual Croatian-Ukrainian edition]. Zagreb, 412 s.

Дата подання статті до редакції – 13.01.2021 р.

ПОЛІТИКА ДЕКОМУНІЗАЦІЇ В ХАРКОВІ: БИТВА ЗА ІДЕНТИЧНОСТІ

Галина Куц

доктор політичних наук, професор кафедри політології, соціології та культурології, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вулиця Алчевських, 22, 61002, Харків, Україна, kuts.niss@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-7263-1958>

Харківщина – це сьогодні регіон покордоння з Росією та прифронтна область, в якій один із найвищих показників чисельності внутрішньо переміщених осіб внаслідок гібридної війни на Донбасі. Домінантою сучасних гібридних воєн є інформаційні війни, які ведуться не за території, а за перекодування та руйнування ідентичності. Процес декомунізації, який активно стартував в Україні після прийняття у 2015 р. пакету декомунізаційних законів, став у Харкові ареною битви за ідентичності.

Ключовою рисою декомунізаційної політики у Харкові стала контрверсійність, яка відстежувалася чи не на кожному етапі процесу декомунізації. Контрверсійність проявлялася у протидії процесу декомунізації, його саботуванні, затягуванні, імітації, демонстрації сили та зневаги до думки різних спільнот харків'ян стосовно топонімічної політики тощо. У цілому, ефективності декомунізації в Харкові сприяла насамперед активна позиція громадськості – носіїв української ідентичності.

Виділено три етапи у здійсненні політики декомунізації в Харкові та продемонстровано ознаки контрверсійності декомунізаційної політики на кожному з них: декомунізаційний період, постдекомунізаційний період, рекомунізаційний період. Декомунізація витіснила з мапи Харкова більшість топонімів, які були маркерами радянської ідентичності. Аргументовано, що саме у постдекомунізаційний період у Харкові активізувалися процеси переформатування колишнього типу зникаючої радянської ідентичності у неорадянський тип колективної ідентичності. З-поміж базових маркерів неорадянського типу колективної ідентичності виділено три групи стереотипів, які активно втілюються у масову свідомість у постдекомунізаційному Харкові: радянські; проросійські; православно-московські.

Агресивні методи стереотипізації призвели до перекодування та оновлення стереотипів, пов'язаних з радянським минулим. Ключовим маркером контрверсійності декомунізаційної політики в Харкові стала ідеологема Жукова. Жуков – радянський маршал сталінської епохи, який для носіїв неорадянського типу колективної ідентичності відіграє наразі стержневу роль у позиціонуванні власної ідентичності.

Ключові слова: декомунізація, ідентичність, Харків, Жуков, політичний стереотип, неорадянська ідентичність, гібридна війна.

THE POLICY OF DECOMMUNIZATION IN KHARKIV: THE FIGHT FOR IDENTITY

Halyna Kuts

Doctor of Political Sciences, Professor at Political, Social and Cultural Studies Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Alchevskyyh Str., 22, 61002, Kharkiv, Ukraine, kuts.niss@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-7263-1958>

Today Kharkiv is the border region with Russia and the frontline region, which is one of the highest numbers of internally displaced persons due to the hybrid war in the Donbas. The dominant idea of modern hybrid wars is the information wars, which are fought not for territories, but for the recoding and destruction of identity. The process of decommunization, which actively started in Ukraine after the adoption of the package of decommunization laws in 2015, has become the battlefield for identity in Kharkiv.

A key feature of Kharkiv's decommunization policy was its hybridity, which was monitored almost at every stage of the decommunization process. Hybridity was manifested in counteracting the process of decommunization, its sabotaging, delaying, imitation, demonstration of power and disregard for the opinion of different communities of the inhabitants of Kharkiv regarding toponymic policies, etc. In general, the effective public position of carriers of Ukrainian identity contributed to the effectiveness of decommunization in Kharkiv.

The three stages in the implementation of the decommunization policy in Kharkiv are distinguished and the signs of hybridity of the decommunization policy are demonstrated in each of them: the decommunization period, the post-decommunization period, the re-communisation period. Decommunization displaced most of the place names from the Kharkiv map, which were markers of Soviet identity. It was well-reasoned that the processes of reformatting the former type of disappearing Soviet identity into the neo-Soviet type of collective identity were intensified in the post-decommunization period in Kharkiv. Among the basic markers of the neo-Soviet type of collective identity, there are three groups of stereotypes that are actively embodied in the mass consciousness in post-decommunization Kharkiv: Soviet; pro-Russian; Orthodox-Moscow.

Aggressive methods of stereotyping have led to the recoding and updating of stereotypes related to the Soviet past. Zhukov's ideologue became a key marker of the hybridity of decommunization policy in Kharkiv. Zhukov is a Soviet marshal of the Stalin era, who plays a main role in positioning his own identity for non-Soviet types of collective identity.

Keywords: decommunization, identity, Kharkiv, Zhukov, political stereotype, neo-Soviet identity, hybrid war.

Для політичного простору сучасної України, проти якої з 2014 року ведеться гібридна війна з боку Російської Федерації, надактуальним є захист власного інформаційного простору від деструктивних гібридних технологій. У Доктрині інформаційної безпеки України зазначається: «застосування Російською Федерацією технологій гібридної війни проти України перетворило інформаційну сферу на ключову арену протиборства» (Указ Президента України 2017). Російська Федерація саме проти України використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розколи між суспільними групами, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни тощо.

Домінантою сучасних гібридних воєн є інформаційні війни, які ведуться не за території, а за перекодування та руйнування ідентичності (Rushchenko 2015). Політичні стереотипи, за допомогою яких здійснюється перекодування ідентичності, перетворилися на зброю в інформаційних війнах сучасності. Специфіка технологій гібридної війни полягає в тому, що шляхом використання інструментарію демократичного дискурсу (наприклад, інститут референдуму), вони насамперед спрямовані на девальвацію демократичних цінностей та руйнування досягнень демократії. Задля ефективності процесу демократизації Україна потребує виваженої інформаційної політики, спрямованої на забезпечення її національних інтересів, зокрема, у сфері декомунізації.

Втім, процес декомунізації у Харкові перетворився на арену битви за ідентичності з використанням деструктивних стереотипів, якими вносилися постійні конфлікти та розколи між спільнотами харків'ян.

Методологічною основою дослідження стали напрацювання у трьох вимірах: проблематика декомунізації на регіональному рівні в Україні (М. Гарбар, О. Дьякова, Л. Коваленко, В. Машкіна, Є. Рубашенко, В. Сичова, М. Тахтаулова, Д. Чорний та ін.), дискурс соціально-політичної ідентичності (Т. Адорно, Дж. Барбер, З. Бауман, Е. Гідденс, Дж. Грей, А. Девіс, Е. Еріксон, Й. Корженєвська-Берчинська, Р. Лассуел, Р. Маркузе, С. Московічі, Дж. Тернер, З. Фрейд, Е. Фромм, В. Хьосле та ін.), концепції стереотипізації (Т. Адорно, М. Гібернау, У. Ліппманн, С. Московічі, Г. Олпорт, Г. Теджфел, Дж. Фішмен, З. Фрейд, К. Юнг та ін.).

В останні роки в Україні запущені потужні процеси перекодування національної ідентичності українців. Детермінантами цих процесів стали Революція Гідності (2013–2014 рр.) та російсько-українська гібридна війна (розпочалася у 2014 р. і триває до сих пір). Використовуючи концепт «російсько-українська гібридна війна», ми опираємося на праці теоретиків у сфері національної безпеки України, які одними з перших увели його в науковий обіг в український політичний дискурс (Horbulin et al. 2017).

У постмайданній ідентичності українців вагомого значення набули категорії самоорганізації, взаємодопомоги, самопожертви, солідарності, довіри та ін. При формуванні потужного волонтерського руху для допомоги армії під час гібридної російсько-української війни у масовій свідомості індивідів, причетних до волонтерства, спостерігалось позбавлення від домінування ідей патерналізму – характерної риси радянського типу ідентичності (Kuts 2014).

У цілому, українська ідентичність характеризується цікавим поєднанням базових параметрів, які певним чином споріднюють її з європейським типом ідентичності (Kuts 2019). Для європейської ідентичності об'єднуючими ідеями стали: афінська демократія, християнство, римське право (Foucher 1999). У структуру української ідентичності також вписані ідеї демократії та християнства, хоча наразі проявляється власна специфіка у позиціонуванні цих ідей.

Задля розуміння суті феномену ідентичності, звернемося до концепції М. Гібернау. Під національною ідентичністю мається на увазі «колективне чуття, зіп'єрте на віру в належність до однієї нації і в спільність більшості атрибутів, які роблять її відмінною від більшості націй» (Guibernau 2012, 20). А визначальними критеріями ідентичності є «неперервність у часі й диференціація від інших» (Guibernau 2012, 10). Тобто, колективна ідентичність передбачає тривале позиціонування індивіда як представника певної спільноти, що поділяє її базові цінності, які відрізняються від ціннісних установок інших спільнот.

Продуктивним для нашого дослідження є розуміння концепту колективної ідентичності, запропоноване Дж. Грєем. На думку теоретика, в реальному світі нашу ідентичність визначають прив'язаності до історії, національності, культури тощо (Gray 2003, 19). Через набір таких зв'язків індивід ототожнює себе з певною спільнотою.

Слід розуміти штучність конструктору «колективна ідентичність». Колективна ідентичність формується соціумом, це явище набуває, а не природне (Kuts 2007). Спільний позитивний досвід може стати основою для стійкості національної ідентичності.

Задля зміцнення почуття спільної ідентичності, зазначала Е. Томпсон, вагомої значимості набувають пам'ятки та священні: «наявність певної кількості таких речей є звичайною справою для кожної культури. Для того, щоб народ мав відчуття власної ідентичності, деякі місця повинні бути в уяві етнічної групи особливо значущими» (Thompson 2006, 147). Тобто, процеси декомунізації в Україні сприяли зникненню ідентичності радянського типу.

У формуванні моделей колективної ідентичності, на думку М. Гібернау, важлива роль належить домінуючим стереотипам, що передбачає здійснення процесу стереотипізації. Під стереотипізацією розуміється відбір або гіперболізація характерних рис певного об'єкту чи явища (Guibernau 2012, 20). Тобто, при формуванні колективної ідентичності слід виділяти ті спільні риси окремої спільноти, яким притаманний позитивний потенціал, активно впроваджуючи їх.

У структурі стійких колективних ідентичностей можна виділити ядро (набір потужних архетипів) та периферію (змінні стереотипи). Саме через ядро стійкі ідентичності отримують постійне живлення. Для ілюстрації уявімо соняшник, де серединка з плодами (насінням) – це ядро, пелюстки навколо серединки – це змінні стереотипи, а стебло, з'єднане з ядром – укорінене та постійно його підживлює. Тобто, якщо є коріння – то будуть і плоди (майбутнє). Наприклад, архетипи козацтва, Майдану, Небесної Сотні, Томосу та ін. відносяться до ядра укорінено-української ідентичності. Стереотипи – це змінні елементи, видимі маркери ідентичності, з-поміж яких обираються найбільш актуальні для певного періоду часу (наприклад, державна символіка, вишиванки, історичні пам'ятки та ін.). Втім, маніпуляції стосовно формування колективних ідентичностей мають місце за умови їхньої плинності та нестійкості. У такому разі у структурі нестійких колективних ідентичностей відсутнє ядро (потужні архетипи), вони невикорінені, на передньому плані – лише периферія (стереотипи).

Звернемося до проблематики політичних стереотипів, оскільки саме за допомогою стереотипів здійснюється переформатування ідентичності.

Концепт стереотипу з'явився у соціальних науках завдяки американському журналісту У. Ліппману, який першим увів його в науковий обіг, запозичивши це поняття з термінології поліграфічного виробництва. Термін «стереотип» використовувався у типографії

для означення монолітної печатної форми (кліше), в яку заливалася фарба. За аналогією, такі ж кліше існують у свідомості людей. Причому, «заливається» в них не фарба, а інформація, за допомогою якої формується громадська думка. Тобто, на шляху нашого пізнання знаходяться своєрідні фільтри – стереотипи, через які нова інформація просіюється, спрощується та набирає форми певного – раніше сформованого – шаблону. Характерною рисою стереотипу є його емоційна насиченість, стереотипи спрощують та «скорочують» процеси сприйняття і розуміння, вони характеризуються підвищеною стійкістю.

Цікаво, що гібридні технології з боку Росії, які спрямовані на масову свідомість пострадянського населення України, пов'язані із внесенням розколів між спільнотами. Ці технології детермінують дезорієнтацію у масиві інформації постійним продукуванням фейкових новин тощо. Врешті, люди, що підпадають під пресинг таких інформаційних технологій, сумніваються у всьому і не в змозі приймати виважені рішення. І саме такі люди, які не знають чого хочуть, у першу чергу підпадають під дію стереотипізації. В останні роки соціологічні опитування демонструють, що відсоток людей, які не можуть визначитися з відповідями навіть на прості питання суспільно-політичного життя, доволі високий. Там, де їх відсоток вищий – там більше людей, що здатні легко підпадати під дію стереотипів та популістських технологій. Отже, гібридними технологіями розмивається ідентичність. Наступний крок – швидке переформатування «розмитой» ідентичності шляхом агресивної стереотипізації: внесення у масову свідомість давніх або нових (перекодованих) стереотипів російсько-радянського типу. Радянський тип ідентичності – давній, зникаючий, його носіїв все менше. Тому для збільшення кількості носіїв неорадянського типу ідентичності використовуються різноманітні технології стереотипізації.

Слід також зважати, що для людей «розмитой» ідентичності стереотипи – це своєрідне ругувальне коло, від якого їм дуже важко відмовитися. Тим більше, переконати їх у деструктивності певних стереотипів неможливо, оскільки на рівні розвінчування стереотипів логіка та апеляція до розуму не працює. Адже стереотипи втілюються на емоційному рівні. Тому здолати певні стереотипи – марна справа, їх треба витіснити та підмінити. Деструктивні стереотипи слід витіснити конструктивними стереотипами.

Росія активно використовує технології стереотипізації у формуванні колективних ідентичностей. Прикладом може слугувати перекодування стереотипів для закріплення образу «Дня Перемоги» як ключового для російсько-радянської ідентичності. У формуванні цього образу фіксується увага лише на даті 9 травня 1945 р., щоб нівелювати роль європейських союзників у перемозі в Другій світовій війні, які ключовою датою закінчення війни вважають 08.05.1945 р. Тобто, Росія всі лаври переможця у війні прагне забрати собі. Крім того, у дискурсі «Великої Перемоги» використовується дефініція «Велика вітчизняна війна», а не «Друга світова війна», що пов'язано з технологіями підміни історичної пам'яті. Бо Велику вітчизняну війну окреслюють терміном 1941–1945 роки. І при такому підході можна не пояснювати носіям російсько-радянського типу ідентичності, що війна почалася двома роками раніше зі спільних дій Сталіна та Гітлера. Образ «Дня Перемоги» є ключовим для цементування ідентичності російсько-радянського типу не лише на теренах Росії, але й за її межами на територіях пострадянських країн.

Цікавим у цьому контексті є перекодування стереотипу так званої «георгіївської стрічки» (чорно-помаранчевої), яку перетворили на своєрідний символ дня Перемоги. Більшість носіїв російсько-радянського типу ідентичності сьогодні впевнені, що «георгіївська стрічка» завжди символізувала війну та перемогу СРСР в ній. Але стереотипізація цієї стрічки відбулася недавно – у 2005 році. Саме тоді георгіївську стрічку масово і безкоштовно роздавали перед 9 травня у Росії, в Україні, пояснюючи, що це символ дня Перемоги. До голосу дійсних ветеранів, учасників бойових дій Другої світової війни, яких у той час в живих залишилося небагато, ніхто не прислухався. А ветерани ображалися на введення нового стереотипу та підміну символіки. Бо в їхній пам'яті чорно-помаранчева стрічка співвідносилася з армією генерала Власова, який воював на стороні Гітлера. Врешті, через активне та агресивне перекодування стереотипу так звана георгіївська стрічка стала вважатися чи не найголовнішим символом Дня Перемоги.

Слід зазначити, що декомунізація витіснила з мапи Харкова більшість топонімів, які були радянськими маркерами, та запустила процеси переформатування колишнього типу зникаючої радянської ідентичності у неорадянський тип колективної ідентичності. З-поміж

домінуючих маркерів неорадянського типу колективної ідентичності, які використовувалися під час декомунізації в Харкові, можна виокремити три групи стереотипів, що активно втілюються у масову свідомість: радянські; проросійські; православно-московські.

Процес декомунізації активно стартував в Україні після прийняття у 2015 р. пакету декомунізаційних законів, зокрема, Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (Закон України 2015).

Під час здійснення декомунізації Харківською міською радою у 2015–2016 рр. було перейменовано понад 200 об'єктів топоніміки (MediaPort 2019a).

Домінантною рисою декомунізаційної політики у тогочасному Харкові стала контроверсійність, яка відстежувалася чи не на кожному етапі процесу декомунізації. Контроверсійність проявлялася у протидії процесу декомунізації, його саботуванні, затягуванні, імітації, демонстрації сили та зневаги до думки різних спільнот харків'ян стосовно топонімічної політики тощо.

У цілому, ефективності декомунізації сприяла насамперед активна позиція громадськості – носіїв української ідентичності. Пік протистоянь між міською владою Харкова, яка певним чином саботувала процеси декомунізації, та активними громадянами, що вимагали чіткого дотримання норм декомунізаційних законів, відбувся під час організації Громадських слухань восени 2015 р.

Спочатку відбувалися Громадські слухання в районах Харкова. Вони стали майданчиками для міської влади щодо відпрацювання технологій саботування у проведенні декомунізації вже на загальноміських Громадських слуханнях. Ці слухання організовувалися таким чином, щоб зали були щент заповнені псевдогромадськістю: людьми, які не з власного бажання вирішили брати участь у слуханнях. Постійно складалося враження, що у всіх районах цих представників псевдогромадськості організовували «зверху» для участі у Громадських слуханнях. Ці люди переважно або індивідуально ставилися до питань декомунізації, або були відвертими противниками цього процесу. Переважно це були представники різних державних інституцій: чиновники, вчителі, лікарі та ін. Вони прагнули якомога швидше і без обговорень проголосувати за всі топонімічні новації, які пропонують органами влади. Саме вони були доволі агресивно налаштованими проти проукраїнських активістів, що прагнули відкритого обговорення кожної позиції, дотримання законності у прийнятті рішень по перейменуванню об'єктів топоніміки Харкова.

Цікавою особливістю районних Громадських слухань була участь у них представників релігійної спільноти – священників Української православної церкви, центр якої розташований у Москві (фактично, це проросійська релігійна спільнота). Саме до їхніх озвучених прохань щодо перейменувань об'єктів топоніміки представники президій Громадських слухань уважно дослухалися та рекомендували підтримати голосуванням. А думки представників проукраїнської активної громадськості, які з власної ініціативи відвідували слухання та пропонували дати певним вулицям імена діячів, що здійснили вагомий внесок в розбудову Української держави, переважно ігнорували. Адже інертна більшість, яка дружно голосувала за перейменування, прислухалася лише до рекомендацій представників влади, ігноруючи аргументацію небайдужих до процесу декомунізації харків'ян. Врешті, на мапі Харкова з'явилися вулиці, назви яких запропонувало лобі з осіб священників (Московський патріархат). Наприклад, колишню вулицю Блюхера (була названа в честь радянського військового діяча), що підлягала декомунізації, представники студентських та освітянських спільнот Харкова просили назвати «Освітнянська». Саме на цій вулиці розміщені різні університети (педагогічний, фармацевтичний). Через це станція метро на цій вулиці носить назву «Студентська». Але лобі священників Московського патріархату внесли пропозицію назвати вулицю в честь храму, який там розташований (Святого Валентина). І сьогодні вулиця носить назву «Валентинівська».

Слід зазначити, що місцева влада у перейменуванні топонімів на честь храмів, які розташовані на певній вулиці чи проспекті, прислухалася лише до думки представників однієї конфесії – Української православної церкви, центр якої знаходиться у Москві. Раніше в назві цієї конфесії була відображена російсько-московська приналежність: УПЦ МП – Українська православна церква Московського патріархату. Втім, згодом назву змінили, що також вказує на контроверсійність московської релігійної політики в Україні. Адже пе-

ресічні люди після зникнення у назві конфесії доповнення МП (Московський патріархат) вважають що церква українською, не догадуючись, що її центр у Росії. Тобто, у Харкові замість колишніх радянсько-комуністичних топонімів було введено ряд нових православ-но-московських топонімів.

Контроверсійність декомунізації у Харкові проявлялася також у тому, що загально-міські Громадські слухання щодо перейменувань об'єктів топоніміки постійно були під загрозою зривів. Слухання розпочалися 11.11.2015 р., але так і не завершилися через небажання знайти порозуміння між представниками влади та громадськістю (Euro.Kharkiv 2015). Загальноміські Громадські слухання були перенесені на 12.11.2015 р. Майданчик під кіноконцертним залом «Україна» у Харкові, де відбувалися Громадські слухання з питань декомунізації, за декілька годин до початку слухань був заповнений людьми, організованими за допомогою адміністративного ресурсу (комунальники, вчителі, лікарі). Ці люди не з власної ініціативи вирішили взяти участь у слуханнях. Тобто, була використана та ж сама технологія, яка раніше була апробована на районних Громадських слуханнях: заповнити зал інертними лояльними людьми, які будуть зображати громадськість та швидко проголосують за усі топонімічні новації, схвалені органами влади. Через тривале очікування на холодній вулиці ці люди переважно були агресивні та озлоблені, їх драгували і слухання, і проблема декомунізації, і проукраїнські активісти, які також прагнули взяти участь у процесі перейменування об'єктів топоніміки. Обстановка вже до початку слухань була напруженою та конфліктною.

Одразу після початку слухань проукраїнські активісти ставили вимогу до представників президії проводити слухання державною мовою, але ці вимоги ігнорувалися. Зі сцени швидко зачитувалися пропозиції щодо перейменувань. Загальне збурення почалося, коли надто явно виявилася імітація процесу декомунізації. Контроверсійність позиції місцевої влади проявилася в тому, що на громадських слуханнях під виглядом здійснення декомунізації оголошувалися колишні назви окремих топонімів з поясненнями зміни їхнього значення. Так, наприклад, пропонувалося перейменувати райони Харкова: Дзержинський – у Дзержинський, Жовтневий – у Жовтневий, Фрунзенський – у Фрунзенський. Тобто, президія прагнула перекопати громадськість залишити частину колишніх топонімів, «навантажуючи» їх новими сенсами. Пояснювали, що існують інші значимі особистості з прізвищами Дзержинський та Фрунзе. А щодо топоніму «Жовтневий» обґрунтовували, що цей район буде названо на честь місяця, в якому Україна була звільнена від фашистських загарбників. Хоча Жовтневий район був названий на честь Жовтневої соціалістичної революції та утворений постановою Всеукраїнського центрального виконавчого комітету у 1932 році.

На слуханнях блокувалися виступи проукраїнських активістів. Сцену охороняли хлопці в камуфляжі, вони захищали громадських активістів. Серед них були учасники бойових дій на Донбасі у 2014–2015 роках. Періодично біля сцени виникали сутички. Основна бійка сталася після того, коли проукраїнський активіст Роман Черемський пробрався на сцену і почав виступ українською мовою. На сцену нібито по команді почали вискакувати молодики в чорному одязі. Їхню організацію «Сотня Лева» пов'язують з колишнім міським головою Харкова Геннадієм Кернесом (Euro.Kharkiv 2015). Вони били і громадських активістів, і хлопців у камуфляжі, які охороняли сцену.

Саме у цей момент, під час бійки, головуючий на слуханнях Ігор Терехов (був заступником міського голови Харкова) швидко оголосив про закриття Громадських слухань, обґрунтовуючи це заходами безпеки (Radio Svoboda 2015). Президія швидко покинула Громадські слухання. Представники псевдогромадськості (особи, що були організовано скликані туди для голосування) також швидко стали покидати зал слухань. Залишилися активісти (понад 400 осіб), які вирішили продовжувати процес слухань. Втім, почалися проблеми технічного характеру: у залі було вимкнено освітлення.

Це не зупинило представників активної громадськості, які підтримували декомунізацію: вони викликали поліцію, щоб допомогли включити світло. Але адміністрація закладу зачинила двері, які давали доступ до приміщення, де можна було увімкнути освітлення. Активна громадськість викликала рятувальників (служба Міністерства надзвичайних ситуацій). У відповідь адміністрацією кіноконцертного залу «Україна» було заблоковано доступ до туалетних кімнат.

Врешті активісти обрали президію слухань, лічильну комісію. За допомогою освітлення від ліхтариків здійснили підрахунок голосів за перейменування об'єктів топоніміки Харкова. У результаті було складено лист зібрання представників громади Харкова до депутатів Харківської міської ради щодо прийнятих перейменувань об'єктів, що підлягають декомунізації. Тобто, завершилося все формуванням альтернативних слухань з тих людей, які прийшли на слухання самі, які були зацікавлені у демократичних змінах Харкова.

Сесія Харківської міської ради, де розглядалися питання декомунізації об'єктів топоніміки, відбулася 20.11.2015 р. На цій сесії було здійснено перейменування 173 вулиць, чотирьох парків і скверів, а також станції метро (Kharkivska miska rada 2015). Контроверсійність політики декомунізації з боку Харківської міської ради проявилася в тому, що на сесію міської ради так і не винесли питання щодо перейменування окремих районів міста: Дзержинського, Фрунзенського, Ленінського, Жовтневого, Орджонікідзевського.

Згідно із законом, 21.11.2015 р. повноваження міської ради щодо перейменування об'єктів топоніміки в рамках процесу декомунізації завершилися. Тому повноваження щодо перейменувань об'єктів топоніміки на три місяці перейшли до Харківського міського голови. Втім, без махінацій із перейменуваннями не обійшлося і в цей період часу.

Розпорядженням тогочасного міського голови Харкова Геннадія Кернеса від 02.02.2016 р. було перейменовано ще 48 вулиць і п'ять адміністративних районів міста. Наразі контроверсійність політики декомунізації з боку Харківського міського голови проявилася в тому, що декілька назв районів Харкова було перейменовано суто формально: змінилася лише присвята, але назва залишилася та ж сама («Фрунзенський» район, «Жовтневий» район). Як пояснювалося на сайті Харківської міської ради, «Жовтневий район зберіг свою назву, але тепер називатиметься на честь кількох знаменних дат, які відзначаються в Україні в жовтні. Те ж стосується Фрунзенського району: його назва залишилася тією ж, але тепер він називатиметься на честь Тимура Фрунзе – льотчика-винищувача, Героя Радянського Союзу, уродженця Харкова, який героїчно загинув у 1942 році» (Kharkivska miska rada 2016).

Втім, значну частину об'єктів топоніміки, що підлягали декомунізації, так і не було перейменовано, що свідчить про певний саботаж процесу декомунізації з боку тогочасної Харківської міської влади. Більшість з цих топонімів – маркери радянської ідентичності. Зокрема, не були перейменованими: райони Харкова «Червонозаводський», «Жовтневий», «Фрунзенський», «Комінтернівський»; проспект «Маршала Жукова»; вулиці «Соціалістична», «Комуни», «Паризької комуни», «Першої Маївки», «Радгоспна», «Тимурівців» та ін.

Врешті, коли повноваження щодо перейменування об'єктів топоніміки Харкова, що підлягали декомунізації, перейшли до Ігоря Райніна (тогочасний Голова Харківської обласної державної адміністрації), було здійснено ряд перейменувань станцій метро, міських районів, назв вулиць тощо. Розпорядженням Харківської обласної державної адміністрації № 181 від 17.05.2016 р. було перейменовано в рамках процесу декомунізації 52 об'єкти топоніміки (Rozporядzhennya KHODA 2016). Саме тоді й станцію метро «Маршала Жукова» було перейменовано у станцію метро «Палац спорту». А назву проспекту «Маршала Жукова» було змінено на проспект Петра Григоренка – засновника Української Гельсінської спілки, дисидента та правозахисника.

Отже, під час декомунізаційного періоду в Харкові контроверсійність топонімічної політики обумовлювалася прагненням місцевої влади зберегти маркери радянської ідентичності. Задля цього відбувалася імітація процесу декомунізації: колишні назви окремих топонімів не змінювалися, натомість озвучувалися зміни їхнього смислового навантаження. Якщо не вдавалося зберегти маркери радянської ідентичності, то в багатьох випадках використовувалися або приховано-проросійські маркери, або православно-московські маркери.

Постдекомунізаційна ситуація в Харкові стала характеризуватися швидкісним введенням у топоніміку міста маркерів для реанімації колективної ідентичності радянського типу.

Раніше ілюзія спільності колективної ідентичності радянського типу забезпечувалася топонімами на кшталт «вулиця Леніна» чи «площа Дзержинського». Такі топоніми можна було відшукати у різних точках колишнього СРСР. Після декомунізації колективна

ідентичність радянського типу стала вимагати термінового підживлення у вигляді нових маркерів, які б створювали ілюзію єдності з Росією (як правонаступницею СРСР) та, власне, з колишнім СРСР. Такі маркери єдності були вкрай необхідні Росії з огляду на гібридну війну, яку вона веде проти України. І такі маркери появилися!

У Харкові раптом масово появилася реклама щодо продажу квартир у майбутніх житлових комплексах з назвами «Воробьевы горы», «Бестужевские сады». Насправді, це корелює з назвами московських житлових районів, які переносяться у топоніміку Харкова (Воробьевы горы, «Бестужевы сады»). Старше покоління чудово пам'ятає, що це московські назви, а молодь цього вже не знає і поки що ідентифікує такі топоніми, як щось новеньке.

Схоже на те, що формується нова технологія по реанімації колективної ідентичності радянського типу та формування на її основі неорадянського типу ідентичності. Власне кажучи, спільність ідентичностей забезпечується спільністю дискурсів: коли в одне і те ж явище/подію/ситуацію різні люди вкладають один і той же зміст. Раніше спільність дискурсів забезпечувалася наявністю на неосяжних просторах Радянського Союзу тотожних топонімів. Декомунізацією стерто з мапи Харкова назви, які слугували маркером «єднання» для людей колишнього Радянського Союзу. Після здійснення декомунізації у апологетів радянського минулого (як і в апологетів «русского мира») виникла потреба формування нових маркерів для спільності сприйняття. Тобто, нові назви житлових масивів у Харкові покликані імплантувати у масову свідомість харків'ян саме проросійські маркери, які вважаються «своїми» для масової свідомості росіян, щоб у результаті продемонструвати, що українська та російська ідентичності не відрізняються одна від одної.

Така технологія нагадує концепцію «агресивного націоналізму» Е. Томпсон, яка значала, що саме агресивний націоналізм прагне експортувати та нав'язувати власну національну ідентичність (Thompson 2006, 19).

Крім того, саме у часи постдекомунізаційного затишшя у Харкові періодично спостерігалися випадки наруги над пам'ятниками українським діячам/подіям. Такі випадки переважно були приурочені до певних символічних дат, пов'язаних з радянською історією. Іноді складалося враження, що ця діяльність щодо наруги над могилами чи пам'ятниками українським діячам інспірується ззовні з метою посилення антиукраїнських та сепаратистських настроїв шляхом загострення протистояння різних спільнот по лінії протиставлення моделей історичної пам'яті. Адже Харківщина, починаючи з 2014 року, є прифронтовим регіоном. Харків – місто з однією з найчисельніших груп переселенців з Донбасу. Саме тому існує постійний ризик з боку Росії щодо внесення розколів та конфліктів між умовно проукраїнськими та умовно проросійськими спільнотами Харківщини задля десабілізації суспільно-політичної ситуації.

Восени 2016 р. та взимку 2017 р. у постдекомунізаційному Харкові розгорнулися активні протистояння проукраїнської громадськості з місцевою владою, пов'язані з несприйняттям нових православно-московських маркерів, які влада прагнула закріпити в топоніміці міста. У Харкові ще 28 вересня 2014 р. було повалено пам'ятник Леніну, який був найбільшим в Україні та був розміщеним на найбільшій площі України – майдані Свободи. У постдекомунізаційний період з боку міської влади Харкова активно просувалася ідея встановлення на місці колишнього пам'ятника декомунізованому вождю багатометрової колони з янголом.

Харківська міська рада 02.11.2016 р. оголосила бліц-конкурс на кращий проект пам'ятного знаку, який планувалося встановити на майдані Свободи замість колишнього пам'ятника Леніну. Цей пам'ятний знак (замінник Леніна) під назвою «Одоробло» швидко увійшов у вжиток та поширився у різноманітних харківських публіках (Derо.Kharkiv 2017a). У конкурсі передбачувано переміг проект «Одоробла». Це була 86-метрова колона з янголом на верхівці, що тримає хрест в руках. Російський прототип цього пам'ятного знаку відшукали одразу – Олександрійська колона в Санкт-Петербурзі. Місцевою владою пропонувалося, що замість фігури ангела на цій височенній стелі буде фігура ранньохристиянського подвижника Антонія Великого, який вельми шанується саме у російській православної традиції. Громадськість так і не зрозуміла, яке відношення до Харкова має ця скульптурна композиція. Тобто, у самому центрі Харкова, на найбільшому майдані України, площі, де розміщені державні установи та університет, планувалося встановлення

височенної стели на кшталт Олександрійської колони з російського міста Санкт-Петербург зі смисловими православно-московськими маркерами.

Врешті, активісти подали позов до суду з вимогою скасування результатів конкурсу, відбувалися активні протести (Derо.Kharkiv 2017b). Паралельно було організовано збір підписів під петицією до міської ради Харкова з проханням скасувати результати конкурсу. Петиція у рекордні два дні набрала необхідні 5 тисяч підписів для розгляду. В результаті громадськість перемогла і «православно-московської» скульптурної композиції на мапі Харкова так і не появилось.

Православно-московські стереотипи активно втілювалися у постдекомунізаційний період у Харкові через освітні заклади. Мова йде про масове святкування релігійно-народного свята «Масляна», яке переважно припадає на місяць лютий. Святкування «Масляної» в Харкові суттєво активізувалося в останні роки, коли на центральній площі міста стали спалювати велетенське опудало та годувати усіх бажаючих млинцями («блінами»). Саме в цей час активно стала пропагуватися ідея відмічання «Масляної» закладами освіти (школи, дитячі садочки) зі спаленням опудала, з «блінами» та кокошниками (проросійські маркери). Фактично відбувалося втілення православно-московських маркерів у масову свідомість та підміна історичної пам'яті. Адже мешканці Харківщини не пригадують, щоб це свято було традиційним для Слобожанщини. Тут переважно традиційним було свято Колодія (Масниці) з поїданням вареників, а не млинців («блінів»).

У постдекомунізаційний період свято «Масляної» на Харківщині висвітлювалося надто потужно в більшості місцевих мас-медіа. На цьому фоні у 2019 році майже непомітно виглядала 205-та річниця з дня народження Тараса Шевченка, святкування якої відбувалося в цей же час.

У червні 2019 року з'явився ще один тривожний симптом з перетворення символу українського козацтва у православно-московський маркер неорадянської ідентичності. Мова йде про найдавніший храм Харкова – Покровський собор, який збудований козаками у 1689 році (KharkivTimes. 2019b). На сьогодні це єдиний фрагмент забудови, який залишився з давньої Харківської фортеці XVII ст. І це культурно-історична пам'ятка релігійного мистецтва. Цей храм, що збудований у стилі козацького барокко, було оперативніше перефарбовано у кольори, притаманні для храмів Московського патріархату. Храм раніше був білим з чорними банями, а став блакитним із золотими банями (верхній купол вже золотий, а до нижніх поки що не добралися). А це ж пам'ятка культури! Тобто, знову спостерігається втілення маркерів ідеології «русского мира» у масову свідомість та підміна історичної пам'яті.

Отже, постдекомунізаційний етап у Харкові характеризувався багатьма латентними процесами з реімації маркерів радянської ідентичності, просування проросійських та православно-московських маркерів неорадянської ідентичності. Фактично цей етап став своєрідним «затишшям перед бурєю», тобто, затишшям перед процесами рекомунізації, пов'язаної з ідеологією Жукова.

Контроверсійність політики декомунізації в Харкові з новою силою проявила себе напередодні Дня Перемоги у День пам'яті та примирення 08.05.2019 р., що призвело до суттєвого нагнітання суспільного напруження в місті. Каменем спотикання для декомунізаційної політики Харкова стала ідеологема Жукова.

Власне кажучи, «харківський кейс Жукова» може стати прикладом швидкісного процесу формування неорадянського типу колективної ідентичності з огляду на технології перекодування радянських стереотипів.

У масовій свідомості носіїв неорадянського типу ідентичності образ Георгія Жукова асоціюється з образом Перемоги у «Великій Вітчизняній війні»: полководець, герой на білому коні. У міфологізації цієї контроверсійної постаті російські засоби масової інформації використовують термін «Маршал Перемоги». Втім, Георгій Жуков – це той маршал, який «заради кар'єри готовий принести в жертву будь-кого. Що вже й говорити про ті 17 розстріляних справ Халхин-Голу, коли під час Ржевської битви (січень 1942 – березень 1943) Жуков занастив три армії, загальне число жертв сягнуло мільйона» (MediaPort 2019b).

Тому не випадково, що цей маркер неорадянської ідентичності було активізовано у Харкові саме у переддень Дня Перемоги (9 травня).

Тогочасний Харківський міський голова Геннадій Кернес 08.05.2019 р. закликав харків'ян підтримати дві петиції: 1) про знесення волонтерського намету «Все для перемоги», встановленого на майдані Свободи; 2) про повернення декомунізованому проспекту Петра Григоренка колишньої назви «проспект Маршала Жукова». Допис із цим закликом був розміщений на сторінці міського голови в соціальній мережі Facebook (MediaPort 2019a). Петиції швидко набрали необхідну кількість голосів. Втім, харків'яни у соціальних мережах повідомляли про залучення адміністративного ресурсу щодо збору підписів за петиції. Так, у школах та вишах Харкова здійснювався певний тиск на співробітників: їм пропонували проголосувати за цю петицію (KharkivTimes 2019a).

Отже, всупереч законам про декомунізацію, у Харкові у 2019 році було дано старт процесу рекомунізації (перейменування вже декомунізованого проспекту Петра Григоренка на честь сталінського Маршала Жукова).

На заяву мера і появу петиції швидко відреагували в Українському інституті національної пам'яті, вказавши, що відповідне перейменування є порушенням закону. Директор інституту Володимир В'ятрович зазначив, що в разі ухвалення рішення щодо повернення проспекту імені Жукова Український інститут національної пам'яті звернеться до Генеральної прокуратури України щодо «визнання відповідних дій неправомірними та скасування відповідних рішень у судовому порядку та притягнення винних осіб до відповідальності» (Radio Svoboda 2019).

Цікавою видається одночасність появи двох петицій: відновлення і перекодування маркера «радянської» ідентичності (Жуков) та прагнення знищити волонтерський намет, який вважався на той час для харків'ян (носіїв української ідентичності) базовим символом спротиву російській окупації. Це дієва технологія стереотипізації для поновлення маркерів ідентичності «homo sovieticus»: використання обов'язкового елементу існування цієї ідентичності – «невміння жити без ворога».

Підозрілість та конфронтативність стають поведінковими шаблонами для індивідів з ідентичністю типу «homo sovieticus». «Невміння жити без ворога, заздрість, агресивна нетерпимість до будь-якого інакомислення, запекле неприйняття змін, головним чином – приватної власності (прагнення до зрівнялівки) – це, мабуть, головні розпізнавальні знаки гомо советікуса наших днів» (Korzeniewska-Berczyńska 1996, 366).

Людині з ідентичністю типу «homo sovieticus» притаманне прагнення до надмірного моралізаторства, підкреслювання власної переваги та значимості, нав'язування власної точки зору (Korzeniewska-Berczyńska 1996, 364). Паралельно проявляється така властивість ментальності, як самоприниження. Це виражається у підкресленні власної неповноцінності, нікчемності: «ми – державні раби». Врешті кристалізація таких ментальних установак призводить до неспроможності розпоряджатися власною свободою.

Врешті, у Харкові проукраїнська громадськість стала одночасно відстоювати волонтерський намет та протистояти спробам перейменування проспекту Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова.

Намет «Все для перемоги» активісти Харківського Євромайдану встановили на майдані Свободи навпроти будівлі Харківської обласної державної адміністрації у вересні 2014 року. Намет встановлений на місці, де вперше зібрався Харківський Євромайдан у 2013 році, у ньому проводився збір волонтерської допомоги для фронту у найгарячіші фази війни на Донбасі. Багато харків'ян вважають волонтерський намет у центрі Харкова на найбільшому майдані України (майдані Свободи) символом спротиву російській агресії. Намет «Все для Перемоги» уже став музеєм під відкритим небом: тут плетуть маскувальні сітки для фронту, тут вже є колекція артефактів з фронту російсько-української війни, тут координують дії волонтери, учасники бойових дій, переселенці, люди, що приїжджають до поранених у госпіталь, капелани та ін. Представники проукраїнських спільнот Харкова вважають, що намет «Все для Перемоги» має стояти до закінчення війни.

Ініціатива мера Харкова викликала обурення багатьох харків'ян. 09.05.2019 р. патріотично налаштовані харків'яни влаштували обструкцію очільнику міста. «Під час офіційної церемонії покладання квітів на Меморіалі Слави велика група людей під державними прапорами та червоно-чорними стягами, тримаючи плакати із зображеннями загиблих в АТО харків'ян, несподівано «очолила» колону з вигуками «Слава Україні!» та «Смерть ворогам!»» (Derо.Kharkiv 2019a). Втім, під час урочистих заходів Харківський

тогочасний міський голова Геннадій Кернес заявив, що повернення проспекту імені маршала Жукова є історично справедливим. А намету «Все для перемоги», на думку мера, не місце на майдані Свободи Харкова.

12.05.2019 р. біля волонтерського намету «Все для перемоги» на майдані Свободи відбулося велелюдне Народне віче. На мітингу обговорювалися питання щодо протистояння спробам перейменування проспекту Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова та стосовно протистояння демонтажу волонтерського намету «Все для Перемоги».

Це Харківське Віче детально аналізували 13.05.2019 р. в ефірі російського телеканалу Россия 24 у телепрограмі «60 минут», що свідчить про пильну увагу з боку Росії до питань декомунізації в українському Харкові. У цій програмі ведучою Ольгою Скабеевою було озвучено досить цікаву причину одночасності появи таких різних петицій (щодо знесення волонтерського намету та щодо перейменування проспекту Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова) (Rossiya 24 2019). На її думку, в мерії Харкова готують компроміс: залишити волонтерський намет в обмін на перейменування проспекту Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова.

У подальшому події розвивалися динамічно. Вже 14.05.2019 р. міська комісія з питань топоніміки та охорони історико-культурного середовища розглянула петицію з проханням повернути проспекту ім'я Маршала Жукова та рекомендувала винести це питання на розгляд сесії міської ради Харкова. Також комісією було прийнято рішення на майбутніх своїх засіданнях розглянути питання щодо увіковічнення пам'яті Петра Григоренка в назві іншої вулиці. Відповідальний секретар топонімічної комісії Олексій Хорошковатий надав власну інтерпретацію критеріїв віднесення об'єктів топоніміки до забороненої символіки комуністичного режиму. На його думку, не можуть бути заборонені назви топонімів, які пов'язані з вигнанням нацистських окупантів з України. «А маршал Жуков безпосередньо брав участь у Курській битві, битві за Дніпро і Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції, внаслідок яких була звільнена Україна» (Kharkivska miska rada 2019). Свою позицію він аргументував Законом України «Про географічні назви», зазначивши, що стаття 5 цього Закону передбачає повернення окремим об'єктам їхніх історичних назв.

Втім, ця заява носила ознаки маніпуляції, оскільки назва проспекту Маршала Жукова – не історична назва. Проспект Маршала Жукова отримав своє найменування у 1990 р. До того (з 1983 року) він носив назву проспект 60-річчя СРСР. Ще раніше – з 1950-х років ця вулиця, що появилася у ті часи, мала назву Стадіонна. Тобто, першою історичною назвою вулиці є назва «Стадіонна».

Конфлікт, який назрівав та був зрежисований Геннадієм Кернесом, вилився у сутички та протистояння під час проведення з'їзду політичної партії «Довіряй ділам» 2 червня 2019 р. На з'їзді були присутні 120 делегатів і 5 тисяч гостей. Лідирували на з'їзді тогочасний міський голова Харкова Геннадій Кернес та міський голова Одеси Геннадій Труханов.

02.06.2019 р. біля Палацу спорту у Харкові, де відбувався так званий з'їзд «партії мерів» (партія «Довіряй ділам»), відбулося багато протестних акцій різних організацій. Провокативність ситуації полягала в тому, що місцем проведення з'їзду було обрано саме Палац спорту. Це місце дуже значиме для носіїв української ідентичності Харкова, оскільки пов'язане з різними болючими споминами.

По-перше, 22 лютого 2014 р. саме там відбувався з'їзд депутатів всіх рівнів сходу та півдня України та Автономної Республіки Крим (так званий «сепаратистський з'їзд»). На цьому з'їзді представники правлячої на той час «Партії регіонів» «під пильним оком російських губернаторів виголосили наміри не здавати київським єврореволюціонерам південні та східні області України» (Radio Svoboda 2016). Туди так і не з'явився тогочасний президент Віктор Янукович, який уночі 22 лютого 2014 року приземлився літаком у Харкові і нібито повинен був виступити на з'їзді. Вже вдень Віктор Янукович втік з Харкова у Росію. Крім того, тогочасний міський голова Харкова Геннадій Кернес та тогочасний Голова Харківської обласної адміністрації Дмитро Добкін, виступивши з явно проросійськими меседжами на з'їзді, також покинули межі України, що дезорієнтувало ряди прихильників проросійського сценарію в Харкові. З'їзд так і не виправдав очікувань проросійських сил.

По-друге, 22 лютого 2015 р. саме біля Палацу Спорту під час проукраїнської мирної ходи Євромайданівців стався теракт, внаслідок якого загинуло четверо харків'ян, двоє з яких неповнолітні.

По-третє, Палац спорту розташований на проспекті Петра Григоренка, який раніше називався проспектом Маршала Жукова. І саме цей проспект Г. Кернес вирішив рекомунізувати (повернути назву проспект Маршала Жукова). Тобто, на цьому проспекті є пам'ятний знак харків'янам, що загинули від теракту у 2015 р. На цьому ж проспекті знаходився бюст Жукову. Такий вибір місця проведення з'їзду спровокував активізацію різних патріотичних спільнот Харкова.

Учасникам з'їзду мітингувальники влаштували спочатку «коридор ганьби», а потім «коридор пам'яті», демонструючи фото загиблих на російсько-українській гібридній війні.

За півгодини до початку з'їзду було повалено пам'ятник Жукову, що розташований навпроти Палацу Спорту на проспекті Петра Григоренка. Близько 100 представників організацій правого спрямування «Національний корпус», «Фрайкор», «Правий сектор», зачепивши мотузкою бюст Жукова, знесли його. На постаменті, де раніше стояв бюст, встановили жовто-блакитний прапор України. Тогочасний міський голова Харкова Геннадій Кернес одразу під час роботи з'їзду, використовуючи негативні епітети, прокоментував акцію знесення пам'ятника та пообіцяв, що бюст Жукову буде відновлено (BBC 2019).

03.06.2019 р. президент України Володимир Зеленський закликав міську владу Харкова провести обговорення напруженої ситуації, що склалася навколо знесення пам'ятника Жукову та можливого перейменування проспекту на його честь із територіальною громадою міста. Про це заявила прес-секретарка президента Юлія Мендель, зазначивши, що самим Законом «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» закладено правову колізію. Закон «вимагає перейменувань та знесення пам'ятників радянським діячам, але водночас робить винятки для випадків, коли такі історичні пам'ятки пов'язані із опором і вигнанням нацистських окупантів з території України» (Деро.Kharkiv 2019c). Також Ю. Мендель заявила, що міський голова Харкова, як лідер територіальної громади, має бути арбітром в означеному протистоянні та сприяти пошуку оптимального рішення.

Жорстку та негативну реакцію на заяву прес-секретарки президента України одразу озвучили в Українському інституті національної пам'яті: правової колізії у зв'язку зі знесенням в Харкові пам'ятника Жукову немає. «Згадані прес-секретарем президента виключення не можна застосувати до даної ситуації. Відповідно до Закону про декомунізацію (пп. «Г» п. 4 ч. 1 ст. 1) символікою комуністичного режиму є в тому числі пам'ятники особам, які займали керівні посади. Жуков був першим заступником наркома оборони СРСР в 1942–1944 роках і міністром оборони СРСР в 1955–1957 роках, а отже займав керівні посади у вищих органах влади СРСР. Тому його пам'ятник є символікою комуністичного тоталітарного режиму» (Деро.Kharkiv 2019b).

Заява прес-секретарки президента – про роль Геннадія Кернеса як арбітра у процесах рекомунізації – викликала подячну реакцію у тогочасного мера Харкова, з одного боку, та різко негативну реакцію проукраїнських харків'ян, з іншого боку. Противники рекомунізації чітко усвідомлювали, що не може виступати в ролі арбітра особа, яка, власне, спровокувала конфлікт.

Геннадій Кернес пообіцяв відновити бюст маршалу Жукову та винести на найближчій сесії Харківської міської ради питання про перейменування проспекту імені генерала Григоренка на проспект імені маршала Жукова.

19.06.2019 р. Харківська міська рада проголосувала за повернення декомунізованому проспекту імені Петра Григоренка назви «проспект маршала Жукова» (Ukrinform 2019). А 21.06.2019 р. тогочасний міський голова Харкова Геннадій Кернес підписав це рішення міської ради.

Мотивація дій Г. Кернеса була незрозумілою. Окремі експерти вважали, що це робиться для мобілізації електорату, а також для того, щоб продемонструвати свою силу Києву. Цікавим є той факт, що цей процес Г. Кернес розпочав та провів у час перевиборів президента та парламенту. І ось тоді виникало велике питання: як зреагує держава? Це був іспит для правоохоронних органів, законодавчої, виконавчої влад та Президента. Це був виклик до громадянського суспільства. І це загроза до України в цілому, бо таке рішення привідкриває двері «руському миру».

Рішення міської ради Харкова про повернення проспекту імені сталінського маршала Жукова збурило громадськість та дало старт багатьом судовим позовам від різних інституцій. Зокрема, до Генеральної прокуратури України звернувся Український інститут національної пам'яті.

25.06.2019 р. уночі у Харкові почали розвішувати таблички, замінюючи назву проспекту Петра Григоренка на проспект Жукова. Ці таблички позривали активісти. З цього приводу активістами було подано заяви до поліції.

27.06.2019 р. комунальники у Харкові вдруге намагалися замінити топонімічні таблички на проспекті Петра Григоренка. Вони закріплювали таблички із написом «Проспект Маршала Жукова», використовуючи автовишки, щоб встановити таблички на висоті 3-го та 4-го поверхів будинків. Громадські активісти викликали поліцію й припинили порушення закону. Крім того, таблички розвішували на такій висоті, що вони перестали виконувати свої функції. Адже знизу не видно, що там написано. Відповідно, припускали активісти, що гроші з міського бюджету пішли не за цільовим призначенням.

29.06.2019 р. стало відомо, що бюст Жукову в Харкові – більше не пам'ятник культури. У Міністерстві культури не включили цей об'єкт до переліку пам'яток місцевого значення. Про це повідомив у мережі Фейсбук глава громадської організації «Світанок» Вадим Поздняков. За його інформацією, засідання експертної комісії відбулося ще 19 червня 2019 р. Раніше в Міністерстві культури повідомляли, що документи, на підставі яких Харківська обласна державна адміністрація в 1997 році поставила пам'ятник Жукову на облік культурних пам'яток, в міністерстві відсутні.

Врешті, більшість табличок було змінено. 05.07.2019 р. у мас-медіа Харкова зазначено, що спроба рекомунізації проспекту Петра Григоренка за фактом вдалася, оскільки на більшості будинків вже прикріплені таблички з ім'ям маршала Жукова.

08.07.2019 р. Окружним адміністративним судом Харкова було відкрито провадження за скаргою щодо перейменування проспекту Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова.

11.07.2019 р пам'ятник маршалу Георгію Жукову, який було знесено 02.07.2019 р., відновили. Тогочасний міський голова Харкова Г. Кернес заявив, що для відновлення погруддя виділила кошти партія «Опозиційний блок».

Тривалий період відбувалися судові процеси з приводу «харківського кейсу Жукова». Рішення міської ради Харкова щодо рекомунізації проспекту у вересні було скасовано Харківським окружним адміністративним судом. 08.11.2019 р. мерія Харкова програла ще й апеляцію. Перейменування було визнаним незаконним через ряд процедурних порушень. «Зокрема, через те, що міськрада не організувала громадське обговорення цієї ініціативи» (Dzerkalo tyzhnya 2019).

У грудні 2019 р. Харківська міська рада продовжила інсинуації, пов'язані з «кейсом Жукова». Було запущено електронне обговорення повторного перейменування проспекту. Причому, причиною такого обговорення назвали прохання ветеранських організацій. У зв'язку з цими подіями новопризначений голова Українського інституту національної пам'яті Антон Дробович заявив, що проспекту імені Жукова у Харкові не може бути, оскільки він підпадає під декомунізацію (Dzerkalo tyzhnya 2019).

Втім, 26 лютого 2020 року Харківська міськрада вдруге перейменувала декомунізований проспект Петра Григоренка у проспект Маршала Жукова. Судові процеси проти цього рішення тривають й досі.

Отже, у рекомунізаційний період фактор Жукова виконував роль постійного подразника у відносинах між проросійськими та проукраїнськими спільнотами Харкова. Ситуація, що складається навколо процесів декомунізації в місті Харкові сприяє посиленню напруженості серед мешканців та дестабілізації загального соціально-політичного фону в області. Більшість харків'ян, пам'ятаючи події 2014 року навколо захоплення приміщення Харківської обласної державної адміністрації та сепаратистських намагань створити Харківську народну республіку, негативно ставляться до подібних закликів, але очікують від органів центральної влади адекватних ситуації дій.

У зв'язку з питаннями рекомунізації (повернення декомунізованому проспекту Петра Григоренка колишньої назви – проспект маршала Жукова) існує ризик посилення антиукраїнських та сепаратистських настроїв на Харківщині через свідоме за-

гострення протистояння різних спільнот по лінії протиставлення моделей історичної пам'яті.

Таким чином, ключовою рисою декомунізаційної політики у Харкові стала контр-оверсійність, яка відстежувалася чи не на кожному етапі процесу декомунізації. Контр-оверсійність проявлялася у протидії процесу декомунізації, його саботуванні, затягуванні, імітації, демонстрації сили та зневаги до думки різних спільнот харків'ян стосовно топонімічної політики тощо. У цілому, ефективності декомунізації в Харкові сприяла насамперед активна позиція громадськості – носіїв української ідентичності.

Декомунізація витіснила з мапи Харкова більшість топонімів, які були радянськими маркерами, та запустила процеси переформатування колишнього типу зникаючої радянської ідентичності у неорадянський тип колективної ідентичності. З-поміж домінуючих маркерів неорадянського типу колективної ідентичності, які використовувалися під час декомунізації в Харкові, виокремлено три групи стереотипів, що активно впроваджуються у масову свідомість: радянські; проросійські; православно-московські.

Під час декомунізаційного періоду в Харкові контр-оверсійність топонімічної політики обумовлювалася прагненням місцевої влади зберегти маркери радянської ідентичності. Задля цього відбувалася імітація процесу декомунізації: колишні назви окремих топонімів не змінювалися, натомість озвучувалися зміни їхнього смислового навантаження. Якщо не вдавалося зберегти маркери радянської ідентичності, то в багатьох випадках використовувалися або приховано-проросійські маркери, або православно-московські маркери.

Постдекомунізаційний етап у Харкові характеризувався багатьма латентними процесами з реанімації маркерів радянської ідентичності, просування проросійських та православно-московських маркерів неорадянської ідентичності. Фактично цей етап став своєрідним «затишшям перед бурєю», тобто, затишшям перед процесами рекомунізації, пов'язаною насамперед з ідеологемою Жукова.

Ключовим маркером контр-оверсійності декомунізаційної політики в Харкові стала ідеологема Жукова. Жуков – радянський маршал сталінської епохи, який для носіїв неорадянського типу колективної ідентичності відіграє наразі стержневу роль у позиціонуванні власної ідентичності. Ідеологема Жукова – своєрідна остання цитадель протидії декомунізації в Харкові. Слід зазначити, що надмірна тривалість стереотипізації маркера Жукова сприяє кристалізації неорадянського типу ідентичності, що формує розколи між спільнотами у прифронтовому місті та загрожує безпеці регіону в цілому.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

BBC 2019, 2 June. U Kharkovi povalyly byust Zhukova, Kernes obitsyaye vidnovyty [A bust of Zhukov was torn down in Kharkiv, and Kernes promises to restore it]. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48490213> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

BBC, 2019, 2 червня. У Харкові повалили бюст Жукова, Кернес обіцяє відновити. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-48490213> (Дата звернення 15.01.2021).

Depo.Kharkiv 2017a, 4 February. De arkhitektory Kernesha shukaly natkhnennya dlya zabudovy naybilshoyi ploshchi Yevropy [Where the architects of Kernes were looking for inspiration to build the largest square in Europe]. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/de-arhitektori-kernesha-shukali-natkhnennya-dlya-zabudovi-naybilshoyi-ploshchi-yevropi-20170204513194> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Depo.Kharkiv, 2017a, 4 лютого. Де архітектори Кернеса шукали натхнення для будови найбільшої площі Європи. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/de-arhitektori-kernesha-shukali-natkhnennya-dlya-zabudovi-naybilshoyi-ploshchi-yevropi-20170204513194> (Дата звернення 15.01.2021).

Depo.Kharkiv 2017b, 14 February. Petytsiya za zvilnennya tvortsy «Odorobla» v Kharkovi: Zibrano polovynu pidpysiv [Petition for the dismissal of the creator of «Odorobla» in Kharkiv: Half of the signatures were collected]. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/peticiya-za-zvilnennya-tvorcy-odorobla-v-harkovi-zibrano-polovynu-pidpysiv-20170214519076> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Depo.Kharkiv, 2017b, 14 лютого. Петиція за звільнення творця «Одоробла» в Харкові: Зібрано половину підписів. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/peticiya-za-zvilnennya-tvorcy-odorobla-v-harkovi-zibrano-polovynu-pidpysiv-20170214519076> (Дата звернення 15.01.2021).

Depo.Kharkiv 2019a, 14 May. Kharkivski petytsiyi Kernesha, abo Kurs na «hromadyansku viynu» [Kernes's Kharkiv Petitions, or the Course for the Civil War]. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/kharkivski>

petitsii-kernesa-abo-kurs-na-gromadyansku-viynu-20190514961995 (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Деро.Харків, 2019а, 14 травня. Харківські петиції Кернеса, або Курс на «громадянську війну». URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/kharkivski-petitsii-kernesa-abo-kurs-na-gromadyansku-viynu-20190514961995> (Дата звернення 15.01.2021).

Деро.Харків 2019b, 3 June. «Zhodnoyi pravovoyi koliziyi»: U Vyatrovycha vidpovily Mendel shchodo pam'yatnyka Zhukovu [«No legal conflict»: Vyatrovych was told by Mendel about the monument to Zhukov]. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/zhodnoi-pravovoi-kolizii-u-vyatrovicha-vidpovili-mendel-shchodo-pamyatnika-zhukovu-20190603973276> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Деро.Харків, 2019b, 3 червня. «Жодної правової колізії»: У В'ятровича відповіли Мендель щодо пам'ятника Жукову. URL: <https://www.depo.ua/ukr/politics/zhodnoi-pravovoi-kolizii-u-vyatrovicha-vidpovili-mendel-shchodo-pamyatnika-zhukovu-20190603973276> (Дата звернення 15.01.2021).

Деро.Харків 2019c, 3 June. Zelenskyu zaklykav Kernesa domovlyatysya iz kharkivyanamy pro Zhukova [Zelensky called on Kernes to reach an agreement with Kharkiv residents about Zhukov]. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/zelenskiy-zaklykav-kernesa-domovlyatysya-iz-kharkivyanami-pro-zhukova-20190603973198> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Деро.Харків, 2019c, 3 червня. Зеленський закликав Кернеса домовлятися із харків'янами про Жукова. URL: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/zelenskiy-zaklykav-kernesa-domovlyatysya-iz-kharkivyanami-pro-zhukova-20190603973198> (Дата звернення 15.01.2021).

Dzerkalo tyzhnya 2019, 23 december. Novyj dyrektor UINP takozh ne zgoden na prospekt imeni Zhukova v Kharkovi [The new director of the UINP also disagrees with Zhukov Avenue in Kharkiv]. URL: https://www.dt.ua/UKRAINE/noviy-direktor-uinp-takozh-ne-zgoden-na-prospekt-imeni-zhukova-v-harkovi-333794_.html (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Дзеркало тижня, 2019, 23 грудня. Новий директор УІНП також не згоден на проспект імені Жукова в Харкові. URL: https://www.dt.ua/UKRAINE/noviy-direktor-uinp-takozh-ne-zgoden-na-prospekt-imeni-zhukova-v-harkovi-333794_.html (Дата звернення 15.01.2021).

Euro.Kharkiv 2015. Dekomunizatsiya [Decommunization]. Archives. URL: <http://euro.kharkiv.ua/?tag=%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Euro.Kharkiv, 2015. Декомунізація Archives. URL: <http://euro.kharkiv.ua/?tag=%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F> (Дата звернення 15.01.2021).

Foucher M. 1999. Yevropeyskaya respublika. Istoricheskiye i geograficheskiye kontury [European Republic. Historical and geographical contours]. Moskva: Mezhdunarodnyye otnosheniya. 166 s. (In Russian).

Фуше, М. 1999. Европейская республика. Исторические и географические контуры. Москва: Международные отношения. 166 с.

Gray J. 2003. Pominki po Prosveshcheniyu. Politika i kultura na zakate sovremenosti [Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age]. Moskva: Praxis, 436 s. (In Russian).

Грей, Дж. 2003. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности. Москва: Практикс, 436 с.

Guibernau M. 2012. Identychnist nacij [The Identity of Nations]. Kyiv: Tempora, 304 s. (In Ukrainian).

Гібернау, М. 2012. Ідентичність націй. Київ: Темпора, 304 с.

Horbulin V. P. (et al.) 2017. Svitova gibrydna vijna: ukrayins`kyj front [World Hybrid War: Ukrainian Front]. Kyiv: NISD, 496 s. (In Ukrainian).

Горбулін, В. П. (та ін.) 2017. Світова гібридна війна: український фронт. Київ: НІСД, 496 с.

Kharkivska miska rada 2015. Miskrada ukhvalyala rishennya pro pereymenuvannya vulyts, parkiv ta stantsiyi metro [The City Council has decided to rename streets, parks and metro stations]. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/miskrada-ukhvalyala-rishennya-pro-pereymenuvannya-vulits-parkiv-ta-stantsii-metro-30014.html> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Харківська міська рада, 2015. Міськрада ухвалила рішення про перейменування вулиць, парків та станцій метро. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/miskrada-ukhvalyala-rishennya-pro-pereymenuvannya-vulits-parkiv-ta-stantsii-metro-30014.html> (Дата звернення 15.01.2021).

Kharkivska miska rada 2016. U Kharkovi pereymenuvally shche 48 vulyts i pyat administratyvnykh rayoniv [Another 48 streets and five administrative districts were renamed in Kharkiv]. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/-30741.html>. (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Харківська міська рада, 2016. У Харкові перейменовали ще 48 вулиць і п'ять адміністративних районів. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/-30741.html>. (Дата звернення 15.01.2021).

Kharkivska miska rada. 2019. U miskradi rozhlyanuly petytsiyu pro povnennya prospektu imeni Marshala Zhukova [The City Council considered a petition to return Marshal Zhukov Avenue]. URL:

<https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-miskradi-rozglyanuli-petitsiyu-pro-povernennya-prospektu-imeni-marshala-zhukova-41659.html> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Харківська міська рада, 2019. У міськраді розглянули петицію про повернення проспекту імені Маршала Жукова. URL: <https://www.city.kharkov.ua/uk/news/u-miskradi-rozglyanuli-petitsiyu-pro-povernennya-prospektu-imeni-marshala-zhukova-41659.html> (Дата звернення 15.01.2021).

KharkivTimes 2019a, 9 may. Yevromaydanivtsi: namet – vazhlyvyy ob'ekt v umovakh informatsiynoyi viyny! [Euromaidan residents: a tent is an important object in the conditions of information war!]. URL: <https://times.kharkiv.ua/uk/2019/05/09/yevromajdanivtsi-namet-vazhlyviv-ob-yekt-v-umovah-informatsiynoyi-vijni/> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Харків Times, 2019a, 9 травня. Євромайданівці: намет – важливий об'єкт в умовах інформаційної війни! URL: <https://times.kharkiv.ua/uk/2019/05/09/yevromajdanivtsi-namet-vazhlyviv-ob-yekt-v-umovah-informatsiynoyi-vijni/> (Дата звернення 15.01.2021).

KharkivTimes, 2019b, 12 June. U Kharkovi starovynnyy sobor 17 stolittya perefarbuvaly u kolyory moskovskoho patriarkhatu [In Kharkiv, the ancient cathedral of the 17th century was repainted in the colors of the Moscow Patriarchate]. URL: <https://times.kharkiv.ua/uk/2019/06/12/u-harkovi-starovinnij-sobor-17-stolittya-perefarbuvali-u-kolori-moskovskogo-patriarkhatu/> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Харків Times, 2019b, 12 червня. У Харкові старовинний собор 17 століття перефарбували у кольори московського патріархату. URL: <https://times.kharkiv.ua/uk/2019/06/12/u-harkovi-starovinnij-sobor-17-stolittya-perefarbuvali-u-kolori-moskovskogo-patriarkhatu/> (Дата звернення 15.01.2021).

Korzeniewska-Berczyńska J. 1996. «Homo sovieticus» v zerkale polskogo i rossiyskogo obshchestvennogo soznaniya: ctereotypy: miry: realnost [«Homo sovieticus» in the mirror of Polish and Russian public consciousness: stereotypes: worlds: reality]. *Acta Polono-Ruthenica*. No. 1, s. 359–367. (In Russian).

Korzeniewska-Berczyńska, J. 1996. «Homo sovieticus» в зеркале польского и российского общественного сознания: стереотипы: мир: реальность. *Acta Polono-Ruthenica*. № 1, с. 359–367.

Kuts H. M. 2007. Problematyka identychnosti v liberalnomu konteksti [Problems of identity in a liberal context]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriya: «Pytannya politolohiyi»*. Kharkiv, № 785, вип. 10, s. 79–85. (In Ukrainian).

Куц, Г. М. 2007. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: «Питання політології»*. Харків, № 785, вип. 10, с. 79–85.

Kuts H. M. 2014. Perypetiyi formuvannya politychnoho rezhymu v postradyanskiy Ukraini: dosvid Maydaniv [The vicissitudes of the formation of the political regime in post-Soviet Ukraine: the experience of the Maidans]. *Suchasne suspilstvo: politychni nauky: zbirnyk nauk. prats*. Kharkiv, вип. 1 (5), s. 82–94. (In Ukrainian).

Куц, Г. М. 2014. Перипетії формування політичного режиму в пострадянській Україні: досвід Майданів. *Сучасне суспільство: політичні науки: збірник наук. праць*. Харків, вип. 1 (5), с. 82–94.

Kuts H. M. 2019. Ukrayinska ta yevropeyska identychnosti: spilne i vidminne [Ukrainian and European identity: common and different]. *Polityko-pravova mentalnist ukrayinskoho sotsiumu v umovakh yevropeyskoyi intehratsiyi* [Political and legal mentality of Ukrainian society in terms of European integration]. Kharkiv: Pravo. s. 414–430. (In Ukrainian).

Куц, Г. М. 2019. Українська та європейська ідентичності: спільне і відмінне. *Політико-правова ментальність українського соціуму в умовах європейської інтеграції*. Харків: Право. с. 414–430.

MediaPort 2019a, 8 may. Kernes vystupaye za znesennya nametu na ploshchi Svobody ta povernennya prospektu imeni Zhukova [Kernes calls for the demolition of the tent on Freedom Square and the return of Zhukov Avenue]. URL: <https://www.mediaport.ua/kerne-vistupaie-za-znesennya-nametuna-ploshchi-svobody-ta-povernennya-prospektu-imeni-zhukova> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

MediaPort, 2019a, 8 травня. Кернес виступає за знесення намету на площі Свободи та повернення проспекту імені Жукова. URL: <https://www.mediaport.ua/kerne-vistupaie-za-znesennya-nametuna-ploshchi-svobody-ta-povernennya-prospektu-imeni-zhukova> (Дата звернення 15.01.2021).

MediaPort 2019b, 17 may. Takhtaulova M. Hryhorenko vs Zhukov: bataliyi na mapi Kharkova [Takhtaulova M. Grigorenko vs Zhukov: battles on the map of Kharkiv]. URL: <https://www.mediaport.ua/grigorenko-vs-zhukov-bataliyi-na-mapi-harkova> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

MediaPort, 2019b, 17 травня. Тахтаулова М. Григоренко vs Жуков: баталії на мапі Харкова. URL: <https://www.mediaport.ua/grigorenko-vs-zhukov-bataliyi-na-mapi-harkova> (Дата звернення 15.01.2021).

Radio Svoboda 2015, 12 november. U Kharkovi pid chas gromadskykh slukhan schodo dekomunizatsiyi stalasya bijka [A fight broke out in Kharkiv during a public hearing on decommunization]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27361920.html> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Радіо Свобода, 2015, 12 листопада. У Харкові під час громадських слухань щодо декомунізації сталася бійка. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27361920.html> (Дата звернення 15.01.2021).

Radio Svoboda 2016, 4 march. Kernes separatystskym mitynhom i shturmom pokazuvav Kyuevu, khto v Kharkovi lider – Baluta [Kernes with a separatist meeting and assault showed to Kiev who in Kharkiv the leader – Baluta]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27589884.html> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Радіо Свобода, 2016, 4 березня. Кернес сепаратистським мітингом і штурмом показував Києву, хто в Харкові лідер – Балута. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27589884.html> (Дата звернення 15.01.2021).

Radio Svoboda 2019, 10 may. Vyatrovych: mozhlyve pereymenuvannya prospektu v Kharkovi na chest' Zhukova – porushennya zakonu [Vyatrovych: it is possible to rename the avenue in Kharkiv in honor of Zhukov – a violation of the law]. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vyatrovych-prospekt-hryhorenka-harkiv/29933152.html> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Радіо Свобода, 2019, 10 травня. В'ятрович: можливе перейменування проспекту в Харкові на честь Жукова – порушення закону. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-vyatrovych-prospekt-hryhorenka-harkiv/29933152.html> (Дата звернення 15.01.2021).

Rossiya 24. 2019, 14 may. Natsionalisty protiv russkogo mira: v Kharkove snosyat palatku ATO. 60 minut ot 13.05.2019. [Nationalists against the Russian world: the ATO tent is being demolished in Kharkov. 60 minutes from 13.05.2019]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ng3SeQhuaKk> (Date of the application 15.01.2021). (In Russian).

Россия 24. 2019, 14 мая. Националисты против русского мира: в Харькове сносят палатку АТО. 60 минут от 13.05.2019. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Ng3SeQhuaKk> (Дата обращения 15.01.2021).

Rozporyadzhennya KHODA 2016. Rozporyadzhennya Kharkivskoyi oblasnoyi derzhavnoyi administratsiyi «Pro pereymenuvannya obyektiv toponimiky m. Kharkova» vid 17.05.2016 № 181 [Order of the Kharkiv Regional State Administration «On renaming of toponymy objects of Kharkiv» dated 17.05.2016 № 181]. URL: <http://kharkivoda.gov.ua/content/documents/808/80788/files/160517-01-11-zagal-181-rozp.pdf> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Розпорядження ХОДА, 2016. Розпорядження Харківської обласної державної адміністрації «Про перейменування об'єктів топоніміки м. Харкова» від 17.05.2016. № 181. URL: <http://kharkivoda.gov.ua/content/documents/808/80788/files/160517-01-11-zagal-181-rozp.pdf> (Дата звернення 15.01.2021).

Rushchenko I. 2015. Rosiysko-ukrayinska hibrydna viyna: pohlyad sotsiolooha [Russian-Ukrainian hybrid war: the view of a sociologist]. Kharkiv: FOP Pavlenko O. H., 268 s. (In Ukrainian).

Рущенко, І. 2015. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога. Харків: ФОП Павленко О. Г., 268 с.

Thompson E. M. 2006. Trubadury imperiyi: rosiys'ka literatura i kolonializm. [Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism]. Kyiv: Vydavnytstvo Solomiyi Pavlychko «Osnovy», 368 s. (In Ukrainian).

Томпсон, Е. М. 2006. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм. Київ: Видавництво Солюмії Павличко «Основи», 368 с.

Ukaz Prezydenta Ukrainy 2017. Ukaz Prezydenta Ukrainy «Doktryna informatsiyanoi bezpeky Ukrainy» vid 25.02.2017 № 47/2017 [Decree of the President of Ukraine “Doctrine of Information Security of Ukraine” dated 25.02.2017 № 47/2017]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Указ Президента України 2017. Указ Президента України «Доктрина інформаційної безпеки України» від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017> (Дата звернення 15.01.2021).

Ukrinform 2019, 19 june. Povnennya prospektu Zhukova u Kharkovi ye porushennyam zakonu – Vyatrovych [The return of Zhukov Avenue in Kharkiv is a violation of the law – Vyatrovych]. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2723888-perejmenuvanna-prospektu-grigorenka-na-prospekt-zukova-e-porushennam-zakonu-vatrovic.html>. (Date of the application 15.01.2021) (In Ukrainian).

Українформ, 2019, 19 червня. Повернення проспекту Жукова у Харкові є порушенням закону – В'ятрович. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2723888-perejmenuvanna-prospektu-grigorenka-na-prospekt-zukova-e-porushennam-zakonu-vatrovic.html> (Дата звернення 15.01.2021).

Zakon Ukrainy 2015. Zakon Ukrainy «Pro zasudzhennya komunistychnogo ta nacional-socialistychnogo (nacystskogo) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propagandy yikhnoyi symvoliky» vid 09.04.2015 № 317-VIII [Law of Ukraine “On Condemnation of Communist and National Socialist (Nazi) Totalitarian Regimes in Ukraine and Prohibition of Propaganda of Their Symbols” dated 09.04.2015 № 317-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (Date of the application 15.01.2021). (In Ukrainian).

Закон України, 2015. Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» від 09.04.2015 № 317-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19> (Дата звернення 15.01.2021).

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК 930.253(470+571):929.52КАР

DOI 10.7546/DS.2021.14.22

НОВІ АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ З ІСТОРІЇ РОДУ КАРАЗІНИХ

Михайло Станчев

доктор історичних наук, професор, іноземний член БАН,
завідувач кафедри, кафедра нової та новітньої історії, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна,
stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Ольга Вовк

кандидат історичних наук, заступник директора, Центр краєзнавства
імені академіка П. Т. Тронька, Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 6, 61022, Харків, Україна,
o.vovk.88@gmail.com, ORCID 0000-0002-1991-4385

У статті вперше в історичній літературі публікуються нові документи з Російського державно-воєнсько-історичного архіву (РДВІА, м. Москва, Російська Федерація) з особою справи («паспортного аттестата») Назара Олександровича Каразіна (1731–1783). Цей військовий діяч, офіцер російської армії, який уславився також як батько Василя Назаровича Каразіна – засновника Харківського імператорського університету (одного з найстаріших у Східній Європі), зіграв помітну роль під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. Один з найяскравіших епізодів його військової кар'єри описаний у документах, опублікованих у цій статті. Хронологічні рамки наведених історичних джерел охоплюють період з 18 грудня 1768 р. по 27 березня 1769 р. У них розкривається процес підготовки важливої місії, дорученої Н. О. Каразіну на Балканах, а саме: проникнути на територію Османської імперії, провести пропагандистську роботу в середовищі налаштованих балканських християн і забезпечити підготовку антитуецького повстання. Документи підкреслюють важливу роль Н. О. Каразіна як дипломатичного «агента» Катерини Великої в російсько-турецькій війні 1768–1774 рр. Крім цього, вони дають можливість пролити додаткове світло на питання етнічної приналежності роду Каразіних, про що ведуться тривалі дискусії. Наведений у цій статті корпус документів є цінним джерелом з історії російсько-турецьких відносин кінця XVIII ст., а також дозволяє уточнити і доповнити «смейну історію» одного з найдавніших балканських родів, представники якого зробили значний внесок у розвиток соціального та культурного життя багатьох сучасних європейських країн (України, Болгарії, Росії та ін.).

Ключові слова: нові документи, Назар Каразін, спеціальна місія, Катерина Велика, російсько-турецька війна 1768–1774 рр.

NEW ARCHIVAL MATERIALS FROM THE HISTORY OF THE KARAZIN FAMILY

Mikhailo Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, Foreign member of BAS, Chief of the Department,
Department New and Newest History, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svoboda
Square 4, 61022, Kharkov, Ukraine, stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Olha Vovk

Candidate of Historical Sciences, Deputy Director, P. T. tronko Center for Area Studies,
V. N. Karazin Kharkiv National University, Svoboda Square 4, 61022, Kharkov, Ukraine,
o.vovk.88@gmail.com, ORCID 0000-0002-1991-4385

New documents from the Russian State Military Historical Archive (Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv – RGVIA, Moscow, Russian Federation) from personal file (“passport certificate”) of Nazar Alexandrovich Karazin (1731–1783) are published in the article for the first time in a historical literature. He is a military man, an officer of the Russian Army, as well as known as the father of Vasily Nazarovich Karazin who is the founder of the Kharkov Imperial University (one of the oldest in Eastern Europe). Nazar Alexandrovich Karazin has played a significant role in the Russian-Turkish war of 1768–1774. One of the brightest episode of his military career is described in the documents that are published in the present paper. Chronological framework of these historical sources covers the period from 18 December, 1768 to 27 March, 1769. They discover the process of preparing an important mission that N. A. Karazin was responsible for in the Balkans, namely for penetrating the Ottoman Empire territory to conduct propaganda work among minded Balkan Christians and to ensure the preparation of an anti-Turkish uprising. The documents emphasize an important role of N. A. Karazin as the «agent» of Catherine the Great in the Russian-Turkish war of 1768–1774. Moreover, they give an opportunity to shed further light on the issue of the Karazin’s family ethnicity, about which long discussions are held. The corpus of documents of this article is a valuable source on the history of Russian-Turkish relations at the end of the 18th century. It also allows us to clarify and supplement the “family history” of one of the oldest Balkan families, whose representatives made a significant contribution to the development of social and cultural life of many modern European countries (Ukraine, Bulgaria, Russia, etc.).

Keywords: new documents, Nazar Karazin, special mission, Catherine the Great, the Russian-Turkish war of 1768–1774.

Оприлюднені вперше документи з особової справи Назара Олександровича Каразіна – батька засновника Харківського імператорського університету Василя Назаровича Каразіна (див. Bolebrukh et al. 2005; Gracheva 2012; Lapina 2008; Stanchev et al. 2005; Vovk et al. 2015; Vovk 2016 і др.), зберігаються в Російському державному військово-історичному архіві (RGVIA a – RGVIA r). Вони дозволяють нам заповнити наявну лакуну в дослідженні дворянського роду Каразіних у Російській імперії, зокрема, як стосовно уточнення його етнічного походження (Stanchev 2005 etc.), так і щодо його ролі як «спеціального агента» Катерини II з метою заслання його в тил турецьких військ і «поднятия возмущения» серед слов'янських народів Османської імперії шляхом поширення «Воззвания» Катерини до них (RGVIA b; RGVIA c). Саме в більшості документів, що збереглися в особовій справі Н. О. Каразіна, й описується його підготовка в якості розвідника у Києво-Печерській лаврі під псевдонімом «Симеон Путник», монаха, який забажав відвідати святі місця на Балканах (RGVIA j; RGVIA q). Там само, в лаврі, були підготовлені понад сто примірників відозви до слов'янських народів, відомої як «Манифест» Катерини (проект якого, на думку низки дослідників, був підготовлений самим Назаром Олександровичем), які Каразін мав розповсюдити через мунтянського бана Первула Кантакузіна, який мешкав у Бухаресті (RGVIA e; RGVIA f; RGVIA p). Напередодні засилання до Туреччини Каразіну був наданий чин підполковника «в рассуждении порученного ему важного дела и соединенных с тем опасностей» (RGVIA g, 616).

Аналіз документів перших осіб Російської імперії, що збереглися в особовій справі Н. О. Каразіна, свідчить про важливість покладеної на нього місії. Рекомендували відставного секунд-майора граф П. О. Румянцев, який отримав приставку «Задунайський» за успіх у війні з турками, і граф Олексій Орлов-Чесменський. Граф П. О. Румянцев пише графу М. І. Паніну, голові російської зовнішньої політики за часів Катерини, що «податель сего по службе – мне знакомый и благонадежный человек», якого «мне – остается его тайно препоручить Вашего Сиятельства покровительству, чтоб он при его употреблении вами в службе с некоторым авантажем принят был» (RGVIA a).

Загалом у справі Н. О. Каразіна зберігаються копії й оригінали 18 документів, датованих з 18 грудня 1768 р. по 27 березня 1769 р. Судячи з інтенсивності переписки, справа потребувала негайного вирішення. Це, насамперед, листи графа П. О. Румянцева і графа М. І. Паніна один до одного (RGVIA a; RGVIA d). Також – рескрипти* Катерини

* Рескрипт – особисте послання імператриці високопоставленій особі (членам Імператорської фамілії, міністрам, митрополиту тощо) з винесенням подяки або щодо покладання на неї доручення.

П графу П. О. Румянцеву (RGVIA h) та князю О. М. Голіцину (RGVIA g), що тоді був головнокомандувачем Першої російської армії у війні з турками, але через нерішучі дії був відізваний до Санкт-Петербурга і невдовзі замінений генерал-аншефом П. О. Румянцевим. У рескриптах вона обґрунтовує необхідність поширення відозви до слов'янських народів Османської імперії й повідомляє про спрямування до їхнього розпорядження уже підполковника Назара Каразіна (звання якому було присвоєно достроково) з важливою місією.

Нами знайдені й рескрипти Катерини київському генерал-губернатору Ф. М. Воейкову (RGVIA i) й архімандриту Києво-Печерської лаври Зосимі Валькевичу, в яких імператриця покладає на губернатора й архімандрита доручення перекласти «Манифест» російською, волоською (валахо-молдавською), слов'яносербською, грецькою мовами і надрукувати їх по 100 примірників кожна у типографії Києво-Печерської лаври, наголосивши при цьому, щоб «употребляемые к печатанию люди конечно соблюдали тайну» й переслати їх князю О. М. Голіцину і графу П. О. Румянцеву.

У вказаних рескриптах Катерина підкреслює, що привід підготувати й розіслати маніфест надав їй Первул Кантакузін, великий спафарій (правитель) Валахії, знайомий з Н. А. Каразіним і готовий за підтримки російських військ «сделать против турок возмущение», щоб слов'яни, які мешкають у Туреччині могли до нього «пристать во избавление свое от порабощения».

Нами публікуються листи графа М. І. Паніна (які фактично дублюють рескрипти імператриці) до графа З. Г. Чернишова (RGVIA k), який за часів Катерини очолював військове відомство, князя О. М. Голіцина (RGVIA l), графа П. О. Румянцева (RGVIA m), київського генерал-губернатора Ф. М. Воейкова (RGVIA n). У листах він роз'яснює покладену Катериною на підполковника Н. О. Каразіна важливу місію, висловивши надію, що «он [Н. О. Каразін] лучшим образом будет стараться выполнить возложенную на него императрицей специальную миссию». При цьому, як Катерина, так і граф М. І. Панін ставлять генерал-губернатору Ф. М. Воейкову необхідність «приложив все меры секретности», перекласти й надрукувати вищевказаними мовами «Манифест», поставитись до справи як важливої і такої, що потребує «непроницаемой важности» і до «бесприметному его [Н. О. Каразіна] из Киева выпровождению».

Канцелярист Києво-Печерської лаври Федір Онисимов, як впливає з документів (RGVIA o; RGVIA r), особисто (а не архімандрит Зосима) доповідав імператриці щодо завершення підготовки Н. О. Каразіна, відправки його в турецькі землі та виконання покладеного на нього завдання, уповаючи на Господа Бога і щасливий випадок.

Документ № 1

С рескрипт письма Генерала Аншефа Графа Петра Александровича Румянцева¹ из Глухова² от 12 декабря 1768 года к Его Сиятельству Графу Никите Ивановичу Панину³ писано:

Податель сего по службе – мне знакомый и благонадежный человек. Обращаясь по своим делам через сей весь почти год в областях турецких, приобрел себе там знакомцев из наших единозаконников, и отобрал от некоторых из них обнадеживания, о которых он Вашему Сиятельству сам подробно донести честь иметь будет, мне – остается его тайно препоручить Вашего Сиятельства покровительству, чтоб он при его употреблении вами в службе с некоторым авантажем принят был*.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 572–572 зв.

Оригінал. Почерк писарський.

* Граф П. О. Румянцев-Задунайський, який особисто знав Назара Олександровича Каразіна по службі, рекомендує його графу М. І. Паніну для використання його у «спеціальних цілях» і виконання секретних доручень імператриці Катерини II.

Документ № 2

*Копия**

1764-го года ноября в 5-й день по Указу Ее Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны, Самодержицы Всероссийской, и прочая, и прочая, и прочая. Дан сей Ее Императорского Величества Указ из Государственной военной коллегии отставному от воинской и статской службы секунд майору Назару Александрову сыну Каразину⁴, который служил в Ландмилицком конном Билярском полку⁵ капитаном, и минувшего октября 21-го дня, поданным в Военную коллегию челобитием, с приложением данного ему заруками того полку штаб и обер офицеров аттестата, просил, чтоб его из службы Ее Императорского Величества уволить с награждением чина, а в том аттестате показано, от роду ему Каразину тридцати два лета, *в службе из болгарской нации [виділено авт.]*, с 1749-го года, был капралом, ротным квартирмейстером, вахмистром, а прапорщиком 760-го генваря 1-го, в подпоручики пожалован. За отменную против неприятеля поступку того ж 760-го ноября 25-го поручиком 761-го мая 1-го, капитаном 763-го годов октября 6-го дня, во время своей службы в походах и на баталиях был, в 757-м в Виловской, в 758-м в Кистринской, в 759-м Палциховской и Франктфуртской, где в левую руку саблею ранен, в 760-м в кампании и в Берлинской экспедиции⁶, где ранен жев правую ногу пулей, в 761-м году в бытности с полком в партии во время сражения с неприятелем взят был в полон, где и находился шесть месяцев, грамоте и писать достаточно умеет, в фергерах⁷, криурехтах⁸ и ни в каких по суду и без суда в штрафах ни за что не бывал, и по усердной его службе к повышению достоин, а сверх того генерал майор Черепов⁹ присланным доношением своим объявил, что он Каразин по кондувиту и по исправности в службе есть в числе лучших по корпусу офицеров, сказкою ж Коллегии показал, что Каразин состоит в вечном Ее Императорского Величества подданстве.

Того ради минувшего октября 21-го дня по Указу Ее Императорского Величества и по определению Государственной военной коллегии оной Каразин от военной и статской службы отстранен, и за добропорядочную его службу и полученные раны, и что он в вечном подданстве состоит награждением секунд майорского чина, на который присяга učinена и за повышение чина взято, и сим Ее Императорского Величества Указом отпущен на его пропитание, где он в России жить пожелает, и из полку выключен.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 576–577 зв.

Копія. Почерк писарський.

Документ № 3

Ее Императорскому Величеству Всеавгустейшей государыне моей Всеподаннейшее объявление

По паспорту Иностранной Вашего Императорского Величества коллегии, отпущен я был в отечество свое Болгарию для получения некоторого доставшегося после смерти дяди моего наследия, куда было сего года в марте месяце и отъехал. Но как скоро приехал я до границы Турецкой державы в Молдавию, то тамошнему владельцу показалось во мне подозрение. Вменен я был за точного шпиона. Через что в городе Ясах¹⁰ четыре сутки содержался в тюрьме, а напослед того двадцать один день, доселе Молдавский владелец с отечества моего забрал обо мне точные справки, на поруках я находился; и как всему тому моему объявлению справедливость сыскана, то отпущен я был подлежащим своим трактом. Переехавши в Молдавию и Мунтянскую землю¹¹ прибыл июля в последних числах к городу, находящемуся при реке Дунае Рушуку¹², в самое то время по той стороне Дуная в турецких городах началась к войне сумятица. И так я, не доехавши своего отечества, возвратясь, принужден был убежища себе искать в Мунтянщине, в монастыре называемом

* Копія виписки з полкового аттестату Н. О. Каразіна про його походження і проходження військової служби в російській армії.

Курте дела Арджеш¹³. И находящийся мне там того монастыря архимандрит Дамаскин, имея довольно приятство той земли с банном Первулом Кантакузином¹⁴, не оставил его обо мне уведомить, который по его письму с города Букурешт¹⁵, где он жительство имеет, нарочно, для свидания со мною приехал в помянутом монастыре. Помежду разговорами изъяснился в следующем своем предприятии.

Что когда б случилась России с турком война и по учинению российскому войску с турецким первой баталии вознамеривается он, Кантакузин, той Мунтянской земли со всем дворянством сделать против турчина возмущение сим порядком.

Бывший пред сим в Трансильвании¹⁶ власный архимандрит Софроний, в прошлом 762-м году, упротивившись в превращении православия в унию, находящемуся в цесарской области католическому духовенству принужден был, сберегая себя от смерти, а народов – от повреждения закона, убежать в Мунтянию, которому от тамошнего мунтянского владельца определена архимандрия с обязательством, чтоб он, о выводе показанных с цесарской державы в Мунтянию Трансильвании власной народов, имел бы старание. И в том ему Софронию, и полная власть дана, и так он архимандрит с показанного году по ныне до пятнадцати тысяч душ, не желающих принять унию, своими трудами из Трансильвании власной в Мунтянщину вызвал; сверх же тех, из формированных нынешним цесарем с показанных народов, двух гусарских да двух драгунских полков, действительно регулярные многим числом к нему архимандриту ежечасно дезертируют, которые как одни, так и другие под его ведомством в полной власти ныне состоят.

В таком обстоятельстве он найти вознамеривается из сих народов сведущих регулярство на первый зачин сего дела, употребить, коих ныне находится по объявлению его более тысячи человек, а к тем же самые мунтянские жители, как оные с природы военные да и почти все вооружены, единодушно избавляючись турецкого порабощения приумножатся, и так в коротком времени можно собрать войска до двадцати тысяч человек.

С которым войском он, Кантакузин, намерен, прежде всего, овладевши городом Букурештом, отнять близ оного находящиеся заготовленный турками на реке Дунае при местечке Ясаче с провиантом магазин и пресечь в всему транспорту в Константинополь и в другие, лежащие вниз по Дунаю места съестным припасом и другим приуготовлением, только с тем от стороны российской уверением, что как скоро помощью всецедрого Богароссийским войском турецкая армия разбита будет, так скоро он сие дело в совершенное действо произведет, и того ж бы времени российский корпус для обдержания упоминаемого места немедленно поспешил бы и обо всем том желает он с главнокомандующим российской армиею иметь сношение.

В лучшее же ободрение в сем деле показанных народов, просит он, Кантакузин, печатных на их языке, по числу тамошних провинций пятнадцати манифестов, а для рассылки оных в Болгарию, Македонию, Босну, Герцеговину и в Албанию, и в самый Константинополь на славенском и на греческом диалектах, сколько можно оных побольше в каковой же силе ему тех манифестов потребно, точное содержание оной мною Его Сиятельству Графу Никите Ивановичу Панину письменно представлено.

И когда таковое его, Кантакузина, предприемлемое к высокославному Вашего Императорского Величества государству усердие принято будет во уважение просит он собственнн от высочайшего Вашего Императорского Величества персоны в твердую себе уверенность повелительного письма со обнадеживанием тем, что когда в противном случае сие преднамерение не совершится по его желанию, чтоб он мог с фамилиею своею прыснуть под высокомонаршее покровительство.

Всеавгустейшей Государыни
Вашего Императорского Величества

Декабря 29 дня
1768 года

Всепоподаннейший и послушный раб
Секунд майор Назар Каразин

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 578–579.

Оригінал. Писано рукою Н. О. Каразіна. Підпис-автограф.

Документ № 4

Представление отставного секунд-майора Назара Каразина, присланного сюда от Генерала Анишефа Графа Румянцева

По паспорту коллегии иностранных дел отпущен я был в отечество мое Болгарию, для получения оставшегося после смерти дяди моего наследия, куда было 1768-го года в марте месяце и отъехал, но как скоро приехал я до границ Турецкой державы в Молдавию, то тамошнему владельцу показалось во мне подозрение, и вменен я был за точного шпиона, через что в городе Ясах четыре сутки содержался в тюрьме, а после того двадцать один день, донележе¹⁷ молдавский владелец из отечества моего забрал обо мне точные справки, на поруках я находился, и как всему моему объявлению справедливость сыскана, то отпущен я был подлежащим трактом.

Переехавши Молдавию и Мунтянскую землю прибыл июля в последних числах к городу, находящемуся при реке Дунае Рущуку, в самое то время по той стороне Дуная в турецких городах началась к войне сумятица, – и так я, не доехавши до своего отечества, возвратясь, принужден был убежища себе искать в Мунтянщине, в монастыре называемом Курте дела Ардеш.

Когда я находился там, архимандрит того монастыря Дамаскин, имея довольное приятие той земли с банном Первулом Кантакузиным, не оставил его обо мне уведомить, которой по его письму из города Букурешт, где он жительство имеет, нарочно для свидания со мною приезжал в упомянутый монастырь.

Между разговорами изъяснился он, что когда случится у России с турком война, то по его учинении российским войском с турецким первой баталии, вознамеривается он, Кантакузин, Мунтянской земли со всем дворянством сделать против турок возмущение следующими способами.

Бывший в Трансильвании власный, архимандрит Софроний, в прошлом 1762-м году, сопротивлявшись в превращении православия в унию, находящемуся в цесарской области католическому духовенству принужден был, сберегая себя от смерти, а народы – от повреждения закона, убежать в Мунтянию, которому от тамошнего мунтянского владельца определена архимандрия с таким обязательством, чтоб он, о выводе показанных из цесарской державы в Мунтянию Трансильвании власных народов, имел старание, в чем ему, Софронию, и полная власть дана, и так оный архимандрит с показанного году поныне до пятнадцати тысяч душ, не желающих принять унию, своими трудами из Трансильвании власных в Мунтянщину вызвал, сверх же тех, из сформированных нынешним цесарем из показанных народов, двух гусарских да двух драгунских полков, действительно регулярные многим числом к нему архимандрит ежечасно дезертируют, которые как одни, так и другие – под его ведомством в полной власти ныне состоят.

При таких обстоятельствах Кантакузин намерен из сих народов, сведущих регулярство на первый зачин сего дела употребить, – коих ныне находится – по объявлению его более тысячи человек, а к тому самые мунтянские жители, как оные с природы военные, да и почти все вооружены, единодушно избавляючись турецкого порабощения приумножатся, и так в коротком времени можно собрать войска до двадцати тысяч человек.

Сим войском он, Кантакузин, будет стараться, прежде всего, овладевши городом Букурештом, – отнять близ оного находящиеся заготовленной турками на реке Дунае при местечке Ясачи с провиантом магазин и пресечь провоз оною рекою в Константинополь и в другие лежащие вниз по Дунаю места съестным припасом и другим приуготовлением, только с тем от стороны российской уверением, что как скоро помощью всещедрого Бога российским войском турецкая армия разбита будет, так скоро он сие дело в совершенное действие произведет, и того ж бы времени российский корпус для обдержания упоминаемого места немедленно поспешил бы и обо всем том желает он с главнокомандующим российской армиею иметь сношение.

В лучшее же ободрение в сем деле показанных народов просит он, Кантакузин, печатных на их языке, по числу тамошних провинций пятнадцати манифестов, а для рассылки оных в Болгарию, Македонию, Босну, Герцеговину и в Албанию, и в самый Константинополь на славенском и на греческом диалектах, сколько можно оных побольше, в

каковой же силе ему те манифесты потребно, точное содержание оной мною Его Сиятельству Графу Никите Ивановичу Панину письменно представлено.

Когда же таковое его, Кантакузина, предприемлемое к высокославному Ее Императорского Величества государству усердие принято будет во уважение просит он собственно от высочайшего Ее Императорского Величества персоны в твердую себе уверенность повелительного письма со обнадеживанием тем, что если в противном случае сие преднамерение не совершится по его желанию, то б он мог с фамилиею своею присягнуть под высокомонаршее покровительство.

Впрочем, сей же майор словесно представил, что если Ее Императорскому Величеству всевысочайше угодно будет предложение мунтянского бана Кантакузина принять, то его мнению не излишне было б послать к нему в поощрение при первом случае некоторые знаки, удостоверяющие его о всемилостивейшем Ее Императорского Величества благоволении, думая, что довольно будет изображенного на медали, какими жалуются казацкие атаманы и другие их начальники, а как все дело с начала происходить будет через вышеупомянутых двух архимандритов Софрония и Дамаскина, то равным образом за нужно почитает, чтоб и к ним послано было по кресту золотому не самой малой цены.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 584–588 зв.

Оригинал. Почерк писарский.

Документ № 5

*Господин Бан**

Мы с особливым удовольствием уведомились, по случаю бытности перед сим в вашем месте вручителя сего майора Каразина, о похвальной вашей по православному нашему христианскому закону ревности, и приемлемом потому вами намерении воспользоваться обстоятельством настоящим между нашею империей и Портою Оттоманской войны, к избавлению вашего отечества и всех соседних оному христианских областей от поносного турецкого порабощения.

В самом деле, буде в какое время столь полезное для всего христианства, а особливо для славянских народов предприятие удобно начато и благополучно окончено быть может, что в настоящее военное, когда Порта по безбожному вероломству нарушила мир, и силы ее должны будут заниматься против наших войск, итак мы уверены, что вы и не оставите употребить к тому способов, какие только с вашей стороны найдутся, имея между тем сношения и с командующим нашею армиею генералом.

Все славянские народы, находящиеся в турецком подданстве, как известно, бедственную жизнь провозждают, да и самое их благочестие в утеснении и опасности, следовательно, сомневаться не можно, чтобы все они, или же, по крайней мере, весьма многие не предались с радостью в ваше предводительство.

А при таком их расположении, при попечении же распространяемом от вас на все то, что может служить к облегчению сего полезного и важного вида, с довольным основанием надеяться можно, что Господь Бог благословит вас великими утехами, и что сии народы должны будут вам своим избавлением.

Мы даем вам через сие знать, что по усердию нашему к православному христианскому закону и по соболезнованию о страждущих христианах, намерение ваше приобрело вам особое наше монаршее благоволение, и мы молим Господа Бога, о ниспослании на ваши подвиги, как до защищения святой Его церкви и закона касающиеся, всесильного своего благословения и помощи, намерении участия имеют и вам поспособствуют, каждому по кресту золотому, и препоручаем вам оные им отдать и обнадежить нашею монаршею милостию.

* Письмо Екатерины II Первулу Кантакузину, переданное ему через Н. А. Каразина.

Подлинное письмо подписано собственною Ее Императорского Величества рукою тако:

Екатерина.

В Санкт-Петербурге.
19-го генваря 1769-го года.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 608–610.

Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 6

С Каразиным* послана к мунтянскому бану золотая медаль на коронацию Ее Императорского Величества в 50-т червонных, весом 40 з[олотников] и 65/98 доль, безушная весом 41 з[олотников] и 21/96 доль.

Кресты использованы для того, что они обложены жемчугом и другими цветными камешками.

Ему самому на провоз от Его Сиятельства Графа Никиты Ивановича Панина дано четыреста червонных.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 611.

Оригінал.

Документ № 7

Рескрипт к Генералу Анишефу Князю Голицыну¹⁸

Божею милостию Мы Екатерина Вторая Императрица и Самодержица Всероссийская и прочая, и прочая, и прочая.

Нашему Генералу Анишефу Князю Голицыну.

Находящиеся под игом турецким, христианские** православного исповедания народы, славянских поколений, сносят*** варварское и с древнею их славою несовместное порабощение, по большей части для того только, что по нынешним обстоятельствам, в какие они время от времени приведены, недостает им ни способов, ни предводительства к поправлению несчастливому своего жребия.

При возгоравшейся в 1711-м году между Всероссийскою Империею и Портою Оттоманскою, но вскоре и прекращенной войне, дед наш Государь Император Петр Первый по свойственной ему прозорливости видел, сколь полезны быть могли бы оные народы при тогдашних его предприятнях, а потому не оставил и действительно призывал их к общему содействию.

Короткое время, какое прошло между объявлением войны и заключением мира необходимым учинившегося, по случившейся тогда неблагоутешности, а при том и достаточные меры со стороны Порты предупредительно употребленные, удержали однако же славян от всяких покушений, один только тогдашний волоский господарь князь Кантемир воспользовался, как известно, дозволенным ему здесь убежищем.

Но при последней с Портою войне и совсем уже в помышлении не было о славянских народах, когда достигла здешняя армия, до главного молдавского города Яс, наступало такое время, в которое может быть они и без постороннего побуждения пришли б в движение, заключенный между тем мир вторично положил предел всем их дальновидностям.

* Розписка, видана в канцелярії імператриці Н. О. Каразину для передачі П. Кантакузіну перерахованих у ній коштовностей у вигляді золотої медалі і грошей.

** Далі йде закреслене слово «греческого»; тут і далі виправлення зроблені рукою М. І. Панина.

*** Далі йде закреслене нерозбірливе слово.

Согласное с нами* сих народов исповедание веры содержит их всегда** в доброжелательстве к нашей империи, и несмотря на все прошедшие случаи питает ныне надеянием, что если когда-либо может настоящее их утесненное состояние перемениться на лучшее, то не иначе как нашим спсобствованием.

Служит сему в доказательство весьма убедительное*** учиненное нам, коль скоро решилась война, предложение**** от мунтянского бана Первула Кантакузина в городе Букоресте живущего, о произведении против турок возмущения по первой победе нашим оружием названных силами одерживаемой, причем он стараться будет овладеть городом Букорестом, захватить находящийся близ оного на Дунае при местечке Ясачиж магазин и пресечь провоз съестным припасам в Константинополь и вовсе вниз по Дунаю места, требование его***** при том такое, чтоб немедленно по исполнении им всего того прислан был к нему на подкрепление корпус наших войск, которым бы оные места удержать было можно.

При первом случае намерен он употребить к своему предприятию из трансильванцев Римской императрицы¹⁹ подданных, а в Мунтянию по причине деланного им принуждения, чтоб соединились с Римскою церковью, вышедших, тех, которые действительно в регулярном войске служили.

По предъявлению бывшего в нашей службе и отставного из оной майора Назара Каразина, через которого бан сие предложение учинил, иметь быть всех их до пятнадцати тысяч человек, а последних до тысячи, но бан уповаает, что потом с ним сами мунтянские жители, будучи от природы к войне склонны, соединятся во избавление от турецкого порабощения, и так в короткое время можно будет собрать войска до двадцати тысяч человек.

Но чтоб и все славянские народы, в турецком подданстве находящиеся, лучше ему веру подавать***** и в соглашение с ним вступать могли, для того просил он о присылке к нему печатных манифестов, возбуждающих оные воспользоваться настоящей войны обстоятельствами к свержению с себя ига, которые он по разным местам разошлет, в том числе и в самом Константинополе, а для себя просил письма за собственноручным нашим подписанием, с таким обнадеживанием, что если дела не по желанию обратятся, чтоб ему дозволено было с родом его в нашей империи и убежище.

Мы простирая попечение наше на все то, что успеху войны с вероломным неприятелем спсобствовать может, а по случаю оной желая в самом деле и тягости жребия единовверных нам народов, в турецком подданстве бедственно дни свои провождающих, сколько возможно облегчить, принимали уже намерение, когда еще и никакого со стороны их отзыва не имели, старания употребить ко внушению им таких мыслей, потому учиненное ныне от бана мунтянского предложение, как сходное с нашими видами и с собственной тамошних христиан пользою, к особой нашей благоугодности касалось, и мы тем наипаче на его желания низойти восхотели, чем оные конечно, нужны для предназначаемого и важного дела и его при том ободрения.

Здесь следует копия с нашего манифеста распряженного для всех вообще славянских турецкого подданства народов и с письма нашего к бану.

Мы повелели с сим письмом***** с печатными манифестами на русском, греческом, славяносербском и волоском языках отправить к нему того майора Каразина*****, приняв его по-прежнему в нашу службу и всемиловейше пожаловав подполковником в рассуждении порученного ему важного дела и соединенных с тем опасностей.

Он пробудет в Киеве, пока там манифест на славяносербский и волоский языки будет переведен и на оных и на русском языке напечатан литерами, в доходных книгах

* Далі йде закреслене слово «славянских».

** Слово «всегда» вписане над рядком.

*** Далі йде закреслене нерозбірливе слово.

**** Слово «предложение» вписане над рядком; далі йде закреслена фраза.

***** Слово «его» вписане над рядком.

***** Далі викреслено два слова.

***** Далі викреслено слово.

***** Далі викреслена фраза.

употребляемыми, которые славянам известнее, нежели употребляемые в гражданской печати, но на греческом языке будет здесь напечатан и в Киев прислан, а потом в монашеской одежде и под образом монаха болгарской нации в Печерской Лавре постригшегося и по имени Симеона Путнина, как он сам назваться пожелает и в чем и письменное свидетельство даст ему Печерской Лавры архимандрит, пробираться станет через Польшу в Мунтянию, а буде встречаться ему препятствия, то под именем купца прежде поедет из Польши в Трансильванию, чтоб оттуда в Мунтянию попасть*, наконец возвратиться к вам и уведомить об успехе порученной ему комиссии, которого по таком возвращении и имеете вы содержать при вашем стате для подобных и впредь посылок и употреблений.

Вы будете сноситься с банном мунтянским и подкреплять его в предприятиях, поскольку главнейшие ваши виды дозволят, стараясь сперва возбуждать его и к действительному исполнению обещания.

Нужда при первом случае больше в том состоит, чтоб брошенными кстати и ко времени искрами начать пожар, а потом оный уже по всем местам возгореться может. Ненависть славянских народов к туркам, их многочисленность и преданность по единоверию к нашей стороне, сделают на все отважными, когда от некоторых своих начальников в том будут предводительствуемы, а производимыми от вас операциями ободраемы, к чему також де много воспособствовать может и рассеяние по разным местам манифестов, которые к вам на всех вышеозначенных языках о нашего киевского генерала-губернатора доставлены** быть имеют.

О сем равным образом ныне же дано знать командующему и другой нашей армии генералу аншефу графу Румянцеву, дабы он со своей стороны при подающихся удобных случаях потому поступать мог. Дан в Санкт-Петербурге 23-го января 1769-го года.

Подлинный подписан собственною ее императорского величества рукою тако:

Екатерина.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 612–617 зв.

Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 8

Рескрипт к Генералу Аншефу Графу Румянцеву

Божией милостию, Мы Екатерина Вторая Императрица и Самодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, и прочая.

Нашему Генералу Аншефу Графу Румянцеву

Мы к особенной нашей благоугодности приемлем, что вы, выслушав явившегося к вам отставного майора Каразина предложения, касающиеся до славянских народов, в турецком подданстве живущих, и судя оных достойны быть нашего внимания, его самого сюда прислали для лучшего изъяснения.

Из приложенной при сем копии с отправленного рескрипта к Генералу Аншефу Князю Голицыну, уведомитесь вы обстоятельно, какую мы потому приняли резолюцию, и каким образом она через того же майора Каразина производима быть имеет воздействие, которого мы в рассуждении важности порученного ему дела и соединенных с тем опасностей всемиловитейше пожаловали в подполковники приняв по-прежнему в нашу службу.

Генерал Аншеф Князь Голицын как будет находиться ближе, нежели вы, к славянским народам, так и представляется ему иметь с ними потребное сношение, делать им поощрение к общему против неприятеля содействию и в нужных случаях их прикреплять производимыми с его стороны операциями, но когда и вы способы к тому возымеете, равномерно сходно с теми ж видами поступать будете, для чего и к вам из Киева пришлется несколько манифестов печатных на разных языках, которыми находящиеся под

* Далі йде викреслене слово; «наконец» дописане над рядком.

** Викреслене слово «будут».

игом турецким христианае возбуждаются к свержению оногo и к приобретению свободы и независимости при случае настоящей войны. Дан в Санкт-Петербурге. 23-го генваря 1769-го года.

Подлинной подписан собственною Ее Императорского Величества рукою тако:

Екатерина.

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 618–619.

Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 9

*Рескрипт к Киевскому Генералу Губернатору Воейкову*²⁰

Божиею милостию Мы Екатерина Вторая Императрица и Самодержица Всероссийская, и прочая, и прочая, и прочая.

Нашему Генералу Аншефу и Киевскому генералу губернатору Воейкову.

Прилагается при сем копия с Нашего манифеста, для христианских православного исповедания, а особливо славянских народов, в турецком подданстве живущих, содержание которого состоит в призывании и увещании их, чтоб они обстоятельством настоящей между Нашею империею и Портою Отоманскою войны пользовались и потщились свергнуть с себя отягощающее их поносное иго.

Вы имеете находящемуся в Киеве канцелярии советнику Веселицкому приказать перевесть оной на волоский и славяносербской языки, и потом как на* них, так и на российский язык в типографии Киево-Печерской Лавры напечатать по сто экземпляров, а на греческом языке здесь будет напечатан и к вам прислан.

Нужная предосторожность, чтоб употребляемые к печатанию люди конечно соблюли тайну, от вашего распоряжения зависит будущее.

Большую часть их на разных языках печатных экземпляров препоручается вам отослать к** Генералу Аншефу Князю Голицыну, а он спорядит Генералу ж Аншефу Графу Румянцеву.

Случай к таким с нашей стороны мерам подал нам мунтянский бан Первул Кантакюзин, живущий в городе Букоресте, который через отставного из нашей службы майора Назара Каразина в Мунтянии за собственным своим делом бывшего, оказал готовность при подкреплении, чинимом от войск наших, сделать против турок возмущение, а чтоб славяне*** там лучше могли ему веру подать, пристать к нему и во избавление свое от порабощения, испрашивал манифеста, к тому их возбуждающего, а для себя за собственноручным нашим подписанием. Письма в такой силе, что если он в своем намерении не преуспеет и в отечестве своем с безопасностью остаться не может, то б дозволено было ему и с родом его убежище в Нашей империи.

Мы, приняв во уважение его представление на собственной славянских народов пользе основанное, а притом могущим облегчить много и нашего оружия успехи, повели к нему с нашим письмом такого содержания, какого он желал, и с которого здесь копия прилагается, отправить оногo майора Каразина, всемиловейшее пожаловав его в рассуждении важности дела подполковником, и которому также имеете вы по несколько экземпляров манифеста на разных языках дать, чтоб он и доставил их Бану мунтянскому.

Для лучшей безопасности проезда и отвращения всякого подозрения, намерен он Каразин из Киева отправится в путь под образом монаха, и для того просил, чтоб Печерский Архимандрит**** снабдил его письменным свидетельством, будто он в Печерском монастыре пострижен, и по желанию его отпущен для странствования по святым местам.

Прилагается при сем свидетельство, какое он иметь желает.

* Далі закреслено слово «оных».

** Далі закреслено слово «Нашему».

*** Далі закреслені слова «при таком предприятии».

**** Викреслені слова «дал ему».

Вы объявите Печерскому Архимандриту наш указ, и потребуйте от него по сему или подобному образцу свидетельство, для снабжения подполковника Каразина, но чтоб он и манифест он скрытнее и удобнее провезти мог, надлежит их напечатать на самой тонкой бумаге посредственными литерами, и оставляя сколько возможно меньше порожнего по краям места.

Когда он из Киева отправится, донести вам сюда в свое время и уведомить Генерала Аншефа Князя Голицына, которому равно как и Генералу Аншефу Графу Румянцеву ныне о порученной ему комиссии отсюда знать дано. Дан в Санкт-Петербурге, 23-го Января 1769-го года.

Подлинной подписан собственной ее императорского величества рукою тако:

Екатерина.

При сем рескрипте послано манифестов на греческом языке сто экземпляров, которые в типографии Академии наук напечатаны, и прежде нежели рескрипт отправлен быть мог грекам, достало к напечатанию оные.*

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 620–622 зв.

Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 10

Свидетельство

Объявитель сего славяносербской нации, далматский уроженец, Венецианской республики поданный Симеон Путник, прибыв в 1765-м году по обещанию своему из отечества во святую и великую Киево-Печерскую Лавру для поклонения святым мощам, принял во оной по собственному изволению чин монашеский, а несть возжелал для спасения души своей путешествовать за границу в другие святые места. Того ради мы всех христианских земель и областей начальников духовных и мирских смиренно молим оному монаху Симеону в пути его чинить свободный пропуск, и дозволить пребывание в монастырях с христианским призрением, за что да воздаст сам Господь Бог.

Свидетельство сие дано за предписанием Киево-Печерской Лавры Архимандрита и с приложением оной Лавры печати.

В Киеве марта 26-го дня 1766-го года.²¹

РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 623–623 зв.

Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 11

Милостивый Государь мой Граф Захар Григорьевич²², (Чернышев Генерал Аншеф)^{**}

В рассуждении полученных важных дел майору Назару Каразину в отставке поныне бывшему, Ее Императорское Величество изволила вчерашнего дня всемилостиво пожаловать его подполковником, с таким повелением, чтоб он счисляем был по прежнему в службе и пристать Генерала Аншефа Князя Голицына, о чем и рескрипт за собственноручным Ее Императорского Величества подписанием к сему Генералу отправляется. Я Вашему Сиятельству сообщаю о всевысочайшем соизволении, как для известия по военной коллегии, так и для того, чтобы новопожалованный подполковник как наискорее приведен был по обыкновению в верной службе к присяге.

Я пребываю с^{***} совершенным почтением и истинною привязанностию вашего сиятельства.

* Ця приписка зроблена рукою графа М. І. Паніна.

** Приписка в дужках зроблена рукою графа М. І. Паніна.

*** Викреслено слово «истинным».

Всепокорный и всепослушный слуга гр. Н. Панин
24-го генваря 1769-го года.
РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 624.
Оригінал. Почерк писарський. Підпис-автограф.

Документ № 12

***Милостивый Государь мой Князь Александр Михайлович,
(Голицын Генерал Аншеф)****

Из отправленного к Вашему Сиятельству со вручителем сего подполковником Каразиным высочайшего Ея Императорского Величества рескрипта, обстоятельно изволите усмотреть о порученной ему комиссии, касающейся до славянских турецкого подданства народов.

Я уповаю, что он как сам себя к сему важному употреблению представил, то действительно стараться будет возложенное на него задание наилучшим образом исполнить, потому и рекомендую его Вашему Сиятельству.

По возвращении его из предстоящей посылки, Ваше Сиятельство, донося сюда о успехах оной, из того самого обстоятельства приметить, столь прочно и надежно он и впредь употреблен быть может, и какие меры со стороны вашей приняты были имеются и в действительному достижению принятого здесь намерения относительно помянутых народов.

Я пребываю с совершенным почтением и истинною преданностию.

Вашего сиятельства
Всепокорный и всепослушный слуга.

Гр. Н. Панин
Санкт-Петербург, 30 генваря 1769
РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 625–625 зв.
Оригінал. Почерк писарський.

Документ № 13

***Милостивый Государь мой Граф Петр Александрович
(Граф Румянцев Генерал Аншеф)*****

Предложение майора Каразина, которого Ваше Сиятельство изволили мне рекомендовать, как по важности своей совершенного внимания достойно было, так я и не ставил сделать из того употребления.

Ваше Сиятельство изволите из получаемого чрез него самого высочайшего Ее Императорского Величества рескрипта усмотреть о всемилостивейшем к вам благоволении по причине его сюда присылки, а равным образом по препорученной ему комиссии с пожалованием его в подполковники.

Усердие его тем довольно засвидетельствованное, что он торопился открыть Вашему Сиятельству примеченные им в бытности за границею обстоятельства, и что готовым себя представил и к исполнению касающихся до того видов, подает надежду, что он наилучшим образом стараться будет возложенное на него надеяние и самим делом подтвердит.

Я пребываю в совершенном почтении и истинной преданности.

Вашего сиятельства всепокорный
и всепослушный слуга

Гр. Н. Панин.
Санкт-Петербург, 30 генваря 1769

* Приписка в дужках зроблена рукою графа М. І. Паніна.

** Приписка в дужках зроблена рукою графа М. І. Паніна.

*РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 626–626 зв.
Оригінал. Почерк писарський.*

Документ № 14

***Милостивый Государь мой Федор Матвеевич
(Воейков Генерал Анишеф Киевский Генерал Губернатор)****

Ваше Превосходительство, получите высочайший Ее Императорского Величества рескрипт от вручителя сего подполковника Каразина о порученной ему комиссии, до славянских народов касающейся, из которого изволите усмотреть, что ему для того нужно будет иметь от Печерского Архимандрита свидетельство, а прежде нежели из вашего места отправится, перевести и напечатать там на российском, славяносербском и волоском языках манифест для оных народов расположенный, который в том намерении при рескрипте и приложен в копии.

Дело самое важное и требующее непроницаемой тайности, а не меньше и предупреждения и малейший повод к догадкам и в рассуждении назначенного к тому человека, пока он в Киеве пробудет.

Ваше Превосходительство наилучше можете знать, какие меры приняты быть** имеют, как к тому, так и к бесприметному его из Киева выпровождению, почему и нужды их признаны ни в каких, сколько до сего принадлежит, изъяснения входят, ведая, что вы наджнейшие средства употребить изволите.

Я пребываю с совершенным почтением и преданностию.

Вашего высокопревосходительства всепокорный
и всепослушный слуга.

Гр. Н. Панин.
Санкт-Петербург [1769]

Подполковник Каразин получил экспедицию, и все к тому принадлежащее также и подорожное [нрзб] почтовым до Киева. [Нрзб] 30 Генваря 1769 года.***

*РДВИА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 627–628.
Оригінал. Почерк писарський.*

Документ № 15

***Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня Императрица
и Самодержица Всероссийская.***

Государыня всемилостивейшая!

Всевысочайший Вашего Императорского Величества Указ за собственноручным подписанием от 23-го прошедшего генваря месяца с приложениями, я удостоился 16 числа сего исправно получить. Всеподданнейшее исполнение одного следующего доношу. Канцелярии советником Веселицким манифест на оба языка переведен. Киево-Печерской Лавры Архимандриту Зосиме все высочайшее повеление Вашего Императорского Величества объявлено, который с особым подобострастием соизволение Вашего Императорского Величества исполнить весьма охотным оказался. Все предосторожности к соблюдению тайны взяты и распоряжения к скорому напечатанию оных учинены, ибо для волоского языка против российских букв две лишние надобны, которые также сегодня поспеют. А 23-го сего тиснение действительно начнется, по окончании которого всемилостивейшее повеленным образом командующим армиями Вашего Императорского Величества генералам, сколько на каждом языке экземпляров отослано и когда подполковник Каразин

* Приписка в дужках зроблена рукою графа М. І. Паніна.

** Викреслено слово «могут».

*** Приписка в дужках зроблена рукою графа М. І. Паніна.

отсюда отправлен будет, Вашему Императорскому Величеству раболепнейше донести до-
лженству, а вышеупомянутым генералам сообщить не премину.

Вашего императорского величества
всеподданнейший раб Федор Онисимов.

Киев, 22 февраля 1769 года

РДВІА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 629–629 зв.

Оригінал. Почерк писарський. Підпис-автограф.

Документ № 16

***Сиятельнейший Граф, Милостивый Государь мой Граф
Никита Иванович!***

Вашего Графского Сиятельства всепочтеннейшее писание от 30 минувшего генваря, я имел честь через подполковника Каразина исправно получить, по которому елико принадлежало до перевода и печатания манифеста, тоже и до отправления реченного подполковника повеленным мне образом, то все уже так распоряжено, как лучше придумать можно было, ибо из типографии нарочно тиски в особую палату внесены, наборщик с четырьмя помощниками неграмотными по приводу к присяге под дирекцією Канцелярии советника Веселицкого к тому определены; и так уповаю, что сие дело пожеланным успехом окончится и реченный подполковник вскоре в путь отправится, как Ваше Графское Сиятельство из сегодняшней моей о том реляции благосклонейше усмотреть изволите.

С прочим препоручая себя покровительству Вашего Графского Сиятельства с наисовершеннейшим высокопочитанием и истиннейшею преданностию навсегда пребуду.

Милостивый государь мой!

Вашего графского сиятельства всепокорнейший
верный слуга Федор Онисимов.

Киев, 22 февраля 1769 года

РДВІА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 630–630 зв.

Оригінал. Почерк писарський. Підпис-автограф.

Документ № 17

Копия*

***Святых великия чудотворных Лавры Печерския Киевския архимандрит
Зосима Валькевич²³***

Всем чтущим и слышащим сие правоверным христианам желая от дому Богоматерня сея святых Лавры благословения известно творим; что предьявитель сего славяносербской нации далматской уроженец Венецианской республики, подданный Симеон Путник прибыл в 1765 году по обещанию своему из отечества в нашу Лавру для поклонения святым мощам, принял во оной по собственному изволению чин монашеский, а ныне возжелал для спасения души своей путешествовать за границу в другие святые места; того радимы всех христианских земель и областей, начальников духовных и мирских смиренно молим, оному монаху Симеону в пути его чинить свободный пропуск, и дозволить пребывание в монастырях с христианским призрением, за что да воздаст сам Господь Бог в Троице прославляемый. Писалось сие в святой Киево-Печерской Лавре и нашею рукою, и печатью Лаврской утверждено.

Марта 26 дня 1766 года.²⁴

С подлинным чита:
канцелярист Федор Онисимов.

* Напис зроблений рукою графа Ф. Онисимова.

РДВІА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 636.

Оригінал. Почерк писарський. Підпис-автограф.

Документ № 18

Всепресветлейшая Державнейшая Великая Государыня Императрица и Самодержица Всероссийская

Государыня всемилостивейшая!

Вашему Императорскому Величеству от 4 сего всеподданнейше донесено, яко манифесты из печати вышли всевысочайше повеленным образом главнокомандующим обеими армиями генералом из оных на каждом языке по несколько экземпляров при сообщении отослано, и что подполковник Каразин к отъезду в дальнейший путь готовится. А теперь по рабском исполнении всевысочайшего Вашего Императорского Величества Указа относительно его отправления, с глубочайшим благоговением присовокупить осмеливаюсь: что упомянутый подполковник по исправлению надобной ему одежды и прочего, что до безопаснейшего продолжения его странствования к городу Букурешты принадлежало, 14-го числа сего ж месяца отсюда в обыкновенном своем одеянии по почте отправился и следовать имеет на Латычев²⁵, оставляя Каменец-Подольский²⁶ гораздо влево, дабы иногда конфедератам или турецким по Днестру разездом не попасться, а у последнего войск Вашего Императорского Величества форпоста намерен он командиром оною оставить свое платье и, переодевшись в иноческое, в образе монаха, через Галицкий уезд пробираться к пустынному монастырю, называемому Великий Скит, которой в реченном уезде на самой границе в горах, против того места, где к Трансильвании Молдавия примкнута. При себе явного имеет данное ему от архимандрита Киево-Печерской Лавры письменное свидетельство, один старый Псалтырь, в досках, в которой весьма неприметно скрыта грамота к бану, одну такую деревянную флягу, в каковых странствующие тамошних краев иноки для утоления в пути жажды обыкновенно воду держат. Она сделана двудонная и служит к сохранению посылок, одни четки, и один из простого дерева монашеский посох, в коем вместились по десяти экземпляров манифеста на греческом, славенносербском и волоском языках. По прибытию его в сем приборе в помянутый пустынный монастырь выпросить намерен у тамошнего начальника, яко состоявшего под ведомством знаменитого в Молдавии Сочавского монастыря²⁷ одного себе спутника для препровождения до оною, откуда он посредством способствования Архимандрита уповаает безопасно препровождения быть даже до города Букурешта или до того места, где бан Кантакузин находится будет.

Ваше Императорское Величество, из сего моего всеподданнейшего доношения, всемилостивейше усмотреть изволите, что сей посланный в бытность его здесь, уважая критические обстоятельства и нужность своей комиссии старался все то, елико до безопасного продолжения его пути и скрытия своего предприятия касаться могло, наилучше распорядить, избирая ближайшие способы, кои только придуманы быть могли в свою предосторожность, но со всем тем, удача в его предприятии, кажется, подвержена немалой опасности и зависит от жребия, который со временем откроется.

Вашего Императорского Величества
всеподданнейший раб Федор Онисимов.

Киев. 27 марта 1769 года

РДВІА, ф. 846, оп. 16, од. зб. 1811, арк. 637–638.

Оригінал. Почерк писарський. Підпис-автограф.

Примітки

1. Румянцев-Задунайський Петро Олександрович (1725–1796) – полководець і воєнний теоретик, державний діяч. Граф (1744). Під час російсько-турецької війни 1768–1774 рр. керував Другою, а пізніше Першою арміями. Війська під його командуванням нанесли низку нищівних ударів по загонах неприятеля. Фельдмаршал (1770). З 1764 р. був

президентом другої Малоросійської колегії, генерал-губернатором Малоросії і Слобідсько-Української губернії, генерал-губернатором Харківського намісництва (1780–1781). Похований у Києво-Печерській Лаврі.

2. Глухів – місто на північному сході України (розташований на території сучасної Сумської області). З 1708 р. був столицею Лівобережної України, резиденцією гетьманів І. Скоропадського, Д. Апостола і К. Разумовського. Тут були розташовані перша (1722–1727) і друга (1764–1782) Малоросійські колегії.

3. Панін Микита Іванович (1718–1783) – державний діяч, дипломат. Граф. У перші два десятиліття правління Катерини II (1762–1783) був її головним радником і керівником зовнішньополітичного відомства.

4. Каразін Назар Олександрович (1731–1783) – офіцер російської армії. В роки російсько-турецької війни 1768–1774 рр. був пожалуваний у підполковники і на початку 1769 р. направлений зі спеціальною розвідувальною місією на Балкани (про підготовку до виконання цього завдання розповідають опубліковані тут документи). В Адріанополі (сучасне м. Едірне в Туреччині) був захоплений під час роботи зі зняття плану бастиону. Н. О. Каразіну загрожувала смертна кара, однак йому вдалося втекти з полону і повернутися до Росії. З собою він доставив нотатки і плани турецьких фортець. Восени 1769 р. повернувся на Балкани, де очолив загін арнаутів (албанців, які сповідували православну віру). 18 жовтня 1769 р. загін піл командуванням Н. О. Каразіна зайняв Бухарест, що мало велике значення під час воєнної кампанії. Проте ця операція не була належним чином підготовлена, внаслідок чого загін був оточений у монастирі Коміте у 30 верстах від Бухареста і майже повністю знищений. Указом від 31 грудня 1770 р. Н. О. Каразін був отримав звання полковника і в цьому чині за власним поданням звільнений у відставку з нагородою у 6 тис. карбованців. Дещо раніше, 19 жовтня 1770 р. Н. О. Каразіну були пожалувані села Кручик й Основинці Охтирської провінції Слобідсько-Української губернії (тепер знаходяться на території Богодухівського району Харківської області України). Діти: Василь Назарович Каразін (1773–1842) – видатний вчений і громадський діяч, засновник найстарішого на території Наддніпрянської України Харківського університету (1804); Іван Назарович Каразін (1780–1836) – засновник одного з найстаріших в Україні Краснокутського ландшафтного дендрологічного парку (1809).

5. Ландміліцькі полки – рід поселених військ, що існував у Росії у XVIII ст. і ніс прикордонну службу в різних регіонах (Санкт-Петербурзька, Українська, Закамська, Сибірська, Смоленська ландміліція та ін.). До 1733 р. у складі Закамської ландміліції, що діяла на території сучасної Оренбурзької обл. (РФ), були сформовані Білярський, Сергіївський і Шешмінський кінні, а також Олексіївський піхотні полки.

6. Йдеться про битви Семирічної війни (1756–1763): облогу Кюстрина, битву під Пальцигом, Кунерсдорфську битву, Берлінську експедицію.

7. Фергер – етап судового слідства; частина судового розгляду, що з'явилася в російському військово-кримінальному судочинстві на початку 1710-х рр.

8. Крігерехт – військовий суд, запроваджений Військовим статутом Петра I у 1716 р.

9. Черепов Гаврило Петрович (1720 – не раніше 1774) – військовий діяч, генерал-майор (1763). Брав участь у російсько-шведській (1741–1743) та Семирічній війнах.

10. Яси – одне з найбільших міст Румунії, розташоване в її східній частині. У 1572–1861 рр. був столицею Молдавського князівства.

11. Мунтенія – історична область у південно-східній частині Румунії (на території колишньої Валахії), обмежена річками Дунай та Олт, а також Карпатськими горами. Найбільшим містом регіону є Бухарест.

12. Русе (Рущук) – місто в північній частині Болгарії, найбільший болгарський порт на Дунаї. Під час російсько-турецьких війн у XIX ст. неодноразово ставало ареною жорстоких битв.

13. Куртя-де-Арджеш – місто в південній частині Румунії. У 1330–1418 рр. був столицею Князівства Валахія. З 1359 р. місто також було центром Унгро-Валахійської митрополії. Одноименний монастир був заснований Нягое I Басарабом між 1515 і 1517 рр. Його перлиною є Успенський архієрейський собор – головний храм Валахії у XVI ст. В останній чверті XIX ст. храм був перетворений на усипальницю румунських королів.

14. Кантакузін Пирвул (Пров) (?–1770) – великий спафарій (правитель) Валахії. Загинув у битві проти турок, намагаючись врятувати російський загін, що опинився в облозі в монастирі Комані (знаходився між містами Бухарест и Джурджу).

15. Бухарест – столиця і найбільше місто Румунії. З 1659 по 1861 рр. був столицею Князівства Валахія.

16. Трансильванія – історична область на північному заході Румунії. На цій території з 1570 р. існувало Князівство Трансильванія, яке наприкінці XVII ст. було підпорядковане Габсбурзькій монархії.

17. Донележе (застар.) – доки, до тих пір.

18. Голіцин Олександр Михайлович (1718–1783) – військовий діяч, дипломат. Генерал-фельдмаршал (1769), князь. На початковому етапі російсько-турецької війни 1768–1774 рр. командував Першою російською армією. У 1768 р. війська під його керівництвом розбили під Хотином турецьку армію Караман-паші, проте фортецю не взяли. Влітку 1769 р. він був відізваний до Санкт-Петербурга, але до від'їзду з армії встиг нанести поразку військам Молдованджи-паші, що зрештою дозволило російським військам зайняти Хотин і Яси. Санкт-Петербурзький генерал-губернатор (1775; 1780–1783).

19. Марія Терезія (1717–1780) – імператриця Священної Римської імперії, засновниця Лотаринзької гілки династії Габсбургів.

20. Воейков Федір Матвійович (1703–1778) – військовий і державний діяч, дипломат. Генерал-аншеф (1763). Протягом 1766–1775 рр. – генерал-губернатор Київський і Новоросійський.

21. Вірогідно, дата написання документа була свідомо змінена в бік зменшення, що було обумовлено вимогами конспірації. Співставлення з іншими джерелами дає можливість датувати вказаний документ березнем 1769 року.

22. Чернишов Захар Григорович (1722–1784) – військовий і державний діяч. Генерал-фельдмаршал (1773), граф. У 1763–1774 рр. був президентом Військової колегії. Перший генерал-губернатор Могилівський і Полоцький (1772–1782), головнокомандувач у Москві і Московській губернії (1782–1784).

23. Архімандрит Зосима (Валькевич Захарій Степанович, 1719–1793) – церковний діяч. У 1762–1786 рр. був настоятелем Києво-Печерської Лаври, похований на її території.

24. Вірогідно, дата написання документа була свідомо змінена в бік зменшення, що було обумовлено вимогами конспірації. Співставлення з іншими джерелами дає можливість датувати вказаний документ березнем 1769 року.

25. Летичів – селище міського типу в західній частині України (на території Хмельницької області). До кінця XVIII ст. входив до складу Речі Посполитої.

26. Кам'янець-Подільський – місто в західній частині України (адміністративно належить до Хмельницької області), розташоване на річці Смотрич – лівій притоці Дністра. До 1793 р. входив до складу Речі Посполитої, знаходився неподалік від кордону з Молдавським князівством.

27. Місто Сучава (Сочава) знаходиться на території сучасної Румунії. В 1365–1565 рр. було столицею Молдавського князівства. Сочавський монастир був заснований у 1585 р. У Церкві Вознесіння Господнього зберігаються мощі Святого Великомученика Іоанна Нового Сочавського, який особливо шанується в Румунії. У 2010 р. монастир був внесений до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Bolebrukh A. H., Kudelko S. M., Khridochkin A. V. 2005. Vasyľ' Nazarovych Karazin (1773–1842). Kharkiv: Avto-Enerhiia, 348 s. (In Ukrainian).

Болебрух, А. Г., Куделко, С. М., Хридохкін, А. В. 2005. Василь Назарович Каразин (1773–1842). Харків: Авто-Енергія, 348 с.

Gracheva Yu. E. 2012. "Pozvol'te mne byit poleznyim!". Vasiliiy Nazarovich Karazin na gosudarstvennoy sluzhbe i v obschestvennoy zhizni Rossii pervoy treti XIX v. ["Let Me Be Useful!". Vasyľ' Karazin in the Civil Service and Public Life in Russia the First Third of the 19th Century]. Moskva: St. Tikhon's Orthodox University, 184 s. (In Russian).

Грачева, Ю. Е. «Позвольте мне быть полезным!». Василий Назарович Каразин на государственной службе и в общественной жизни России первой трети XIX в. М.: Издательство ПСТГУ, 2012, 184 с.

Lapina M. S. 2008. Obretenie novoy rodinyi (iz istorii roda Karadzhi – Karazinyih) [Finding a New Homeland (From the History of the Karadzhi-Karazin Family)]. Kharkiv: N. p. (in Russian).

Лапина, М. С. 2008. Обретение новой родины (из истории рода Караджи – Каразиных). Харьков: б.и., 160 с.

RGVIA a. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 572–572 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 572–572 об.

RGVIA b. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 576–577 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 576–577 об.

RGVIA c. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 578–579. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 578–579.

RGVIA d. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 584–588 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 584–588 об.

RGVIA e. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 608–610. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 608–610.

RGVIA f. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 611. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 611.

RGVIA g. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 612–617 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 612–617 об.

RGVIA h. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 618–619. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 618–619.

RGVIA i. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 620–622 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 620–622 об.

RGVIA j. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 623–623 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 623–623 об.

RGVIA k. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 624. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 624.

RGVIA l. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 625–625 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 625–625 об.

RGVIA m. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 626–626 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 626–626 об.

RGVIA n. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 627–628. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 627–628.

RGVIA o. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 629–629 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 629–629 об.

RGVIA p. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 630–630 ob. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 630–630 об.

RGVIA q. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 636. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 636.

RGVIA r. Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv [Russian State Military History Archive], f. 846, op. 16, d. 1811, l. 637–638. (In Russian).

Российский государственный военно-исторический архив, ф. 846, оп. 16, д. 1811, л. 637–638.

Stanchev M. G. 2005. Proishozhdenie V. N. Karazina: problemy istoriografii i istochnikovedeniya [Origin of V. N. Karazin: Problems of Historiography and Source Studies]. *Bulgarian Historical Review*. Sofia, vol. 3–4, p. 203–215. (In Russian).

Станчев, М. Г. 2005. Происхождение В. Н. Каразина: проблемы историографии и источниковедения. *Bulgarian Historical Review*. София, т. 3–4, с. 203–215.

Stanchev M., Zapryanova A., Georgiev L., Cholov P. (compl.). 2005. Vasilii Karazin: zhivot i deynost [Vasyl' Karazin: Life and Activity]. Sofia: Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, 376 s. (In Bulgarian, Russian and Ukrainian).

Станчев, М., Запрянова, А., Георгиев, Л., Чолов, П. (сост.) 2005. Василий Каразин: живот и дейност. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 376 с.

Vovk O. I., Kudelko S. M. (compl.), Posokhov S. I. (ed.) 2015. V. N. Karazin. Dialohy u chasi y prostori: doslidzhennia i materialy [V. N. Karazin. Dialogues in Time and Space: Studies and Materials]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 272 s. (In Ukrainian and Russian).

Вовк, О. І., Куделко, С. М. (уклад.), Посохов, С. І. (наук. ред.). В. Н. Каразин. Діалоги у часі й просторі: дослідження і матеріали. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразина, 272 с.

Vovk O. I. 2016. Postat Vasyliia Karazina v istoriografii [The Figure of Vasyl' Karazin in Historiography]. Kharkiv: V. N. Karazin Kharkiv National University, 328 s. (in Ukrainian).

Вовк, О. І. 2016. Постаť Василя Каразина в історіографії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразина, 328 с.

Дата подання статті до редакції – 30 червня 2021 р.

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ НА БАЛКАНАХ У ТВОРЧОСТІ ПРОФЕСОРА ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ О. Л. ПОГОДІНА

Сергій Лиман

доктор історичних наук, професор, кафедра туристичного бізнесу
і країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022, e-mail: limans@ukr.net,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

Анатолій Парфіненко

кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри туристичного бізнесу
і країнознавства, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6, м Харків, Україна, 61022, parfinenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5951-0230>

У статті розглядається балканський вектор досліджень харківського періоду діяльності Олександра Львовича Погодіна (1872–1947) – відомого представника вітчизняного та європейського слов'янознавства, приват-доцента Санкт-Петербурзького, професора Варшавського, Харківського, Белградського університетів. Хоча свої узагальнюючі праці «Історія Сербії» (1909) та «Історія Болгарії» (1910) вчений опублікував ще до переїзду в Харків, в роки своєї служби в Харківському університеті (1910–1919) він розглядав балканську тематику в деяких своїх опублікованих роботах і курсах лекцій. Курс «Лекції зі слов'янських старожитностей» (1910), в тому числі в тій його частині, яка стосувалася історії Балкан, по суті став підсумком всьому, зробленому вітчизняної історіографією в цій області за більш, ніж 60 років. Основні етапи політичного і культурного розвитку найбільших балканських народів він розкрив у виданому підручнику «Лекції з історії сербської та болгарської літератури» (1914). Хоча А. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Вперше у вітчизняній історіографії він опублікував узагальнюючий «Короткий нарис історії слов'ян» (1915) і працю «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 р.» (1915). При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян А. Л. Погодін особливу увагу приділяв географічному фактору. У харківський період він також переклав і видав з власними доповненнями книгу К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова» (1914).

Ключові слова: О. Л. Погодін, історія, міжнародні відносини, Балканський півострів, Харківський університет.

INTERNATIONAL RELATIONS IN BALKANS IN HERITAGE OF A. L. POGODIN, PROFESSOR OF KHARKIV EMPEROR'S UNIVERSITY

Serhii Lyman

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: limans@ukr.net, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4965-0288>

Anatoly Parfinenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Tourism Business and Regional Studies, V. N. Karazin Kharkiv National University, Svobody sq., 6, Kharkiv, Ukraine, 61022, e-mail: parfinenko@karazin.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5951-0230>

Aleksandr Lvovich Pogodin (1872–1947) was a distinct authority in Russian Empire and European Slavic studies, Associate Professor of Universities of Saint Petersburg, Professor of Warsaw, Kharkiv, Belgrade Universities. Though his generalizing works “History of Serbia” (1909) and “History of Bulgaria” (1910) the scholar published before his service term at Kharkiv University (1910–1919), he treated Balkans topics in some of his published articles and lecture courses. Course “Lectures on Slavic Antiquities” (1910), particularly, its part relating to Balkans, actually summarized all achievements of Russian Empire historiography for 60 plus years. He disclosed main stages of political and cultural development of the largest Balkan ethnicities in his published textbook “Lectures on History of Serbian and Bulgarian Literature” (1914). Though A. L. Pogodin did not share the convictions of Slavophiles, some of their notions were reflected in his “Essays on History of Slavic Mutuality” (1910). He was the first of domestic historiographers to publish a generalizing “Brief Essay on Slavic History” (1915) and capital volume “Slavic World. Political and Economic Situation of Slavic Nations before the War of 1914” (1915). In his study of reasons and rates of formation of Medieval Slavic states A. L. Pogodin paid special attention to geographic factor. In the course of his Kharkiv period he also translated and published a book “History of Balkan Peninsula Christian States” by K. Roth (1914).

Keywords: A. L. Pogodin, history, international relations, Balkan Peninsula, Kharkiv University.

У наступному 2022 р. виповнюється 150 років від дня народження Олександра Львовича Погодіна (1872–1947), ім'я якого добре відомо багатьом вітчизняним і зарубіжним історикам. О. Л. Погодін – великий представник вітчизняного та європейського слов'янознавства, приват-доцент Санкт-Петербурзького, професор Варшавського, Харківського, Белградського університетів, і настільки широка географія науково-педагогічної діяльності вченого відображає як ступінь його професіоналізму і затребуваності, так і складні, суперечливі умови передвоєнних та воєнних років, революції і громадянської війни, що змусили його прийняти ідеї однієї зі сторін конфлікту й емігрувати до Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії).

Наукова спадщина О. Л. Погодіна розглядалася в рамках вивчення загальноросійського слов'янознавства (Soloviev 1958, 57–59; Lapteva 1979, 271–272; Slavyanovedenie 1988, 337–378; Lapteva 2006; Korylov 2005, 13) вітчизняної медієвістики і окремих країнознавчих тем (Lyman 1993, 165–166, 273), медієвістики в Харківському університеті (Liman 1992, 124–133). Виділимо в зв'язку з цим окрему монографію Л. П. Лаптевої «Російський історик-славист Олександр Львович Погодін: Життя і творчість (1872–1947)» (Lapteva 2011). Однак за дужками інтересів історіографів залишився внесок О. Л. Погодіна у вивчення міжнародних відносин на Балканському півострові. Тим часом учений був сучасником подій, який не тільки перетворили Балкани на «пороховий льох» Європи, а й стали приводом до розв'язання Першої світової війни, що призвела у його країні до двох революцій, громадянської війни і масової еміграції – тобто всього того, що О. Л. Погодіну безпосередньо довелося випробувати на собі. У зв'язку з цим мета пропонованої статті – на основі вивчення всього нарративу вченого в харківський період його науково-педагогічної діяльності (1910–1919) дослідити його внесок у вивчення міжнародних відносин на Балканах від доби Ранняго Середньовіччя до початку Першої світової війни.

О. Л. Погодін народився 3 (15) червня 1872 року в місті Вітебськ (Lyman 1993, 273). Він походив із дворянської родини, однак певний вплив в цьому білоруському місті на культурне життя представників польської громади рано наклало відбиток на інтерес майбутнього вченого до мови та історії Польщі. Він рано вивчив польську мову, що згодом знадобилося йому в його науково-педагогічній діяльності. Саме вектор полоністики, а не балканістики стане згодом пріоритетним в дослідженнях ученого.

У 1890–1894 роках О. Л. Погодін навчався на історико-філологічному факультеті Санкт-Петербурзького університету, після закінчення якого був залишений для приготування до професорського звання по кафедрі слов'янської філології (Lapteva 1979, 271). Його вчителями тут були відомі славісти – В. І. Ламанський, О. М. Веселовський, О. І. Соболевський, О. О. Шахматов. Одночасно з підготовкою до магістерського іспиту О. Л. Погодін викладав російську і слов'янські мови у жіночій гімназії, а курс «Слов'янські старожитності» – в Археологічному інституті С.-Петербурга. У цьому курсі він вперше почав розглядати міжнародні відносини на Балканах у добу раннього Середньовіччя.

З 1897 р. О. Л. Погодін – приват-доцент С.-Петербурзького університету (Slavyanovedenie 1988, 337). Він читав лекції та проводив практичні заняття зі слов'янознавчих дисциплін, а у 1901 р. опублікував книгу «З історії слов'янських пересувань», яку захистив в якості магістерської дисертації.

У 1902 р. О. Л. Погодін став екстраординарним, а в 1906 р. – ординарним професором Варшавського університету. Саме у варшавський період своєї науково-педагогічної діяльності він захистив докторську дисертацію на тему «Сліди коренів-основ в слов'янських мовах» (1905) (Lyman 1993, 273).

За своїми суспільно-політичними поглядами він був близький до партії кадетів. Представник ліберальних поглядів, з дитинства знайомий з польською мовою і культурою О. Л. Погодін співчутливо ставився до польського національного руху, виступав за викладання у Варшавському університеті польською мовою і за державну самостійність Польщі. У 1908 р, відповідно до прохання, він був звільнений з Варшавського університету. При цьому, на думку Л. П. Лаптевої, слід вважати необґрунтованими думки деяких авторів про те, що О. Л. Погодін був звільнений з Варшавського університету за свої понофільські погляди: насправді ще в 1904 р. у листі до М. Ф. Сумцова він виявляв бажання переїхати до Харкова і отримати посаду професора Харківського університету (Lapteva 2006, 170).

У 1908–1910 рр. О. Л. Погодін мешкав в Санкт-Петербурзі. Тут він викладав в якості приват-доцента в С.-Петербурзькому університеті, на Вищих жіночих курсах і в приватних навчальних закладах. Саме тут у зв'язку зі збільшенням в результаті анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини громадського інтересу до балканської тематики він опублікував дві узагальнюючі праці: «Історія Сербії» (1909) та «Історія Болгарії» (1910) (Lapteva 1979, 271). Видання подібного формату, цілком присвячені історії окремих балканських країн, в російській історіографії були здійснені вперше, хоча написані вони в науково-популярному дусі. Про велике значення подібних праць свідчить той факт, що «Історію Болгарії» переклали незабаром болгарською мовою. Проте, О. Л. Погодін не поділяв слов'янофільських ідей, в тому числі і після того, як переїхав до Харкова. У 1910 р. Рада Харківського університету обрала його другим ординарним професором кафедри слов'янської філології (Liman 1992, 126).

У Харківському університеті О. Л. Погодін читав різні слов'янознавчих курси, значна частина яких охоплювала історію і зовнішню політику балканських країн. Серед них: «Слов'янські старожитності», (1912/1913, 1914/1915, 1916/1917 н.р.) (Obzrenie 1916, 14), «Історія сербської та болгарської літератури» (Obzrenie 1911, 11), «Історія Сербії і Болгарії» (1912/1913, 1914/195 н.р.) (Obzrenie 1912, 9), «Історія південних слов'ян» (1916/1917 н.р.) (Obzrenie 1916, 14).

Дев'ятирічна творча діяльність О. Л. Погодіна в Харкові (1910–1919 рр.) тривала в складних і суперечливих умовах передвоєнних, а потім воєнних років, революції і громадянської війни. Він активно реагував на все, що відбувалося в Російській імперії та за її межами. Уже в перші місяці перебування в Харкові О. Л. Погодін опублікував у місцевій газеті «Южный край» декілька статей на злочоденні теми міжнародної політики, в тому числі, на тему міжнародних відносин на Балканах. Так, критикуючи зовнішньополітичний курс Російської імперії за непослідовність, він закликав уряд стати на чолі загальнослов'янського руху проти німецького натиску. «Антислов'янська політика, – вказував він у статті «Німецький натиск», – ведеться Австрією і буде вестися, поки на чолі слов'янства не стане вільнодумна Росія, яка б примирила у себе вдома національні чвари, яка б вирішила у себе і польський, і український, і литовський і всі інші національні питання» (Pogodin 1910a). На думку вченого, «переступивши через Балканський хребет,

Німеччина продовжує свій наполегливий рух і переходить вже у Малу Азію» (Pogodin 1910a). В іншій статті з красномовною назвою «Знову східне питання» він вказував на чергове загострення ситуації на Балканах і на те, що «Туреччина знову стає загрозою для християн» (Pogodin 1910b).

У Харкові науково-педагогічна діяльність О. Л. Погодіна не обмежувалося стінами університету. Протягом декількох років учений читав лекції і на Харківських вищих жіночих курсах. При цьому тематика його лекцій з історії західноєвропейських літератур виходила на цих курсах за межі його традиційного захоплення славістикою. В цілому ж в науковій спадщині О. Л. Погодіна в розглянутий період виділяється кілька об'єктів вивчення. Серед них – слов'янські старожитності, історія південно-слов'янських і західно-слов'янських літератур, узагальнюючі праці з історії слов'ян від давнини до 1914 р., історія польського народу в XIX ст. Слід підкреслити, що питання міжнародних відносин на середньовічному Балканському півострові не були головним об'єктом його наукових розробок в харківський період його науково-педагогічної діяльності, оскільки в Харкові О. Л. Погодін звертався в основному до історії Польщі різних діб. Проте трактування багатьох подій балканської історії були адекватні ступеню злободенності балканської тематики саме в роки його служби в Харкові.

В галузі вивчення давньої історії слов'ян О. Л. Погодін залишив помітний слід. Літографоване видання курсу «Лекції зі слов'янських старожитностей» датовано 1910 роком, тобто першим роком його викладання в Харківському університеті. Цей курс є більш докладним за своїм змістом, ніж курс його сучасника харківського славіста С. М. Кульбакіна «Історія слов'ян», який сам же автор називав у тексті «слов'янськими старожитностями» (Kulbakin 1908).

«Слов'янські старожитності» були обов'язковим курсом, який викладали в університетах Російської імперії ще з середини XIX ст. Найважливішими питаннями, що традиційно розглядалися в них, були: проблема походження і розселення слов'ян, їх взаємини з іншими етнолінгвістичними групами, в тому числі їх боротьба проти «німецьких хижаків» (Pogodin 1910c, 408). Окремо в подібних лекціях висвітлювалися міжнародні відносини на Балканах – міграції слов'ян, візантійсько-слов'янські війни, створення слов'янських держав і особливості їх зовнішньої політики.

Курс О. Л. Погодіна, зокрема в тій його частині, яка була присвячена історії Балкан, по суті підбив підсумок всьому, зробленому вітчизняною історіографією в цій галузі за більш, ніж 60 років. Хоча у цій вітчизняній історіографії було чимало видань, присвячених даній тематиці, «Лекції зі слов'янських старожитностей» О. Л. Погодіна важливі насамперед тим, що були лекціями узагальнюючого характеру і одночасно містили безліч вказівок на дискусійні в науці питання.

Якщо С. М. Кульбакін під час аналізу складних питань про походження слов'ян однаковою мірою користувався як лінгвістичними, так і археологічними даними, то характерною рисою творчості О. Л. Погодіна було його явне перебільшення лінгвістичних даних на відміну від археологічних. Разом з тим, в сучасному йому слов'янознавстві історики все більше спиралися на дані археологи, величезне значення яких визнавав і сам О. Л. Погодін (Pogodin 1910c, 5).

Вчений із сумнівом ставився до вельми поширеної тоді в історіографії тези про те, що індоевропейські племена є вищою расою. Більш того, на його думку «антропологічним цілим арійці не були» (Pogodin 1910c, 9). Тим самим О. Л. Погодін відкинув відому арійську расову теорію Жозефа де Гобіно – одного з основоположників расизму (Gobino 2001).

О. Л. Погодін визнав ненауковою теорію про слов'янське походження гунів, найбільш відомим представником якої був Д. І. Іловайський. У той же час, на думку історика, певний вплив на давніх слов'ян зробили фракійські племена Балкан. На основі лінгвістичних порівнянь О. Л. Погодін дійшов висновку про те, що в слов'янський лексикон увійшли багато фракійських слів (Pogodin 1910c, 203–204). Це сталося після переселення слов'ян на Балкани. Учений справедливо відзначав у зв'язку з цим, що «... слов'янський елемент широко поширився по всім країнам, заселеним греками» (Pogodin 1910c, 402).

На відміну від більшості вітчизняних і зарубіжних славістів, які називали батьківщиною слов'ян територію Прикарпаття, Повіслення О. Л. Погодін в своїх «Лекціях

зі слов'янських старожитностей» вказав слідом за Л. Нідерле на більш широку область розселення ранньослов'янських племен в Європі, доводячи її східні кордони до Дніпра, південно-східні – до 23 градуса східної довготи, а південні – уздовж 49 градуса північної широти (Pogodin 1910c, 335–356). Територія майбутніх слов'янських держав Балканського півострова знаходиться поза межами даної території. Ці держави склалися в результаті тривалих міграцій слов'янських племен та їх зіткнень із Візантією.

Першою державою південних слов'ян він, апіорі, вважав Болгарську, утворену в 681 р. слов'янськими і протоболгарськими племенами хана Аспаруха після його переможної війни проти Візантії. При цьому у висловлюваннях О. Л. Погодіна відчувається певний антивізантинізм, ймовірно нав'язаний авторитетом його попередника по кафедрі слов'янської філології М. С. Дринова. «Слов'яни, зіткнувшись з греками, – вказував він, – не були некультурною масою, позбавленою віри і закону. Навпаки, навіть в юридичному житті середньовічної Греції слов'яни, ймовірно, залишили свій слід. Саме в VIII столітті візантійське законодавство визнає абсолютно нові форми землекористування, общинний побут, який змінив колишнє кріпосне право» (Pogodin 1910c, 403). При цьому О. Л. Погодін підкріплював свої міркування посиланнями на джерела, пізніше, в XII столітті «ми знову зустрічаємо слов'янські громади в самій Аттиці. Про це ми дізнаємося зі слів Михайла Акоміната, що був в кінці XII століття афінським митрополитом» (Pogodin 1910c, 403–404).

Деякі висновки, зазначені в «Лекціях зі слов'янських старожитностей», знайшли відображення і в «Лекціях з історії сербської та болгарської літератур» (1914). У цьому курсі, незважаючи на назву, міститься чимало даних, які дозволяють реконструювати історичні, в тому числі ключові зовнішньополітичні події на Балканах в Середні віки.

Дві ключові і вельми спірні думки червоною ниткою проходять через цей курс: по-перше, твердження про згубність для слов'янських народів раннього створення національної церкви; по-друге, висновок про те, що через домінуючий вплив на Болгарію з боку Візантії, перша в Середні віки не виробила своєї національної культури (Pogodin 1914a, 213).

Для обґрунтування тези про те, що богослужіння народною мовою дуже мало сприяло розвитку писемності та літератури у південних слов'ян О. Л. Погодін намагався показати, наскільки корисною для католицьких народів стала мертва латинь, яка, на його думку, дозволила освіченому класу сприймати все багатство античної культури (Pogodin 1914a, 3). «Латинська освіченість, – вказував учений, – виявилася добрим ґрунтом для національної освіти: для цього достатньо пам'ятати про Гуса у чехів. Цього не знаходимо у народів православних» (Pogodin 1914a, 3).

Бідність середньовічної болгарської і сербської літератури О. Л. Погодін вбачав у тому, що «всі народи, які прийняли християнство від Візантії, були сильно ослаблені цим у своєму розвитку» (Pogodin 1914a, 48). Раннє введення у південнослов'янських народів національної церкви, на його думку, «було великим гальмом у справах духовного розвитку цих народів, оскільки воно перетнуло шлях широкому впливу на них античних цивілізацій» (Pogodin 1914a, 48). З цього приводу О. Л. Погодін із жалем констатував, що національна церква південних слов'ян призвела до сильного відставання слов'янських народів «в справі літературного розвитку в порівнянні із Західною Європою» (Pogodin 1914a, 49).

Односторонність подібних висновків очевидна. Можна погодитися з його твердженням про те, що латинська освіченість відіграла основну роль в передачі Середнім вікам античної спадщини, але в той же час О. Л. Погодін в даному випадку недооцінював значення загальнослов'янської писемності у формуванні культури слов'янських народів православного обряду.

Перу О. Л. Погодіна належить і перший у вітчизняній історіографії узагальнюючий нарис з історії слов'ян. Ця робота «Короткий нарис історії слов'ян» викликала не цілком дружні відгуки з боку критики. На думку рецензентів, праця виявилася стислою і фрагментарною та демонструвала односторонній, зовнішній похід автора до історії (Voznesenskiy 1915, 17–18; Richeta 1916, 20). Проте опублікувавши «Короткий нарис історії слов'ян» (1915), перевиданий в наступний раз вже в 2003 р., О. Л. Погодін через півстоліття зумів здійснити те, що не вдалося свого часу відомому російському славісту О. Ф. Гільфердінг. У цьому – одне з головних значень даного видання. У тому ж 1915 році була опублікована

більш ґрунтовна праця О. Л. Погодіна «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 г.» (1915). Хоча вона й була присвячена головним чином подіям XIX – початку XX століть, але містила короткі історичні екскурси з викладенням особливостей зовнішньої політики середньовічних балканських держав. Текст «Слов'янського світу» часто відтворював ключові висновки тексту попереднього видання, і супроводжувався численними статистичними даними.

Частина матеріалу в цих виданнях становить інтерес для дослідників минулого Балкан. У «Короткому нарисі» цьому присвячені розділ 4 «Історія південно-слов'янських народів Австро-Угорщини» і розділ 5 «Історія слов'янських держав на Балканському півострові», а в «Слов'янському світі» – розділи 12–15 («Триєдине королівство Хорватія, Славонія і Далмація», «Серби в Угорщині. Боснія і Герцеговина», «Сербське королівство», «Чорногорське королівство»).

У повній відповідності з уявленнями сучасної йому науки О. Л. Погодін слушно вважав, що «на Балканському півострові, за Дунаєм, слов'яни з'являються тільки на початку VI століття після Р.Х.» (Pogodin 1915a, 3). «Слов'яни зайняли протягом цього століття значну частину Балканського півострова і дійшли до берега Адріатичного моря, – вказував учений (Pogodin 1915a, 3) і при цьому підкреслював, що ці слов'янські народи «не були об'єднані» (Pogodin 1915a, 8).

Хоча О. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Тональність цієї назви і тексту певною мірою відбилися на змісті і «Короткого нарису», і «Слов'янського світу». Наприклад, на думку О. Л. Погодіна, «племінна єдність сербів і хорватів є настільки тісною, що навіть тисячоліття різного історичного життя не могло розірвати його», оскільки це один і той же народ, і розділяє їх тільки релігія» (Pogodin 1915a, 11–12). Однак в іншому місці свого «Короткого нарису» О. Л. Погодін робив істотне уточнення: «Ця різниця віросповідань і пов'язаних з ним культурних впливів визначило весь подальший хід розвитку родинних, але роз'єднаних історій народів і часто викликало між ними запеклу боротьбу» (Pogodin 1915a, 84). В цілому ж О. Л. Погодін відзначав «відбиток єднання» слов'ян навіть в роки османського панування (Pogodin 1915a, 97).

Під час дослідження причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян О. Л. Погодін особливу увагу приділяв двом обставинам: по-перше, їх боротьбі з візантійцями, аварами, франками, угорцями, італійцями (Pogodin 1915a, 84, 100; Pogodin 1915b, 7, 12, 15, 278 та ін.), по-друге, географічному фактору. В останньому випадку такі трактування можна, на нашу думку, пояснити впливом ідей відомого британського вченого Х. Маккіндера, який зробив значний внесок у геополітику після публікації в 1904 р. книги «Географічна вісь історії» (Isaev 2011, 69).

Втім, прихильність до ідей географічного детермінізму, О. Л. Погодін виявляв у своїй творчості неодноразово. На його думку, болгари першими створили державу тільки тому, що населяли долину (Pogodin 1915a, 98). Однак це не означало, що він ігнорував увесь складний комплекс візантійсько-болгарських зіткнень, який і призвів зрештою до підписання в 681 р. історичного договору між двома сторонами конфлікту. О. Л. Погодін вважав закономірною боротьбу Візантії не тільки проти Болгарського царства, а й проти інших слов'янських політичних утворень. «Візантійська імперія, – вказував він, – ризикувала, не кажучи вже про її політичний престиж, самим своїм існуванням і тому природно, що вона напружувала всі свої сили, щоб зруйнувати могутність слов'янських держав» (Pogodin 1915a, 85).

В історії міжнародної політики балканських країн і Європи взагалі О. Л. Погодін виділяв X століття. Саме тоді, за його словами, «південні слов'яни набувають величезну вагу у побудові не тільки балканських відносин, а й взагалі, відносин між Сходом і Заходом» (Pogodin 1915a, 85). Наприклад, у хорватів в цей період першим королем був проголошений Томіслав I, хоча О. Л. Погодін невірно вказав рік його смерті (930 замість 928-го) (Pogodin 1915a, 278).

Важливим фактором, що впливав на міжнародні та внутрішньополітичні відносини в державах Балканського півострова О. Л. Погодін слушно вважав богомільських рух. В оцінках цього руху учений перебував під очевидним впливом М. С. Дринова, який стверджував у своїй докторській дисертації «Південні слов'яни і Візантія в X столітті» (1875),

що ересь богомилов «явилась протидією візантизму» «з його розкішним кліром» (Drinov 1876, 78). Щоправда, сам О. Л. Погодін прямо не стверджував, що богомили направляли своє вчення проти впливу Візантії, однак підкреслював заперечення ними зовнішніх форм богослужіння, запозичених у візантійського кліру (Pogodin 1915a, 103).

Міждержавні відносини на Балканах в Середні віки та Новий час О. Л. Погодін зображував в основному у вигляді низки військових зіткнень, включаючи події Другої балканської війни і основні положення Бухарестського миру 1913 року (Pogodin 1915b, 364). На наш погляд, подібна тональність нарисів багато в чому залежала від реалій 1915 року, коли ці нариси були надруковані. Однак і попередні періоди історії міжнародних відносин на Балканах, особливо епохи Середньовіччя, бачилися вченому як результат зусиль не стільки дипломатів, скільки воєначальників, хоча не можна заперечувати, що висновки, до яких він дійшов, повністю корелюється з історичними реаліями описаних ним епох. Серед них, наприклад, твердження: «З початку X ст. серби намагаються вже створити окрему від Візантії державу» (Pogodin 1915a, 104); «Балканські держави Сербія і Болгарія переживають в першу половину XIV століття найблисучішу пору свого розвитку. Замість того, щоб ворогувати між собою через першість, вони спрямовують свою енергію на остаточний розгром Візантійської імперії» (Pogodin 1915a, 114); «У 1830 р. Порта визнала Сербію автономним спадковим князівством під верховною владою султана» (Pogodin 1915b, 336).

Проте в текстах видань О. Л. Погодіна зустрічаються і спірні твердження. Наприклад, на його думку, «Самуїл в 996 р. перемігши візантійців проголосив себе болгарським царем» (Pogodin 1915a, 105). Відзначимо, що в цьому дискусійному питанні більшість дослідників вказують на 997 рік, оскільки саме тоді в візантійському полоні помер болгарський цар Роман, з яким припинилася Крумська династія. В іншому місці О. Л. Погодін стверджував: «У 1389 року на Косовському полі султан Мурат (так в тексті – *С.Л., А.П.*) завдав останній удар сербській державі» (Pogodin 1915a, 116). Однак дане твердження не зовсім точно відображає і наслідки Косовської битви, і сприйняття її сучасниками, і реалії міжнародних відносин на Балканах, оскільки в подальшому сам же автор визнавав, що тільки в XV ст. відбулося завоювання сербських земель (Pogodin 1915a, 116) і саме в цей час «Сербія загинула як держава з великими міжнародними відносинами» (Pogodin 1915b, 334).

Епохальними подіями історії міжнародних відносин на Балканах О. Л. Погодін слушно вважав унію Хорватії і Угорщини 1102 року, після якої «в історії хорватської держави настала нова доба» (Pogodin 1915a, 86; Pogodin 1915b, 278); наслідки битви при Мохачі 1526 року, внаслідок якої значна частина хорватів опинилася під владою турків (Pogodin 1915a, 87); захоплення наполеонівськими військами Істрії та Далмації і повернення їх Австрії за рішенням Віденського конгресу 1815 р. (Pogodin 1915b, 14); Угорську революцію 1848–1849 рр. і роль хорватів в боротьбі проти «гнобителів-мадярів» (Pogodin 1915b, 285); російсько-турецьку війну 1877–1878 рр. і Берлінський конгрес (Pogodin 1915a, 123, 126) (Pogodin 1915b, 325). Відзначимо об'єктивність історика: з приводу причин окупації за рішенням Берлінського конгресу Боснії і Герцеговини австро-угорськими військами він писав так: «Внаслідок глибокої зневаги тодішньої російської дипломатії до інтересів Сербії і сербів обидві провінції були передані в окупацію Австро-Угорщини» (Pogodin 1915b, 325). В анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини в 1908 р. О. Л. Погодін справедливо вбачав лише «новий крок на шляху до завоювання торгових шляхів і політичного впливу на Балканському півострові» (Pogodin 1915b, 15). Боротьба за перерозподіл сфер впливів в цьому стратегічно важливому регіоні Європи і сама анексія Боснії і Герцеговини закономірно повинна була загострити всю міжнародну політику, на що і вказував учений. «Те збудження, відзначав О. Л. Погодін, – яке було викликано у всьому слов'янському світі цією подією, повело крок за кроком до подальших подій, які призвели до австро-сербського конфлікту 1914 року і до європейської війни» (Pogodin 1915a, 123).

Певним внеском О. Л. Погодіна у вивчення історії міжнародних відносин на Балканах став переклад ним книги К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова (Болгарія, Сербія, Румунія, Чорногорія, Греція)» (1914). Цей переклад був зроблений ще за рік до появи «Короткого нариса» і «Слов'янського світу» О. Л. Погодіна, тому в передмові до тексту перекладу харківський вчений писав: «У нас дотепер немає стислій історії Сербії, Болгарії, Греції» (Rot 1914, 3). Свій вибір і свій внесок він пояснював наступним

чином: «Так як виклад Рота закінчується на 1905 р., то на прохання редакції «Бібліотеки Знання» я надав також короткий перелік подій наступних років, завершивши його Бухарестським миром 1913 року» (Rot 1914, 3).

Виклад А. Л. Погодіним міжнародних подій 1905–1913 рр. не суперечить оцінками, прийнятим й в сучасній історіографії, а «головним змістом подій, що відбувалися на Балканському півострові за ці останні роки», на його думку, «є назрівання тих настроїв і тих питань, які знайшли собі такий бурхливий дозвіл під час двох балканських воєн, що закінчилися недавно», тому «представляється найімовірнішим, що після тимчасового затишшя з новою силою спалахне знову пожежа, яка може бути небезпечною і для всієї Європи» (Pogodin 1914b, 112).

О. Л. Погодін прозорливо передбачив місце вибуху порохового льоху континенту, який і привів до Першої світової війни. В роки цієї а також Громадянської воєн він редагував харківські газети, серед яких – «Русская жизнь», «Жизнь», «Жизнь России». О. Л. Погодін критично ставився до більшовицьких соціальних і політичних експериментів, тому він був гласним Харківської міської думи (1919), співпрацював з керівництвом білогвардійських Збройних сил Півдня Росії, зокрема командувачем Добровольчої армії генералом В. З. Май-Маєвським, відступав разом з ними з Харкова (грудень 1919) до Новоросійську, звідки на початку 1920 р. евакуюювався на ті самі Балкани, про які так докладно писав (Lyman 1993, 273).

О. Л. Погодін осів у новоствореному Королівстві сербів, хорватів і словенців (з 1929 р. – Югославії). Він продовжив тут активну викладацьку та наукову діяльність. У 1921–1939 рр. він був викладачем російської мови і літератури, а з 1939 по 1941 рр. – професором у Белградському університеті, засновником і головою ряду зарубіжних російських наукових товариств, зокрема Російського археологічного товариства в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців, членом белградського Союзу російських письменників і журналістів (Lapteva 2006, 183–184). Незважаючи на критичне ставлення до політичного ладу СРСР О. Л. Погодін залишився патріотом своєї покинутої Батьківщини, після розгрому Югославії в 1941 р. і встановлення режиму німецької окупації був звільнений з Белградського університету. Він помер в 1947 р. в Белграді вже в комуністичній Югославії Йосипа Броз Тіто. Йому пощастило не розділити трагічну долю своїх колег по імператорському Харківському університету А. С. Вязигіна і Г. О. Ільїнського, знищених один – в роки Громадянської війни, а інший – в епоху Великого терору.

Таким чином, хоча свої узагальнюючі праці «Історія Сербії» (1909) і «Історія Болгарії» (1910) О. Л. Погодін опублікував ще до переїзду в Харків, в роки своєї служби в Харківському університеті (1910–1919) він розглядав середньовічну балканську тематику в деяких своїх опублікованих роботах і курсах лекцій. Курс «Лекції зі слов'янських старожитностей» (1910), в тому числі і в тій його частині, яка стосувалася історії Балкан, по суті підбив підсумок всьому, зробленому вітчизняною історіографією в цій галузі за більш, ніж 60 років. Основні етапи політичного і культурного розвитку найбільших балканських народів він розкрив у виданому підручнику «Лекції з історії сербської та болгарської літератури» (1914). Хоча О. Л. Погодін не поділяв переконань слов'янофілів, деякі з їх положень знайшли своє відображення в його «Нарисах з історії слов'янської взаємності» (1910). Вперше у вітчизняній історіографії він опублікував узагальнюючий «Короткий нарис історії слов'ян» (1915) і працю «Слов'янський світ. Політичне та економічне становище слов'янських народів перед війною 1914 г.» (1915). При дослідженні причин і темпів утворення середньовічних держав у південних слов'ян О. Л. Погодін особливу увагу приділяв географічному фактору. У харківський період він також переклав і видав з власними доповненнями книгу К. Рота «Історія християнських держав Балканського півострова» (1914). О. Л. Погодін в харківський період своєї науково-педагогічної діяльності був не стільки дослідником, скільки популяризатором історії балканських народів. Однак такі завдання були цілком адекватні реаліям його епохи, а багато висновків, до яких він прийшов, зберігають свою актуальність і в даний час.

Дев'ятирічна творча діяльність А. Л. Погодіна в Харкові протікала в складних і суперечливих умовах передвоєнних і воєнних років, революції і громадянської війни, яка змусила його емігрувати до Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії).

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Drinov M. S. 1876. Yuzhnyie slavyane i Vizantiya v X veke [Southern Slavs and Byzantium in the X century]. Moskva: University Printing House, 152 s. (In Russian).
- Дринов, М. С. 1876. Южные славяне и Византия в X веке. Москва: Типография университета, 152 с.
- Gobino Zh. A. 2001. Opyit o neravenstve chelovecheskih ras [An experience of the inequality of human races]. Moskva: Odyssey, OLMA-Press, 2001. 768 s. (In Russian).
- Гобино, Ж. А. 2001. Опыт о неравенстве человеческих рас. Москва: Одиссей, ОЛМА-Пресс, 768 с.
- Isaev B. A. 2011. Geopolitika klassicheskaya i geopolitika sovremennaya [Classical geopolitics and modern geopolitics]. *Polis. Politicheskie issledovaniya*, vol. 2, s. 69–85. (In Russian).
- Исаев, Б. А. 2011. Геополитика классическая и геополитика современная. *Полис. Политические исследования*, № 2, с. 69–85.
- Korylov S. A. 2005. Problemy istorii slovianskykh narodiv v istorichnii dumtsi Ukrainy (ostannia tretyna XVII – pochatok XX st.) [Problems of the history of Slavic peoples in the historical thought of Ukraine (last third of the 17th – beginning of the 20th century)]. Kamyanets-Podilskyi: Oium, 464 s. (In Ukrainian).
- Копилов, С. А. 2005. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). Кам'янець-Подільський: Оіум, 464 с.
- Kulbakin S. M. Istoriya slavyan [History of the Slavs]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 1908, part 1, 124 s. (In Russian).
- Кульбакин, С. М. История славян. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 1908, часть 1, 124 с.
- Lapteva L. P. 1979. Pogodin Aleksandr Lvovich [Pogodin Alexander Lvovich]. *Slavyanovedenie v dorevoljucionnoy Rossii: Biobibliograficheskij slovar*. Moskva, s. 271–272. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 1979. Погодин Александр Львович. *Славяноведение в дореволюционной России: Биобиблиографический словарь*. Москва, с. 271–272.
- Lapteva, L. P. 2006. Aleksandr Lvovich Pogodin (1872–1947) kak issledovatel istorii slavyan [Alexander Lvovich Pogodin (1872–1947) as a researcher of the history of the Slavs]. *Srednevekovyyi gorod: mezhvuzovskiy nauchnyy sbornik*. Saratov: Saratovskiy gosudarstvennyy universitet, issue 17, s. 166–184. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 2006. Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь истории славян. *Средневековый город: межвузовский научный сборник*. Саратовский государственный университет, выпуск 17, с. 166–184.
- Lapteva L. P. 2011. Russkiy istorik-slavist Aleksandr Lvovich Pogodin: Zhizn i tvorchestvo (1872–1947) [Russian Slavic Historian Alexander Lvovich Pogodin: Life and Work (1872–1947)]. Moskva: House of the Russian Diaspora named after Alexander Solzhenitsyn, 148 s. (In Russian).
- Лаптева, Л. П. 2011. Русский историк-славист Александр Львович Погодин: Жизнь и творчество (1872–1947). Москва: Дом Русского Зарубежья имени Александра Солженицына, 148 с.
- Liman S. I. 1992. Harkovskiy period nauchnoy deyatel'nosti professora A. L. Pogodina [Kharkov period of scientific activity of professor A. L. Pogodin]. *Vestnik Harkovskogo universiteta*, Kharkov, vol. 363. Ser. «Istoriya», issue 26, s. 125–134. (In Russian).
- Лиман, С. И. 1992. Харьковский период научной деятельности профессора А. Л. Погодина. *Вестник Харьковского университета*, № 363, серия: «История», вып. 26, с. 125–134.
- Lyman S. I. 1993. Mediievistyka v Ukraini v kintsi XIX – na pochatku XX st. (1880–1917) [Medieval Studies in Ukraine in the late XIX – early XX centuries. (1880–1917)]. Candidate's thesis. Kharkiv, 346 s. (In Ukrainian).
- Лиман, С. И. 1993. Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (1880–1917): Дисертація... кандидата історичних наук. Харків, 346 с.
- Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istorikofilologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1911–1912 akademicheskij god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes at the Historical and Philological Faculty of the Imperial Kharkov University for the 1911–1912 academic year]. 1911. Kharkov, 22 s. (In Russian).
- Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1911–1912 академический год. 1911. Харьков: б.и., 22 с.
- Obozrenie prepodavaniya predmetov i raspredeleniya lektsiy i prakticheskikh zanyatiy po istorikofilologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1912–1913 akademicheskij god [Review of the teaching of subjects and the distribution of lectures and practical classes in the historical and philological faculty of the Imperial Kharkov University for the 1912–1913 academic year]. 1912. Kharkov: Pechatnik, 20 s. (In Russian).

Обозрение преподавания предметов и распределения лекций и практических занятий по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1912–1913 академический год. 1912. Харьков: Печатник, 20 с.

Obozrenie prepodavaniya predmetov po istoriko-filologicheskomu fakultetu imperatorskogo Harkovskogo universiteta na 1916–1917 uchebnyiy god [Review of teaching subjects at the Faculty of History and Philology of the Imperial Kharkov University for the 1916–1917 academic year]. 1916. Kharkov: Printing Business, 27 s. (In Russian).

Обозрение преподавания предметов по историко-филологическому факультету императорского Харьковского университета на 1916–1917 учебный год. 1916. Харьков: Печатное Дело, 27 с.

Picheta V. I. 1916. Retsenziya: Pogodin A. L. Kratkiy ocherk istorii slavyan. Moskva: Publishing house G. A. Leman, 1915. 124 s. [Review: Pogodin A. L. A short sketch of the history of the Slavs]. *Golos minuvshogo*, vol. 10. S. 207–208. (In Russian).

Пичета, В. И. 1916. Рецензия: Погодин А. Л. Краткий очерк истории славян. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 1915. 124 с. *Голос минувшего*. № 10. С. 207–208.

Pogodin A. L. 1910a. Nemetskiy natisak [German onslaught]. *Yuzhnyiy kray*, 14 October, s. 2–3. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910a. Немецкий натиск. *Южный край*, 14 октября, с. 2–3.

Pogodin A. L. 1910b. Opyat vostochniy vopros [Again the Eastern question]. *Yuzhnyiy kray*, 23 November, S. 5. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910b. Опять восточный вопрос. *Южный край*, 23 ноября, с. 5.

Pogodin A. L. 1910c. Leksii po slavyanskim drevnostyam [Lectures on Slavic antiquities]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 410 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910c. Лекции по славянским древностям. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 410 с.

Pogodin A. L. 1910d. Ocherki iz istorii slavyanskoy vzaimnosti. *Moskovskiy ezhenedelnik*, issue 10, s. 26–34, issue 11, s. 35–44, issue 15, s. 31–46, issue 20, s. 33–42 (In Russian).

Погодин, А. Л. 1910d. Очерки из истории славянской взаимности. *Московский еженедельник*, № 10, с. 26–34; № 11, с. 35–44; № 15, с. 31–46; № 20, с. 33–42.

Pogodin A. L. 1914a. Leksii po istorii serbskoy i bolgarskoy literature [Lectures on the history of Serbian and Bulgarian literature]. Kharkov: Printing house-lithograph S. Ivanchenko, 228 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1914a. Лекции по истории сербской и болгарской литератур. Харьков: Типография-литография С. Иванченко, 228 с.

Pogodin, A. L. 1914b. Sobyitiya 1905–1913 [Events 1905–1913]. In: Rot, K. *Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluoostrova (Bolgariya, Serbiya, Rumyniya, Chernogoriya, Gretsiya)* [History of the Christian states of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Sankt-Peterburg, s. 112–120. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1914b. События 1905–1913. Рот, К. *История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция)*. СПб., с. 112–120.

Pogodin A. L. 1915a. Kratkiy ocherk istorii slavyan [A brief outline of the history of the Slavs]. Moskva: G. A. Lehman's Publishing House, 124 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915a. Краткий очерк истории славян. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 124 с.

Pogodin A. L. 1915b. Slavyanskiy mir. Politicheskoe i ekonomicheskoe polozhenie slavyanskikh narodov pered voynoy 1914 g. [Slavic world. The political and economic situation of the Slavic peoples before the war of 1914]. Moskva: Printing House of the ID Sytin Partnership, VIII, 420 s. (In Russian).

Погодин, А. Л. 1915b. Славянский мир. Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва: Типография Товарищества И. Д. Сытина, VIII, 420 с.

Rot K. 1914. *Istoriya hristianskih gosudarstv Balkanskogo poluoostrova (Bolgariya, Serbiya, Rumyniya, Chernogoriya, Gretsiya)* [History of the Christian states of the Balkan Peninsula (Bulgaria, Serbia, Romania, Montenegro, Greece)]. Translated under the editorship and with an additional essay by Prof. A. L. Pogodin. St. Petersburg: P. P. Soikin Publishing House, 123 s. (In Russian).

Рот, К. 1914. История христианских государств Балканского полуострова (Болгария, Сербия, Румыния, Черногория, Греция). Перевод под редакцией и с дополнительным очерком проф. А. Л. Погодина. СПб.: Издательство П. П. Сойкина, 123 с.

Slavyanovedenie v dorevolutsionnoy Rossii. Izuchenie yuzhnyih i zapadnyih slavyan [Slavic studies in pre-revolutionary Russia. Study of the South and West Slavs] 1988. Moskva: Nauka, 400 s. (In Russian). Славяноведение в дореволюционной России. Изучение южных и западных славян 1988. Москва: Наука, 400 с.

Soloviev A. V. 1958. Pogodin Aleksandr Lvovich (K desyatiletiyu so dnya konchiny) [Pogodin Alexander Lvovich (On the tenth anniversary of his death)]. *Kratkie soobshcheniya Instituta Slavyanovedeniya AN SSSR*, issue 3, s. 57–59. (In Russian).

Соловьев, А. В. 1958. Погодин Александр Львович (К десятилетию со дня кончины). *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. № 3, с. 57–59.

Voznesenskiy S. 1915. Retsenziya: Pogodin A. L. *Kratkiy ocherk istorii slavyan*. Moskva: Publishing house G. A. Leman, 1915. 124 s.. [Review: A short sketch of the history of the Slavs]. *Russkaya myisl*, vol. 2, s. 17-18 (In Russian).
Вознесенский, С. 1915. Рецензия: Погодин А. Л. *Краткий очерк истории славян*. Москва: Издательство Г. А. Лемана, 1915. 124 с. *Русская мысль*, № 2, с. 17–18.

Дата подання статті до редакції – 30 червня 2021 р.

АКАДЕМИК МИХАЙЛО ПОПРУЖЕНКО (1866–1944) И НЕГОВИТЕ ПРИНОСИ ЗА БЪЛГАРСКАТА СРЕДНОВЕКОВНА ИСТОРИЯ

Никола Караиванов

Главен асистент, Департамент за информация и усъвършенстване
на учители към Софийския университет „Св. Климент Охридски“,
1619 София, България, e-mail: karaivanov_n.b@abv.bg

Академик Михайло Попруженко е етнически украинец, един от изтъкнатите българисти, дал значителни приноси за изучаването проблемите на средновековната българска история. Научно-преподавателският живот на акад. Михайло Попруженко е разделен по години само между два университета: Одеския (28 години, 1891–1919) и Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (21 години, 1920–1941). В статията се разглеждат изключително задълбочените и актуални и днес научни приноси за историята на Българското средновековие на украинския учен през целия негов творчески живот в Одеса и в София. В края на живота си акад. Попруженко се заема с изследването на огромна като значение и обем тема, посветена на Патриарх Евтимий Търновски, неговото време и провежданата от него езикова реформа. Много видни български учени историци са негови студенти и докторанти, но най-важното е, че голяма част от научните трудове на акад. Михайло Попруженко и днес не са загубили своята научна стойност и актуалност.

Ключови думи: акад. Попруженко, научни приноси, българска средновековна история.

ACADEMICIAN MIHAILO POPRUZHENKO (1866–1944) AND HIS CONTRIBUTIONS TO THE BULGARIAN MEDIEVAL HISTORY

Nikola Karaivanov

Chief Assistant, Department of Information and Teacher Training at Sofia University
„St. Kliment Ohridski“, 1619 Sofia, Bulgaria, e-mail: karaivanov_n.b@abv.bg

Academician Mikhail Popruzenko is an ethnic Ukrainian, one of the prominent Bulgarians, who made significant contributions to the study of the problems of medieval Bulgarian history. The scientific and teaching life of Acad. Mikhail Popruzenko is divided by years only between two universities: Odessa University (28 years, 1891–1919) and Sofia University “St. Kliment Ohridski” (21 years, 1920–1941). The academic article examines extremely in-depth and current scientific contributions to the history of the Bulgarian Middle Ages of the Ukrainian scientist throughout his creative life in Odessa and Sofia. At the end of his life, Acad. Popruzenko began to study a huge topic in terms of significance and volume, dedicated to Patriarch Evtimii Tarnovski, his time and the language reform he was carrying out. Many prominent Bulgarian historians are his students and doctoral students, but the most important thing is that most of the scientific works of Acad. Mihailo Popruzenko still have not lost their scientific value and relevance.

Keywords: Acad. Popruzenko, scientific contributions, Bulgarian medieval history.

Навършват се 155 години от рождението (25 юли 1866 г.) на Михайло Попруженко – един от изтъкнатите българисти, дал значителни приноси за изучаването проблемите на старобългаристиката, Българското възраждане, за значението на гр. Одеса като средище на българите през XIX в., за изучаване делото на български, руски и украински учени и културни дейци. През целия си научен и преподавателски път от 1891 до смъртта си през

1944 г. той е преподавател само в два университета: Новорусийския университет в Одеса от 1888 до 1919 г. и в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ от 1920 до 1941 г., когато се пенсионира като професор в университета. По отношение на българската историческа наука проф. Попруженко работи в продължение на десетилетия в три направления: 1. Българско средновековие; 2. Българско възраждане и 3. Значение на гр. Одеса за българската история. Нашата статия ще се ограничи само в приносите, които има проф. Попруженко в първото направление: Българското средновековие.

Михайло Георгиевич Попруженко е етнически украинец, роден на 25 юли 1866 г. в гр. Одеса. Баща му – протойерей Георгий Попруженко, има солидно богословско образование и е преподавател в Одеската Херсонска семинария. Михайло завършва Ришельовския лицей в родния си град през 1884 г. и веднага е приет за студент в Историко-филологическия факултет на Новорусийския университет, специалност „Славянска филология“. Още при откриването на Новорусийския университет през 1865 г. водещ преподавател в славянската филология е видния учен проф. Виктор Григорович, който през 1876 г. е заместен от проф. Александър Кочубинский, преподавател на Попруженко. И друг бележит професор – Фьодор Успенский, от Катедрата по обща история с големи научни интереси към историята на славянските народи, оказва силно влияние върху възгледите на младия студент (Арюпина 1976, 130).

Още като студент Михайло Попруженко проявява своите способности за научна работа със студията „Географическите названия у Гомера/Географски названия у Омир“, за която е удостоен със златен медал. Благодарение на своя баща, Михайло Попруженко установява връзки с българи, които се учат в Одеската семинария, и от тях се заражда интересът му към българската история и култура. Той се свързва също и с преподавателя от Харковския университет проф. Марин Дринов, който го ориентира в проблемите и създава у младия Попруженко траен научен интерес към старобългаристиката.

През 1888 г. Михайло Попруженко завършва Новорусийския университет и остава преподавател в него. Една от ранните му научни работи „Чтение Мариинското Четвероевангелия/Четене на Мариинското четвроевангелие“ под заглавие „Прошлое глаголицы/Миналото на глаголицата“ е публикувана във „Филологически записки/Филологически бележки“ през 1891 г. Попруженко се хабилитира за приват-доцент в Новорусийския университет през 1891 г., като чете лекции по няколко дисциплини: „Увод в славянознанието“, „История на славянските народи и литератури“, „Църковнославянски език“. Курсът по българска литература обхваща произведения от времето на св. св. Кирил и Методий до Христо Ботев и Иван Вазов.

Доц. Михайло Попруженко започва да работи върху магистърска дисертация за българския книжовник от XV в. Константин Костенечки. През март 1894 г. той защитава магистърска дисертация на тема: „Из истории литературной деятельности в Сербии XV века. „Книга царств“ в собрании рукописей библиотеки Императорского Новороссийского университета/Из историята на литературната дейност в Сърбия през XV в. „Книга на царствата“ в ръкописната сбирка на библиотеката на Императорския Новорусийски университет“. Материалът към дисертацията – „Книга царств/Книга на царствата“ е един от най-ценните ръкописи в Университетската библиотека на Одеса. Доц. Попруженко изтъква, че този литературен паметник е преведен през 1416 г. и дава своите исторически бележки за културното развитие на Сърбия през XV в., като описва литературната дейност на българския книжовник Константин Костенечки. Авторът разглежда правилата на правописа в сказанията на Костенечки, прави сравнителен анализ с правописа на „Книга на царствата“ и стига до извода, че тя се отнася към най-забележителните паметници от школата на сръбските ресавски преписвачи. Освен това в дисертацията си Попруженко утвърждава, че автор на превода на „Книга на царствата“ е Константин Костенечки. Дисертацията получава редица положителни рецензии в периодичния печат (Станчев 1993, 64).

Един от най-забележителните научни приноси на доц. Михайло Попруженко е неговото изследване на „Синодика на цар Борил“ по известния в науката Палаузов препис, който се съхранява в Народната библиотека в София. Първоначално през 1897 г. Попруженко публикува текста на паметника. Но ученият не се спира дотук и продължава да работи върху ръкописа и през 1899 г. публикува пълното свое изследване на този паметник в отделна книга. Изданието е знаково и има голямо значение за по-нататъшното изучава-

не на българската история (Лаптева 1988, 248). Тази книга доц. Попруженко представя като докторска дисертация по славянска филология и е защитена през същата 1899 г. в Харковския университет. Тук той получава голяма помощ от проф. Марин Дринов, в чието лична библиотека има и друг препис на „Синодик на цар Борил“ – тъй нареченият Дринов препис. При своето изследване доц. Михайло Попруженко съпоставя Палаузовия препис с Дриновия и това способства книгата му да стане значителен труд в областта на българската средновековна история (Арюпина 1976, 131).

Като обсъжда дисертационния труд на доц. Попруженко „Синодик на цар Борил“ (Одеса, 1899), проф. Васил Златарски пише: „Книгата на Попруженко ни дава пълно и всестранно изследване на този паметник. Заслугата на Попруженко в това отношение е много голяма, защото в неговото издание имаме „Синодикът...“ не само в пълен вид, но авторът значително ни облекчи и в изучаването на текста“ (Златарски 1899, 269). Видно е, че докторската дисертация на Попруженко е важен труд по българска история и история на българската литература, който хвърля светлина при изучаването на вътрешното положение в средновековна България през XIII и XIV в. Изследвайки текста на „Синодика...“ в литературно-историческо отношение, авторът привежда историята на изучаването на книжовния паметник, прави описание на ръкописа, определя времето на неговото написване и самия текст. В това изследване доц. Попруженко поставя и редица научни проблеми: за езика на паметника, за начина на превода от гръцки към славянски език и т.н.

Определен интерес предизвиква изследването на „Синодика...“ като източник на знания на живота в средновековна България и за изучаване на богомилското движение. Доц. Михайло Попруженко доказва връзката на богомилите с иконоборството и ги разглежда не само като религиозна, но и като социално-политическа секта. Учението на богомилите, освен нравственото си съдържание, включва в себе си и елементи на протеста срещу властта, затова цар Борил свиква събор срещу богомилите и „Синодикът...“ е неговият документ. Като източник за изучаване на богомилството „Синодикът...“, по мнението на доц. Попруженко, е на по-високо ниво, отколкото „Паноплията“ на Зигивин и „Словото...“ на Презвитер Козма. Последният представя богомилството като мрачна секта, но авторът разглежда богомилството като рационалистична секта, която изиграва голяма роля за интелектуалното развитие не само на България и Византия, но и на средновековна Европа (Станчев 1993, 65).

Много усилия и труд полага доц. Михайло Попруженко за изучаването на българската история. През лятото на 1899 г. той работи в България, като участва в работата на Комисията по изучаването на археологическите паметници на Североизточна България при Руския археологически институт в Цариград.

През 1908 г. Михайло Попруженко се хабилитира за професор в Историко-филологическия факултет на Новорусийския университет. Трябва да посочим две научни книги на проф. Попруженко с българска тематика, публикувани в Русия: „Материали для библиографии по Кирилло-Методиевскому вопросу/Материали за библиография по Кирило-Методиевския въпрос“ (Москва, 1902) и „Св. Козмы Пресвитера слово на еретики и поучение от божественных книг/Слово на св. Козма Презвитер срещу еретиците и поучение от божествените книги“ (Москва, 1907). Неговата дейност не се ограничава само с научно-преподавателската работа. Много години той е член и секретар на Одеското дружество за история и древности, от 1896 г. до напускането на Одеса през 1919 г. проф. Попруженко е директор на Одеската градска публична библиотека.

Спасявайки се от хаоса и насилията на болшевишката революция през 1919 г., проф. Попруженко напуска завинаги Одеса и живее отначало в Скопие, а през 1920 г. се преселва в София, където веднага е приет за преподавател по руска литература в Катедрата по славянска филология на Историко-филологическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. В София той продължава задълбочено да проучва историята на Българското средновековие. (Алманах СУ, 1929, 153). На проф. Михайло Попруженко е присъдено научното звание „академик“ от Българската академия на науките през 1941 г. Той загива, когато работи в кабинета си по време на бомбардировка на англо-американската авиация над българската столица на 30 март 1944 г. Погребан е в София (Станчев 1993, 68).

Като филолог и историк една от основните тематични насочености на многогодишните научни разработки на акад. Михайло Попруженко са посветени на проучване живота

и делото на св. св. Кирил и Методий и на продълженото дело от техните ученици. В редица свои книги и публикации акад. Мийхайло Попруженко определя Кирило-Методиевската проблематика за основополагаща в славянската филология, „...сбор от въпроси, които се отнасят не само до личното дело на двамата братя славянски просветители, но и до културния живот на целокупното славянство изобщо“ (Илински 1934, III). В обема на това понятие според него се включват „...език, писмо, книжнина и книжовни паметници, просветители и религиозен живот, национален подем и съзнание за единство на всички славянски народи, без оглед на религиозната принадлежност и на социалните условия, на политическия и културен живот, сетне – влияние върху околните народи и разни други неща, които в едно или друго отношение стоят във връзка с тях“ (Илински 1934, III). Акад. Попруженко анализира хипотезите за създаването на глаголицата и за нейната същност, като поддържа мнението, че тя е най-старата славянска азбука и неин създател е св. Кирил, проследява нейното възникване и очертава кръга на глаголическите паметници. Той е категоричен привърженик на тезата за българския произход на Кирило-Методиевския език, изказана най-напред от проф. Ватрослав Ягич (1838–1923 г.). Тази научна позиция на проф. Ягич, акад. Михайло Попруженко и други видни слависти превръща българознанието в една от основните дисциплини на общото славянознание. С тази своя позиция акад. Попруженко влиза в директен научен спор с разпространеното от някои украински историци схващане, че езикът на св. св. Кирил и Методий е взиман от староукраински текстове, когато двамата братя са изпратени с мисия при хазарите. С каква писменост са написани тези текстове никой не може да каже, защото нито един такъв текст не е достигнал до наши дни и не е известен на науката. Най-виден представител на това измислено „научно“ схващане по онова време е украинският учен проф. Иван Огиенко (Станчев 1993, 66).

Акад. Михайло Попруженко е един от авторите на Кирило-Методиевските библиографии. Идеите си за създаване на подобни справочници той излага още в началото на научната си дейност: „Заметки по Кирилло-Методиевскому вопросу/Бележки по Кирило-Методиевския въпрос“ (1892), „Материали для библиографии по Кирилло-Методиевскому вопросу/Материали за библиография по Кирило-Методиевския въпрос“ (1902) и други. Заедно с проф. Стоян Романски акад. Попруженко е инициатор за издаването на библиография за двамата славянски первоучители в България през 1934 г. и системно работи върху нейното продължение, излязло през 1942 г. В тази книга, която в основни линии следва труда на проф. Илинский, са събрани от акад. Попруженко 878 библиографски единици, част от които са анотирани. Данните се отличават с голяма точност, като в някои случаи допълват и поправят сведенията от библиографията на проф. Илинский. Също в „Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирил и Методий“ (София, 1935) акад. Попруженко включва не само библиография, посветена на славянските апостоли и первоучители, но и подробни анотации, и други сведения във връзка със систематизирането на тази информация. Той периодично прави обзори на нови книги и статии с Кирило-Методиевска проблематика, като оценките му винаги отразяват собствено гледище, изказва мнението си по важни трудове и издания на учени като Петър Лавров, Александър Теодоров-Балан, Иван Огиенко, Иван Гошев (Попруженко 2003, 217).

Акад. Михайло Попруженко е член на Кирило-Методиевската комисия при Българската академия на науките, един от инициаторите и съосновател на международната Комисия за издаване на изворите за живота и дейността на Кирил и Методий при Българската академия на науките. Заедно с проф. Стоян Романски очертава стратегията на Комисията и съставя „Репертоар за кирилските извори за живота и дейността на Кирил и Методий“ (1935), а в Комисията работи върху събирането на преписите от Пространното житие на св. Кирил. Акад. Попруженко ратува за пълно издание на изворите за живота и дейността на св. св. Кирил и Методий, изследва и Кирило-Методиевските традиции сред другите славянски и неславянски народи като руси, хървати, албанци и други. Той смята, че св. св. Кирил и Методий са допринесли за християнизацията на населението в Херсон по време на своята хазарска мисия. В статията си „България и Киевска Рус“, публикувана в сп. „Родина“ през 1939 г., допуска, че още преди смъртта на св. Методий през 885 г. християнството се разпространява в Киевска Русия и че проповедите на славянските апостоли достигат до Западните Карпати (Попруженко 2003, 217).

Други приноси на акад. Михайло Попруженко за делото на славянските първоапостоли са книгите „Прошлое глаголицы/Миналото на глаголицата“, (1891), „Заметки по Кирило-Методиевскому вопросу/Бележки по Кирило-Методиевския въпрос“ (Одеса, 1892), „Равноапостолите Св. св. Кирил и Методий“ (София, 1936), „Към въпроса за ролята на славянството в световната история“ (София, 1920), както и изследванията на отношенията между славяните и византийската империя в културно-политически план в специалната студия „Славяне и Византия/Славяните и Византия“ (1916).

Издадените книги на акад. Михайло Попруженко „Синодик на цар Борил“ (София, 1928) (Попруженко 1928) и „Козма Презвитер, български писател от X век“ (София, 1936) не са изгубили своята научна актуалност и днес. Тези издания са изработени въз основа на щателно издирени и анализирани преписи и на нови материали от византийски извори. За пръв път е напечатано включеното в „Синодика...“ славословие за светите Седмочисленици – св. св. Кирил и Методий и техните петима ученици. Изданието има коментар и обширно филологическо изследване (Попруженко 2003, 217).

Акад. Попруженко пише: „Богомилството, бидейки сериозен фактор за духовния живот на народа, давало основния тон на литературата, пораждайки в нея интерес към религиозните сюжети, апокрифите, усвоени или наоноваведени от еретиците...“ (Попруженко 1928, 139). И по-нататък украинският учен споделя: „България рано е влязла в културния живот на балканските славяни, като бързо и енергично е заявила за себе си като страна, която може да даде достатъчно доказателства за самостоятелно духовно творчество, тъй като писателите ѝ много скоро започват да съдействат за развитието и укрепването на славянската писменост“ (Попруженко 1928, 139).

В началото на 40-те години на XIX в., когато Виктор Григорович се готви да пътува по българските земи, той преписва в Москва единственото запазено произведение на старобългарския писател Презвитер Козма „Беседа против новопоявилата се богомилска ерест“, което е притежание на проф. Николай Погодин. Този препис след смъртта на Григорович е предаден на Одеската научна библиотека и акад. Михайло Попруженко публикува това произведение на старобългарската литература през 1907 г., а след това, както посочихме, и през 1936 г. (Григораш 2007, 64).

В книгата „Козма Презвитер, български писател от X век“ е разгърнато обстойно историко-филологическо проучване, в което аргументирано се доказва, че старобългарският писател е живял през X в., по времето на цар Петър (927–969). Акад. Попруженко смята, че в книгата за Презвитер Козма са обединени две самостоятелни творби: полемичното съдържание против еретиците и поучително слово. Според украинския учен те са възникнали независимо една от друга и са слети от по-късни преписвачи на „Беседа против богомилите“. „Беседата“ е разглеждана от автора на широк фон, като той привежда съпоставки с най-ранната славянска книжовна традиция (например с „Житие Кирилово“ и „Житие Методиево“), за част от която се смята и това произведение. Акад. Михайло Попруженко поставя в книгата си и проблема за новия превод на богослужебните книги по времето на цар Симеон Велики (управлявал 893–927 г.), за тъй наречената Симеонова редакция, като се дава изчерпателна характеристика на „Златния век на българската култура“ и на преводната литература по това време – богословско-тълкувателна, историческа, поучителна, житийна. За тази книга проф. Стефан Младенов в своята рецензия заключава: „Великолепната книга на проф. М. Попруженко ще бъде посрещната с най-голяма радост от всички слависти и българисти. За нея той заслужава искрена и дълбока благодарност“ (Младенов 1937, 508)

Украинският учен многократно подчертава огромното значение на 24 май – Празника на св. св. Кирил и Методий, за българите и за обединяващата му роля за славянските народи в брошуриите „Слава Кириллу и Мефодию/Слава на Кирил и Методий“ (София, 1921), „Равноапостолите Кирил и Методий“ (1936), в уводната статия по случай Деня на славянските първоучители във в. „Русь“ (София, 1923), в „Подвигът на светите братя Кирил и Методий“ (юбилеен вестник, 1937) и др. В края на живота си акад. Попруженко се заема с изследването на една огромна като значение и обем тема, посветена на Патриарх Евтимий Търновски, неговото време и провежданата от него езикова реформа (Попруженко 2003, 218).

Години след смъртта на акад. Михайло Попруженко неговата дъщеря Анна Михайловна предава на съхранение в Архива на Българската академия на науките, Института по история, архива на акад. Попруженко, който и днес се съхранява там. Този архив на академик не е комплектуван цялостно, защото някои ръкописи са изнесени в Съветския съюз след 1944 г. и не се знае къде се намират. Поради това можем да кажем, че не всички работи на учения в ръкопис са ни известни (Русева 1993, 32). В споменатия архив се съхранява ръкопис от 240 машинописни страници, озаглавен „История на България“, том I. Съдържанието на тази история обхваща времето на средновековна България – от нейното създаване през 680 г. до падането на българския народ през 1396 г. окончателно под турско робство. Тази история на акад. Попруженко съдържа седем глави, след всяка от които има библиография и бележки (Любенова 1997, 254).

Научно-преподавателският живот на акад. Михайло Попруженко е разделен между Новорусийския университет в Одеса (28 години) и Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (21 години). В първия етап от живота си той издава фундаментални трудове, които му създадоха международна известност. Във втория, софийския период акад. Попруженко продължава своите научни изследвания, преработвайки и издавайки основните си трудове, развивайки своите научни хипотези и участвайки заедно с български колеги в нови трудове от библиографски характер (Гергова 2004, 356). В България, която става негова втора родина, той получава признание за своите научни приноси в областта на Българското средновековие и Възраждане. През 1938 г. на проф. Михайло Попруженко е присъдена почетната научна степен „доктор хонорис кауза“ на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, а също и най-високото научно звание – „академик“, на Българската академия на науките, което получава през 1941 г. (Тодорова 2013, 68). Много видни български учени са студенти на акад. Михайло Попруженко. Най-важното обаче е, че голяма част от неговите научни трудове и днес не са загубили своята научна стойност и актуалност.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Almanah na SU 1929. Almanah na Sofiyskia universitet 1888–1928 [Almanac of Sofia University 1888–1928]. Sofia. (In Bulgarian).
- Алманах на СУ, 1929. Алманах на Софийския университет 1888–1928. София.
- Aryupina L. 1976. Mihayl Georgievich Popruzhenko: odesskiy period deyatelnosti [Mikhail Georgievich Popruzhenko: Odessa period of activity]. *Bibliograficheskiy slovar*. Tom I. Minsk. (In Russian).
- Арюпина, Л. 1976. Михайл Георгиевич Попруженко: одесский период деятельности. *Библиографический словарь*. Том I. Минск.
- Gergova A. 2004. Balgarska kniga. Entsiklopedia [Bulgarian book. Encyclopedia]. Sofia. (In Bulgarian).
- Гергова, А. 2004. Българска книга. Енциклопедия. София.
- Grigorash N. 2007. Ukrainskata literaturivedska balgaristika ot XIX i sredata na XX vek: lichnosti i shkoli [Ukrainian literary Bulgarian studies from the 19th and the middle of the 20th century: personalities and schools]. Veliko Tarnovo. (In Bulgarian)
- Григораш, Н. 2007. Украинската литературоведска българистика от XIX и средата на XX век: личности и школи. Велико Търново.
- Zlatarski V. 1899. Sinodikat na tsar Boril. Retsenzia [The Synod of Tsar Boril. Review]. *Balgarski pregled*. Kn. 9–10. Sofia. (In Bulgarian).
- Златарски, В. 1899. Синодикът на цар Борил. Рецензия. *Български преглед*, кн. 9–10, София.
- Iliniski G. 1934. Predgovor kam knigata na Mihaylo Popruzhenko: „Opyt sistematicheskoy Kirillo-Mefodyievskoy bibliografii“ [Preface to the book by Mikhail Popruzhenko: “The experience of a systematic Cyril and Methodius bibliography”]. Sofia. (In Russian).
- Илински, Г. 1934. Предговор към книгата на Михайло Попруженко: „Опыт систематической Кирилло-Мефодьевской библиографии“. София.
- Lapteva P. 1988. Lapteva, P. Izuchenie istorii slavyan [Study of the history of the Slavs.]. *Slavyanovedenie v dorevolutsionnoy Rossii*. Moskva, 1988. (In Russian).
- Лаптева, П. 1988. Изучение истории славян. *Славяноведение в дореволюционной России*. Москва.
- Lyubenova L. 1997. Lyubenova, Lizbet. Nepublikovanata „Istoria na Bulgaria“ ot Mihaylo Popruzhenko (1866–1944) [The unpublished «History of Bulgaria» by Mihailo Popruzhenko (1866–1944)]. *Rodina*, kn. 1–2. Sofia. (In Bulgarian).

Любенова, Л. 1997. Непубликуваната „История на България“ от Михайло Попруженко (1866–1944). *Родина*, кн. 1–2, София.

Mladenov S. 1937. Kritika i otzivi. Mihaylo Popruzhenko. „Kozma Prezviter, balgarski pisatel H vek“ [Criticism and reviews. Mikhail Popruzhenko. “*Kozma Presbyter, Bulgarian writer of the 10th century*”]. *Uchilishten pregled*, кн. 4. Sofia. (In Bulgarian).

Младенов, С. 1937. Критика и отзиви. Михайло Попруженко. „Козма Презвитер, български писател Х век“. *Училищен преглед*, кн. 4, София.

Popruzhenko M. 1928. Sinodik tsarya Borila [Synod of Tsar Boril]. Sofia. (In Russian).

Попруженко, М. 1928. Синодик царя Борила. София.

Popruzhenko M. 2003. Popruzhenko, Mihail. Kirilo-Menodieva entsiklopedia. [Popruzhenko, Mikhail. Cyril and Methodius Encyclopedia]. Том III. Sofia. (In Bulgarian).

Попруженко, М. 2003. Кирило-Методиева енциклопедия. Том III. София.

Ruseva A. 1993. Dokumenti bez grif „Strogo sekretno“ izdatat darzhavni tayni [Documents without the stamp “Top Secret” reveal state secrets.] *Standart*, br. 442, 24.11.1993. (In Bulgarian).

Русева, А. 1993. Документи без гриф „Строго секретно“ издават държавни тайни. *Стандарт*, бр. 442, 24.11.1993.

Stanchev M. 1993. Ukrainskite izsledvania varhu problemite na balgarskata kultura [Ukrainian research on the problems of Bulgarian culture]. *Balkanistichen forum*. Кн. 1, Sofia. (In Bulgarian).

Станчев, М. 1993. Украински изследвания върху проблемите на българската култура. *Балканистичен форум*, кн. 1, София.

Todorova Ts. 2013. Pochetnite doktori na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“ (1888–1939) [Honorary doctors of Sofia University “St. Kliment Ohridski” (1888–1939)]. Sofia. (In Bulgarian).

Тодорова, Ц. 2013. Почетните доктори на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1888–1939). София.

Дата на подаване на статията в редакцията – 18 април 2021 г.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК [80(=16):39]:316.647.8

DOI 10.7546/DS.2021.14.25

**СТЕРЕОТИП ЯК ЗНАК ЛІТЕРАТУРНО-ФОЛЬКЛОРНОЇ
ТРАДИЦІЇ Й ІНСТРУМЕНТ ПІЗНАННЯ СВІТУ.
РЕЦЕНЗІЯ НА: СТЕРЕОТИПЪТ У СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ,
ЛИТЕРАТУРИ И КУЛТУРИ. СБОРНИК С ДОКЛАДИ
ОТ ЧЕТИРИНАДЕСЕТИТЕ МЕЖДУНАРОДНИ
СЛАВИСТИЧНИ ЧТЕНИЯ, СОФИЯ, 26–28 АПРИЛ 2018 Г.
ТОМ ВТОРИ. СОФИЯ: УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“, 2019. 501 С.**

Оксана Кузьменко

Доктор філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України пр. Свободи, 15, Львів, 79000, Україна
o.kuzmenko@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

**STEREOTYPE AS A SIGN OF LITERARY AND FOLKLORE
TRADITION AND A TOOL FOR LEARNING ABOUT THE
WORLD. REVIEW OF: THE STEREOTYPE IN SLAVIC
LANGUAGES, LITERATURES AND CULTURES.
COLLECTION OF PAPERS FROM THE FOURTEENTH
INTERNATIONAL SLAVIC READINGS, SOFIA,
APRIL 26–28, 2018. VOLUME TWO. SOFIA: UNIVERSITY
PUBLISHING HOUSE “ST. KLIMENT OHRIDSKI”, 2019. 501 P.**

Oksana Kuzmenko

Doctor Philological Sciences, Senior Research Associate, Institute of Ethnology
National Academy of Sciences of Ukraine, 15 Svobody Pr., Lviv, 79000,
Ukraine o.kuzmenko@nas.gov.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-0512-6388>

Двотомний збірник «Стереотип у слов'янських мовах, літературі та культурі» містить тексти доповідей, які були виголошені упродовж 26–28 квітня 2018 року на XIV Міжнародних славистичних читаннях, які традиційно проходять в Університеті «Св. Климентія Охридського» (м. Софія, Болгарія) під патронатом факультету слов'янської філології. Перший том присвячено мовознавству, а другий – науковій тематиці чотирьох споріднених галузей: літературознавства, культурології, антропології та фольклористики. Їхня когерентність визначила структуру тому, який поділено не за вказаними напрямками, а за видами стереотипів. Завдяки такому групуванню збірник відображає важливу спільність у теоретико-методологічних засадах вивчення категорії й спорідненість тематиці, скерованій на розкриття структури стереотипу.

Поняття «стереотип» майже сто років тому увів у гуманітарний дискурс американський журналіст, соціо-політолог Волтер Ліппман (Walter Lippmann, «Public opinion», 1922) і відтоді воно набуло дуже широкого застосування й численних дефініцій. Стереотип передусім вивчають у тих напрямках антропологічних досліджень, які зосереджені

на практиці культурних взаємодій в епоху глобалізації (Herzfeld 2005), на усталених формах поведінки в міжнаціональних стосунках (Berting et al. 1995) та в масмедійному просторі (Hiimäe 2009). Як дослідницький предмет стереотип розглядають через різномірні об'єкти культури, де він «живе» чи «оживає», а саме: у фольклорі, у художній літературі, театрі, кіно, медіа тощо. Відтак сьогодні «стереотипність» є однією з ознак масової культури, яка у складній, часто парадоксальній мережі зв'язків між ментальним і звичаєвим, глобальним і локальним, гендером та ідентичністю, релігією та мораллю, «своїм» та «чужим», через спрощення й емблему презентує дуже складний світ буття, де (авто)стереотипи є умовою важливих когнітивних процесів та формування соціальної яви людини.

В останній третині ХХ ст. пізнання національно-ідеологічних стереотипів та гетеростереотипів активно перейшло зі сфери соціологічної в (етно)лінгвістичну (Wenzel 1978; Yavorskaya 1999; Bartmiński 2007; Tolstaya 2015) та етнологічно-фольклористичну (Cieński 1982; Bayburin et al. 1991; Bartmiński 1999; Ajdacic 2015; Bartmiński 2019). Перетікання і використання терміна зумовило послідовне його навантаження атрибутивом «етнічний». Заглиблення в етнічний / фольклорний стереотип, розшифрування його семантичної багаторівневості, повторюваності та вибірковості відбулося на широкому полі традиційної європейської культури, і зокрема слов'янських народів (Belova 2005; Pyatachenko 2007; Shuma 2016 та ін.).

Отож, у дуже об'ємний за обсягом другий том увійшло 58 доповідей дослідників з більшості слов'янських країн: Болгарії, Македонії, Польщі, Росії, Сербії, Словаччини, України, Хорватії, Чехії. Відкриває збірник доповідь Панайота Карагьозова, професора Софійського університету «Св. Климентія Охридського», декана філологічного факультету, у якій подано аналіз поеми Володимира Маяковського «Володимир Ілліч Ленін» (1924). Дослідник ставить питання про те, чому твір, який був знаковим для початку ХХ ст., стає динамічним стереотипом комуністичного партоцентризму. Замислюється, як «партоцентризм», утворений за аналогією до понять «теоцентризм», «антропоцентризм» та «етноцентризм», мутував в «культоцентризм». Досвідчений літературознавець-компаративіст розглядає поему на широкому тлі пов'язаності російської літературної традиції з болгарською та загалом з південнослов'янськими літературами, у яких стереотип вождя мав свої регіональні варіанти. Дослідник уважно сканує політичну атмосферу часу постання літератури, у якій ілюзія того, що комуністична партія дає можливість «кожній кухарці керувати державою», була більш привабливою, ніж традиційна віра у потойбічне життя.

Структура збірника представлена шістьма розділами. До першого розділу під назвою «Культурні та літературні стереотипи» увійшло 11 статей, головною віссю яких є розкриття стереотипів художньої літератури доби соцреалізму та постмодерну з точки зору вираження в них історичних травм. У доповіді Б. Джурича (Бобан Нурић, Белградський ун-т, Сербія) «Руйнування стереотипу російського революціонера: Б. В. Савінков (В. Ропшин) і його роман «Конь бледный» розглядається конфлікт ідей російської революції 1917 року. Дослідник зупиняється на питанні особливостей двох її типів – егоїстичного нігілізму та християнського революціонізму. Ключовим для письменника, «полум'яного борця проти царського самодержавства і більшовицької влади», було зрозуміти нову метафору часу – апокаліпсис, породжений терором. Питання: як узгодити християнські заповіді «не убий» із згубними діями кривавого терору тих, які боролися зі злом і водночас «сіяли зло» – залишається риторичним, оскільки побудувати гуманний світ на терорі, як підсумував дослідник, неможливо.

Соціальна лірика поета Войтеха Міхаліка стала предметом доповіді М. Навратілі (Martin Navrátil, Ун-т Константина Філософа в Нітрі, Словаччина). Розглядаючи риси селянського гуманізму, автор застановляється на питанні творчих компромісів й автоцензури в умовах домінування методу соціалістичного реалізму та норм тогочасної культурної політики. Література тоталітарного періоду Словаччини також у центрі уваги В. Божілової-Стоянової (Велимира Божілова-Стоянова, Софійський ун-т «Св. Климентія Охридського», Болгарія), об'єктом студії якої проза Павела Віликовського, Яна Йоханідеса і Душана Митана. Болгарська дослідниця аналізує мову творів крізь призму авторського ідіолекту, де засадничим є індивідуальний вибір лексичних засобів, що було однією із форм невідповідності традиції й стереотипам соціалітератури другої половини ХХ ст.

Сербська дослідниця Р. Перунович (Ружа Перуновић, Новосадський ун-т) продовжує свої наукові інспірації щодо відображення теми Голокосту в сучасній літературі. На прикладі роману Джорджа Лебовича «Semper Idem» вона оцінює Голокост як найбільшу трагедію ХХ ст., що позначена безумством, недовірою і фатумом. Розглянувши мотиви страху і страждань, авторка доходить до важливих спостережень про значення твору, у якому пошуки сенсу Добра і Зла у світі, захопленому злочинами Другої світової війни. Вона наголошує на тому, де варто знаходити правду, яка засвідчує людяність, а саме: у тому малому, що засвідчує особисте несхвалення зла щодо євреїв та у їхньому порятунку. Тематику вивчення літературного образу Голокосту доповнює доповідь Х. Яніва (Кристіян Янев, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»). Взявши до розгляду один з найбільш суперечливих романів сучасної польської літератури жахів «Ніч живих євреїв» Ігора Остаховича, болгарський дослідник зупиняється на питаннях термінології та генології. Перше він розглядає у координатах «травматичного сюрреалізму» (за М. Валігурською) чи «травматичного реалізму», а з другим – апелює до української критики, яка визнає, що жанрова конвенція масової літератури дозволяє порушувати болючі аспекти минулого, зокрема щодо «забуття» та «меж репрезентації» теми Голокосту в польській культурі (О. Сливинський).

В. Колев (Владислав Колев, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») обрав для розгляду художні стереотипи поеми українського поета-шістдесятника Івана Драча «Чорнобильська Мадонна», актуальність якої посилена незникаючою антропологічною проблемою духовної екології. У студії наголошено на своєрідності поетичного погляду поета на трагічний не тільки для українців, але й для усього людства момент ядерної катастрофи, яка ставляється із Біблійною символікою. Поему осмислено крізь приму давніх світових культурних патернів (скажімо, у мотиві «розділення» Євою яблука та атома в ядерному енергоблоці чи в типології образів Богоматері, яка оплакує Христа, і матері, яка ховає загиблого сина-пожежника). На основі аналізу поетичних інтерпретацій божественних заборон дослідник слушно твердить, що негачія віри неминуче призвела до моральної кризи у суспільстві, породила естетику безвіри та етику, яка існує тільки у сфері деформованого й розколеного мислення.

Завершується блок доповідями, пов'язаними із результатами досліджень типології та динаміки стереотипів, задіяних у театральних постановках. Стереотип «Князь-Христос» представлено у студії С. Підсосонного (Сергей Подсосонный, Варшавський ун-т, Польща), патріархальні стереотипні моделі у становленні професійного болгарського театру – у доповіді Н. П'ятової (Николета Пътова, БАН, Болгарія), історико-патріотичні стереотипи у сюжеттах перших національних болгарських і польських балетних лібрето розглянув В. Емельянінков (Віталій Емельянінков, Ун-т Марії Кюрі-Склодовської в Любліні, Польща).

У доповіді М. Алексича (Милан Алексич, Белградський ун-т) порушено проблему функцій стереотипу та розуміння його як інструменту для погляду на «іншого». Основним матеріалом послужили новели Іво Андрича з його першої збірки «Приповетке» (Белград 1924). Нобелівський лауреат, який народився і виріс у поліетнічному середовищі, сформувався та жив у різних державах, багато уваги приділяв усній оповідній творчості, у якій, як вважав, можна віднайти «смысл нашей доли». Проаналізовано саме ті тексти письменника, в яких розкриваються різні історичні моменти життя і страждання сербів під час Австро-Угорської окупації у її «цивілізаційній місії» та після Першої світової війни. Остання загострила відчуття національної ідентичності сербів. Відтак стереотип іншого, як вважає дослідник, зачіпає питання поділу народів Боснії за походженням, релігією, ставленням до іноземців, а також за традиційними уявленнями, зокрема щодо внутрішнього опору до усього нового, в основі якого архетипний страх.

Хорватська учена Е. Банова-Депоп (Estela Banov-Depore, Ун-т в Рієні), відома за працею «Звуки і знаки: міжкультурні та інтермедіальні хорватські студії» (2011), презентувала доповідь про міфологічні впливи у літературознавстві та оповідній літературі хорватського модернізму. В її основі важливі аспекти сучасної науки, яка розглядає фольклорний твір як складний текст культури, у якому очевидний сильний взаємозв'язок мовлення і фольклору, комунікативної реальності й динаміки традиційного тексту (Муkytenko 2018). Авторка відштовхується від генези поетики модернізму, що проявився у час зламу ХІХ–ХХ століть.

Цей час позначений спалахом наукових досліджень фольклору, що зумовлювалося становленням національних традицій. Осмислення архетипних образів та фольклорних стереотипів, які функціонують у масовій культурі, простежено через фольклоризм прози двох класиків хорватської писемності першої половини ХХ ст. Спершу Владимира Назора, у творчості якого міфологічний компонент відіграє значну роль символізації, а також Івани Брлич-Мажуранич, знаної дитячої казкарки та новелістки. Дослідниця спостерегла, що фольклоризм письменників ґрунтується на двох рецепціях: усної народної традиції та наукової літератури. Щодо останнього аспекту, то такою беззаперечно стала праця історика Натко Ноділа («Релігія сербів та хорватів на основі народних пісень, оповідань та мови» [Religija Srbâ i Hrvatâ na glavnoj osnovi pjesama, riča i govora narodnog], 1888), яка послужила формуванню окремих літературних мотивів та персонажів.

Другий підрозділ «Хронотопні стереотипи» поєднав вісім доповідей, які розглядають стереотипи знакових топосів світу (Париж, Нью-Йорк) та культурних ландшафтів (Америка, Ірландія), які постали головню з подорожніх записок початку ХХ ст., які були типовим явищем того часу (див. про галицько-українську традицію: Нолук 2020). У них пропагується урбаністична ідея, за якою місто є особливою ментальною конструкцією та формою, в яку можна вписати різномірні, розбіжні та протилежні значення. Відповідно сюди увійшла доповідь Б. Чолака (Бојан Чолак, Ін-т літератури та мистецтва, Белград) про стереотипний образ громадянки/громадянина міста. На основі двох романів та збірки оповідань Велька Миличевича (1886–1929) розкриваються рамки опозиції село/місто, вибудовується парність образів «негативний / позитивний», де жінка – дружина – мати протиставляється чоловік – батько – вітчим. За цими координатами вибудовано патріархальний патерн письменника та стереотип ідеального сільського способу життя, розкрито проблематику (не)моральності жінки та демонічності міста, яке руйнує сім'ю та особистість.

У компаративному підході до подорожньої есеїстики хорвата Густава Матоша і серба Йована Дучича доповідь І. Христової (Іна Христова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»). Болгарська літературознавиця аналізує індивідуальні установки та варіації західнослов'янського стереотипу Парижа як центру найвищих досягнень європейської культури. Вона наголошує, що вибудовування авторами діалогу між своє і чуже відбувалося з перспективи самоусвідомлення, ідентифікації та меланхолійно-ностальгійного настрою, яким підживлювалося усвідомлення нерозвиненості та обмеженості рідного середовища у протизагу до культури цивілізаційної столиці.

Теоретичний зріз різних концепцій художнього простору як однієї з головних категорій зовнішнього світу подає Т. Бончева (Тиха Бончева, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»), яка зосередилася на працях російських, німецьких та французьких філософів, соціологів, літературознавців ХVII–ХХ ст. (Г. Лессінга, М. Бахтіна, М. Гайдегера, А. Лефевр, М. Бланшо, М. Фуко, Г. Башляр). Дослідниця акцентувала на суперечці між представниками культури простору і культури часу, яка лежить в основі більшості ідеологічних конфліктів. Її висновок стосується проблеми всебічності простору, яка впливає на літературно-теоретичний фокус розуміння космосу.

М. Русева (Марія Русева, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») дослідила образ Америки з перспективи болгарських мандрівників 20–30-х рр. ХХ ст. (З. Чолакова, О. Чавова, В. Узунов). Маршрут Нью-Йорк – Чикаго – Вашингтон вписується в заздалегідь задані стереотипи, а враження, накопичені на цьому шляху, доповнюються захопленнями оцінками прогресу американського суспільства. Для мандрівників, як робить висновок Русева, краєвиди мегаполісу виділяються великими пропорціями (і горизонтально і вертикально), особливо тими, що зростають залізними колосами хмарочосів (Емпайр-стейт-Білдінг). Аналіз стереотипів гео-поетичного культурного простору Ірландії у творчій рецепції сербської літератури ХХ ст. стало метою дослідження М. Джурич (Мина М. Турић, Белградський ун-т), яка через імагологічні підходи простежила художній простір як взаємозв'язок образів свій та чужий.

Доповіді наступних трьох учасників конференції не зовсім відповідають рубриці, оскільки більше стосуються ідеологічних та гендерних стереотипів, проблем повсякденного та офіційного спілкування. Знана сербська дослідниця політичної мови Г. Джерич (Гордана Ђерић, Ін-т європейських студій, Белград), запропонувала нову диференціацію мовленнєвих стереотипів, зосередившись на різниці між поняттями довгої та обмеженої

тривалості. Вона вважає, що проблема стереотипів стосується взаємозв'язку мови та істини, а втрата чіткості у значеннях конкретних слів веде до маніпуляції, за допомогою якої формуються нові твердження та зображається (ір)реальність. Авторка монографії «Словник зайвих слів» (2019) говорить про стереотипи як своєрідні риторичні маркери, які, втрачаючи свою переконливість, можуть розпадатися, у політичній системі. Її дослідження корисне у стосунку до українських реалій, коли маніпулятивна політика гаслами призвела до кількох революційних зрушень початку ХХІ ст.

А. Стишович Милованович (Ана Стишовић Миловановић, Ін-т сербської культури, Лепосавич) представила тему історичного стереотипу та його деконструкції у модерній сербській прозі. Дослідниця виходить з тези, що усі твори ґрунтуються на історичних фактах і їхнє вивчення необхідне, щоб віднайти етнічне коріння у сьогоденні. На прикладі творчості Мілісава Савича, Александра Гаталіци а також Деяна Атанацковича, який описував Першу світову війну, вона звертається до нашого часу як віку зневаженого розуму. Завершує підрозділ доповідь О. Кузмич (Александра Кузмић, Філологічна гімназія, Сербія) «Гендерні стереотипи та їх деконструкція у чорних комедіях Душана Ковачевича («Марафонці біжать почесним колом, а Радован третій»), у якій прокоментовано особливості художніх прийомів гротеску, травестії та насмішки, які були використані для вираження безглузлого. Ракурс комічного як спосіб виявлення та усвідомлення певного стереотипу суголосний сучасним поглядам на гумор. Скажімо, Майкл Біллінґ вважає його особливим соціокультурним явищем, яке спрямоване на врегулювання норм суспільної поведінки (Billig 2005).

У третьому розділі «Стереотипи патріархального світу» включено шість статей, у яких у теоретичних рамках літературознавчої критики модернізму та гендеру проаналізовано традиційні явища балканської та польської літератури початку ХХ ст., які є оригінальним явищем духовного світу Центрально-Східної Європи.

Докторка філософського ф-ту Загребського ун-ту М. Белич (Маріяна Бийелич, Хорватія) представила аналіз оповідань болгарського письменника Йордана Йовкова (1880–1937). На їх основі вона розглядає динаміку головних чоловічих ролей, говорить про кризу патріархальної свідомості, яка розпочалася після Першої світової війни. Дослідниця зазначає, що підважувало й руйнувало жорсткі рамки опозиції чоловіче – жіноче. Водночас вона заперечує, що ознаки домінування, раціоналізму, працьовитості, самоконтролю і насильства є характеристиками суто чоловічого архетипу. З точки зору феміністичної теорії до своєї теми підходить і Б. Солеша (Бильана Солеша, Ун-т Ніша, Сербія). Авторка простежила репрезентацію жіночих персонажів у їх взаємозв'язку з чоловічими образами. Зробила висновок про вплив реалістичного мистецтва на порушення устоїв патріархальної ідеології та їх наперед визначені гендерні ролі. Подібний погляд на стереотип «жіночого» у тексті македонської дослідниці Л. Караниколової-Чочоровської (Луси Караниколова-Чочоровска, Ун-т «Голце Делчев», Штип), яка поставила питання про зв'язок патріархальності й ментальності, які можуть змінюватися у різних історичних епохах. Аналізуючи звичаї, ритуали, вірування, які впливали на спосіб життя балканських жінок наприкінці ХІХ ст., вона підходить до розуміння стереотипу з соціологічної сторони. Авторка висуває тезу про стереотип як вид «очікуваної» моделі поведінки. Робить висновки, що категорія тісно пов'язана із традиційним ставленням та громадською думкою про жінок, а також зауважує, що неписані суворі правила впливали на те, чому жінки зазнавали більшої стигматизації при порушенні норм, визначених патріархальним суспільством.

«Чоловічі» стереотипи, сформовані під впливами національних проєктів, дослідили Є. Дараданова (Елена Дараданова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») та Х. Николовска (Кристина Николовска, Ун-т «Кирила і Методія», Скоп'є). Перша – на прикладі хітового роману хорватського письменника Анте Томіча «Що таке безвусий мужчина?» (2000), показала уявлення про балканських чоловіків в неореалістичній конвенції гумористичної прози, де анекдотичні ситуації повсякдення бравурних персонажів є тлом, на якому вирізьблюються сучасні соціокультурні стереотипи ерца-патріотів (військового, міністра, священника). А друга на прикладі роману Ліліяни Пандеви про пристрасне і заборонене кохання («Годуюча мати») показала цілу низку взаємопов'язаних стереотипів: соціальних, статусних, гендерних, класових, «тюремних».

У третій розділ «Моделі та концепції тексту» упорядники включили десять доповідей, більшість з яких застосовують герменевтичний підхід до текстів з епохи постмодернізму. Словацька літературознавиця І. Димова (Ирена Димова, Ун-т ім. Матея Бела, Банська Бистриця) подає характеристику Трнавської поетичної групи. Б. Цветкова (Боряна Цветкова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») висвітлює художні прийоми роману Павао Павличича «Вечірній акт» подвійності (фікція/метафікція) та відповідальності (читача за текст), які характерні для постмодерністської естетики хорватської літератури. Польський дослідник Я. Галант (Jan Galant, Ун-т ім. Адама Міцкевича в Познані) інтерпретує оповідання Анджея Кійовського «Шифри» (1964), у якому стереотип (війни) та автостереотип (польська нація) займають центральне місце в описі стосунків між батьком та сином. Протистояння уявлень головних героїв, сформованих до 1939 року та у світову війну, дозволяють побачити когнітивний потенціал стереотипів й структуру тексту, який дістав важливий голос у дискусії про польський героїзм та патріотизм 1960-х рр. В. Шолце (Венцеслав Шолце, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») на матеріалі записок болгарського історика й дипломата Симеона Радева простежує співвідношення стереотипу і портрету князя, згодом царя Болгарії Фердинанда І. Б. Ілієв (Борис Ілієв, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») зосереджується на утопічно-фантастичних працях Карела Чапека й натуралістично-математичних перспективах Станіслава Лема. Висвітлюючи тенденції літератури міжвоєнного періоду, дослідник задається актуальними для сьогодення питаннями еволюції людини як біологічного виду. К. Митич (Кристина Митић, Ун-т Ніша, Сербія) представила аналіз стереотипу іновірця на матеріалі подорожніх записок сербського письменника Григорія Божовича (1880–1945). На основі подібностей та відмінностей, мовних та конфесійних стереотипів у письменника, який у своїх рефлексіях часто порівнював фольклорні твори, змальовував широку панораму загальнолюдських проблем у їх регіональному вияві. Одним з важливих аспектів уваги знаного етнолога й антрополога є релігійне різноманіття та поділи у балканському світі, де існують дві протилежні моделі реагування на право інших людей бути різними (мотив праведності власної й гріховності чужої релігії, коли інший сприймається як чужий).

М. Бачейска (Мирjana Бечејски, Ін-т сербської культури, Приштина, Лепосавич) та С. Ратков Квочка (Јелена Ратков Квочка, Карловачка гімназія, Сремски Карловци, Сербія) проаналізували доробок сербського інтелектуала Данила Киша (1935–1989). Відомий антиглобаліст у житті та мистецтві протидіяв різним етнічним та соціокультурним стереотипам (передусім націоналізму та євроцентризму). Авторки наголосили на головних ідеях Киша щодо особистої свободи людини, релятивізму світу та євроцентризму, під яким він розумів сучасний вид етноцентризму й варіант стійкого культурно-етнічного стереотипу про «цивілізованих» та «варварів», «Схід» та «Захід», Європу та Балкани.

Не зовсім доречним видаються у підрозділі три доповіді, які стосуються теми фольклоризму та краєзнавства. Скажімо доповідь Р. Александрової (Розалія Александрова, Медичний ун-т, Пловдив, Болгарія) є оглядом книги сучасного болгарського письменника, журналіста і мандрівника Румена Стоїчкова «Серце на долоні», в якій оповіді, записані у стилі усної історії. Вони представляють локальну народну творчість маленьких сіл та хуторів. У доповіді І. Рашевої (Ивета Рашева, БАН, Болгарія) запропоновано нове прочитання маловідомих творів двох болгарських письменників Велико Йорданова Влкова (1872–1944) та Елина Пелина (1877–1949), які пов'язані із болгарським епосом, зокрема із староболгарськими легендами про царя Бориса. Доповідь М. Арежина (Мирjana Арежина, Бая-Лукський ун-т, Сербія) присвячена стереотипним уявленням про жіночу красу в поезії поета-петраркіста Шишка Манчетича (1457–1527) з Дубровника. Авторка дослідила, що поет Ренесансу послуговувався народнописаними образами та стереотипними формами, зокрема у виборі кольорів, які створювали ідеалізований портрет жінки та дівчини. Подібно до народних колядок чи чарівних казок про принцес, зовнішність красуні у творах Манчетича має фольклорний стандарт, за яким обличчя – біле, очі – як зірки блискучі, волосся – золотисте, а руки, чоло і шия – білосніжні.

Четвертий і найбільший розділ «Стереотипи і фольклор» включає 13 статей, в яких представлено аналіз фольклорних стереотипів у різних жанрах народної творчості слов'ян: казках, переказах, ліричних та обрядових піснях. Головну увагу звернено на особливості стереотипності традиційних текстів та їхню соціокультурну прагматику.

Механізми фольклоризації в полі уваги болгарської етнологіни В. Тончевої (Веселка Тончева, БАН), яка проаналізувала пісню «Хубаво си, моя горо», яка стала гімном болгар-емігрантів за кордоном та виразом їхнього неперервного зв'язку з батьківщиною. Авторка бере за основу модель тексту та формулу «ліс сумує / чорніє за листям, а герой – за юністю». Словесний стереотип вона розглядає у порівнянні з сербськими та македонськими варіантами. Окремо прослідковує генезу мелодії, яка, на її думку, може походити з єврейських міських пісень другої половини XIX – початку XX ст. Натомість поетика колискових пісень під дослідницьким мікроскопом сербської фольклористки Т. Вуйнович (Татjana Вуйновић, Ун-т Нови Сад). Дослідження опирається на великий корпус текстів, у яких фігурує образ сну. Авторка ставить за мету виявити спосіб, яким сон бачиться та переживається, вказує на аналогію між засинанням і межею «сон / смерть». Семантико-структурний аналіз творів показав, що у сербських колискових «сон» найчастіше матеріалізований у двох формах: як персоналізована істота та об'єкт, який можна переміщати, купувати, дарувати, колисати. Вуйнович вдається до розлогих порівнянь зі спорідненими жанрами, зокрема варіантами балканослов'янських текстів поховального оплакування (типологія мотивів збирання квітів у раю, забування), коментує головні ритуальні дії, які пов'язані із народженням дитини та періодом опісля.

Поетика сербських весільних пісень цікавить Н. Будимир (Наташа Будимир, гімназія, Нови Сад), яка розглянула мотив благословіння як стереотипне місце, виражене формулами-побажання (щастя, плідності, довголіття, гармонійних сімейних стосунків).

Великий блок доповідей присвячено фольклорній прозі. Сербські народні казки із колекції В. Краджича в оптиці уваги В. Тодорової (Весна Тодоров, Вища школа професійних студій для вихователів, Крушеваць). Дослідниця вдається до класифікації стереотипів, серед яких виділяє: лінгвістичні, стереотипи дій, загальні, стійкі, сучасні. Звертає увагу на поняття стереотипності казкових персонажів, зокрема жіночих, роль яких, з погляду дослідниці, здебільшого пасивна і поза сімейними стосунками та домом обмежена. Про македонську казку йдеться у доповіді В. Мойсової-Чепишевської (Весна Мойсова-Чепишевска, Ун-т «Святих Кирила і Методія», Скоп'є). Учена зазначила, що автори сучасних казок намагаються переглянути давні гендерні стереотипи, а також усталені архаїчною традицією міжособистісні стосунки. Вона також зауважила, що нові літературні твори стимулюють толерантність серед дітей та сприяють їхньому розумінню різноманітності світу. Ця доповідь суголосна із міркуваннями М. Салхіової (Martina Salhiova, Ун-т ім. Масарика, Брно). Чеська дослідниця виділила чотири типи казок: 1) книжка з малюнками для найменших; 2) історія з авантюрними елементами, 3) роман; 4) з календарною структурою. Усі вони представляють зміни стереотипних уявлень, зокрема щодо головних казкових героїв. Застосувавши порівняльно-типологічний метод, авторка дійшла висновку, що трансформації в казках породжують неоднозначного персонажа, що змушує глибше замислитися над його оцінкою та вибором. Доповідь Т. Янкової (Таня Янкова, Пловдивський ун-т «Паїсій Хілендарський», Болгарія) стосується чеських казок з колекції Карела Ербена (1811–1870). Збирач та дослідник фольклору, знаний також як поет та перекладач «Слова о полку Ігоревім», який вів широку кореспонденцію з фольклористами свого часу, і зокрема з Ізмаїлом Срезневським.

Структурні стереотипи у побудові сербських та болгарських народних казок розглянула М. Шлукич (Марија Шљукић, Белградський ун-т). Вона проаналізувала ініціальні та фінальні формули, а також символіку чисел (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 15, 18, 20, 22, 29, 30, 60, 90, 99, 100, 300, 365, 1000, 2000, 3000), які є кількісними ознаками дій, персонажів, предметів. Образ жebraка та способи його зображення у польських народних казках XIX – першої половини XX ст. розглянув П. Гроховський (Piotr Grochowski, Ун-т Миколая Коперника у м. Торуні). Польський фольклорист визначив, що величезна кількість зображень персонажа походить від двох стереотипів. Перший (dziad) пов'язаний з традиційними релігійними віруваннями, в яких до жebraків ставились як до представників померлих предків. Другий (żebak) – із сучасної світської концепції соціальної корисності, в якій «багатство» трактується як знак Божого благословення, а «бідність» розглядається як щось підозріле і гріховне. Автор спостерігає динаміку двох конкуруючих світоглядів, за якою суспільство замінило традиційну концепцію «іншого»: від представника священного світу або надприродних сил на уявлення про «іншого» як прикру людину, яка не хоче наслідувати «наш» спосіб життя.

Неказкову прозу, зокрема стереотипні уявлення про локалізацію скарбів представлено в доповіді Н. Котельникової (Наталія Котельникова, Державний Російський дім народної творчості ім. В. Д. Полєнова). Дослідниця зосереджується на концепті «місце прихованого скарбу». Розкрито основні локуси та простежено їхній зв'язок із видами переказів. Зроблено висновок, про значення простору для певного типу сюжету: якщо скарб був захований у місцях, освоєних людьми, наприклад, у будинку і в його частинах (піч, горище), на підвір'ї чи на кладовищі, то його походження невідоме, або пов'язане із простими людьми; якщо ж скарби приховані далеко від проживання людей (ліс, гори, водні об'єкти), то вони корелюють з історичними подіями та особами, або з іноетнічними групами.

А. Павлович (Александар Павловић, Ін-т сербської культури, Приштина) визначив елементи гендерної стереотипізації патріархальних відносин, згідно з якими жінці з регіону на півдні Косова і Метохії найчастіше призначають підлегле становище у стосунку до чоловіка. Основна увага на центральній події свята Білої Масниці, яке є ритуалом, що символізує весілля Королевича Марка, найулюбленішого персонажа сербського епосу. Інший аспект епічної культури південних слов'ян дослідила Д. Петкович (Даниїєла Петковић, Ін-т літератури та мистецтв, Сербія). У доповіді розглянуто стереотипну ситуацію «розмова юнака з конем та зброєю» у корпусі південнослов'янських творів та російських билин. Проаналізовано місце інших ситуацій (герой планує дію, потрапляє у біду, прощається) у тканині епічного тексту, де більш виразне спілкування характерне для кульмінації, що відображає найвищі емоції головного героя. Цікаво, що у вирішальний момент, коли потрібна швидкість і сила, герой обіцяє коню нагороду (прикраси), амбівалентна символіка яких вказує на посередницьку роль тварини. Дослідниця звернула увагу на синкретизм фольклорної мови, коли в епічній поемі вживлюються формули, що є типові для інших апелювативних жанрів (замовлянь, обітниць, благословень, проклять, докорів та голосінь).

Словацька дослідниця Г. Міхалкова (Gabriela Mihalková, Пряшівський ун-т) у доповіді показали форми дейксису з похоронної промови 1704 р., яку написав словацький церковний та суспільно-політичний діяч Данієл Крман (1663–1740), приятель Івана Мазепи. Жанр, в якому комунікативні наміри, зорієнтованість проповідника на адресата відіграють значну роль, визначає його лексик. Авторка проводить ґрунтовний лінгвістичний аналіз, зважаючи на особливості використання відповідних займенникових форм у тексті промови.

Останній п'ятий розділ «Соціолітературні, етнокультурні та освітні стереотипи» відведено восьми доповідям, де більшість авторів обрали завжди актуальну тему етностереотипів та їхніх концептуальних полів.

Стаття провідної фольклористки Ін-ту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України Оксани Микитенко присвячена питанню історії входження етноніма «серб» в українську мову, фольклор та культуру. Дослідниця ретельно відслідковує різноманітні джерела та фактичні дані з історії сербів-переселенців, які від XVIII ст. стали значимою частиною українського етнокультурного ландшафту та одним з ключових «імен» фольклорної пам'яті (в історичних переказах козацької доби, у піснях про Запорізьку Січ, баладах про «сестру-отруйницю»). Авторка дуже уважно добирає різноманітні варіанти поетичних свідчень формування українцями культурно-історичного стереотипу серба та його фольклорне сприйняття. Доповнює згадане дослідження стаття сербського дослідника Б. Златковича (Бранко Р. Златковић, Ін-т літератури та мистецтв, Белград). На основі подорожніх книг XIX століття, мемуарів, щоденників (Бождара Груєвича), історіографічних праць, листувань та усних переказів XIX ст., він розглядає стереотип образ серба у візії турків, росіян та греків. Окрім виділених ознак «войовничий», «непереможний» і «жорстокий», інші стійкі характеристики щодо сербів сформувалися на основі соціокультурних змін й приналежності до різних середовищ та політичних систем.

Етностереотип болгарської спільноти представлено у статті Л. Мороз-Греляк (Lilla Moroz-Grzelak, ПАН, Польща). Матеріалом дослідження стали тексти польського священнослужителя з конгрегації воскресіння, Павела Смоліковського, який у 1874–1882 роках працював у Болгарії. Стаття є спробою відповісти на питання, якою мірою картина болгарського суспільства була відображенням релігійних відносин та суперництва між като-

лицизмом та православ'ям, і якою мірою воно сприяло руйнування стереотипу болгарина як «варвара» і «простака». Смоліковський бачив важливу роль св. Кирила та Мефодія у всьому слов'янському світі, вважаючи їх інтеграторами, що об'єднали християн.

Сербські дослідниці І. Іконіч (Ivana Ikonic, коледж Срмські Карловач) та М. Брковіч (Mirjana Brkovic, Ун-т Нови Сад) розглянули гумористично-сатиричний стереотип православно духовенства у масовій літературі від XVIII до XXI ст., простеживши його метаморфози у ЗМІ (книгах, журналах, фільмах та Інтернет). Використавши карикатурні ілюстрації газет кінця XIX ст. і плакати початку XXI ст., вони дослідили природу комізму образів, що ґрунтується на невідповідності між словами та справами, у негативній поведінці священнослужителів.

Антропологічний підхід до мовних стереотипів мають доповіді двох болгарських дослідників. К. Мичева-Пейчева (Калина Мичева-Пейчева, БАН) розглядає (анти)стереотипи в текстах некрологів, а Н. Папучієв (Николай Папучієв, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського») зосередився на ідеологічних стереотипах пам'яті про недавнє, які виявляються у повідомленнях, написаних в книзі для відвідувачів Меморіального будинку Георгія Димитрова (в селі Коватчевці), провідної фігури болгарської історії комуністичного режиму. Система фраз та речень, їхній розподіл аналізуються у зв'язку з культурними стереотипами, християнськими ідеями та болгарськими традиціями, зокрема уявленнями про смерть чи про комуністичне минуле.

Стереотипи, виражені в болгарській дитячій субкультурі, вивчає В. Стоянов (Валентин Стоянов, училище «Св. Климента Охридського»). Автор робить висновок, що шкільні жарти є не тільки частиною фольклору, створеного учнями, батьками та вчителями, але й колективної свідомості. Дослідник запропонував класифікацію стереотипів за функціями: 1) гедоністичні; 2) компенсаційні; 3) коригуючі. Суттєво доповнює заявлену проблематику доповідь А. Дам'янової (Адриана Дамянова, Софійський ун-т «Св. Климента Охридського»), яка розглянула взаємозв'язок стереотипів зі шкільним досвідом та впливом на нього соціальних мереж (інтернет).

Підсумовуючи короткий огляд, зазначимо, що навіть за відсутності авторів з Білорусії, Словенії та у відчутному багатоголосі балканських дослідників збірник дуже виразно показує жвавий та ритмічний пульс народознавчого дискурсу учених усього слов'янського світу. Осмислюючи історичне буття слов'ян та їхніх найближчих сусідів, фольклористи, антропологи, етнологи, літературознавці глибоко проникають у природу ідеологічних, етнокультурних, конфесійних, гендерних та суто фольклорних (структурних, мовних) стереотипів. Усі ці типи, як показали цікаві й проблемні дослідження, попри свої регіональні варіації (у стосунку до чужий як інший, пасивне жіноче / чоловіче активне) мають генеральні подібності, а саме: іманентну природу, типові формульні способи вираження, високе емоційне навантаження, пов'язаність із категорією часу, стійкість, а головне – віднесеність до сучасного міжетнічного полілогу та соціокультурного життя, яке щодень ставить людину перед вибором між добром і злом, красою і потворністю, залежністю і пануванням, патріархальним і модерним.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Ajdacic D. 2015. Zhinochi etnostereotipi balkanskikh slovyan [Female Ethnic Stereotypes of the Balkan Slavs]. *Erotoslaviya: peretvorennaya Erosa u slovyanskikh literaturakh* [Erotoslavia: the Transformation of Eros in the Slavic Literature]. Kyiv: Tempora. S. 41–52. (In Ukrainian).

Айдачич, Д. 2015. Жіночі етностереотипи балканських слов'ян. *Еротославія: перетворення Ероса у слов'янських літературах*. Київ: Темпора, с. 41–52.

Bayburin A. K., Kon I. S. (red.) 1991. Etnicheskie stereotipy muzhskogo i zhenskogo povedeniya [Ethnicity Stereotypes of Male and Female Behavior]. Sankt-Peterburg: Nauka, 320 s. (In Russian).

Байбурич, А. К., Кон, І. С. (ред.) 1991. Етнічні стереотипи мужского и женского поведения. СПб.: Наука, 320 с.

Bartmiński J. 2007. Stereotypy mieszkają w języku. *Studia etnolingwistyczne* [Stereotypes Live in Language. Ethnolinguistic Studies]. Lublin: Wyd-wo Un-tu M. Curie-Skłodowskiej, 360 s. (In Polish).

Bartmiński J. (red.) 1999. Słownik stereotypów i symboli ludowych [Dictionary of Stereotypes and Folk Symbols]. Lublin: Wydawnictwo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, t. 1. Kosmos, 482 s. (In Polish).

- Bartmiński J. (red.) 2019. Słownik stereotypów i symboli ludowych [Dictionary of Stereotypes and Folk Symbols]. Lublin: Wydawnictwo Un-tu Marii Curie-Skłodowskiej, t. 2. Rośliny, cz. Kwiaty, 295 s.
- Belova O. V. 2005. Etnokulturnye stereotypy v slavyanskoj narodnoy traditsii [Ethnocultural Stereotypes in the Slavic Folk Tradition]. Moskva: Izdatelstvo Indrik, 288 c. (In Russian).
- Белова, О. В. 2005. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции. Москва: Индрик, 288 с.
- Berting J., Villain-Gandossi C. 1995. Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne [The Role and Significance of National Stereotypes in International Relations: an Interdisciplinary Approach]. *Narody i stereotypy [Nations and Stereotypes]* / red. T. Walas. Kraków, s. 13–27.
- Billig M. 2005. Laughter and Ridicule. Towards a Social Critique of Humour. London: SAGE Publications Ltd., 272 p.
- Cieński M. 1982. Folklor a stereotypy [The Folklore and Stereotypes]. *Literatura ludowa [Journal Folklore and Popular Culture]*, issue 2, s. 3–14.
- Herzfeld M. 2005. Cultural intimacy: Social poetics and the real life of states, societies, and institutions. 2nd edn. New York, London: Routledge, p. 201–210.
- Hiiemäe R. 2009. Violence in Mass Media: Stereotypes, Symbols, Reality. *Media & Folklore. Contemporary Folklore IV*. Edited by Mare Kõiva. Tartu: ELM Scholarly Press, p. 195–204. URL: <http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/cf/cf4> (Date of the application 10.02.2021).
- Holyk R. 2020. Zgadaty chas i prostir: memuarystyka j literatura podorozhej u galyckij kulturnij tradyciji [Remember Time and Space: The Memoirs and Travel Literature in the Galician Cultural Tradition]. *Strategiji memuarnoi ta mandrivnoi literatur zaxidnoukrayinskykh pysmennykyv drugoyi polovyny XIX – pershoj polovyny XX stolittya / vidpov. red. T. Pastukh. L'viv: In-t ukrayinoznavstva im. I. Krup'yakevycha NAN Ukrayiny, s. 472–561. (In Ukrainian).*
- Голик, Р. 2020. Згадати час і простір: мемуаристика й література подорожей у галицькій культурній традиції. *Стратегії мемуарної та мандрівної літератур західноукраїнських письменників другої половини XIX – першої половини XX століття / відпов. ред. Т. Пастух. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, с. 472–561.*
- Puatachenko S. 2007. Inoetnichni obrazy ta stereotypy yih spryjnnyattya v ukrayinskomu folklori [Foreign Ethnic Images and Stereotypes of their Perception in Ukrainian Folklore]. *Materialy do ukrayinskyj etnologiyi [Materials to Ukrainian Ethnology]*, issue 6 (10), s. 235–241. (In Ukrainian).
- П'ятченко, С. 2007. Іноетнічні образи та стереотипи їх сприйняття в українському фольклорі. *Матеріали до української етнології*, вип. 6 (10), с. 235–241.
- Wenzel A. 1978. Stereotype in gesprochenener Sprache. Form, Vorkommen und Funktion in Dialogen. München: Hueber. 179 s.
- Yavorskaya G. M. 1999. Obraz cheloveka v dvizhenii (k opisaniyu etnotsentricheskikh stereotipov) [The image of men in motion (towards the description of ethnocentric stereotypes)]. *Logicheskij analiz yazyka. Yazyki dinamicheskogo mira / otv. red. N. Arutyunova, I. Shatunovskiy. Dubna, s. 304–311. (In Russian).*
- Яворская, Г. М. 1999. Образ человека в движении (к описанию этноцентрических стереотипов). *Логический анализ языка. Языки динамического мира / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Шагуновский. Дубна, с. 304–311.*
- Tolstaya S. 2015. Stereotip i kartina mira [Stereotype and Picture of the World]. *Obraz mira v tekste i ritualie*. Moskva: Russkiy fond sodeystviya obrazovaniyu, s. 54–64. (In Russian).
- Толстая, С. 2015. Стереотип и картина мира. *Образ мира в тексте и ритуале*. Москва: Русский фонд содействия образованию, с. 54–64.
- Shuma L. 2016. Etnichnyj stereotyp roma (cygana) v narodnykh legendax [The Ethnic stereotype of roma (gypsy) in Folk Legends]. *Studia methodologica*, no 43, s. 128–135. (In Ukrainian).
- Шума, Л. 2016. Етнічний стереотип рома (цигана) в народних легендах. *Studia methodologica*, вип. 43, с. 128–135.
- Mykytenko O. 2018. Modalnist folklorного tekstu v aspekti kognityvnyh doslidzhen [Modality of Folk Text in the Aspect of Cognitive Researches]. *IN HONOREM: sbornyk statej k 90-letyuu A. E. Suprun / pod. red. E. N. Rudenko, A. A. Kozhynovoj. Mynsk: RYVSh, s. 195–206. (In Ukrainian).*
- Микитенко, О. 2018. Модальність фольклорного тексту в аспекті когнітивних досліджень. *IN HONOREM: збірник статей к 90-літтю А. Е. Супруна / под. ред. Е. Н. Руденко, А. А. Кожиновой. Минск: РИВШ, с. 195–206.*

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

**РЕЦЕНЗИЯ НА: KOLODA V., GORBANENKO
S. AGRICULTURE IN THE FOREST STEPPE REGION
OF KHAZARIA. LEIDEN – BOSTON: BRILL, 2020. 116 P.**

Олег Бубенок

проф., д-р. і. наук, Інститут сходознавства ім. А. Кримського
Національної академії наук України, 01001, м. Київ,
вул. М. Грушевського, 4, helgebub@i.ua,
<https://orcid.org/0000-0002-0104-6081>

**REVIEW OF THE MONOGRAPH: KOLODA V.,
GORBANENKO S. AGRICULTURE IN THE FOREST
STEPPE REGION OF KHAZARIA.
LEIDEN – BOSTON: BRILL, 2020. 116 P.**

Oleg Bubenok

Prof., Dr.h.Sc., A. Krymskyi Institute of Oriental Studies 01001, Kyiv, st. Hrushevsky, 4,
helgebub@i.ua, <https://orcid.org/0000-0002-0104-6081>

Останнім часом для дослідників історії Хозарського каганату сталася знаменна подія – вийшла англomовна версія монографії В. Колоди та С. Горбаненко «Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні»*. Це може свідчити про зростання інтересу світової наукової громадськості до хозарознавчих студій. Отже, В. В. Колода та С. А. Горбаненко гідно репрезентували свої дослідження на міжнародному рівні. Це значний успіх. Тому приємно привітати авторів із цим досягненням.

Актуальність теми дослідження обумовлена тим фактом, що в останні післярадянські десятиліття виходило не так вже багато узагальнюючих монографічних досліджень, безпосередньо присвячених населенню північно-західних територій Хозарського каганату. Як справедливо зазначили у Вступі автори, в Україні такою роботою була монографія О. О. Тортіки «Північно-Західна Хозарія в контексті історії Східної Європи (друга половина VII – третя чверть X ст.)». Ця робота була написана як суто історичне дослідження із залученням археологічних матеріалів. Проте ще не було в останні десятиліття узагальнюючого археологічного дослідження, присвяченого пам'яткам лісостепового варіанту салтівської культури. Білою плямою для дослідників залишалася сільськогосподарська діяльність носіїв салтівської культури в субрегіоні. Тому вихід монографії В. В. Колоди та С. А. Горбаненко «Agriculture in the Forest Steppe Region of Khazaria» є дуже вчасним.

Можна повністю погодитись з думкою авторів монографії, що сільське господарство становило основу економіки Хозарського каганату як й інших ранньосередньовічних держав Європи та Азії. Раніш В. К. Міхєєв опублікував монографію, присвячену господарству салтівського населення в басейні Дону та Сіверського Дінця. Але час вимагає окремого монографічного дослідження, присвяченого дослідженню саме сільського господарства племен лісостепу у складі Хозарського каганату. Це і становить актуальність теми

* Перше видання монографії вийшло українською мовою в 2018 р.: Колода В. В., Горбаненко С. А. Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні. Київ: Академперіодика, 2018. 170 с.

дослідження. І автори дослідження намагалися заповнити цю прогалину наших знань про Хозарський каганат.

Варто зазначити, що автори монографії є відомими фахівцями в галузі хозарської археології. Особливо це стосується В. В. Колоди, який досліджує пам'ятки салтівської культури протягом більше трьох десятиліть. Він є автором кількох монографій та не однієї сотні статей, присвячених вивченню пам'яток салтівської культури в лісостепу. Його ім'я широко відоме у науковому світі далеко поза межами України. Він достойно представляє харківську школу хозарознавства.

Другий автор книги С. А. Горбаненко представляє Відділ археології раннях слов'ян Інституту археології НАН України. Сфера його наукових інтересів: сільське господарство і промисли людських спільнот на теренах Лівобережної України до утворення Київської Русі. Але він фахівець із дуже специфічної галузі – палеоботаніки, що має пряме відношення до дослідження розвитку сільського господарства. Про це можуть свідчити його чисельні публікації в Україні та поза її межами, присвячені сільському господарству слов'ян та їхніх сусідів в період раннього Середньовіччя.

Отже, авторами монографії «Agriculture in the Forest Steppe Region of Khazaria» є дуже досвідчені дослідники і їхня компетентність не підлягає сумніву. Тому автори монографії продемонстрували високій професіоналізм у висвітленні такого питання, як сільське господарство у лісостеповій зоні Хозарського каганату. Варто надати належне авторам дослідження за те, що вони не намагалися дати якусь етнічну атрибуцію пам'яткам салтівської культури, бо це питання дуже складне. Як відомо, на початку ХХ ст. перші дослідники Верхньосалтівського комплексу пов'язали місцеві пам'ятки, представлені катакомбами, безпосередньо з хозарами (Babenko 1910; Babenko 1914; Pokrovskiy 1905). Трохи згодом А. А. Спіцину вдалося довести, що катакомбні могильники салтівського типу знаходять прямі аналогії на Північному Кавказі, саме там, де письмові джерела середньовіччя традиційно локалізують аланів (Spizhin 1909). Крім того, В. К. Міхеєву в лісостеповій зоні серед пам'яток салтівської культури вдалося виявити трупоспалення, етнічна приналежність яких до сих пір є предметом дискусій (Mikheev 1974). Варто також згадати ґрунтові могильники салтівської культури в лісостепу, які традиційно пов'язують з протоболгарами. Останнім часом дослідники схиляються до думки, що вже не можна називати лісостеповий варіант салтівської культури «аланським». Як бачимо, до їхнього числа належать також і автори монографії «Agriculture in the Forest Steppe Region of Khazaria».

Монографія має чітко продуману структуру і складається із Вступу, шести розділів, списку літератури, додатків, тощо. У Вступі обґрунтована актуальність теми та поставлені мета і завдання дослідження.

Мета дослідження – це уведення до наукового обігу нових даних на тлі максимально повної добірки інформації з басейну Сіверського Дінця та розширений аналіз із залученням доступних даних і методів природничих наук. Відповідно до цього окреслені завдання дослідження: а) огляд історії археологічних досліджень салтівських пам'яток субрегіону; б) опис використаних методів; в) створення по можливості повного опису довкілля як одного з найголовніших чинників у визначенні сільськогосподарських тенденцій субрегіону; г) аналіз сільськогосподарських занять носіїв салтівської культури відповідно до основних галузей: землеробства та тваринництва; д) порівняння стану сільського господарства населення Хозарського каганату і сусіднього слов'янського населення. Відповідно до поставлених завдань і побудована структура монографії.

Так, в першому розділі «Historiography and History of Research» йдеться про дослідження пам'яток салтівської культури у лісостеповій зоні в басейні Дону і Сіверського Дінця. Авторами подано практично усю можливу інформацію по цій темі. Тут згадані імена таких дослідників, як М. І. Артамонов, В. К. Міхеєв, М. О. Макаренко, В. О. Бабенко, С. А. Семенов-Зусер, Д. Т. Березовець, Б. А. Шрамко, С. О. Плетньова, А. З. Вінніков, Г. Є. Афанасьєв, В. В. Колода, Г. Є. Свистун, В. І. Квітковський, Н. В. Чернігова, Ю. Г. Чендев, Р. В. Кройтор, С. А. Горбаненко. Але на цьому список дослідників лісостепового варіанту салтівської культури не можна вважати вичерпаним. У розділі окремо наведено історію досліджень найбільш важливих пам'яток салтівської культури, розташованих біля однойменних поселень у субрегіоні: Верхній Салтів, П'ятницьке I, Мохнач, Коропові

Хутори, тощо. Саме матеріал із цих ранньосередньовічних поселень і став основою для досліджень авторів монографії.

Другий розділ «Methods of Interpreting the Agricultural Material» найбільш важливий в монографії, бо свідчить про суто науковий підхід авторів до вирішення проблеми. Так, автори виділяють в інтерпретації сільськогосподарського матеріалу два чинники: антропогенний та природний. До першого вони схильні відносити знаряддя для землеробства та тваринництва. Але сільське господарство, як справедливо зазначають автори монографії, можливе лише при взаємодії обох чинників. Отже, це закономірно привело дослідників до використання методів не лише гуманітарних, а й природничих наук. В розділі у великому обсязі представлені реконструкції сільськогосподарських знарядь праці салтівців, що стало можливим завдяки використанню археологічного матеріалу. Але важливим стало широке використання палеоботанічного матеріалу. І це закономірно, бо один із авторів монографії С. А. Горбаненко відомий фахівець саме в палеоботаніці. Такий підхід дозволив встановити які сільгоспкультури і як вирощували салтівці. Що стосується вивчення тваринництва, то у дослідженні були використані методи археозоології. У цьому розділі автори зробили цікаве спостереження, згідно з яким співвідношення видів у стаді і видів зернових частково дає змогу встановити підпорядкованість потреб однієї галузі сільського господарства потребам іншої.

Третій розділ «Natural Conditions and Resettlement Areas» присвячено аналізу природних умов, що існували у лісостепу більше тисячі років тому. Необхідність цього розділу автори монографії пояснюють тим, що економіка давніх суспільств, особливо сільське господарство в його традиційних формах, значною мірою залежало від природно-кліматичних умов і особливостей природного ландшафту в місцях створення поселень. Такий підхід варто вважати досить коректним. У результаті, автори прийшли до дуже важливого висновку, що землеробське населення потенційно могло населяти переважну частину досліджуваної території та використовувати її для ведення сільського господарства. Необхідно також підтримати ідею авторів, що у X–XI ст. в Європі та на інших континентах відбувалось найбільше потепління. Це повністю узгоджується з даними письмових джерел. Варто згадати, що у X ст. виникла назва острова на Півночі: *Грінланд* – «Зелена країна», тобто сучасна Гренландія.

Четвертий розділ «Arable Farming» можна вважати центральним, бо його присвячено основному заняттю салтівського населення лісостепової зони – землеробству. Автори монографії вирішили провести комплексний аналіз землеробства, враховуючи знаряддя праці, природні умови і палеоботанічний матеріал на детально досліджених салтівських пам'ятках лісостепу. Використання археологічного матеріалу дозволило авторам дійти до висновку, що основним знаряддям для обробки верхнього шару землі з використанням тяглової сили тварин було рало як з металевими частинами, так і суцільно дерев'яне. Були виявлені й інші землеробські знаряддя: мотики та лопати. Дуже важливе значення мають палеоботанічні дані, які свідчать, що салтівці вирощували наступні культури: просо, ячмінь плівчастий, жито, горох, овес, тощо. Вдалося також виділити і знаряддя для збирання врожаю: серпи, коси, тощо. Про зберігання врожаю можуть свідчити зернові ями, глиняний посуд, тощо. Це дає підстави вважати, що відомі на території України наземні кошніці для зберігання зерна або їхній північнокавказький аналог – сапетки ще не були відомі салтівському населенню. Для переробки врожаю носії салтівської культури використовували зернотерки і жорна, де останні суттєво переважають. Це важливе спостереження, що може свідчити про високий рівень аграрного господарства. Але не зрозуміло, за рахунок якої енергії приводилися в дію ці жорна. Загалом, автори монографії переконливо показали, що у салтівців зернове землеробство переважало над іншими видами діяльності.

П'ятий розділ «Animal Husbandry» присвячено розвитку тваринництва у осілого населення хозарського лісостепу. Дослідникам вдалося встановити, яких тварин розводили салтівці. Це – велика рогата худоба, кози та вівці, коні, свині, тощо. Про тваринництво можуть свідчити не лише кістки згаданих тварин, а й спеціальні знаряддя праці – різницькі ножі, кінське спорядження, ножиці для підстригання дрібної рогатої худоби, тощо. Важливе значення має головний висновок – населення лісостепу впроваджувало комплексне землеробсько-тваринницьке господарство, що передбачало осілий спосіб життя.

Але у даному випадку хотілось би поправити авторів і запропонувати термін «тваринницько-землеробське господарство», бо у попередньому розділі вони довели, що у салтівців землеробство переважало над тваринництвом. Цікаво, що серед тварин були зафіксовані віслюки та верблюди як нетутешні рідкісні тварини, які прибули сюди з караванами купців. На жаль, не зазначено види верблюдів: верблюд одногорбий – *Camelus dromedarius* або верблюд двогорбий – *Camelus baktrianus*.

Шостий розділ «The Khazars and their Neighbors: a Comparative Analysis, in Lieu of Conclusions» є заключним. У ньому порівнюється господарство носіїв салтівської культури у лісостепу з господарством сусідніх слов'янських племен. У результаті автори монографії прийшли до висновку, що існували спільні і відмінні риси. Спільні риси проявлялися в тому, що існував високий рівень розвитку технічної бази землеробства, схожа техніка ведення землеробства, тощо. Схожість в аграрній діяльності автори монографії пояснюють контактами та взаємовпливами слов'ян і салтівців. Що стосується відмінностей, то це знаряддя для збирання врожаю, які виключно у салтівській культурі представлені збірними формами, а серед слов'янських матеріалів такі знахідки досі не відомі. Відносно тваринництва автори дослідження відзначили, що у цих груп населення такий вид господарства розвивався повністю самостійно.

Проте у монографії є положення, які потребують принаймні додаткового пояснення. Це вже стосується самої назви англomовного варіанту книги – «Agriculture in the ForestSteppe Region of Khazaria». Тоді як україномовний варіант книги мав назву – «Сільське господарство населення Хозарського каганату в лісостеповій зоні». Питання до перекладача: чому «Khazaria», а не «Khazar Kaganate»?

На думку сучасних дослідників, територію Хозарського каганату VIII–X ст. можна розділити на два регіони, що мали особливий адміністративний та політичний статуси: 1) власне Хозарія – землі Дагестану та Нижньої Волги, що належали безпосередньо хозарській верхівці та кочовим племенам, які злилися з хозарами; 2) території, населені народами, які були васалами щодо хозарського кагана (Gadlo 1979; Novoselzhev 1990). Тобто із англomовного варіанта слідує, що монографію присвячено заняттям населення, яке проживало у степах Волго-Доння.

Окрім того, в історіографічній частині монографії, де йдеться про історію досліджень Верхнього Салтова, немає жодного слова про довготривалі експедиції Харківського історичного музею. У вісімдесяти роки ХХ ст. їх очолював В. Г. Бородулін, а після 1991 р. В. С. Аксьонов. Питання до авторів монографії: чому про це немає інформації?

Варто зазначити, що в основному тексті монографії згадуються імена цих дослідників. А в списку використаної літератури монографії згадано кілька публікацій В. С. Аксьонова, присвячених дослідженню Верхнього Салтова. Сам автор цієї рецензії брав участь у роботі Верхньосалтівської археологічної експедиції ХІМ з 1989 по 1991 рр., яку очолював тоді В. Г. Бородулін. Наслідком цього стала публікація статті у журналі «Археологія», цілком побудовану на звітах В. Г. Бородуліна (Bubenok 1993).

Однак все це не знижує високого наукового рівня монографії В. В. Колоди та С. А. Горбаненка. Ця робота є вагомим внеском у розвиток салтівської археології. Не сумніваюся в тому, що дослідження викличе великий інтерес не лише серед фахівців-археологів, а й серед істориків, етнологів, представників сільськогосподарських наук, тощо. Монографію доцільно було б використовувати як для написання наукових праць, так і для підготовки університетських спецкурсів. Загалом, дослідження справляє дуже позитивне враження.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Babenko, V. A. 1910. Novyie sistematicheskie issledovaniya Verhne-Saltovskogo katakombnogo mogilnika 1908 goda. Moskva. (In Russian).
Бабенко, В. А. 1910. Новые систематические исследования Верхне-Салтовского катакомбного могильника 1908 года. Москва.
Babenko V. A. 1914. Pamyatniki hazarskoy kulturyi na yuge Rossii. *Trudyi XV AS*. Т. I. Moskva, s. 21–42.
Бабенко, В. А. 1914. Памятники хазарской культуры на юге России. *Труды XV АС*. Т. I. Москва, с. 21–42.

Bubenok O. B. 1993. Etnična naležnīs yamnih pohovan Verhnesaltivskogo mogilnika. *Arheologiya*, No. 4, s. 49–58. (In Russian).
Бубенок, О. Б. 1993. Етнічна належність ямних поховань Верхньосалтівського могильника. *Археологія*, № 4, с. 49–58.

Gadlo A. V. 1979. Etnicheskaya istoriya Severnogo Kavkaza IV–X vv. Leningrad: LGU, s. 27. (In Russian).

Гадло, А. В. 1979. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. Ленинград: ЛГУ, с. 27.

Mihev V. K. 1985. Podone v sostave Hazarskogo kaganata. Harkov: HGU. 146 s. (In Russian).

Михеев, В. К. Подонье в составе Хазарского каганата. Харьков: ХГУ. 146 с.

Mihev V. K., Degtyar A. K. 1974. Raskopki Suhogomolshanskogo kompleksa. AO. 1973. Moskva: Nauka, s. 309. (In Russian).

Михеев, В. К., Дегтярь, А. К. 1974. Раскопки Сухогомольшанского комплекса. АО. 1973. Москва: Наука, с. 309.

Novoseltsev A. P. 1990. Hazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoy Evropy i Kavkaza. Moskva: Nauka, s. 143. (In Russian).

Новосельцев, А. П. 1990. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, с. 143.

Pokrovskiy A. M. 1905. Verhnesaltovskiy mogilnik. Dnevnik raskopok. *Tr. XII AS*. Harkov, s. 460–490. (In Russian).

Покровский, А. М. 1905. Верхнесалтовский могильник. Дневник раскопок. *Тр. XII АС*. Харьков, с. 460–490.

Spitsyin A. A. 1909. Istoriko-arheologicheskie razyskaniya. Iskonnyie obitateli Dona i Donsa. *ZhMNP. Novaya seriya*. Ch. XIX, s. 60–80. (In Russian).

Спицын, А. А. 1909. Историко-археологические разыскания. Исконные обитатели Дона и Донца. *ЖМНП*. Новая серия. Ч. XIX, с. 60–80.

Tortika A. A. 2006. Severo-Zapadnaya Hazariya v kontekste istorii Vostochnoy Evropy (vtoraya polovina VII – tretya chetvert H vv.). Harkov: HGAK. 555 s. (In Russian).

Тортика, А. А. 2006. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). Харьков: ХГАК. 555 с.

Дата подання статті до редакції – 12 січня 2021 р.

ОСТАННЯ МОНОГРАФІЯ ОЛЕКСІЯ ПАВЛОВИЧА МАРТЕМ'ЯНОВА

Сергій Литовченко

кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії стародавнього світу та середніх віків, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, litovchenkosd@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

THE LAST MONOGRAPH OF ALEXEI PAVLOVICH MARTEMYANOV

Sergey Litovchenko

PhD (History), Associate Professor V. N. Karazin National University, School of History Ukraine, Kharkiv, 4 Svobody sq., 61022 e-mail: litovchenkosd@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7602-9534>

4 травня 2019 року передчасно пішов з життя кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Олексій Павлович Мартем'янов. Олексій Павлович був не тільки одним з кращих викладачів факультету, а й висококласним фахівцем з історії дунайських провінцій Римської імперії. Перед самою смертю О. П. Мартем'янов практично закінчив роботу над черговою своєю книгою «Ветерани римської армії – магістрати і жерці Нижньої Мезії», однак передчасна смерть не дозволила автору повністю підготувати дослідження до публікації. Друзі та колеги вченого, що працюють на історичному факультеті, прийняли рішення, що найкращим способом увічнити пам'ять Олексія Павловича буде видання його останньої роботи. Праця О. П. Мартем'янова «Ветерани римської армії – магістрати і жерці Нижньої Мезії», об'єднана з біобібліографією автора, двома розгорнутими інтерв'ю і спогадами друзів, колег і учнів про Олексія Павловича, побачила світ навесні 2021 года (Martemyanov 2021).

Найважливішою частиною монографії є, безумовно, саме дослідження О. П. Мартем'янова, написане російською мовою (Martemyanov 2021, 9–136), яке супроводжується розгорнутим англійським резюме (Martemyanov 2021, 92–125). Робота над підготовкою до друку дослідження була ускладнена тим, що у видавців був відсутній підсумковий авторський файл з остаточними правками. Тому текст доводилося відновлювати за кількома варіантами, кожен з яких мав сліди незакінченої роботи автора: виділення кольором, авторські ремарки і т.п. Редколегія прийняла рішення звернутися до одного з провідних фахівців з проблеми дунайських провінцій Риму доктора Кшиштофа Крульчика з Познанського університету з проханням переглянути варіанти рукопису і дати експертний висновок про можливість публікації роботи. Доктор К. Крульчик запропонував окремі правки і переконливо аргументував важливість видання роботи О.П. Мартем'янова. У подальшій роботі над рукописом редакційна колегія керувалася, в першу чергу, принципом дбайливого ставлення і до авторського тексту, і до системи посилань, яку використовував Олексій Павлович. Неоціненну допомогу в редагуванні дослідження О. П. Мартем'янова зробила Олена Валеріївна Ляпустіна, канд. іст. наук, зав. відділом порівняльного вивчення древніх цивілізацій Інституту загальної історії РАН. У підсумку, на думку редакційної колегії, вдалося відновити весь авторський текст і практично весь довідковий апарат, крім кількох посилань і трьох ілюстрацій. У тих рідкісних

випадках, коли редколегія знайшла можливим втрутитися в текст дослідження, в виданні обов'язково присутні редакторські вказівки.

Важливість видання роботи «Ветерани римської армії – магістрати і жерці Нижньої Мезії» визначається не тільки виконанням останньої волі товариша, вчителя та колеги, а й незаперечною науковою цінністю самого дослідження, яке дозволяє по-новому поглянути на систему управління римськими володіннями в цілому. Олексій Павлович кілька десятиліть присвятив вивченню римських дунайських провінцій, зокрема, Нижньої Мезії і Фракії. Слід згадати такі статті як: «Ветерани римської армії в Нижньої Мезії і Фракії в перших століттях н.е.» (Kadeyev, Martemyanov 1996), «Сільська громада у фракійських землях в перших століттях н. е.: Підсумки і перспективи вивчення» (Martemyanov 2005), «Чи існувала в перших століттях н. е. в селах Нижньої Мезії та Фракії кругова порука?» (Martemyanov 2008), «Сільське самоврядування у фракійських землях в перших століттях н.е.» (Martemyanov 2009), «Громадські відносини в селах Фракії і Нижньої Мезії в перших століттях нашої ери» (Martemyanov 2010); і, звичайно, першу монографію автора, що отримала численні позитивні відгуки фахівців: «Громадські відносини в селах Нижньої Мезії і Фракії в перших століттях нашої ери» (Martemyanov 2012). Після виходу в 2012 році першої монографії Олексій Павлович зосередився на проблемі римських ветеранів в Нижньої Мезії, про що свідчать його статті за останні 10 років: «Ветерани римської армії – магістрати і жерці в Нижньої Мезії» (Martemyanov 2014), «Про участь ветеранів римської армії в місцевому самоврядуванні і релігійного життя Нижньої Мезії» (Martemyanov 2017a), «On the Method of Determination of Level of Social Activity of Veterans in Provinces of the Roman Empire (The Case of Lower Moesia)» (Martemyanov 2017b), «Про ступінь соціальної активності ветеранів римської армії в містах та селах Нижньої Мезії» (Martemyanov 2018). Підсумком цих пошуків і стала друга монографія Олексія Павловича «Ветерани римської армії – магістрати і жерці Нижньої Мезії».

Незважаючи на те, що положення ветеранів римської армії неодноразово привертало увагу сучасних дослідників, робота О. П. Мартем'янова, безумовно, є новим поглядом на роль ветеранів у становленні системи римського провінційного устрою і Імперії в цілому. Проблема, на яку звернув увагу Олексій Павлович, полягає в тому, що за розрахунками практично всіх дослідників частка римських ветеранів на муніципальних і жрецьких посадах в дунайських провінціях набагато менше, ніж цього можна було очікувати, і не перевищує 10 відсотків, а то і знижується до 2 відсотків. Як зазначив автор, такі висновки, як не дивно, не викликали здивування у вчених (Martemyanov 2021, 23). У той час, як саме римська армія та її ветерани в теоретичних дослідження представлялася саме тим матеріалом, який цементував Імперію, давав їй сили століттями зберігати свої володіння, а її образу існувати тисячоліття. Вирішення цієї проблеми О. П. Мартем'янов бачив у вдосконаленні методу підрахунку згадок про ветеранів в епіграфічних матеріалах.

В першу чергу в монографії встановлюється кількість римських солдатів, які йшли у відставку щорічно. Підрахунки показали значну цифру – до 10 тисяч в рік (Martemyanov 2021, 19). З огляду на середній термін життя в Імперії, виходить, що одночасно в Римі і провінціях проживало близько 100 тис. ветеранів. Цифра не дуже велика для багатотисячної держави, але необхідно пам'ятати, що мова йде про вочевидь привілейоване співтовариство, чий доступ до магістратури був полегшений в порівнянні з простими громадянами (Martemyanov 2021, 20).

Для вирішення проблеми помітної невідповідності загальної кількості ветеранів їх незначного представництва в структурах місцевого самоврядування дунайських провінцій О. П. Мартем'янов звернувся до епіграфічних свідчень з римської провінції Нижня Мезія, які не тільки числені, але і досить добре вивчені. Слід сказати, що за останні кілька десятиліть з'явився значна кількість робіт, пов'язаних з дослідженнями положення ветеранів в прикордонних провінціях Імперії (Mrozewicz 1989; Boyanov 2012; Królczyk 2009; Królczyk 2017; Matei-Popescu 2010), а в двох недавно виданих монографіях є цілі розділи, присвячені участі римських ветеранів в суспільному житті дунайських провінцій, в тому числі, і Нижньої Мезії (Królczyk 2005; Boyanov 2008). Всі дослідники стверджують, що ветерани, котрі обіймали державні або жрецькі посади, становили від 7,9% до 10% від

загальної чисельності ветеранів в провінції. Настільки невисокий відсоток свідчив, таким чином, про те, що відставники римської армії або не могли, або не хотіли брати активну участь в муніципальній житті.

У першому розділі О. П. Мартем'янов запропонував нову методику підрахунків, яка повинна була скорегувати наведені дані. Так, наприклад, І. Боянов нарахував 222 написи, в яких згадуються ветерани, проте з цього списку, в першу чергу, необхідно виключити військові дипломи, які нічого не говорять про подальшу мирне життя відставників (Martemyanov 2021, 29). Крім того, необхідно видалити ранні (I ст. н.е. – початок II ст. н.е.) та пізні (IV ст. н.е.) написи, так як в цей час або не сформувалися муніципальні структури, або вони вже втратили свою престижність і про них перестали вказувати в написах. У підсумку залишається тільки 146 написів (Martemyanov 2021, 32). Однак цим Олексій Павлович запропонував не обмежуватися. Не слід у кожному написі, в якому згаданий римський солдат, але без уточнення «ветеран», бачити потенційного ветерана, ґрунтуючись тільки на непрямих свідченнях (Martemyanov 2021, 45). В результаті залишається тільки 123 написи, проте і з цього списку слід виключити тексти, в яких слово *vet* відновлюється досить імовірно, якщо взагалі відновлюється (Martemyanov 2021, 50–51). У підсумку в нашому розпорядженні залишається лише 110 написів, в яких були згадані 118 ветеранів. Застосування запропонованого методу до висновків К. Крульчіка залишає відомості тільки про 116 армійських ветеранів (Martemyanov 2021, 51). Таким чином, загальна кількість ветеранів, про яких збереглися епіграфічні свідчення в Нижньої Мезії, і про яких могла б бути інформація про їх громадської діяльності, зменшилася практично в два рази.

Другий розділ присвячено ревізії списків ветеранів, які в дійсності виконували функції магістратів і жерців в Нижньої Мезії. Традиційно прийнято вважати, що таких ветеранів не більше п'ятнадцяти. Аналіз написів дозволив Олексію Павловичу прийти до висновку, що список можна збільшити до двадцяти дев'яти чоловік. Розширення кількості ветеранів досягається, в першу чергу, за рахунок додавання 10 осіб, згаданих в написах з *vicus Quintionis* і *vicus Nov* (us?). У самих написах не вказується, що ці магістрати були ветеранами, але зазначається, що до структури поселення входила особлива соціальна група римських солдатів у відставці. Тому логічно припустити, що хоча б один з трьох магістратів був ветераном римської армії (Martemyanov 2021, 75).

Хотілося б акцентувати увагу на тому, що Олексій Павлович прямо вказує на те, що далеко не всі особи зі списку можуть безумовно вважатися магістратами або ветеранами. Не викликає жодних сумнівів тільки 9 імен. Однак решта фігурантів списку могли бути магістратами і, одночасно, ветеранами з різним ступенем ймовірності. Тому автор пропонує вважати, що ветеранами було не менше 20 магістратів (Martemyanov 2021, 77).

Проведений розрахунок дозволили Олексію Павловичу Мартем'янову прийти до аргументованого висновку, що відсоток ветеранів, які виконували обов'язки посадових осіб в Нижньої Мезії становить 17 відсотків, що значно вище, ніж прийнята в історіографії частка участі ветеранів у суспільному житті римської провінції (Martemyanov 2021, 79). Крім того, ступінь реальної участі ветеранів виявляється навіть вищим, якщо врахувати влучний вислів автора, що «ці люди похилого, втомлені люди просто доживали свій вік і були вже байдужі до суспільного життя і почестей» (Martemyanov 2021, 79), і, отже, далеко не кожен ветеран міг прагнути отримати посаду. В цілому можна стверджувати, що римські ветерани займали в провінційному суспільному житті значно важливіше місце, ніж це передбачалося дослідниками, які спиралися на застарілі методи аналізу епіграфічних свідчень. Що дозволяє вважати ветеранів однією з основ міцності римського присутності в прикордонних володіннях Імперії.

Очевидно, що пропонувана в монографії методика підрахунків може бути застосована до інших провінцій Римської імперії, і не тільки дунайського регіону. На превеликий жаль, сам автор не зможе продовжити свої дослідження, але ми сподіваємося, що видання монографії «Ветерани римської армії – магістрати і жерці Нижньої Мезії» підштовхне фахівців з багатьох країн до перегляду ролі римських ветеранів в суспільному житті провінцій епохи Імперії.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Boyanov I. 2008. Rimskite veterani v Dolna Miziya i Trakiya (I–III v.) [Roman veterans in Lower Moesia and Thrace (1st–3rd c.)]. Sofia: Avalon, 447 s.
- Боянов, И. 2008. Римските ветерани в Долна Мизия и Тракия (I–III в.). София: Авалон. 447 с.
- Boyanov I. 2012. Veterans and Society in Lower Moesia and Thrace during the Principate. *The Lower Danube Roman Limes (1st–6th c. AD)* / ed. L. Vagalinski, N. Sharankov, S. Torbatov. Sofia: NAIM–BAS, p. 251–269.
- Kadeyev V. I., Martemyanov A. P. 1996. Veterany rimskoy armii v Nizhney Mezii i Frakii v pervykh vekakh n.e. [Veterans of the Roman Army in Lower Moesia and Thrace in the first centuries AD]. *Anali: spisaniye za istoriya, klasicheska kultura i izkustvoznaniye*. Sofia, br. 1–4, s. 75–89. (In Russian).
- Кадеев, В. И., Мартемьянов, А. П. 1996. Ветераны римской армии в Нижней Мезии и Фракии в первых веках н.э. *Анали: стисание за история, класическа култура и изкуствознание*, бр. 1–4, с. 75–89.
- Królczyk K. 2005. Tituli veteranorum. *Veteraneninschriften aus den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo CONTACT, 219 s.
- Królczyk K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 242 p.
- Królczyk K. 2017. *Weterani w prowincjach naddunajskich w okresie wczesnego Cesarstwa Rzymskiego (I–III w. n. e.)*. Oświęcim: Napoleon V, 268 s.
- Martemyanov A. P. 2005. Sel'skaya obshchina vo frakiyskikh zemlyakh v pervykh vekakh n. e.: Itogi i perspektivy izucheniya [Rural Community in the Thracian Lands in the First Centuries A.D.: Results and Perspectives of Study]. *Drevnosti 2005: Khar'kov. ist.-arkheol. yezhegod.*, s. 156–164. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2005. Сельская община во фракийских землях в первых веках н.э.: Итоги и перспективы изучения. *Древности 2005: Харьков. ист.-археол. ежегод.*, с. 156–164.
- Martemyanov, A. P. 2008. Sushchestvovala li v pervykh vekakh n. e. v selakh Nizhney Mezii i Frakii krugovaya poruka? [Was there in the first centuries A.D. in the villages of Lower Moesia and Thrace mutual guarantee?]. *Yepokhi. Veliko T'rnovo*, nr. 3–4, s. 98–112. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2008. Существовала ли в первых веках н.э. в селах Нижней Мезии и Фракии круговая порука? *Эпохи, Велико Търново, № 3–4*, с. 98–112.
- Martemyanov, A. P. 2009. Sel'skoye samoupravleniye vo frakiyskikh zemlyakh v pervykh vekakh n.e. [Rural self-government in the Thracian lands in the first centuries AD]. *Drevnosti 2009: Khar'kov. ist.-arkheol. yezhegod.*, s. 137–148. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2009. Сельское самоуправление во фракийских землях в первых веках н.э. *Древности 2009: Харьков. ист.-археол. ежегод.*, с. 137–148.
- Martemyanov A. P. 2010. Obshchinnyye otnosheniya v selakh Frakii i Nizhney Mezii v pervykh vekakh nashey ery [Community relations in the villages of Thrace and Lower Moesia in the first centuries AD]. *Vestn. drev. ist.*, nr. 2, s. 48–70. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2010. Общинные отношения в селах Фракии и Нижней Мезии в первых веках нашей эры. *Вестн. древ. ист.*, № 2, с. 48–70.
- Martemyanov A. P. 2012. Obshchinnyye otnosheniya v selakh Nizhney Mezii i Frakii v pervykh vekakh nashey ery: monografiya [Communal relations in the villages of Lower Moesia and Thrace in the first centuries AD: monograph]. Khar'kov: KHNU imeni V. N. Karazina, 224 s. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2012. Общинные отношения в селах Нижней Мезии и Фракии в первых веках нашей эры: монография. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина, 224 с.
- Martemyanov A. P. 2014. Veterany rimskoy armii – magistraty i zhretsy v Nizhney Mezii [Veterans of the Roman Army – Magistrates and Priests in Lower Moesia]. *Res Historica*, t. 38, s. 11–33. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2014. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии. *Res Historica*, т. 38, с. 11–33.
- Martemyanov A. P. 2017a. Ob uchastii veteranov rimskoy armii v mestnom samoupravlenii i religioznoy zhizni Nizhney Mezii [On the participation of veterans of the Roman army in local government and religious life in Lower Moesia]. *Vestn. drev. ist.*, nr. 4, s. 915–933. (In Russian).
- Мартемьянов, А. П. 2017. Об участии ветеранов римской армии в местном самоуправлении и религиозной жизни Нижней Мезии. *Вестн. древ. ист.*, № 4, с. 915–933.
- Martemyanov A. P. 2017b. On the Method of Determination of Level of Social Activity of Veterans in Provinces of the Roman Empire (The Case of Lower Moesia). *Studia Europaea Gnesnensia*, nr. 16, p. 415–429.
- Martemyanov A. P. 2018. O stepeni sotsial'noy aktivnosti veteranov rimskoy armii v gorodakh i selakh Nizhney Mezii [About the level of social activity of veterans of the Roman army in the cities and villages of Lower Moesia]. *Jubiliaeus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae* / Comp. and ed. by D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzvetkova. Sofia, s. 339–347. (In Russian).

Мартемьянов, А. П. 2018. О степени социальной активности ветеранов римской армии в городах и селах Нижней Мезии. *Jubilaus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam professoris Margaritae Tachevae* / Comp. and ed. by D. Boteva-Boyanova, P. Delev, J. Tzvetkova. Sofia, с. 339–347.

Martemyanov, A. P. 2021. Veterany rimskoy armii — magistraty i zhretsy v Nizhney Mezii: monografiya; Aleksey Pavlovich Martemyanov: biobibliografiya, interv'yū, vospominaniya / red. S. D. Litovchenko [Veterans of the Roman Army – Magistrates and Priests in Lower Moesia: monograph; Alexey Pavlovich Martemyanov: biobibliography, interviews, memoirs / ed. S. D. Litovchenko]. Kharkov: Kontrast, 296 p. (In Russian).

Мартемьянов, А. П. 2021. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания / ред. С. Д. Литовченко. Харьков: Контраст, 296 с.

Matei-Popescu F. 2010. The Roman Army in Moesia Inferior. Bucharest: Conphys Pub. House, 325 p.

Mrozewicz L. 1989. Die Veteranen in den Munizipalräten an Rhein und Donau zur Hohen Kaiserzeit (I.–III. Jh.). *Eos*, T. 77, Fasc. 1, s. 65–81.

Дата подання статті до редакції – 30 червня 2021 р.

**ЮВІЛЕЙНА КОНФЕРЕНЦІЯ МІЖНАРОДНОГО
СЛАВІСТИЧНОГО ЦЕНТРУ**

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р. філол. наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського вул. Володимирська, 54,
Київ, Україна, 01030, Mukutenko_OO@nas.gov.ua

**ANNIVERSARY CONFERENCE OF THE INTERNATIONAL
SLAVIC CENTER**

Oksana Mykytenko

Lead. Res, Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies,
Folklore and Ethnology Volodimirska St., 54 Kyiv, Ukraine, 01030
Mukutenko_OO@nas.gov.ua

16–20 вересня 2020 р. відбулася 50-та «Міжнародна наукова зустріч славістів у дні Вука Караджича», що їх щорічно проводить Міжнародний славістичний центр (МСЦ) при філологічному факультеті Белградського університету (Сербія). Цьогорічна конференція була ювілейною і засвідчила широкий міжнародний авторитет МСЦ, на базі якого упродовж п'ятдесяти років безперервно є традиція проведення славістичних наукових зустрічей славістів Європи та світу. З нагоди відзначення ювілейної дати Міжнародний славістичний центр привітали відомі освітні та наукові установи, зокрема Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, включно із кафедрою славістики філологічного інституту, а також Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. На ім'я керівника МСЦ проф. Д. Мршевич-Радович було направлено вітальний лист за підписом директора ІМФЕ академіка Г. А. Скрипник.

Не випадково, що тематика конференції, яка для зарубіжних учасників проходила у ZUM-платформі, охоплювала досвід дослідження сербської мови та літератури упродовж піввікового періоду. Саме у цей період у славістиці – мовознавстві, літературознавстві, фольклористиці – було сформовано та узагальнено основні навчально-методичні та науково-теоретичні підходи та принципи, які відповідно було залучено до різних найголовніших історико-стильових напрямів (усна література, або фольклор, давня література, а також ренесансна та барокова, передромантизм та романтизм та реалізм, новітня сербська література ХХ–ХХІ ст. у її міжнародних взаємозв'язках) тощо. Відтак можливим з перспективи сучасної теоретико-методологічної бази було оцінити зроблене, зокрема проведений аналіз літературних та фольклорних жанрів, питання перекладу та порівняльного вивчення тощо, а тим самим простежити тяглість як наукової школи, так і славістичного виміру сучасної гуманітаристики, що наголосила відкриваючи конференцію академік Сербської академії наук і мистецтв д-р Н. Милошевич-Джорджевич.

Українська славістика цього року була представлена мовознавцями (В. І. Ярмак, Л. М. Стеблина), літературознавцями (О. І. Дзюба-Погребняк, П. М. Рудяков, А. Л. Татаренко), фольклористами (О. О. Микитенко).

Секцію з фольклористики було присвячено як важливим теоретичним та історіографічним питанням дослідження, так і проблемам фіксації фольклорного матеріалу, традиційного та сучасного фольклору, виконавства, культурного контексту тощо. На секції виступила д.філол. н. Оксана Микитенко (Україна), яка у доповіді «Теоретико-методологічна парадигма сучасної славістики: досвід Міжнародного славістичного центру» наголосила

на важливості безперервної традиції проведення конференцій та послідовності видання матеріалів як теоретичної бази наукового аналізу, котрий поєднує як сучасні міждисциплінарні підходи, так і принципи досліджувати фольклорний текст, виходячи із ідеї Вука Караджича стосовно художньої оригінальності, історичної тягlosti та ідентичності національної традиції. У доповіді д-ра Бошка Сувайджича (Сербія) «Народна література на Наукових зустрічах славистів у дні Вука Караджича (1971–2020) було зроблено огляд широкої тематичної панорами фольклористичних питань, згадано видатних дослідників сербського фольклору, котрі у різний час були учасниками Наукових зустрічей, – А. Лорда, Н. Толстого, Б. Путілова, В. Гусєва та ін. Соня Петрович (Сербія) присвятила свою доповідь дослідженню відносин усний/письмовий текст на прикладі давньої літератури; Валентина Питулич (Сербія) зосередила увагу на актуальній традиції побутування демонологічних переказів у регіоні Косова та Метохії; питання історіографії на прикладі спілкування Вука Караджича з Симою Милутиновичем Сараїлією розглянув Бранко Златкович (Сербія); відомим співцям – інформантам Караджича Ф. Вишничу та Т. Подруговичу, котрі по-різному тлумачили в своїх піснях образи турків, на що необхідно зважати, коли йдеться про порівняльний аналіз мусульманського та християнського епосу, присвятив свою доповідь Саша Кнежевич (Сербська Країна).

На жаль, не всі учасники, зокрема іноземні, заявлені у програмі, змогли взяти участь у роботі секції, проте вона ще раз засвідчила зацікавленість науковців народною культурою і показала, що у фокусі уваги залишається народна міфологія, традиційні епічні жанри, питання теорії, зокрема текстологічний аналіз фольклорного тексту, кореляція усний – письмовий текст, а також історія науки. Доповіді, що прозвучали на засіданнях, увійдуть до чергового збірника Міжнародних наукових зустрічей славистів «у дні Вука Караджича».

Дата подання матеріалу в редакцію – 30 червня 2021 р.

ХАРКІВСЬКІ ВИСТАВКИ ДО 120-РІЧЧЯ ВІДКРИТТЯ САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Віктор Аксьонов

кандидат історичних наук, зав. відділом археології
Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова,
ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

Валерій Скирда

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-7318-6166>

KHARKIV EXHIBITIONS DEDICATED TO THE 120TH OF THE DISCOVERY SALTOVO-MAYAKI CULTURE

Viktor Aksonov

PhD in History, Head of the Archaeology department at
N. F. Sumtsov Kharkiv Historical museum,
ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

Valeriy Skyrda

V. N. Karazin Kharkiv National University,
ORCID <http://orcid.org/0000-0001-7318-6166>

1900 року вчителем гімназії В. О. Бабенко біля с. Верхній Салтів Вовчанського повіту Харківської губернії було відкрито середньовічний катакомбний могильник. Дана дата й стала відліком вивчення салтівської археологічної культури. З того часу й до наших днів ця культура стала візитівкою харківської археології, а Харків став центром де зосереджена найбільша в Україні кількість салтознавців. Завдяки їх багаторічним польовим дослідженням в музеях міста були зібрані потужні колекції артефактів салтівської культури. Яскравим підтвердженням цього факту слугують виставки проведені до 120-річчя з початку вивчення культури проведені в Харківському історичному музеї імені М. Ф. Сумцова та Музеї археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Виставка під назвою «Хозари, алани, болгари?» відкрилася у вересні 2020 р. у виставковому залі Харківського історичного музею імені М. Ф. Сумцова (фото 1). На виставці представлені матеріали розкопок салтівських некрополів, що репрезентують три поховальні традиції – поховання у земляних склепах (катакомбах), поховання у звичайних ґрунтових ямах зі східною та західною орієнтовкою небіжчиків та поховання за обрядом кремачії. Ці поховальні традиції притаманні трьом етнічним групам, що приймали активну участь у створенні салтівської археологічної культури – аланам, праболгарам та тюрксько-угорським населенням, яке входило до угруповання хозар («кобар»).

Одна вітрина виставки присвячення історії відкриття та дослідженню Верхньо-Салтівського катакомбного могильника починаючи з відкриття його місцевим вчителем В.О. Бабенком до початку Другої світової війни. У вітрині представлені матеріали з розкопок харківських дослідників, отримані напередодні відкриття XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902 р.), та друковані твори харківських науковців початку ХХ ст. за матеріалами розкопок 1900–1940 рр.

Окремий розділ виставки присвячено дослідженню Верхньо-Салтівського могильника у 1946–1948 рр. експедицією Харківського державного університету на чолі з професором С. А. Семеновим-Зусером та Кочетокської експедиції Інституту археології АН УССР на чолі з Д. Т. Березовцем.

Значна частина виставки присвячена результатам дослідження катакомбних могильників аланського населення салтівської культури біля с. Верхній Салтів, Старий Салтів та Рубіжне експедиціями музею на чолі зі співробітниками музею В. Г. Бородуліним та В. С. Аксьоновим у 1982–2018 рр. У вітринах представлений різноманітний спектр знахідок з поховальних комплексів середньовічних алан: прикраси, побутово-господарський інвентар, предмети озброєння та кінського спорядження, посуд. Зроблена реконструкція катакомбного поховання. Окрема частина виставки присвячена реконструкції вбрання салтівських жінок, враховуючи їх вік та соціальне положення. Значна увага на виставці зосереджена на дослідженнях салтівських пам'яток археологами Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: професора, доктора історичних наук В. К. Міхеєва, завідувача археологічної лабораторії університету А. К. Дегтяру, доцента, кандидата історичних наук В. В. Скирди.

Окремі розділи виставки присвячені відкриттю та дослідженню останніх років харківськими дослідниками (А. В. Кригановим, В. С. Аксьонов) ґрунтового праболгарського могильника біля с. Метайлівка (Нетайлівський могильник). У вітрині представлено посуд, арабські та візантійські монети, власні прикраси, предмети кінського спорядження та елементи поясної гарнітури раннього етапу салтівської культури (горизонт Столбіще – Старокорсунська 740–790 рр.).

Значне місце на виставці відведено для демонстрації артефактів, які походять з біритуального салтівського могильника біля с. Червона Гірка (відкритий А. В. Кригановим; досліджувався В. К. Міхеєвим, В. С. Аксьоновим, В. В. Скирдою) та невеликих кремаційних могильників, відкритих в останні роки на теренах Харківської області (Кицівка, Бобчанка, Суха Гомільша та інші).

В окремій вітрині представлені друковані твори представників сучасної харківської школи салтознавства: доктора історичних наук В. К. Міхеєва; кандидата історичних наук В. В. Колоди; доктора історичних наук О. О. Тортіки; доктора історичних наук О. Б. Бубенка та ін., а також друкована продукція, що висвітлює результати дослідження салтівських пам'яток харківськими археологами («Хазарский альманах», збірки «Салтово-маяцька археологічна культура», «Міхеєвський збірник»).

Музей археології ХНУ імені В. Н. Каразіна з 16 жовтня 2020 року по 6 січня 2021 року репрезентував старожитності салтівської культури на виставці «У пошуках археологічних пазлів» (фото 2). Переважна кількість артефактів, представлених на виставці, зберігається у фондах цього музею й була здобута університетськими археологами – С. А. Семеновим-Зусером, В. К. Міхеєвим, А. В. Кригановим, Н. В. Черніговою, В. В. Скирдою та І. В. Іськовим. Частина експонатів була надана В. В. Колодою з археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Розпочиналася виставка з демонстрації матеріалів, що репрезентують історію дослідження пам'яток салтівської культури харківськими археологами. Крім досягнень фахівців Харківського університету, був визначений внесок у розвиток хозарознавства науковців інших установ Харкова В. С. Аксьонова, О. О. Тортіки, В. І. Квітковського та Г. Є. Свистуна.

Артефакти, представлені на виставці «У пошуках археологічних пазлів», яскраво відтворювали різні сторони життя носіїв салтівської культури, які мешкали в басейні Сіверського Дінця в VIII–X століттях. Переважна частина експонатів була здобута під час розкопок Верхньосалтівського археологічного комплексу, кремаційного Сухогомольшанського, біритуального Червоногірського та ґрунтового Червоногусарівського могильників. Відвідувачі виставки отримали можливість ознайомитися з військовою справою салтівців, їх керамічним виробництвом, предметами ремесла, побуту й ювелірного мистецтва, озброєнням воїнів та обладунком коней тощо. Відеозапис екскурсії виставки «У пошуках археологічних пазлів: до 120-річчя відкриття салтівської культури» в Музеї археології ХНУ імені В. Н. Каразіна можна переглянути за посиланням: <https://www.youtube.com/wa>

tch?v=NlftFT5xrSw&fbclid=IwAR1D2QZYy386PydDY_R9WV-kL-fmUk3UCDtJTJ540mSXpBSEX9uDLLYkdOk.

У період між відкриттями обох виставок (18–20 вересня 2020 р.) на базі Історико-археологічного музею-заповідника «Верхній Салтів» харківськими хозарознавцями було проведено міжнародний польовий семінар присвячений 120-річчю відкриття салтівської культури. Під час роботи семінару були розглянуті основні результати й здобутки археологів щодо вивчення пам'яток салтівської культури, а також висвітлені існуючі проблеми й перспективи розвитку даного розділу археологічної науки.

Таким чином, заходи проведені в двох основних установах де зберігаються найбільш потужні колекції старожитностей салтівської культури яскраво продемонстрували досягнення харківських хозарознавців у цьому напрямку.

Дата подання матеріалу в редакцію – 25 жовтня 2021 р.

РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІР ТВОРЧОСТІ ІВО АНДРИЧА

Оксана Микитенко

пр. н. с., д-р. філол. наук, Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського
вул. Володимирська, 54, Київ, Україна, 01030,
Mukutenko_OO@nas.gov.ua

THE RELIGIOUS DIMENSION OF IVO ANDRYCH'S WORK

Oksana Mykytenko

Lead. Res, Dr. f. Sc. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and
Ethnology Volodimirska St., 54 Kyiv, Ukraine, 01030
Mukutenko_OO@nas.gov.ua

4–5 грудня 2020 р. у Белграді відбулася міжнародна наукова онлайн конференція «Андрич і релігія», організована Інститутом Андрича при Белградському університеті. Ім'я всесвітньо відомого сербського письменника, нобелівського лауреата Іво Андрича незмінно викликає увагу як читачів у всьому світі, так і науковців різних країн. Проведення міжнародної конференції, яка б розглянула у ракурсі поетичного і тематичного вираження релігійний вимір творчості Іва Андрича, передбачало залучення як літературознавців, так і представників інших спеціальностей, зокрема, етнології, мовознавства, філософії. Це наголосила у вступному слові директор Інституту Андрича, колишній декан філологічного факультету Белградського університету проф. Олександра Вранеш, сердечно привітавши учасників та висловивши надію на можливість очного спілкування у наступному році.

Конференція мала досить камерний характер і невелику кількість доповідачів, що було зумовлено як онлайн форматом, що дозволив приєднатися у якості слухачів значній кількості студентів, так і наданим учасникам часом, коли представлені доповіді були по суті лекціями перед широкою аудиторією та, за погодженням із учасниками, були записані для подальшого використання у навчальному процесі. Обраний формат стає, безперечно, вже звичним, який, водночас, дає можливість і узвичаєному спілкуванню, питанням та дискусії.

На пленарному засіданні прозвучали дві доповіді. Проф. др. Габрієла Шуберт (Німеччина) у доповіді «Релігійний та біблійний зміст у романі І. Андрича “Проклятий двір” (1954)» наголосила на присутності релігійної теми, зокрема біблійного нарративу як постійного джерела натхнення, у творчості письменника. Водночас в образах головних героїв роману «Проклятий двір» – Джема і Чамила, Андрич реалістично зобразив долю й страждання людей унаслідок релігійної сегрегації, метафорою пекла передавши локус бучегарні.

Доповідь проф. др. Желімира Вукашиновича (Белград) «Андричевий міст над безоднею, або чи можемо ми існувати разом?» було присвячено філософським аспектам, зокрема екзистенціальним сенсам творчості Андрича, що свідчать про нездоланність понять релігії та мистецтва як животворних чинників буття. Андрич довів, що попри історичне насилля, релігійний поділ та власний трагічний досвід людина залишається нездоланною завдяки своїй творчості, відтак твори письменника набувають виміру хроніки та стають дороговказом для сучасності.

Упродовж двох секційних засідань, які також відбувалися у пленарному режимі, було заслухано доповіді: «Іво Андрич: пошуки істини у світі без Бога», яку представила др. філол.н. Оксана Микитенко (Київ), підкресливши, що для Андрича характерне фольклор-

не, амбівалентне сприйняття ідеї Бога, зокрема як пошуку істини, що можна уявити як тематичне коло, або парадигматичну модель – у науковому тексті (докторська дисертація), медитативних подорожніх нотатках та оповідній нараці. «Хто є Анічним Богом?» запитала у своїй доповіді др. Светлана Шеатович (Белград), представивши психологічний аналіз образу Аніки з оповідання Андрича «Аніччини часи», в якому жінка, котра протистоїть звичаям патріархального середовища та законам віри, стає жертвою акту насилля та ритуального вбивства.

Дві доповіді було присвячено одному з найбільш знакових творів Андрича – оповіданню «Лист із 1920 року», надрукованому у 1946 р., відразу після завершення II світової війни. Др. Тетяна Самарджия (Белград) у доповіді «Сто років по тому: релігійні спокуси в Андричевому «Листі із 1920 року» звернулася до розгляду письменницьких пересторог та передбачень тих викликів, що зумовили «планетарну пандемію релігійної нетерпимості» у сучасній Європі та світі. Зупинившись на теоретичному значенні релігійних ізотопій, доповідачка зауважила важливість біблійного аналізу гіпокризії (лицемірства) та спокуси (гріха) як її наслідків, зосередила увагу на проблемах релігійної удаваності як причини неприйняття іншого, що мало трагічні наслідки у сучасній історії. Продовжуючи розгляд цього ж оповідання, Олександр Петрович (Східне Сараєво) у доповіді «Прометей Гете у “Листі із 1920 року” Андрича» поставив під сумнів загальний висновок стосовно твору лише як «трактату ненависті між релігійними спільнотами у Боснії та Герцеговині», підкресливши його інший вимір, а саме вплив німецької – європейської художньої та філософської традиції, зокрема образу Прометея Гете, важливий для розуміння авторського світогляду.

Три доповіді, котрі було заслухано під час другої секції, також мали інтердисциплінарний характер. Зокрема, предметом уваги др. Саши Кнежевича (Східне Сараєво) – «Смерть і перехід в інший світ у Андрича», стала народна культура певного етнокультурної традиції, зокрема обряди та уявлення, пов'язані зі смертю, та їх художнє сприйняття в авторському художньому тесті.

Лінгвістичний аналіз концепту «жертви» у сербській мові на матеріалі романів І. Андрича «Міст на Дрині» та «Проклятий двір» запропонувала мр. Драгана Керкез (Белград), наголосивши на специфіці сербської мовної картини світу, де «жертва» виступає не лише ядром концепту, але й представляє одну з найважливіших – ключових ідей, представлених у творчості Андрича.

У контексті культурологічного аналізу перекладознавства було подано доповідь др. Ани Стоянович (Белград) «Андрич у релігії та релігія у Андрича: переклад культурно-релігійних елементів». На прикладі італійського перекладу роману «Міст на Дрині» доповідачка зауважила проблему «присутності письменника у творі», пов'язану із нерідко довірливим прочитанням оригіналу перекладачем, необхідністю культурологічних і мовних пояснень. Це особливо стосується творчості Андрича, де представлено зіткнення культур Сходу і Заходу, коли сформована традиція полірелігійної спільноти ставала неподільною «третьою» культурою, нерідко незрозумілою для іншомовного читача.

Конференція «Андрич і релігія» ще раз засвідчила велику увагу, яку викликають співзвучні нашому часу художні та філософські ідеї визначного сербського письменника, творчість якого стала незаперечним надбанням світової культури.

Дата подання матеріалу в редакцію – 30 червня 2021 р.

**ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ:
ІДЕЯ ТА МІСІЯ***

Геннадій Корольов

доктор історичних наук, старший дослідник, засновник
Інституту вивчення Центрально-Східної Європи у Києві, старший науковий
співробітник Інституту історії України НАНУ, 01001, Київ, вул. Грушевського, 4
instituteofeastcentraleurope@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9644-5191>

**INSTITUTE FOR THE STUDY OF
EAST CENTRAL EUROPE:
IDEA AND MISSION**

Gennadii Korolov

Doctor of Science in History, Senior Scientist, Founder of the Institute for
the Study of East Central Europe, Senior Research Fellow,
Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
instituteofeastcentraleurope@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9644-5191>

«У всіх історичних поділах, більшою мірою географічних, аніж хронологічних, є щось завжди імперативне. У випадку Європи негативні сторони таких поділів є очевидними, хтось би сказав про їх неминучість, якщо виходити з того, що вона ділиться лише на дві частини**», – у 1950 р. писав відомий польський історик Оскар Галецький. У книзі «The Limits and Divisions of European History» він представ нову візію про Європу, її історичні поділи та уявлені кордони.

Якщо О. Галецькому йшлося про переосмислення подвійного поділу та пошук спільного в європейській історії, то через три десятиліття американський літературознавець Едвард Саїд заявить, що «кожна історична доба та кожне суспільство наново створює своїх «інших», де якраз Схід є тим Іншим для Заходу.

Візія політиків та інтелектуалів з Центрально-Східної Європи мала опертя в ідеї внутрішніх поділів та кордонів Європи. Прихильники постколоніальної теорії навпаки стверджували про умовність таких поділів, які були сконструйовані дискурсом влади. В обох випадках Центральна, Центрально-Східна, Східна Європи розглядалися не як географічна даність, а політично-історичний витвір. Відлуння цих інтерпретації досі впливає на українські уявлення про Європу як таку. Якщо одні її ідеалізують, то інші критикують або навіть ігнорують, підкреслюючи виразну інакшість у стосунку до України.

Усі ці питання вже давно витають в українському політичному та інтелектуальному дискурсі, але досі не набули прецизійних пояснень та означень. У другій половині ХХ ст.

* Цей есей підготовлений на основі доповіді про основні цілі та місію Інституту вивчення Центрально-Східної Європи під час роботи круглого столу «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у довгому ХІХ ст.» у межах реалізації проєкту Жан Моне модуль «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія, сучасний стан та погляд у майбутнє», виголошений 18 червня 2021 р. Програма заходу, див.: <https://www.instituteofeastcentraleurope-ua.com/infrastruktura-yak-chinnik-modernizatsiji-tsentralno-skhidnoji-jevropi/>.

** Halecki O. 2002. Historia Europy jej granic i podziałów. Lublin, s. 121.

видатний польський письменник Станіслав Єжи Лец писав, що «знак питання є гербом свободи». Цей вираз був обраний як гасло Інституту Центрально-Східної Європи, що був створений у грудні 2020 р. як науково-дослідницька організація.

На нашу думку, саме від питання та його проблематизації народжується розмова, дискусія та полеміка. Без питання немає науки: вміння його ставити означає майбутню якість знання. Ідея заснування Інституту вивчення Центрально-Східної Європи якраз опиралася, з одного боку, на прагнення зрозуміти чим є Центрально-Східна Європа та, з іншого, намагання розширити знання та сформувані нові уявлення про неї. В українському науковому середовищі та громадянському суспільстві досі немає структури, яка могла би сміло піднімати питання України і Центрально-Східної Європи *sensu largo*.

Відсутність незалежного дослідницького центру щодо вивчення Центрально-Східної Європи створює та створювало інформаційний та інтелектуальний вакуум, коли розмова про цей історичний регіон виходила за межі розуміння дискурсу про його історію, сьогодення теперішнього та сьогодення майбутнього в августинівському розумінні.

У заяві від 22 січня 2021 р., що було оприлюднена його засновниками з нагоди офіційної реєстрації Інституту було зазначено, що «наша ідея – це людина. Створення Інституту вивчення Центрально-Східної Європи є проектом заради свободи і знання, головною метою якого є розвиток громадської ініціативи, інтелектуальна та наукова співпраця з країнами нашої Європи. Як відомо, рація має місце там, де є сукупність відповідей на питання. Серед них може бути правда»^{*}. Себто Інститут з самого початку бачився не лише як науково-дослідницька організація, а як платформа наукових дискусій про Центрально-Східну Європу та культурний форум про взаємодію між її народами. Саме, тому у заяві зазначено також, що «Інститут вивчення Центрально-Східної Європи – це передовсім творення традиції про нас самих, про місце і регіон, де ми, українці, живемо. Ми не шукаємо авторитетів, адже вони вже витворили Центрально-Східну Європу про яку ми будемо говорити. Назвемо лише кілька імен: Іштван Бібо, Оскар Галецький, Єжи Гедройц, Мілан Кундера, Кшиштоф Михальський та багато інших. Ми хочемо по-новому прочитати, проговорити та осмислити Центрально-Східну Європу»^{**}. У широкому сенсі, суть ініціативи полягає потребі створення Інституту, який би займався історичною, геополітичною та культурною (або цивілізаційною) специфікою Центрально-Східної Європи.

Взірцями для засновників є кращі традиції Інституту наук про людину у Відні (нім. Institut für die Wissenschaften vom Menschen)^{***}, Інституту Центрально-Східної Європи у Любліні (нині – Інститут Центральної Європи) (пол. Instytut Europy Środkowej)^{****}. Це своєю чергою визначило основні напрями роботи та діяльності Інституту:

- Зовнішня політика;
- Політичні процеси;
- Підтримка наукових досліджень та резиденції для закордонних дослідників, інтелектуалів та письменників, особливо з країн Центрально-Східної Європи;
- Політичні консультації;
- Аналітичні матеріали;
- Ідея Центрально-Східної Європи;

Задля реалізації мети, завдань та напрямів роботи Інституту визначено два основні наукові проекти, які заплановані до реалізації на найближчі кілька років:

1) «Подорож дискурсу відсталості в історії Центрально-Східної Європи». Мета проекту – вивчення дискурсу відсталості, який сформувався переважно у західних

* Заява про створення ІЦСЕ від 22 січня 2021 р. URL: <https://www.instituteofeastcentraleurope-ua.com/> (Дата відвідування: 10 вересня 2021 р.).

** Заява про створення ІЦСЕ від 22 січня 2021 р. URL: <https://www.instituteofeastcentraleurope-ua.com/> (Дата відвідування: 10 вересня 2021 р.).

*** Більше інформації, див.: <https://www.iwm.at/>.

**** Більше інформації, див.: <https://ies.lublin.pl/>.

країнах, але знаходив безкритичне прийняття серед політичних та інтелектуальних кіл народів Центрально-Східної Європи.

2) «Зустрічі академічних культур у Центрально-Східній Європі: традиції, взаємовпливи та покоління». Ціль ініціативи – це дослідити історіографічні традиції, академічні культури та поле їхньої «перехресної» взаємодії та взаємовпливу на терені Центрально-Східної Європи.

Отже, Інститут вивчення Центрально-Східної Європи має на меті змінити панівні уявлення про Центрально-Східну Європу, покликаний сприяти поширенню знань про наших західних сусідів, налагоджувати співпрацю у науковій, культурній та сфері культурної дипломатії. У вищезгаданій заяві, засновниками Інституту було вказано, що «ми будемо обирати краще і критично пізнавати досвід країн, які для нас є історичним Заходом. Ми будемо працювати над українською західною політикою». Ця думка найкраще відображає сутність місії новоствореного Інституту.

Дата подання матеріалу в редакцію – 19 вересня 2021 р.

**МІЖНАРОДНА НАУКОВА ОНЛАЙН-КОНФЕРЕНЦІЯ
«БАЛКАНИ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ:
ВІД ПІЗНЬОЇ АНТИЧНОСТІ ДО ЕПОХИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ».
X ДРИНОВСЬКІ ЧИТАННЯ. ХАРКІВ,
30–31 БЕРЕЗНЯ 2021 РОКУ**

Михайло Станчев

доктор історичних наук, професор, іноземний член БАН,
завідувач кафедри, кафедра нової та новітньої історії,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, 61022, Харків, Україна,
stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Сергій Страшнюк

доцент, канд. і. наук, Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна, straser57@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1725-5053>

Ярослав Шкабура

кандидат історичних наук, Харківський національний університет імені
В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, 61022, Харків, Україна,
ya.shkabura@gmail.com, ORCID 0000-0003-1541-9317.

**INTERNATIONAL SCIENTIFIC ONLINE CONFERENCE
“BALKANS IN INTERNATIONAL RELATIONS:
FROM LATE ANTIQUITY TO THE AGE OF GLOBALIZATION”.
X DRINOV READINGS. KHARKIV, MARCH 30–31, 2021**

Mikhailo Stanchev

Doctor of Historical Sciences, Professor, Foreign member of BAS,
Chief of the Department, Department New and Newest History,
V. N. Karazin Kharkiv National University,
Svoboda Square 4, 61022, Kharkov, Ukraine,
stanchev.m@gmail.com, ORCID 0000-0002-2034-5087

Sergiy Strashnyuk

Assoc. Prof., C.h.Sc. V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine, straser57@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-1725-5053>

Yaroslav Shkabura

Deputy Director of the M. Drinov Center for Bulgarian and Balkan Studies,
Candidate of historical science, V. N. Karazin Kharkiv National University,
4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine, ya.shkabura@gmail.com,
ORCID 0000-0003-1541-9317.

30–31 березня ц.р. в на платформі Zoom відбулися X Дриновські читання на тему «Балкани в міжнародних відносинах: від Пізньої античності до епохи глобалізації», організаторами яких стали Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Інститут історії України Національної академії наук України, Інститут історичних досліджень та Інститут балканістики з Центром фракології Болгарської академії наук (далі – Інститут балканістики БАН), а також Комісія істориків України і Болгарії й Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин.

В читаннях взяли участь понад 80 вчених, з яких 2 академіка, 1 член-кореспондент, 24 докторів і 42 кандидата історичних, економічних, політичних, юридичних, філологічних та педагогічних наук, що свідчить про інтердисциплінарний характер конференції. Науковці репрезентували провідні академічні установи та університети України, Болгарії, Угорщини, Австрії та Росії, зокрема Інститут історії України, Інститут загальної історії, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, Інститут сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. Вузівська наука була представлена Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна, Київським національним університетом імені Т. Г. Шевченка, Одеським національним університетом імені І. І. Мечникова, Львівським національним університетом імені І. Франка, Чернівецьким національним університетом імені Ю. Федьковича, Запорізьким національним університетом, Черкаським національним університетом імені Б. Хмельницького, Каменецько-Подільським національним університетом імені І. Огієнка, Харківським національним економічним університетом імені С. Кузнеця, Харківською державною академією культури, Національною академією Національної гвардії України, Вінницьким державним педагогічним університетом імені М. Коцюбинського, Мелітопільським державним педагогічним університетом імені Б. Хмельницького, Національним авіаційним університетом, Горлівський інститут іноземних мов та болгарськими університетами – Софійським імені Св. Климента Охридського, Пловдивським імені Паїсія Хілендарського та Варненським імені Черноризця Храбра.

X Дриновські читання відкрилися вітальними словами ректора Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, д-ра соц. н., проф., академіка НАН України Вілія Бакірова, Голови Болгарської академії наук, д-ра математичних наук, професора, академіка Юліана Ревальського та директора Інституту історії України Національної академії наук України, д-ра іст. наук, проф., академіка НАН України Валерія Смоля.

На першому пленарному засіданні доповіді виголосили д. і. н., проф., зав. кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка Олег Машевський («Боротьба «великих держав» за контроль над Чорноморськими протоками і балканські країни напередодні та в період Першої світової війни») й д. і. н., професор Інституту балканістики з Центром фракології БАН Светлозар Елдаров («Хорвати і македонське питання: від Штросмайєра до наших днів»), що викликали неабиякий інтерес та запитання учасників конференції.

Робота першої секції – «Розколоті Балкани: Східна Римська імперія та «Візантійська співдружність» у міжнародній політиці Середньовіччя» – тривала протягом двох днів. Було заслухано 14 доповідей, серед яких: «Благочинницька діяльність евергетів у Північному та Західному Причорномор'ї як фактор міжнародних зв'язків грецьких полісів» к. і. н., доцента Оксани Ручинської (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна); «Готська церковна організація в світлі 1 і 2 канонів Другого вселенського собору» докторанта Мілена Маркова (Інститут балканістики з Центром фракології БАН), «Анти на лівому березі Ніжнього Дунаю в VII ст.» д. і. н., проф., с. н. с. Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України Олега Бубенка. К. і. н., доц. Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Андрій Домановський проаналізував франксько-хорватанські відносини у контексті військового протистояння з Аварським каганатом наприкінці 80-х – у 90-ті рр. VIII ст.; директор Інституту славістики Львівського національного університету імені Івана Франка, к. і. н., доц. Ігор Шпик виявив «Балканські чинники у формуванні слов'янської ідентичності Русі», а к. і. н., доц. Ольга Щодра (Львівський національний університет імені Івана Франка) з'ясувала «Звідки і куди йшов Шлях «із варяг у греки», спростувавши традиційні історичні реконструкції маршруту.

З цікавими розвідками виступила група молодих вчених з Інституту балканістики та Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук, зокрема докторанти Елена Делвінська («Агіографські свідчення про ворожі напади на візантійську територію (IX–XI ст.))» та Ніколай Желев («Теорія і практика війни в трактаті “De Velitatione Bellica” та візантійська стратегія на Східному фронті у X ст.)). Головний асистент, д-р Георгі Дімов з’ясував «Основні шляхи торгівлі та обміну в Комніновій Візантії (1081–1185)»; д-р, доц., гол. асистент Владислав Іванов висвітлив діяльність лицарів-іоанітів на Балканах у XI–XIII в., а д-р, гол. асистент Деница Петрова пояснила місце Болгарії та Сербії в процесі децентралізації Візантійської імперії у XIII–XIV ст. Українські медієвісти поділилися своїми науковими доробками: к.і.н., докторант Запорозького національного університету Костянтин Бардола свою доповідь назвав «Візантійська політика царя Сімеона, або «примусшення до миру» по-болгарськи»; д. і. н., проф. Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича Богдан Боднарюк розкрив ««Власький» чинник в історії держави Асенів», а його колега к. і. н., доц. Андрій Федорук розповів про діяльність полководця Івана Русина в контексті міжнародних відносин на Балканах в першій половині XIV ст. Хронологічно доповіді учасників секції охопили період від епохи Античності до Зрілого Середньовіччя.

Друга секція – «Балкани, імперії і «Східне питання» у міжнародних відносинах 1453–1878 рр.» – теж працювала упродовж двох днів, заслухавши 12 виступів науковців. Доповідь н. с. Академії наук Угорщини та викладача Дебреценського університету Шандора Фйольдварі «Сербсько-українські культурні стосунки у дзеркалі книгодрукарства й торгівлі богослужбовими книгами (на пам’ять академіка Ярослава Ісаєвича)» ґрунтувалася на багатому джерельному матеріалі, здобутому в архівосховищах кількох балканських країн. Лейтмотивом виступили інтелектуальне життя, книгодрукарство, обмін церковними книжками. Д. і. н., проф. Володимир Мільчев (Запорізький національний університет) розповів про «Участь запорожців в австрійсько-турецькій війні 1788–1790 рр.»; д. і. н. професор Одеського національного університету імені І. І. Мечникова Олена Бачинська познайомила з маловідомими фактами участі задунайських козаків у військово-політичних подіях на Балканах першої третини XIX ст., а к. і. н., доцент Національного авіаційного університету (м. Київ) Олег Захарчук розкрив тему «Балкани в російсько-французьких відносинах (1804–1807 рр.): інтерпретації радянських істориків». Жваві дискусії викликали доповіді к. і. н., с. н. с. Інституту історії України НАН України Оксани Іваненко «Діяльність Ніжинського Олександрівського грецького училища на тлі процесів Грецького національного відродження кінця XVIII – початку XIX століття», к. пед. н., доц. Оксани Сніговської та ст. викладача Андрія Малахиті з Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Офіційна і неофіційна дипломатія І. Каподістрі на тлі зародження етеристського руху». Тему зв’язків Балканського півострова із теремами сучасної України за імперської доби продовжили к. і. н., п. н. с. Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України Маргарити Араджіоні («Переселення греків і болгар з території Болгарії та Північно-Західної Туреччини в Крим 1830 року») та к. і. н., доцент Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького Сергій Пачев («Переселення болгар до Північного Приазов’я на початку 60-х років XIX ст. як наслідок загострення «Східного питання»»). Вони стосувались історії формування болгарських анклавів у Тавриді та Північній Таврії. Пані Маргарита Араджіоні підняла мало вивчену проблему – наявність серед болгарського і грецького населення Криму прошарку еллінізованих болгар, котрі сприймали себе як болгаро-греки, а наприкінці XIX ст. асимілюються грецьким елементом, сприйнявши його ідентичність. В процесі дискусії було розглянуто подібність цієї ситуації до культурних процесів, які мали місце із болгаро-грецькими поселеннями навколо Одеси. У площині персонології відзначаємо доповіді д. і. н., професора Горлівського інституту іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету Галини Докашенко «Петр Берон: болгарин в Європі чи європеець в Болгарії?», бакалавра Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Карена Бегларяна «Дипломатична місія князя А. С. Меншикова в Стамбулі» та здобувача того ж університету Марії Крютченко «Перший досвід болгарської «народної дипломатії»: місія Д. Цанкова та М. Балабанова в країнах Західної Європи у 1876–1877 рр.». Вплив міжнародної

політики на наукові пріоритети простежено в доповіді ще однієї харківської дослідниці к. і. н., н. с. Марини Домановської «Розвиток візантиністики у Харківському університеті в контексті «Східного питання» (друга половина XIX – початок XX ст.)».

Третя секція – ««Пороховий лях Європи»: формування балканської підсистеми міжнародних відносин і Перша світова війна на Балканах» – працювала найдовше, адже з 20 заявлених доповідей усі відбулися. Серед них кілька виголосили болгарські науковці: докторант Ангел Златков з Софійського університету імені Св. Климента Охридського («Вініцька афера та баланс сил у європейському Південному Сході»), д-р Георгієв з Інституту історичних досліджень БАН («Болгарські концепції вирішення албанського питання (1908–1918 р.)»), докторант Кіріл Ілієв з Інституту балканістики БАН («Слов'янський собор в Софії у 1910 р. і Македонське питання»). Відображення «Східного питання» у французькій публіцистиці Кристю Раковського проаналізував заст. директора Центру болгаристики та балканських досліджень імені М. Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Ярослав Шкабура. Продовженням теми стала доповідь «Італійський дивертисмент, або німецький слід в політичній кар'єрі К. (Х. Г.) Раковського» д. і. н., доцентки Харківської державної академії культури Марії Тортики. Значна частина дискусій стосувалася питань міжнародних чинників, які зумовили загострення міжнародної ситуації у Центрально-Східній Європі напередодні Першої світової війни, та взаємного сприйняття народів регіону. Результатами своїх наукових пошуків у цих напрямках поділилися к. і. н., доцент Національної академії Національної гвардії України Сергій Фалько («Діяльність європейських військово-інструкторських місій в країнах Південно-Східної Європи у 1900–1918 рр.»); к. і. н., доцент Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського Олександр Кравчук («Т. Масарик – критик балканської політики Австро-Угорщини кінця XIX – початку XX ст.»); к. і. н., завідувач Етнографічного музею при ЧНУ імені Юрія Федьковича Тарас П'ятничук («Балканські війни 1912–1913 рр. в оцінках американських дипломатів та журналістів»); к. і. н., доцент Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Олена Сухушина («Друга Балканська війна 1913 року: ціна амбіцій і стратегічних розрахунків»); к. і. н., асистент Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Микола Глібішук («Пролог до катастрофи XX століття: роль Балканських воєн 1912–1913 рр. у ескалації насильства в роки Першої світової війни»); к. і. н., с. н. с. Інституту слов'янознавства РАН Нікіта Гусєв («Відкриття пам'ятника великому князю Ніколаю Ніколайовичу в 1914 р.: одне з останніх намагань Болгарії покращити свій образ в очах російського суспільства»). Жваво обговорювалися різні аспекти історії Першої світової війни на Балканах, що постали в доповідях аспіранта Артема Грачова (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка) «Луї Маллет під прицілом «The Times»: британська дипломатія в Константинополі на початку Першої світової війни»; к. і. н., віце-президента Російської Асоціації істориків Першої світової війни Григорія Шкундіна «Проблема підписання сепаратного миру Болгарії з державами Антанти: італійський фактор (жовтень 1915 – березень 1916 р.)»; д-ра, гол. асистента Інституту історичних досліджень БАН Інни Манасієвої «Українське питання на шпальтах болгарських газет у роки Першої світової війни»; Діани Маринової (Союз учених Болгарії – філіал Русе) «Чех Карел Шкорпіл як відомий болгарський вчений: неопублікований рапорт про некрополь поблизу Требеніште в науковій місії Генерального штабу діючої армії (6–30 липня 1918 р.)». Англійською мовою були виголошені доповіді українського докторанта Сегедського університету (Угорщина) Дмитра Бондаренка, що розмірковував навколо воєнних цілей алармістських партій в Центральної та Південно-Східній Європі в контексті дезінтеграції Російської та Австро-Угорської імперій; доктора філології, магістра Бернхарда Бахінгера з австрійського Інституту досліджень наслідків війни імені Людвіга Болцмана (м. Грац) «Болгарія та Центральні сили у 1915–1918 рр.: цілі, співпраця, провал (банкротство?)»; д-ра, доцента Пловдивського університету імені Паїсія Хілендарського Добринки Парушевої, котра поділилася болгарською візією історії Великої війни. Деякі доповіді стосувались збереження пам'яті та комеморації, зокрема д. і. н., професора Харківської державної академії культури Сергія Потрашкова «Відбиття подій Першої світової війни у нагородних системах балканських країн» й к. і. н., ст. викл. Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Тетяна Коваленко «Мемо-

ріалізація спадщини Першої світової війни 1914–1918 рр. у монументальному мистецтві балканських країн».

На четвертій секції – «Держави Південно-Східної Європи в період Версальської системи та Другої світової війни» – відбулося 5 із 7 запланованих доповідей. К. і. н., с. н. с. Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України Дмитро Гордієнко окреслив діяльність першого посла України в Болгарії Олександра Шульгина, а к. і. н., доц. Сумського державного університету Валерій Власенко розповів про міжвоєнну українську політичну еміграцію в Болгарії (на прикладі відзначення Дня незалежності України). Гол. асистент, д-р Ваня Стоянова (Інститут історичних досліджень БАН) проаналізувала «Східнофракійське питання в міжнародних договорах 1919–1925 рр.». Інший болгарський дослідник д. і. н., доц. (Інститут балканістики БАН) Бісер Петров розказав про британські плани щодо підняття повстання в Албанії у 1940–1941 рр. К. і. н., доц. Ігор Піддубний (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича) розкрив позицію короля та уряду Румунії у веденні зовнішньої політики на початку Другої світової війни. В кінці засідання секції відбулася дискусія навколо піднятих проблем.

На п'ятій секції – «Холодна війна» на Балканах: головні етапи та конфлікти» – відбулося обговорення семи передбачених програмою доповідей. Більшість із них стосувалися югославського чинника, а саме: «Югославія в геополітичному протистоянні СРСР і США під час розгортання «холодної війни» (1945–1956 рр.)» д. іст. н., проф., зав. відділом, чл.-кор. НАН України Інституту історії України НАНУ Степана Віднянського; «Тіто і проєкт об'єднаної Середньої Європи (1950-ті рр.)» д. філ. н., проф. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» Павла Рудякова; «Албанське питання у відносинах між Белградом і Тіраною в період Холодної війни» д-ра, доцента Інституту балканістики БАН Маріяни Стамової; «Югославська позаблокова політика у період холодної війни (1945–1980 рр.)» д-ра юр. н., професора Інституту балканістики БАН Наді Бояджиєвої. Інші три доповіді також виголосили зарубіжні колеги: д-р, професор Софійського університету імені Святого Климента Охридського Євгенія Калінова («Болгарія і Туреччина по різні сторони «залізної завіси» наприкінці 1940-х–1950-ті рр.»); д-р, доцент Пловдивського університету імені Паїсія Хілендарського Валентин Петрусенко («Імплементация політики розрядки у Південно-Східній Європі»); д. і. н., п. н. с. Інституту слов'янознавства РАН Александр Стикалін (««Советским участникам конгресса историков рекомендовать активную линию поведения». Радянсько-румунські «війни» історичної пам'яті і підготовка делегації СРСР до міжнародного конгресу істориків (Бухарест, 1980)»). Дискусії стосувалися характеру міжблокового протистояння, місця в Ялтинській системі окремих держав (передусім Югославії, Румунії, Болгарії, Туреччини), історичних стереотипів та міфів Холодної війни.

Шоста секція – «Крах Ялтинсько-Потсдамської системи і виклики глобалізації: дезінтеграційні та інтеграційні процеси у Південно-Східній Європі після 1989 року» – відкрилася доповіддю д. ек. н., проф. Стефана Сімеонова й д-ра, асистента Йорданки Тоневої з Варненського вільного університету «Черноризець Храбр» «Геостратегічні фактори трансформації служб безпеки балканських країн після закінчення Холодної війни». Сучасній геополітиці у регіоні Південно-Східної Європи присвятили свої виступи д. політ. н., проф. Харківського національного економічного університету імені Семена Кузнеця Олександр Романюк (««Нові Балканські війни» й російські агресії на пострадянському просторі: спільне та відмінне»); й д. і. н., проф. Інституту історії України НАН України Андрій Маргинов («Західні Балкани у політиці Європейського Союзу на початку XXI століття»). Низка доповідей стосувалася проблемам європейської інтеграції. Так, д-р, професор Софійського університету імені Св. Климента Охридського Іскра Баєва окреслила успіхи і проблеми європейської інтеграції балканських країн, що у роки Холодної війни належали до соціалістичного табору, а д-р, доцент Інституту балканістики БАН Ірина Огнянова розповіла про «довгий шлях» Хорватії до Європейського союзу. К. і. н., доцент Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Дмитро Ченчик показав ставлення Великої Британії до інтеграції Болгарії і Румунії в євроатлантичні структури у 1991–2007 роках, тоді як аспірант цього ж університету Юрій Білоусов зупинився на ролі інституцій ЄС у подоланні наслідків пандемії COVID-19 в Болгарії. Директорка дирекції

«Медіацентр» (ДП «Генеральна дирекція з обслуговування іноземних представництв») Інна Хоменська розкрила інструменти культурної дипломатії Посольства Республіки Болгарія в Україні.

На другому пленарного засіданні було заслухано 3 ґрунтовні доповіді: д. філ. н., п. н. с. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України Оксани Микитенко на тему: «‘Homo balcanicus’ / ‘homo heroicus’ як стереотип літературної рецепції», д. і. н., доц. Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Дмитра Миколенка «Стефан Стамболов – символ європейського вибору у політиці пам’яті сучасної Болгарії?» та д-ра, доц., заст. директора Інституту історичних досліджень БАН Благовеста Нягулова «Меншини в міжнародних відносинах з фокусом до Болгарії та її сусідів».

Підбиваючи підсумки роботи конференції, усі модератори відзначили високий рівень представлених доповідей, що супроводжувалися гострими дискусіями, й по-справжньому міжнародний характер конференції, матеріали якої будуть надруковані у черговому томі «Дриновського збірника» – щорічника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Болгарської академії наук.

Дата подання матеріалу в редакцію – 25 жовтня 2021 р.

КРУГЛИЙ СТІЛ «ІНФРАСТРУКТУРА ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У „ДОВГОМУ ХІХ СТОЛІТТІ“»

Дмитро Миколенко

доктор історичних наук, доцент, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи 4, Харків, Україна, 61022,
dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

ROUND TABLE “INFRASTRUCTURE FOSTERING MODERNIZATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE ‘LONG 19TH CENTURY’”

Dmytro Mykolenko

Doctor Historical Sciences, Associate Professor, V. N. Karazin Kharkiv
National University, 4 Svobody Sq., Kharkiv, Ukraine, 61022,
dmykolenko@karazin.ua, <https://orcid.org/0000-0002-3953-6510>

18 червня 2021 року на історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна в онлайн-режимі відбувся міжнародний круглий стіл «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у „довгому ХІХ столітті“». Цей захід було організовано у межах реалізації проекту програми Жана Моне* під назвою «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія, сучасний стан та погляд у майбутнє» 611665-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-MODULE спільно з Болгарською академією наук, Інститутом вивчення Центрально-Східної Європи в Києві, Центром болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

З привітанням до учасників форуму звернулися: декан історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат історичних наук, доцент Сергій Литовченко; іноземний член Болгарської академії наук, завідувач кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Михайло Станчев; член-кореспондент Болгарської академії наук, доктор історичних наук, професор Александр Костов.

У вступному слові керівник Інституту вивчення Центрально-Східної Європи в Києві, доктор історичних наук, старший дослідник Геннадій Корольов ознайомив слухачів з діяльністю створеної минулого року та підпорядкованої йому наукової установи, а координатор модуля Моне «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія сучасний стан та погляд у майбутнє» доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор історичних наук, доцент Дмитро Миколенко презентував проміжні результати реалізації зазначеного проекту.

На думку організаторів круглого столу, інфраструктура, як чинник модернізації Центрально-Східної Європи, мала розглядатися не лише у контексті суто економічної проблематики, а й у розрізі міжнародних відносин наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ сто-

* Jean Monnet Programme названа на честь одного з «батьків-засновників» Європейського Союзу (Європейських Спільнот) та першого президента Вищого органу Європейської спільноти з вугілля і сталі. З 2014 року вона інтегрувалася до нової освітньої програми Європейського Союзу – Еразмус+.

ліття, соціальної історії вказаного періоду та внутрішньополітичної ситуації у кожній із тодішніх держав регіону. Саме тому на ролі дискусантів наукового форуму було запрошено відомого дослідника політичної історії України XIX століття, доктора історичних наук, професора Сергія Наумова (кафедра історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна), а також знаного спеціаліста у сфері соціальної історії та історії релігії і церкви країн Східної Європи, кандидата історичних наук, доцента Павла Єремєєва (кафедра історії Східної Європи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна).

Під час засідання круглого столу було заслухано сім наукових доповідей представників українських та болгарських освітніх і наукових установ, серед яких – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Інститут балканістики із Центром фракології Болгарської академії наук, Інститут історичних досліджень Болгарської академії наук, Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України, Київський університет імені Бориса Грінченка, Бердянський державний педагогічний університет, Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, Харківська державна академія культури.

Один із доповідачів – доктор історичних наук, професор Університету Грінченка Ігор Жалоба, послуговуючись опрацьованими ним матеріалами звітів австрійських консулів, розглянув питання розвитку транспортної інфраструктури Азовського і Чорного морів у 1850-х – 1860-х роках. Учасниця форуму Теодорічка Готовська-Генце – доцентка Інституту історичних досліджень Болгарської академії наук, лекторка і консультантка проекту Жана Моне «Інфраструктура, яка об'єднала Європу: історія сучасний стан та погляд у майбутнє» зосередила увагу на чинниках, що впливали у 1869–1878 роках на будівництво залізничної дороги на болгарських землях. Інші представники Болгарської академії наук – доцент, доктор історії Мілен Куманов і докторка історії Десіслава Костадінова – розкрили вплив інфраструктури Балканського півострова на долю народу Болгарії у XIX столітті, а професор Александр Костов підкреслив проблеми розвитку наприкінці XIX – на початку XX століття залізничного транспорту в балканських країнах. Кандидатка історичних наук, старша викладачка Бердянського державного педагогічного університету Людмила Золотар присвятила свою роботу незамінним сполучним ланкам комунікацій – мостам, а саме – процесам їх зведення упродовж другої половини XIX століття у Бердянському повіті Таврійської губернії. Важливий чинник розвитку інфраструктури в Україні – іноземні інвестиції – розглядалися у доповіді кандидата історичних наук, доцента Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради Едуарда Хряпіна. Докторка історичних наук, професорка Харківської державної академії культури Ірина Шандра виклала досліджені нею можливості, які не вдалося реалізувати на початку XX століття в українській транспортній інфраструктурі.

Міжнародний круглий стіл став також місцем обговорення важливих проблем, що виходили за межі звичайного огляду історичних фактів або процесів. Наприклад, жваву дискусію викликало питання щодо перспективи використання у наукових студіях концепції модернізації, можливості застосування запропонованої американськими, британськими і німецькими авторами методології дослідження розвитку інфраструктури з метою вивчення минулого Центрального-Східної Європи та перспективи введення до наукового обігу нових історичних джерел, які зберігаються в архівних установах різних європейських країн. Саме тому матеріали засідання круглого столу можуть зацікавити дослідників не тільки історії інфраструктури.

Дата подання матеріалу в редакцію – 19 вересня 2021 р.

ЗМІСТ / СЪДЪРЖАНИЕ

ИНФРАСТРУКТУРА ЯК ЧИННИК МОДЕРНІЗАЦІЇ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ У «ДОВГОМУ ХІХ СТОЛІТТІ»

Куманов М., Костадинова Д. (Софія). Інфраструктурата на Балканския полуостров през ХІХ век и нейното отражение върху съдбата на българския народ.	9
Жалоба І. (Київ). Транспортна інфраструктура Азовського і Чорного морів рубежу 40-х – 50-х років ХІХ ст. (за матеріалами австрійських консульських звітів).	16
Хряпін Е. (Харків). Іноземні інвестиції в Україні: організаційні форми та наслідки для розвитку промисловості й міської інфраструктури (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.).	28
Шандра І. (Харків). Інфраструктурні проекти початку ХХ ст. на українських землях: нереалізовані можливості.	38
Миколенко Д. (Харків). Проекти спільних центральноєвропейських інфраструктурних мереж держав Четверного союзу в оцінках публіциста Георгія Капчева.	45

МІЖДЕРЖАВНІ ВЗАЄМИНИ ТА ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У ЦЕНТРАЛЬНІЙ ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПИ (1980-ТІ – ПОЧАТОК 2020-Х РР.)

Скарано Ф. (Казерта). Італія, воз'єднання Німеччини та закінчення холодної війни (1983–1990).	51
Огнянова-Кривошиєва І. (Софія). „Дългият път“ на Хърватия към Европейския съюз.	59
Мартинов А. (Київ). Західні Балкани в політичній стратегії Європейського Союзу.	69
Самойленко Ю., Давлєтов О. (Запоріжжя). Основні досягнення зовнішньої політики Чорногорії у контексті євроатлантичної інтеграції у 2006–2017 рр.	78
Білобровець О. (Житомир). Прагматизм міждержавних відносин України і Польщі на сучасному етапі.	84
Тодоров І. (Ужгород). Виклик демократичним цінностям в Центральній-Східній Європі російською гібридною агресією в Україну.	91
Сніговська О., Малахиті А. (Одеса). Публічна дипломатія як інструмент досягнення зовнішньополітичних цілей Росії в Греції.	96

ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНО- ТА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПИ ПІСЛЯ ХОЛОДНОЇ ВІЙНИ

Романюк О. (Харків). Посткомуністичні системні трансформації: особливості, результати та перспективи.	106
Милков Х. (Софія). Българският национален характер за 30 години „нежна революция“.	116
Стамова М. (Софія). Албанският фактор в Следитова Югославия и в навечерието на разпадането на Югославската федерация през 90-те години на ХХ в.	126
Венгерська В. (Житомир). Інструменталізація пам'яті про Другу світову війну на пострадянському просторі та в країнах ЦСЄ.	135
Поліщук І. (Харків). Посткомуністичний транзит України (на прикладі еволюції Народного Руху України).	143

ПРОБЛЕМА ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Микитенко О. (Київ). Європа «без кордонів», або Балкани крізь призму border studies.	153
Доган М. (Анкара). Східноєвропейські наречені на Заході: дослідження транскордонних шлюбів у Сполучених Штатах Америки.	161
Карацуба М. (Київ). Діяльність з поширення української культури в Республіці Хорватія: історичний екскурс і сучасна ситуація. Українська діаспора в Хорватії.	171
Куц Г. (Харків). Політика декомунізації в Харкові: битва за ідентичності.	178

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Станчев М., Вовк О. (Харків). Нові архівні матеріали з історії роду Каразіних.	195
Лиман С., Парфіненко А. (Харків). Міжнародні відносини на Балканах у творчості професора Імператорського Харківського університету О. Л. Погодіна.	215
Караиванов Н. (Софія). Академик Михайло Попруженко (1866–1944) и неговите приноси за българската средновековна история.	226

РЕЦЕНЗІЇ

Кузьменко О. (Львів). Стереотип як знак літературно-фольклорної традиції й інструмент пізнання світу. Рецензія на: Стереотипът у славянските езици, литератури и култури. Сборник с доклади от Четирнадесетите международни славистични чтения, Софія, 26–28 април 2018 г. Том втори. Софія: Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2019. 501 с.	233
Бубенок О. (Київ). Рецензія на: Koloda V., Gorbanenko S. Agriculture in the Forest Steppe Region of Khazaria. Leiden – Boston: Brill, 2020. 116 p.	243
Литовченко С. (Харків). Остання монографія Олексія Павловича Мартем'янова. ...	248

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Микитенко О. (Київ). Ювілейна конференція Міжнародного славистичного центру.	253
Аксьонов В., Скирда В. (Харків). Харківські виставки до 120-річчя відкриття салтівської культури.	255
Микитенко О. (Київ). Релігійний вимір творчості Іво Андрича.	258
Корольов Г. (Київ). Інститут вивчення Центрально-Східної Європи: ідея та місія. ...	260
Станчев М., Страшнюк С., Шкабура Я. (Харків). Міжнародна наукова онлайн-конференція «Балкани в міжнародних відносинах: від Пізньої античності до епохи глобалізації». Х Дриновські читання. Харків, 30–31 березня 2021.	263
Миколенко Д. (Харків). Круглий стіл «Інфраструктура як чинник модернізації Центрально-Східної Європи у «довгому ХІХ столітті»».	269

CONTENT

INFRASTRUCTURE FOSTERING MODERNIZATION OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE IN THE “LONG 19th CENTURY”

Kumanov M., Kostadinova D. (Sofia). Infrastructure of the Balkans in the 19th century and its influence on the fate of the Bulgarians.	9
Zhaloba I. (Kyiv). Transport infrastructure of the Azov and Black Seas the turn of the 40's – 50's of the 19th century (based on Austrian consular reports).	16
Khriapin E. (Kharkiv). Foreign investments in Ukraine: organizational forms and entrepreneurs in the development of industry and urban infrastructure (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century).	28
Shandra I. (Kharkiv). Infrastructure projects of the early 19th century in Ukrainian lands: unrealized opportunities.	38
Mykolenko D. (Kharkiv). Projects Common Central European Networks of the Fourth Union states in the estimations of publicist Georgy Kapchev.	45

INTERSTATE RELATIONS AND INTEGRATION PROCESS IN CENTRAL AND CENTRAL EASTERN EUROPE (1980 – EARLY 2020)

Scarano F. (Caserta). Italy, the Reunification of Germany and the End of the Cold War (1983–1990).	51
Ognyanova-Krivoshieva I. (Sofia). Croatia's “Long Journey” to the EU.	59
Martynov A. (Kyiv). West Balkan in the political strategy of European Union.	69
Samoilenko Y., Davlietov O. (Zaporizhzhia). The key achievements of montenegrin foreign policy in the context of euro-atlantic integration during 2006–2017.	78
Bilobrovets O. (Zhytomyr). Pragmatism of instage relations between Ukraine and Poland at the present stage.	84
Todorov I. (Uzhhorod). A Challenge to Democratic Values in Central and Eastern Europe by Russian Hybrid Aggression.	91
Snigovska O., Malakhiti A. (Odessa). Public diplomacy as an instrument for obtaining foreign policy goals of Russia in Greece.	96

DOMESTIC TRANSFORMATIONS IN CENTRAL AND SOUTH-EASTERN EUROPE AFTER THE COLD WAR

Romanyuk O. (Kharkiv). Post-communist system transformation: features, results and prospects.	106
Milkov H. (Sofia). Bulgarian national character for 30 years of «tender revolution».	116
Stamova M. (Sofia). The Albanian Factor in Post-Tito Yugoslavia on the Eve of the Breakup of the Yugoslav Federation in the 1990s.	126
Vengerska V. (Zhytomyr). Instrumentalization of the memory of the Second World War in the post-Soviet space and in the CEE countries.	135
Polishchuk I. (Kharkiv). Post-communist transit of Ukraine (on the example of the evolution of the People's Movement of Ukraine).	143

IDENTITY ISSUE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

Mykytenko O. (Kyiv). Europe “without boundaries”, or the Balkans in the light of “border studies”.	153
---	-----

Dogan M. (Ankara). East-European Brides in the West: a Study of Cross-Border Marriages in the United States.	161
Karatsuba M. (Kyiv). Activities for the dissemination of Ukrainian culture in the Republic of Croatia: a historical excursion and the current situation. Ukrainian diaspora in Croatia.	171
Kuts H. (Kharkiv). The Policy of Decommunization in Kharkiv: the Fight for Identity. . .	178

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

Stanchev M., Vovk O. (Kharkiv). New Archival Materials from the History of the Karazin Family.	195
Lyman S., Parfinenko A. (Kharkiv). International relations in Balkans in heritage of A. L. Pogodin, professor of Kharkiv Emperor's University.	215
Karaivanov N. (Sofia). Academician Mihailo Popruzhenko (1866–1944) and his contributions to the Bulgarian medieval history.	226

REVIEWS

Kuzmenko O. (Lviv). Stereotype as a sign of literary and folklore tradition and a tool for learning about the world. Review of: The Stereotype in Slavic Languages, Literatures and Cultures. Collection of Papers from the Fourteenth International Slavic Readings, Sofia, April 26–28, 2018. Volume Two. Sofia: University Publishing House “St. Kliment Ohridski”, 2019. 501 p.	233
Bubenok O. (Kyiv). Review of the monograph: Koloda V., Gorbanenko S. Agriculture in the Forest Steppe Region of Khazaria. Leiden – Boston: Brill, 2020. 116 p.	243
Litovchenko S. (Kharkiv). The last monograph of Alexei Pavlovich Martemyanov.	248

SCIENTIFIC LIFE

Mykytenko O. (Kyiv). Anniversary conference of the International Slavic Center.	253
Aksonov V., Skyrdya V. (Kharkiv). Kharkiv exhibitions dedicated to the 120th of the discovery Saltovo-Mayaki culture.	255
Mykytenko O. (Kyiv). The religious dimension of Ivo Andrych's work.	258
Korolev G. (Kyiv). Institute for the Study of East Central Europe: Idea and Mission. . . .	260
Stanchev M., Strashnyuk S., Shkabura Y. (Kharkiv). International Scientific Online Conference «Balkans in International Relations: From Late Antiquity to the Age of Globalization». 10th Drinov readings. Kharkiv, March 30–31, 2021.	263
Mykolenko D. (Kharkiv). Round table “Infrastructure fostering modernization of Central and Eastern Europe in ‘the long 19th century’”.	269

Видається спільно Болгарською академією наук і
Харківським національним університетом імені В. Н. Каразіна

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК
ТОМ XIV

Болгарське наукове видання,
zareestrowane Національним центром інформації і документації.
Входить до Національного референтного списку сучасних
болгарських наукових видань з науковим рецензуванням

Редактор **Светлана Філчева**
Художник **Константин Жеков**
Графічний дизайн **Ваня Кривокапова**

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567

DOI 10.7546/DS.2021.14

Підписано до друку « » 2021 р. Формат 70×100/8
Ум. друк. арк. . Наклад 300 пр.

Видавництво Болгарської академії наук
імені проф. Марина Дринова

1113, Болгарія, м. Софія, вул. «Академік Г. Бончев», бл. 6
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
61022, м. Харків, майдан Свободи, 4
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.2009 р.
Видавництво Каразінського університету
Тел.: +38-057-705-24-32

ДРИНОВСКИ СБОРНИК
Том XIV

Българско научно издание

Редактор **Светлана Филчева**
Художник на корицата **Константин Жеков**
Графичен дизайнер **Ваня Кривокапова**

Формат 167×237 mm
Печатни коли 17,25

www.press.bas.bg

ISSN 2218-0567
DOI 10.7546/DS.2021.14